00044442

NOT TO BE ISSUED
OUT OF THE LIBRARY.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 05 October, 2018

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्।

(प्रथम-द्वितीय-तृतीय-स्तवकात्मकप्रथमखण्डम्।)

न्यायाचार्य्यपदाङ्कित-

महामहोपाध्याय-श्रीमदुदयनविरचितम्।

महामहोपाध्याय-रुचिदत्त-कृत-मकरन्दोल्लासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमान-प्रणीत-प्रकाश-सहितम्।

44442

वङ्गदेशीय-

श्रीलश्री अस्यातिकसमाजानुमत्या-

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कार-परिशोधितम्।

कलिकाताराजधान्यां

वाणिस्तमिंशनयन्त्रे मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१२। खीष्टाब्दाः १८९०।

1890

2121212

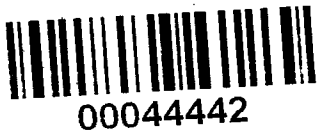

कुसुमाञ्जलिप्रकरणम्।

न्यायाचार्य्यपदाङ्कितमहामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्।

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोल्लासित-

महामहोपाध्यायवर्द्धमानकृतप्रकाशसमेतम्।

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारपरिशोधितम्।

Part I

कलिकातामहानगर्य्याम्

व्याप्टिष्टमिसनयन्त्रे मुद्रितम्।

खृष्टाब्दाः १८०६.

कुसुमाञ्जलौ ।

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधवद्वोत्सवो-
विभ्राणो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतोमे रमयत्वविघ्नमनघोन्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥ १ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशः ।

ॐ नमोगणेशाय ॥

भक्तानां कामदस्तुष्टोरुषा कामं दहन्नपि ।
अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि[१] ॥ १ ॥
यतः प्रकाशते ज्योतिरपि वाचामगोचरः ।
कायेन मनसा वाचा परां वाचं नमामि ताम् ॥ २ ॥

---

(१) कामं कन्दर्पं, कामदः अभिलषितफलदः । स्थाणुः स्थिरः काष्ठविशेषश्च । दृष्टादेर्ज्ञानसंबन्धेऽपि काष्ठविशेषस्य न तथात्वमिति भावः । अथवा, "ज्ञानमयडिति व्याप्तौ मयट् । भगवतोज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वात्"—इति मकरन्दः ।

न्यायोम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदृश्वने * ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽभवते नमः(१) ॥ २ ॥

सदाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नविघातकमिष्टदेवताकीर्त्तनरूपं सच्छब्दप्रयोगरूपञ्च(२) मङ्गलमाचरन्नेव प्रयोजनाभिधेयसंबन्धानाह सत्पदेति । एषोऽनघोवाक्यदोषरहितः(३), विषयाशुद्धेः पूर्वार्द्धेनैव निरासात् । नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गबोधकवाक्य-

* मीमांसापारदर्शिने,—इति स० पुस्तके पाठः ।

---

(१) यद्यपि तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायोऽस्य पिता प्रसिद्धिश्चैवम्, तथापि गङ्गेश्वरइत्यपि तस्य नामान्तरमिति मन्तव्यम् । अतएव तत्त्वचिन्तामणौ तत्र तत्रावान्तरप्रकरणसमाप्तौ क्वचित् "गङ्गेशविरचिते"—इति, क्वचिच्च "गङ्गेश्वरविरचिते"—इति लिखितम् । अथवा "आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रमणस्य च । श्रेयस्कामोन गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः"—इति गुरुनामग्रहणनिषेधात् गङ्गेश्वरपदेन गङ्गेशेति नाम्नोऽर्थतोऽनुवादः कृतइति ध्येयम् ।

(२) कीर्त्तनं तङ्कोचरणाब्दज्ञानजनकशब्दोच्चारणम् । तच्चेशशब्दोच्चारणमेव । प्रयोगश्च तङ्कोचरणाब्दज्ञानाजनकतदर्थकशब्दोच्चारणम् । सच्छब्दोच्चारणमेव तथा । सच्छब्दस्य ब्रह्मार्थकत्वऽपि प्रकृते तस्यार्थान्तरे प्रयुक्ततया तङ्कोचरणाब्दज्ञानाजनकत्वादिति भावः ।

(३) वाक्येति स्वरूपनिर्व्वचनम् । तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विवक्षितम् । तत्र दोषोद्विविधोवाक्यस्य अर्थगतोवाक्यगतश्च । तत्र पूर्व्वार्द्धश्लोकेनाद्ये निरस्तेऽप्यन्त्योन शक्यते इत्यर्थः—इति मकरन्दः ।

जातं(१), सएवाह्लादकतया प्रसूनम्, तदेवावान्तरवाक्यघटितत्वेनाञ्जलिः(२), मम चेतोऽविघ्नं यथा स्यादेवं रमयतु दुःखसामग्रीरहितं *

* दुःखसामग्रीरहितं,—इति स० पुस्तके पाठः।

(१) रूपाणि गमकतौपयिकानि। तानि च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितसाध्यकत्वानि पञ्चैव। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावोयत्र, स पक्षः। निश्चितसाध्यवान् सपक्षः। निश्चितसाध्याभाववान विपक्षः। सत्प्रतिपक्षत्वाबाधितसाध्यकत्वे तु "विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता, साध्यशून्योयत्र पक्षस्तत्सौ बाधउदाहृतः"—इत्युक्तलक्षणे। "नचैवं समस्तेत्यादिना विषयसुद्देरपि लब्धत्वात् पूर्व्वार्द्धवैयर्थ्यं, तत्त्वेन बोधकस्याभावसाधारणस्य विवक्षितत्वात्"—इति मकरन्दः। न्यायघटकवाक्यानि च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाणि पञ्चैव। तानि च "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, उदाहरणसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः, तथा वैधर्म्म्यात्, साध्यसाधर्म्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्, तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम्, उदाहरणसापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः, हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनम्,"—इति न्यायसूत्रेषु दर्शितानि। यथा शब्दोऽनित्यइति प्रतिज्ञा। उत्पत्तिधर्म्मकत्वादिति हेतुः। यत् उत्पत्तिधर्म्मकं तदनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि इति साधर्म्म्योक्ते हेतौ, यदनुत्पत्तिधर्म्मकं तन्नित्यं दृष्टमात्मादि इति च वैधर्म्म्योक्ते हेतौ उदाहरणम्। स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्म्मकमनित्यं दृष्टं तथाच शब्दइति साधर्म्म्योक्ते हेतौ, आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्दइति च वैधर्म्म्योक्ते हेतौ उपनयः। तस्मादुत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः शब्दइति निगमनम्।

(२) "अवान्तरघटितत्वमात्रं प्रयोजकं वाक्येति प्रकृताभिप्रायं, विशिष्टस्य प्रसूनाञ्जलावभावात्"—इति मकरन्दः।

करोतु। ईशस्य पदयुगे रमयतु तदेकाग्रं करोतु इति वा। [illegible]: कीदृशम्? भृङ्गायमाणं, भृङ्गइव मकरन्दे संसारिणां दुःखविगमोपाये सतृष्णम्। भ्रमदनुसरत्, दुःखविगमोपायमित्यर्थात्। तथा सतृष्णस्य तदन्यानुसरणानौचित्यात्, तत्साधनानुसरणस्यापि तदर्थतया तदनुसरणरूपत्वात्। परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदे तृष्णा भवत्येवेत्यनुभवसिद्धम्। यद्वा, मम चेतोरमयतु सफलयतु, परोपकारकरणात्, भृङ्गायमाणमुपकारलुब्धं, मां दुःखितमुपकर्तुं व्याप्रियमाणमित्यर्थः। तथापि भूयसोधूमादिविषयस्य न्यायस्य सत्त्वात्* किमनेनेत्यतआह, ईशस्य पदयुगे, पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रत्यायकयुगे प्रमाणतर्करूपे(१) निवेशितस्तद्विषये उत्पादितः†। अन्वयि व्यतिरेकि वा पदयुगं(२), वेदस्य पौरुषेयत्वे केवलस्य व्यतिरेकिणोऽपि‡ दर्शयिष्यमाणत्वात्। यद्वा, पदं ज्ञानं

* धूमादिविषयस्य सत्त्वात्,—इति स० पुस्तके पाठः।
† तद्विषयतया उत्पादितः,—इति स० पुस्तके पाठः।
‡ केवलव्यतिरेकिणोपि—इति स० पुस्तके पाठः।

---

(१) प्रमाकरणं प्रमाणं प्रकृतेऽनुमानरूपम्। तर्कश्च व्याप्यारोपाद्व्याप्यारोपरूपोऽनुमानसहकारी।

(२) "ननु तर्कविषये न न्यायइत्यत्रचेराह अन्वयीति"—इति मकरन्दः। लिङ्गं त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि च। तत्राद्विपक्षं केवलान्वयि। असत्सपक्षं केवलव्यतिरेकि। विद्यमानसपक्षविपक्षमन्वयव्यतिरेकि।

तद्युगं तदुभयोत्पादितं, निमित्तसप्तम्या(१) ज्ञानद्वयार्थमित्यर्थः। प्रमाणान्तरव्युत्पादनस्यापि च तदर्थत्वादिति भावः। न तु शब्दानुमानरूपं पदद्युगमत्र विवक्षितं, 'श्रुतेर्हि'—इत्यादिना तदतीतत्वोपदर्शनविरोधात्, ग्रन्थे च* शब्दोपदर्शनस्यानुमाने तदविरोधमात्रप्रदर्शनतात्पर्यकत्वात्† ।

अनघत्वं न्यायानामुपपादयन्नाह सत्यक्षेति। सति प्रामाणिके, पक्षे सिषाधयिषितसाध्यधर्मके धर्मिणि, प्रकर्षेण सरोज्ञानं यस्मात्(२)। अनेनाश्रयासिद्धिबाधसिद्धसाधनस्वरूपासिद्धिभागासिद्धयोनिरस्ताः । तर्कपक्षे, सन् निर्दोषः पक्षप्रसरः पक्षव्यापकोऽनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्को यस्मात्। सतां परामर्शकुशलानां परितः सपक्षे सत्तया विपक्षे

---

* ग्रन्थे च,—इति नास्ति का० पुस्तके।

† तदविरोधमात्रप्रदर्शनात्,—इति स० पुस्तके पाठः।

---

(१) "न च, कर्म्मयोगाभावान्नेयं सप्तमी साधुरिति वाच्यं निवेशितेतिनिवेशनां प्रापितइत्यन्तर्भूतकर्म्मतया तद्योगवलादुपपत्तेरित्याहुः"—इति मकरन्दः।

(२) "प्रामाणिके इति पक्षतावच्छेदकवतीत्यर्थः। तेन विशेषणासिध्या श्रयसिद्धिः परिहृता, अन्यथा अव्यावर्त्तकतापत्तेः, अप्रामाणिकपक्षतायाअनघपदादेव व्यावृत्तेः। प्राचीनमतेनेदमित्यन्ये। सिद्धसाधनवारणाय सिषाधयिषितेति। सिषाधयिषितं साध्यं धर्म्मोयस्येति बाधव्युदासः। धर्म्मिणि हेतुभूतधर्म्मवतीति स्वरूपासिद्धिव्युदासः। प्रकर्षेण व्याप्या, तेन भागासिद्धिव्युदासः। ज्ञानं हेतोरित्यर्थात्"—इति मकरन्दः। पक्षतावच्छेदकसामाधिकरण्येन हेत्वभावोभागासिद्धिः। प्रकर्षेण व्याप्येति, व्याप्या व्यापनेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः। अतएव भागासिद्धिव्युदासइति ध्येयम्।

चासत्तया योमलः संबन्धोव्याप्तिरूपः, तस्य यः प्रोद्बोधोऽबाधित-प्रतिबन्धनिश्चयः साध्यसाधनयोः साध्याभावसाधनाभावयोर्वा, आपाद्यापादकयोश्च, तेन बद्धः स्थिरीकृतः उत्सवआनन्दोयेन, स तथा। नित्यसापेक्षत्वादसमर्थेऽपि समासः[१]। तेनान्वयव्यतिरेकिणि सपक्षासपक्षयोः सत्त्वासत्त्वे, केवलव्यतिरेकिणि च विपक्षासत्त्वं दर्शितमिति व्याप्यत्वासिद्धिसव्यभिचारविरुद्धनिरासः। विमर्दनं तद्विषयीभूत-प्रमाणविरोधिप्रमाण* प्रदर्शनम्। तेन न विघ्नानो न कार्य्यात्वमद्रति सत्प्रतिपक्षविरहोदर्शितः।

ननु, तथाविधप्रमाणव्युत्पादनं न स्वतः प्रयोजनं,[२], प्रयोजनवत्सन्निधावश्रवणाच्च न तदङ्गमित्यतआह अमृतेति। अमृतं मोक्षः, तत्र रसइच्छा, रस्यमानममृतमिति यावत्। "छदभिन्नितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते"—इति न्यायात्। तस्य प्रस्यन्दोऽसंबद्धसंबन्धोपहिता† क्रिया,

---

* प्रमाण,—इति नास्ति का० पुस्तके।

† प्रस्यन्दः संबन्धोपहिता,—इति स० पुस्तके पाठः।

---

(१) सतामित्यस्य प्रोद्बोधपदेनान्वयात् सापेक्षत्वम्। "समर्थे समासात सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न समासः, तथापि नित्यसापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथात्वादनिषेधः"—इति मकरन्दः। नित्यसापेक्षत्वञ्च प्रतियोगिपदसापेक्षत्वं कारकपदसापेक्षत्वञ्च। तदुक्तम्। "प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैक देशार्थे न तस्यान्वयइष्यते"—इति।

(२) "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्"—इति न्यायसूत्रम्। स्वतः प्रयोजनत्वञ्चान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं प्रयोजनान्तराजनकत्वे सति प्रयोजनत्वं वा।

उत्पत्तिरिति यावत्[१]। तदेव माध्वीकं मधु, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। रसपदेन स्वरूपतदृश्यमाणतां दर्शयता, दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थइति निरस्तम्। माध्वीकपदेन चोत्कटेच्छाविषयत्वं दर्शयता, सुखहानावपि तुल्यायव्ययतया नायमपुरुषार्थइति दर्शितम्। अमृतं मोक्षः, तस्य रसदृच्छा, तस्य प्रस्यन्दः प्रवाहउत्तरोत्तरानुवृत्तिः, सएव माध्वीकं, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्,—इति तु न व्याख्यानम्। मोक्षेच्छायाः पूर्वं मोक्षज्ञानादेव संजातत्वात्, उत्तरोत्तरानुवृत्तेरपि उत्तरोत्तरज्ञानसाध्यत्वात्। एतावता मोक्षजनकेश्वरविषयानुमितिकरणलिङ्गपरामर्शविषयलिङ्गप्रतिपादनद्वारा मोक्षानुकूलत्वमस्य दर्शितम्।

अथच, न्यायइव* प्रसूनाञ्जलिरञ्जलिस्थानि कुसुमानि[२]। तचानघत्वं न्यायोपात्तत्वमपर्युषितत्वादि च। रूपकपक्षेऽपि न साधर्म्यं विना तत्[३]इति तदुभयसाधर्म्यमाह सत्पक्षेति। "पचि व्यक्तीकरणे"—

---

* न्याय एव,—इति का० पुस्तके पाठः।

---

(१) यसंबद्धेति आद्यक्षणेनेत्यर्थः। इहापि हृदभिहितइति न्यायात् प्रस्यन्दमानेत्यर्थः। तेन तस्य माध्वीकपदादुत्कटेच्छाविषयत्वमिति नाग्रिमग्रन्थविरोधः। अन्यथोत्पत्तेरुत्कटेच्छाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्तौ तद्विरुध्यते इत्यवधेयम्,—इति मकरन्दः।

(२) तथाचाञ्जलेः प्रसूनमिति समासाश्रयणादञ्जलिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः। संयुक्तकरद्वयात्मकाञ्जलेर्माध्वीकोत्पत्तिस्थानत्वासम्भवादिति भावः।

(३) "उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते"—इत्युक्तेः रूपकसमासाश्रयेऽपि साधर्म्यमपेक्षितमिति भावः। तचात्र शब्दकृतमिति बोध्यम्।

इति धात्वनुसारात् पक्षशब्दोदलवचनः। सत्यज्ञाणां प्रसरोयस्य, सता पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना विकाशोयस्येति वा। तेन, हस्तादिना कलिकाप्रकाशोनिषिद्धः। यद्वा, सत्यज्ञप्रसरः सदनुकूलविकाशः। सतां सुकृतिनामनुपहतघ्राणानां, परिमलः सौरभविशेषः, तस्य यः प्रोद्बोधः प्रकृष्टज्ञानं, तेन वद्धूः स्त्रिरीकृतउत्सवोयेन, स तथा। विमर्दने करपुटसम्पर्के न विज्ञानोनान्यथाभूतसंस्थानः। अमृतप्रायोरसः, तं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः, कर्म्मण्ण्। अमृतरसप्रस्यन्दएव माध्वीकं, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। यद्वा, अमृतमिव रसोयस्य, प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः, अनयोः कर्म्मधारयः।

ननु, कर्म्मसु विद्यमानेषु जन्मानुच्छेदात्, तेषां चाभुक्तानामक्षयात् भोगेन च तद्धेतुना[१] पुनः कर्म्मान्तरार्जनात्* क्लेशेषगुणोच्छेदोमोक्षः। नापीश्वरे प्रमाणव्युत्पादनस्य मोक्षहेतुत्वे मानमिति तन्निष्फलम्। किञ्च, ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावः, "आत्मावाअरे श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः"—इति श्रुतौ सामानाधिकरण्यात् यद्विषयकः साक्षात्कारोमोक्षजनकस्तद्विषयकं† मननं मोक्षहेतुः, साक्षात्कारस्य न जीवात्ममात्र-

---

कर्म्मान्तरजननात्,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः।

† यद्विषयकः साक्षात्कारस्तद्विषयकं,—इति का० पुस्तके पाठः।

---

(१) नानुपभुज्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति भावः। व्यक्तमिदं पातञ्जले। अन्यत्राप्युक्तम्। "कुर्व्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्तुं च भुञ्जते"—इति।

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः।
यदुपास्तिमसावच्च परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

गोचरो न वेश्वरविषयकस्तथा, मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा ह्यस्य तद्धेतुत्वं, न च जीवात्ममात्रगोचरमीश्वरगोचरं वा मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः येन तदुच्छेदस्तद्वारं स्यात्, किन्तु स्वात्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्त्वसाक्षात्कारएव मोक्षहेतुरित्यतआह स्वर्गेति।

स्वर्गयोरुत्कटरागगोचरयोरपवर्गयोरपरपरयोर्मुक्तेर्मार्गमुपायमित्यर्थः(१)। तथाच, परापरमुक्त्योरेकानुष्ठानसाध्यतां दर्शयता, जीवन्मुक्तिसहिता परममुक्तिः साध्येति दर्शितम्। तेन च, न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य(२) देहिनदृत्यपूर्वकर्मोपार्जनशङ्का निरस्ता। ईश्वरमननञ्च न तद्गोचरं प्रमाणमन्तरेण शक्यं व्युत्पादयितुमिति तद्बोधकप्रमाणव्युत्पादनमपि * मोक्षहेतुः। प्रमाणव्युत्पादने च तत एव मननसिद्धौ न मननपर्य्यन्तं ग्रन्थव्यापारः, धूमोऽस्तीति वाक्यस्य यथा † वह्निविषयानुमितिपर्य्यन्तव्यापारत्वमिति। ईश्वरमननाङ्ग-

---

* तत्द्वारा प्रमाणव्युत्पादनमपि,—इति ह० पुस्तके पाठः।

† वाक्यस्यैव,—इति ह० पुस्तके पाठः।

---

(१) अपरा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिः परा मुक्तिर्निर्व्वाणम्। अनयोरुत्कटरागगोचरत्वं च उत्कटद्वेषविषयदुःखासम्भिन्नेन।

(२) प्रवृत्तिः कर्म्मानुष्ठानं, प्रतिसन्धानं बन्धः। क्लेशोऽत्र मिथ्याज्ञानम्।

तया * तत्प्रमाणयुत्पादनमपि प्रयोजनवदिति सूचितम्। ईश्वर-मननञ्च मोक्षहेतुः, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति"—इति श्रुत्या स्वात्मज्ञानस्येवेश्वरज्ञानस्यापि(१) तद्धेतुत्वप्रतिपादनात्,(२) "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये"—इत्यत्र(३) वेदनमात्रस्याकाङ्क्षितत्वेन प्रकृतत्वात् "श्रोतव्यो-मन्तव्यः"—इत्यादेरन्वयाच्च। ईश्वरमननञ्च यद्यपि मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा नोपयोगि, तथापि स्वात्मसाक्षात्कारएवोपयुज्यते। यदाहुः "स हि तत्त्वतोज्ञातः स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोति"—इति। यद्वा(४), श्रुत्या तद्धेतुत्वे प्रमापिते तदनुपपत्त्याऽदृष्टमेव तद्द्वारं कल्प्यते। केचित्तु मोक्षस्य च प्रस्तुतत्वात् स्वर्गपदं मुख्यमेव दृष्टान्तार्थमुपात्तमित्याहुः(५)। उपास्तीत्यत्र "ज्ञानमन्योपास्ति"—इति

---

* ईश्वरानुमानाङ्गतया,—इति का० पुस्तके पाठः।

---

(१) प्रकरणादीश्वरस्यैव तत्पदादुपस्थितेरिति भावः।

(२) ननूक्तयुक्त्या ईश्वरज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वेनायोग्यतया तदपरामर्शे स्वात्मैव तत्पदेन परामृश्यते इति यदि ब्रूयात्, तत्राह द्वे इति,—इति मकरन्दः।

(३) एतावतापि मननं नायातमित्यतआह वेदनमात्रस्येति। वेदनसामान्यस्येत्यर्थः।

(४) ननुपदमात्मसाक्षात्कारानुत्पत्तेरदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं तस्य वाच्यम्, एवञ्च तद्द्वारा मुक्तावेव हेतुत्वमस्तु लाघवात् तदुपकारश्च तत्सहकारितयाप्युपपद्यते इत्यरुचेराह यद्वेति, तथाच मुक्तावेवात्मदृश्यसाक्षात्कारोहेतुरित्यर्थः,—इति मकरन्दः।

(५) उक्तबाधकान्मुक्त्यसम्भवइत्याशङ्कायां नैवं समाधानमित्यस्वरसोऽत्र बोध्यः,—इति मकरन्दः।

युज्न भवति, "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तते"—इति न्यायात् बहुलवचनाद्वा। यद्वा, धातुनिर्देशे क्विपोऽयं प्रयोगः। तस्य च धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवल्लक्षणा[१]॥

---

(१) ननु क्विपस्तत्र न लक्षणा तस्य प्रकृतिखपरत्वतात्पर्य्यग्राहकत्वमात्रेणोपपत्तावुपसर्गवदशक्तत्वात्। किञ्च तस्यार्थशक्तौ हि किं लक्षणया, शब्दशक्तत्वे तस्योपासपदादेव स्वलक्षणया लाभे तत्र तस्य शक्तयकल्पनात्। अन्यथा यौगरूढ्यापत्तेः। तत्तद्धातुसमभिव्याहारे तत्तदनन्तशक्तयापत्तेश्च। नचोपासपदस्य लक्षणा तस्योपासनारूपार्थशक्तत्वादेव, प्रत्युत स्वलक्षणाऽभ्युपगमादिति चेत्। अत्राहुः। उपास्त्योदिना उपासधातुरित्यादिप्रत्ययात् धातुत्वेन धातौ क्विपः शक्तिः। तदिदमुक्तं, धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽपीति। तथाच न शक्त्यानन्त्यादिदोषः। अन्यथा धातुत्वप्रकारकप्रत्ययानुपपत्तेः। न च धातुत्वं नानुगतमिति वाच्यं क्रियावाचित्वस्य तथात्वात्। नचैवं यागयाकादावपि प्रयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्धात्वन्वयबोधनियमेन तदप्रतिपादकत्वात्। अतएव परमते कार्य्यत्वं लिङः प्रवृत्तिनिमित्तम्। अस्तु वा, क्रियावाचित्वे धर्म्ममात्र एव शक्तिः, धर्म्मिणः प्रकृतिलभ्यत्वात्। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वलक्षणया शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते स्वज्ञाप्यधातुत्वविशिष्टोपाससंबन्धिनि उपासनारूपेऽर्थे गभीरनदीतीरे नदीपदस्येव क्विप्पदे लक्षणा, ज्ञाप्यसंबन्धमात्रस्य लक्षणात्वात्। एतेन धातुशक्तत्वे लक्षणया धात्वर्थमात्रलाभः स्यान्न तूपासनारूपार्थलाभइति निरस्तम्। नचैवमेकलक्षणैव न तु लक्षितलक्षणेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यं शब्दोपस्थापकस्यार्थे लक्षणेत्यत्र दृष्टान्तात्। किञ्च द्विरेफपदेऽप्येकलक्षणैव परम्परासंब-

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्ध-स्वभावइत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्धइति का-

---

भगवदुपासना फलवती, निरूपणञ्च क्रियते, इत्यसङ्गतिं(१) परिहरन् वादिनां विप्रतिपत्त्यभावेन न्यायाङ्गं संशयमाक्षिपति-इहेति। इह विचारे, सन्देहएव न्यायपूर्वाङ्गं कुतः। अत्र हेतुः, प्रसिद्धानुभावे। अनुभावेऽसाधारणीं कारणतामाह यं कमपीति। यं कमपि मोक्षादिकं स्वाभिमतं पुरुषार्थमर्थयमानाः यमीश्वरमुपासते मननविषयीकुर्वन्तीत्यौपनिषदाइत्यादौ सर्वत्र संबन्धः। शुद्धएकोद्वितीयाभावात्। बुद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः, द्वितीयाभावेन परप्रकाश्य-

---

न्येनार्थोपस्थापिका। यदि च भ्रमरपदं लक्षयित्वाऽर्थोलक्ष्यते इति लक्षणाद्वयं, तदा प्रकृतेपि उपासपदं लक्षयित्वैवार्थोलक्ष्यते इति तुल्यम्। इयांस्तु विशेषः, यत्तत्रैकमेवोभयलक्षकमत्र तु न तथेति। न हि सर्व्वप्रकारेण दृष्टान्तत्वमसम्भवात्। नचान्यपदार्थोपस्थितभ्रमरपदार्थोपस्थितिसम्भवे द्विरेफपदे कथमर्थलक्षणेति वाच्यं तथात्वे द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रानन्वयापत्तेरिति दिक्,—इति मकरन्दः। वस्तुतस्तु "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियम्" "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिबऊलप्रयोगदर्शनात् भावेऽपि क्तिपोविधानं बाऊलकादिति युक्तमुत्पश्यामः।

(१) भगवदुपासनायाः फलवत्त्वे सैव कर्त्तुमुचिता, न तु भगवन्निरूपणमिति भावः।

त्वानुपपत्तेः । एतदुभयं(१) वेदान्तिसाधारणम् *। आदौति आदौ प्रथमतोविद्वांश्चिद्रूपः, स्वभावतश्चेतनो न तु प्रकृतिवच्चेतनोपरागादौपाधिकं चैतन्यं तस्येत्यर्थः । सिद्धोनित्यो न तु बुद्ध्यादिवत् साध्यः† । तेन कूटस्थनित्यो न तु प्रकृतिवत् परिणामिनित्यइत्यर्थः(२) । एतच्च सकलचेतनसाधारणत्वान्न परमात्मोत्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयम्। आदौ सर्गादौ विद्वान्, सिद्धोयोगर्द्धिसम्पदुत्पादिताष्टविधैश्वर्यसम्पद्युक्तइत्यर्थः(३) । यथोक्तं तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रैः,

---

* वेदान्तसाधारणम्,—इति सो० पुस्तके, वेदान्तानुसारिणाम्,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धोनतु बुद्ध्यादिवत्साध्यः,—इति का० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

---

(१) त्रिदण्डिमतमेकदण्डिमतञ्चेत्युभयमिति मकरन्दः ।

(२) कूटस्थः "कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थउच्यते"—इत्युक्तलक्षणः, जन्यधर्मानाश्रयोवा । अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्व्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः । यस्मिन् परिणम्यमाने तदेवेदमिति बुद्धिर्न व्याहन्यते, तत् परिणामि नित्यम् ।

(३) अष्टविधैश्वर्यञ्च "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च यत्रकामावसायिता"—इत्युक्तलक्षणम् । अणिमादीनि विवृतानि योगभाष्ये । "तत्राणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः, भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यञ्चान्येषाम् । ईशित्वत्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे । यत्रकामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम्"—इति ।

पिलाः, क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टानिर्म्माणकाय-
मधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतको* ऽनुग्राहकश्चेति पात-

"सर्गादावादिविद्वाननुभवन् कपिलोमहामुनिधर्म्मज्ञानैश्वर्य्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति"—इति । क्लेशेति अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्म्म धर्म्माधर्म्महेतुर्भावनासाध्यं यागहिंसादि, विपाकोजात्यायुर्भोगाः, फलपर्य्यन्तमाशेरतदत्याशयाधर्म्माधर्म्माः, तैरपरामृष्टोऽसंबद्धइत्यर्थः(१) । शरीरैकनिष्पाद्यवेदादिनिर्म्माणार्थं(२) कायो-निर्म्माणकायः । सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः । स चानादिरेव भगवता द्योत्यते । भगवतश्चादृष्टाभावेऽपि तच्छरीर-

---

प्रवर्त्तको,—इति आदर्शपुस्तके ।

---

(१) अविद्या मिथ्याज्ञानं, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिः । "बुद्ध्यात्मनोरेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्येके, अहङ्कारइत्यन्ये"—इति मकरन्दः । अभिनिवेशोमरणभयम् । यद्यपि तन्मते क्लेशादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वात् क्षेत्रज्ञानामपि तदपरामृष्टत्वमस्त्येव, तथापि अन्तःकरणवर्त्तिभिरपि क्लेशादिभिः क्षेत्रज्ञाः परामृश्यते । योह्यन्तःकरणवर्त्तिभिरपि क्लेशादिभिर्न परामृश्यते स भगवानीश्वरइति यक्तं योगभाष्ये ।

(२) वेदे निष्पाद्यत्वमुच्चार्य्यत्वं न तूत्पाद्यत्वं, स चेत्यग्निमग्र्यश्विरोधात्,—इति मकरन्दः ।

ब्रह्मा:, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महा-
पाशुपताः, शिवइति शैवाः, पुरुषोत्तमइति वैष्णवाः,

साध्यघटादिजन्यभोगजनकात्मदाद्यदृष्टैरेव तन्निष्पाद्यते । अनुग्राह्यको-
घटादिनिर्म्माणे, शिवाद्वारेत्यर्थः । लोकेति लोकविरुद्धैः सर्प-दहन-
धारणादिभिः, वेदविरुद्धैर्दारुवनद्विजवधू * विध्वंसनैरुपलक्षितः(१) ।
इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । सोऽयमित्थम्भूतोऽपि निर्लेपः, पापरूपलेप-
रहितइत्यर्थः । करणे वा तृतीया । वेदविरुद्धहेतुक-भोगजनक-
विशेषगुणरहितइत्यर्थः । (२) स च सुखं दुःखं धर्माधर्मौ चेति । मिथ्या-
ज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ कर्मबीजं धर्माधर्माङ्कुरमारभते,
न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसलिलतयोषरायामिति भावः । स्वतन्त्रो-
जगत्कर्त्ता । शिवोनिस्त्रैगुण्यः । (३) पुरुषेषूत्तमः सर्व्वज्ञत्वात् । पिता-

---

* वेदविरुद्धैर्देवदारुवनद्विजवर,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

---

(१) लेपशब्दस्य पापपरत्वे तृतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं लोकविरुद्धहेतुक-लेपाप्रसिद्धेरित्यतआह उपलक्षितइति,—इति मकरन्दः ।

(२) लेपपदे दुःखसाधारणतया व्याख्याते लोकविरुद्धकरणकलेपत्वं दुःखएव प्रसिद्धमित्याह सचेति,—इति मकरन्दः ।

(३) कर्मधारये उत्तमपदस्य विशेषणपदतया पूर्वनिपातापत्तिः, षष्ठी-समासः 'न निर्धारणे'—इति निषिद्धएवेति सप्तमीसमासमालम्बते पुरुषेष्विति । यद्यपि षष्ठीसप्तम्योरभेदात् सोऽपि निषिद्धएव, अन्यथा तत्र तत्समासेनैवोपपत्तौ षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, तथापि निर्धारणस्याविवक्षायामयं समासइति भावः । वस्तुतो जातिगुण-

पितामहइति पौराणिकाः, यज्ञपुरुषइति याज्ञिकाः, निरावरणइति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशितइति मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्नइति नैयायिकाः, लोक-

---

महेोजनकस्यापि जनकः। यज्ञे प्रधानमिज्यं यज्ञपुरुषः। सर्व्वज्ञः क्षणिकसर्व्वज्ञः। निरावरणइति आवरणमदृष्टमविद्या स्वकर्म्मोपार्ज्जितञ्च शरीरमस्य नास्तीत्यर्थः। उपास्यत्वेनेति वेदोपदिष्टोपास्य भावः कश्चिन्मन्त्रादिरित्यर्थः(१)। लोकेति यथा लोके व्यवह्रियते चतुर्भुजाद्युपेतदेहवान् न तदृश्यइत्यर्थः। यावदुक्तेति यावदुक्तेषु यदुपपन्नं युक्तिमत् सर्व्वज्ञत्वादि, तेनोपपन्नः सम्पन्नइति मध्यपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। यावदुक्तेषूपपन्नः प्रामाणिकोधर्म्मोयस्येति वा बहुव्रीहिर्वा। न तु यावद्भिरुक्तैरुपपन्नः सहितइत्यर्थः, अद्वैताद्यनङ्गीकारेण* यावद्यथाव्याख्यातार्थस्य नैयायिकैरनङ्गीकारात्। यद्वा,

---

* अद्वैतानङ्गीकारेण,—इति सो० पुस्तके पाठः।

क्रियाभिः समुदायादेकस्य पृथक्करणं निर्धारणम्। यथा नराणां क्षत्रियः शूरतमइत्यत्र। तच्चात्र नास्तीति न निषेधः। तथा च समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समासनिषेधस्यैव तत्सूचार्थत्वान्न निर्धारणाप्रयोजकगुणादिविशेषवाचिपदसमासनिषेधोऽपीति तात्पर्य्यम्। एवञ्च षष्ठीसमासेऽप्यदोषइत्यवधेयम्,—इति मकरन्दः।

(१) मन्त्राएवोपास्यास्तएवच देवताः न तु विग्रहवन्तइन्द्रादयः सन्ति इति मीमांसकमतम्। विग्रहवदिन्द्राद्यभावञ्च मीमांसाभाष्ये महता संरम्भेन प्रतिपादितः। केषाञ्चिन्मीमांसकानां विग्रहवद्देवताभ्युपगमादन्याद्युपासनाविधानाच्च मन्त्रादिरित्यादिपदम्।

त चार्वाकाः, किं बहुना, कारवोऽपि
वर्णमभ्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोचप्रवरचरण-
कुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे* भगवति भवे
सन्देहएव कुतः किं निरूपणीयम्, तथापि,—

सन्देहएव कुतइत्युपसंहारात् सर्वाण्येव दर्शनान्येकार्थपरतया(१) व्याख्यायन्ते। शुद्धोदोषहीनः, बुद्धस्वभावो घटादिभिन्नत्वे सत्यौपाधिकचैतन्यरहितः(२), आदौ सर्गादौ विद्वान् ज्ञानवान्, सिद्धोनित्यः, सम्प्रदायप्रद्योतकोवेदं प्रणीय सर्गादिसमुत्पन्नाध्यापकः, अनुग्राहकः कुलालादिकृतेऽपि घटादौ सहकारीत्यादिक्रमेण। नचैवमेकमत्येन दर्शनभेदानुपपत्तिः, फलैकमत्येऽपि प्रकारभेदात्(३) सर्वथा विरोधा-

---

* प्रसिद्धानुभवे,—इति क० पुस्तके पाठः।

---

(१) एकार्थपरतया अविरुद्धार्थपरतया।

(२) घटादिभिन्नत्वसमानाधिकरणौपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाभावस्तन्मते उभयाभावात्, अस्मन्मते तद्विशेष्याभावादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यं, तथा हि विशेष्याभावस्योभयमतसाधारणत्वे विशेषणपदवैयर्थ्यापत्तेः। यत्तु घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्यन्तमिति। तच्चिन्त्यं, तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात्। अन्यथा दोषहीनत्वनित्यत्वादावपि तथात्वप्रसङ्गात्,—इति मकरन्दः।

(३) उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्येकमत्येऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदादित्यर्थः,—इति मकरन्दः।

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥ ३ ॥

श्रुतोहि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्विदानीं मन्तव्योभवति। "श्रोतव्योमन्तव्यः"—इति श्रुतेः।

भावे विचारोपयोगिसंशयस्याप्यभावप्रसङ्गात्। यद्यपि मीमांसकानीश्वरसांख्यमते नेश्वरे संप्रतिपत्तिः, तथाप्युपास्यत्वेन धर्म्मिणि संप्रतिपत्तिरस्त्येव। कारुः शिल्पी। विश्वं सर्व्वमुत्पत्तिमत् कर्म्म कार्य्यं यस्य स तथा। जातिर्ब्राह्मणादि। गोत्रं काश्यपादि। ऋषयएव यज्ञे ब्रियमाणाः प्रवराः। चरणं शाखा। अनुभावोऽसाधारणं कार्यं वेदादि। अतएव भवत्यस्मादिति भवः। तथाच, जातिगोत्रादिवत् संसारमभिव्याप्य श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे परमात्मनि न सन्देहोऽतस्तत्रेश्वरे किं निरूपणीयमित्यर्थः। तथापि धर्म्मिणि भगवति विहितमनने प्रकाराकाङ्क्षायां तत्र विप्रतिपत्त्या सन्देहोऽस्तीति मनसि कृत्य मननरूपोपासनैव क्रियते इति समाधत्ते तथापीति।

न्यायेन चर्चा न्यायचर्चा अनुमितिरूपा, उपासनैवेति संबन्धः। श्रवणानन्तरागतेत्यनेन श्रुतिप्रामाण्याद्दकन्यायनिरूपणमपि सूचितम्। श्रवणानन्तरागतेति संगृहीतं विवृणोति श्रुतोहीति। श्रुतिमूलकत्वात् स्मृतेरपि तत्समानविषयतया स्वबोधदार्ढ्यार्थं

"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्"—
इति स्मृतेश्च ।

श्रवणे उपयोगउक्तः[१] । उत्तमोयोगआत्मसाक्षात्कारः । ननु भगवति सन्देहाभावेन सिद्धसाधनात् कथमनुमितिः ? सिद्धसाधनं स्वार्थानुमाने न दोषः प्रमाणसंप्लवस्य संस्थापनात्[२] * इति चेत्, न, विनिगमकाभावात्[३], ग्रन्थस्य परार्थानुमानरूपत्वाच्च । यथा, "अग्नि-

---

* व्यवस्थापनात्,—इति क्व० पुस्तके पाठः ।

---

(१) एतच्च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः"—इति नियमविध्यवष्टम्भेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मप्रतिपादकप्रमाणवाक्यपरमेव श्रुतिपदम्, अन्यथा अदृष्टार्थकतापत्तेः । पूर्वपूर्वप्रतिपत्तेर्हि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिद्वारकता, सा श्रुतिमात्रजनितश्रवणसाध्यतायां नियमापूर्वकल्पनया भज्येत, द्रष्टव्यश्रुत्यादृष्टद्वारकताभयेन पाठिकक्रमोल्लङ्घनमपि तस्य नोचितं स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना श्रुते मननादिभिः सिद्धिर्भवत्येवेत्याशयः,—इति मकरन्दः । अन्यत्राप्युक्तम् "स्मृत्यन्यप्रमाणशब्दत्वेन प्रकृतमपि श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिकम्"—इति ।

(२) "किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्ते इति, उभयथा दर्शनम्"—इत्यादि, "प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभिसंप्लवः, असङ्करोव्यवस्था"—इत्यन्तं न्यायभाष्यमत्रानुसन्धेयम् ।

(३) सिद्धभावरूपायाः पक्षतायाअनुमितिहेतुत्वे तदभावादनुमित्यभावस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु नोक्तरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषत्वं

होत्रं जुहोति, यवागूं पचति"—इत्यत्रार्थेन क्रमेण शाब्दः क्रमो[१] लङ्घ्यते, तथा "श्रोतव्योमन्तव्यः"—इत्यत्रापि मननानन्तरं श्रवणे श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्, न *, दृष्टान्ते, होमे द्रव्यान्तरसाधनत्वं यवागूपाकस्यादृष्टार्थत्वञ्च कल्प्यमिति गौरवात्तथास्तु, प्रकृते त्वनुपपत्त्यभावः† श्रवणानन्तरं मननस्यान्यथोपपाद्यत्वात्[२], श्रवणानन्तरागतेति ग्रन्थविरोधाच्च। "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः"—इति बहुवचनं "कपिञ्जलानालभेत"—इतिवत् चित्रपरम्, अतोरूपान्तरेण[३] मननमविरुद्धमिति चेन्न,"श्रोतव्योमन्तव्यः"—इति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्लाघवाच्च[४] येनैव

---

* न इति नास्ति सो० पुस्तके।

† प्रकृते तदनुपपत्त्यभावः,—इति सो० पुस्तके पाठः।

किन्त्वर्थान्तरतया, तच्च द्वारदोषत्वेन स्वार्थानुमाने न दोषइति यदि ब्रूयात्तत्राह ग्रन्थस्येति,—इति मकरन्दः।

(१) क्रमे शाब्दत्वं पाठिकत्वं न तु शब्दप्रतिपाद्यत्वं, क्रमप्रतिपादकाभावात्,—इति मकरन्दः।

(२) अन्यथा विधाधिषया।

(३) यावतां कपिञ्जलानामालभनस्याप्रत्यक्षतया कतिपयपरतायाआवश्यकत्वेन बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितचित्रपरत्वं यथा निर्णीतं, तथा श्रुति वाक्येभ्यइति बहुवचनमपि चित्रपरं वक्तव्यम्। तथा च श्रवणसाधनवाक्यत्रयबोधितप्रकारेभ्यः प्रकारान्तरेणानुमितौ न सिद्धसाधनदोषइति भावः।

(४) धर्मिमात्रविषयतयैव सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह लाघवा-

रूपेण श्रवणं तेनैव रूपेण मननस्योचितत्वात्। न वा, रूपान्तरेण श्रुतस्य * रूपान्तरेण मननेऽश्वडामलखालनं शास्त्रव्यापारोनिर्व्वहति, श्रुतस्यामननात्। अतएव(१), धर्म्मिस्वरूपे सन्देहाभावेऽपि चिति-कर्त्तृत्वादौ † धर्म्मे सन्देहात्तत्रानुमेत्यपास्तम्। तथापि धर्म्मिणि सन्दे-हानुपपादनाच्च‡(२)। न वा, तद्रूपमस्तीश्वरे, यन्न वेदे श्रुतमस्ति। तथा च, 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः'-इत्यत्रासङ्गोचादीश्वरपरसर्व्ववाक्येभ्यएव(३) श्रवणे सति कथं मननम्। एतेन(४) भगवति भवे सन्देहएव किं निरूप-णीयमिति कुतः पृथिवीतः कर्त्तृजन्यत्वसंशयात्तच संशयएवेत्यपि योजनामात्रमपास्तम्(५)। यत्तु, श्रुतेऽपि भगवति श्रुतेः प्रामाण्यसन्दे-हात्तत्प्रतिपादितेऽपीश्वरे सन्देहः,-इति। तन्न, "श्रोतव्योमन्तव्यः"-इति सामानाधिकरण्यविरोधात्, मननस्य प्रामाण्यविषयकत्वात्। यदि च श्रुतिरनवधृतप्रामाण्यैव, तदा कथं ततः श्रवणेऽपि वङ्काायासाध्ये

---

* रूपान्तरेण श्रुतस्य,—इति नास्ति सेा० पुस्तके।

† चितिकर्त्तृकत्वादौ,—इति सेा० पुस्तके पाठः।

‡ सन्देहानुपादानाच्च,—इति सेा० पुस्तके पाठः।

चेति। "अवणप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारकल्पनायां गौर-वात्"—इति मकरन्दः।

(१) श्रुतस्यामनने उक्तशास्त्रव्यापारानिर्व्वाहादेवेत्यर्थः,—इति मकरन्दः।

(२) तथा च परमात्मा निरूप्यते इत्यसङ्गतमेवेति भावः,—इतिमकरन्दः।

(३) कपिञ्जले तु बाधात् चित्वपरत्वं बज्रवचनस्येति भावः।

(४) उक्तरीत्या धर्मणि धर्मे च सन्देहाभावेन।

(५) मात्रपदात् योजनैव कृता, न तु सन्देहोपपादकं किञ्चिदुक्तमिति सूचितम्।

प्रवृत्तिः(१)। तथात्वेऽपि वेदप्रामाण्यानुमानमाचौचित्यादीश्वरानुमानानुपपत्तिः।

अथ, सिद्धसाधनं न हेत्वाभासः। उभयथा हि हेत्वाभासता, करणविघटकत्वाद्विरुद्धानैकान्तिकयोरिव(२), तद्विघटनमकुर्वतः स्वतएव प्रतिबन्धकत्वाद्बाधप्रतिरोधवत्(३)। सिद्धसाधनन्तु न व्याप्तिविघटकं न वा स्वतएव प्रतिबन्धकम्। अतो न हेत्वाभासः। दूषकतावर्थान्तरान्तर्भावात् *(४) इति मतम्। तन्न, व्याप्तिज्ञानस्येव पक्षधर्मताज्ञानस्यापि तत्कारणत्वात् तद्विघटकसिद्धसाधनस्यापि तदौचित्यात्(५)। पक्षधर्मताज्ञानं न तत्करणं किन्तु व्याप्तिज्ञानमिति चेन्न,

* दूषकतावर्थान्तर्भावात्,—इति सो० पुस्तके पाठः।

(१) श्रोतव्योमन्तव्यइति श्रुतावपि प्रमाणसन्देहोऽविशेषादिति भावः।

(२) असिद्धस्याप्युपलक्षणमेतत्।

(३) प्रतिरोधः सत्प्रतिपक्षः।

(४) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम्",—इति न्यायसूत्रम्। प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः,—इति न्यायसूत्रवृत्तिः। सिद्धे आकाङ्क्षानुदयात् सिद्धसाधनस्थले अर्थान्तरमिति ध्येयम्। अर्थान्तरं च निग्रहस्थानतया पुरुषदोषो न हेतुदोषः। तथा च "न्यायोपदेष्टरि सापराधेऽपि स्वात्मननसिद्धिरप्रत्यूहैवेति भावः"—इति मकरन्दः।

(५) सिद्धसाधनस्थले सिद्धभावरूपायाः पक्षतायाश्चासम्भवादितिभावः। "यद्यपि पक्षतायाः स्वातन्त्र्येण पृथक् कारणत्वात् तद्विघटकत्वेऽपि न ज्ञानविघटकत्वं, तथापि यः पक्षस्तद्धर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पक्षतायाश्चावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य विघटकत्वमेव,"—इति मकरन्दः।

लाघवात् कारणमात्रस्य प्रयोजकत्वात्(१)। श्रुतिबोधितेऽपि भगवति षड्विधकर्तृत्वकौटस्थ्यनिरञ्जनादिश्रुतेः क्वचि श्रुतिर्मुख्यार्था क्वचि वोपचरितार्थेति तात्पर्यसन्देहात्(२) सन्देहइति चेन्न, तथापि धर्मिस्वरूपे संशयानुपपादनात्† तात्पर्यग्राहकन्यायाभिधानमात्रस्योचितत्वात्। कर्तृत्वादौ सन्देहादुत्कटकोटिको‡ धर्मिण्येव सन्देहोऽन्यथा धर्मी क्वापि संशयविषयो न स्यादिति चेन्न,§ "श्रोतव्योमन्तव्यः"—इत्यचात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं न तु तद्धर्मिककर्तृत्वादिनिश्चयस्येति तत्सन्देहस्यानुच्छेद्यत्वात्। तथापि निर्धर्मकस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तद्धर्मनिश्चयोऽप्यादरणीयः,—इति चेन्न, परस्परविरुद्धप्रकारेण॥ तच्चिन्तनेऽपपत्तेरिति दिक्।

---

† संशयानुपादानात्,—इति सो० पुस्तके पाठः।

‡ सन्देहात्तत्कोटि,—इति ह० पुस्तके पाठः।

§ तथापि,—इत्यधिकं ह० पुस्तके।

॥ परस्परविरुद्धत्वप्रकारेणापि,—इति सो० पुस्तके पाठः।

---

(१) तथा च यत्नतायाः पृथक् कारणत्वपक्षे तद्विघटकतयापि तदौचित्यं ध्वनितम्। न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न सिद्धसाधनं हेत्वाभासइति वाच्यं प्राचीनमते अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तथात्वात्, एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्वेन बाधकाभावाच्च —इति मकरन्दः।

(२) कर्तृत्वं कौटस्थ्यं निरञ्जनत्वं च परस्परविरुद्धमित्युभयत्र श्रुतेर्मुख्यार्थत्वासम्भवेनावश्यं क्वचिदुपचारश्चाश्रयणीयइत्यभिमानः।

अत्रोच्यते। साध्यज्ञानं न स्वतः साध्यज्ञानविरोधि, धारावाहिकत्वात्, नापि साध्यानुमितिविरोधि, प्रत्यक्षाधिगतस्याप्यनुमिति दर्शनात्(१), किन्तु सिषाधयिषाघटितपक्षलविघटनद्वारा। सिषाधयिषा च साध्यज्ञानेच्छा, सा च द्वयी साध्यज्ञानमात्रे तद्विशेषे च। तत्र या साध्यज्ञानमात्रेच्छा* सा श्रौतज्ञानान्निवर्त्तताम्। यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौ† हि सामान्येच्छाविच्छेदः। अन्यथा सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदिच्छेदः क्वापि न स्यादेव। या त्वनुमितिरूपसाध्यज्ञानविशेषेच्छा सा कथं निवर्त्तेत, तद्विषयस्य ज्ञानविशेषस्यासिद्धेः। इच्छायाः स्वविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वात्(२)। अत्र च, "श्रोतव्योमन्तव्यः"—इति श्रुत्या मननस्येष्टसाधनत्वावगतेः श्रौते ज्ञाने वृत्तेऽपि मनन-

---

* साध्यज्ञानसामान्येच्छा,—इति मु० पुस्तके पाठः।

† यत्किञ्चिद्विशेषबुद्धौ,—इति सो० पुस्तके पाठः।

---

(१) तथाच, वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम्, "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः"—इति। तत्त्वचिन्तामणावप्येतदुक्तम्।

(२) ननु स्वविषयसिद्धिनिवर्त्या नेच्छा किन्तु तद्धीनिवर्त्या। अन्यथा प्राप्तधनस्यापि तत्प्राप्तिमजानतस्तदिच्छाविच्छेदापत्तेः। एवञ्च सिद्धसाधनस्थलेऽप्युत्पन्नसिद्धेरग्रहे तदिच्छायाश्चानिवृत्तेः पक्षता स्यादिति चेत्। अत्राहुः। विषयसिद्धिः साक्षान्नेच्छानिवर्त्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरोधिगुणनिवर्त्यत्वात्। तस्मात्तद्धेतोरसिद्धत्वज्ञानविघटनद्वारा इच्छान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तथात्वं वाच्यम्। तच्च प्रकृते सिद्ध्युत्पत्तिमात्रेणैव, सिद्धौ सत्यां तदसिद्धत्वभ्रमसंशयाभावात्। धनादिस्थले च तत्सम्भवेन ज्ञप्तिपर्य्यन्तानुसरणम्,—इति मकरन्दः।

स्याप्सिद्धत्वात् तत्रेच्छा भवत्येवेति न सिषाधयिषाविघटनद्वारकदूषणभावस्य सिद्धसाधनस्यावकाशः, इच्छाविषयत्वावच्छेदकरूपतत्सिद्धेः सिद्धपदेन विवक्षितत्वात्। अतएव (१) सिद्धसाधनं दशाविशेषे दोषः, पृथक् च न दूषणम्, (२) असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽपि * बाधवत् स्वतोदूषकत्वाभावात्, किन्तु दूषकतायामुपाधेरिव परमुखनिरीक्षकत्वात्। भवेदेवं यदि सिषाधयिषाघटितं पक्षत्वम्, तदेव न, तस्य विशेषणतोपलक्षणतयोरुभयत्रापि दोषात् (३) योग्यतायाश्च तदवच्छेदकरूपपरिचेयत्वादिति चेन्न, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावस्य (४) तत्त्वात् †। स च विशिष्टाभावो यत्र साधकप्रमाणसिषाधयिषे स्तः तत्र विशेषणाभावात्, यत्रोभयाभावस्तत्र विशेष्याभावात्, यत्र साधकप्रमाणाभावे सिषाधयिषामात्रमस्ति तत्र द्वयाभावात् सर्वत्राविशिष्टः।

---

* असिद्ध्युपजीवकत्वेऽपि,—इति स० पुस्तके पाठः।
† सत्त्वात्,—इति सो० पुस्तके पाठः।

---

(१) दूषणत्वप्रयोजकसिषाधयिषाविघटनस्यासाव्वैत्रिकत्वादेवेत्यर्थः,—इति मकरन्दः।

(२) द्वितीये हेतुमाह असिद्धीति।

(३) लिङ्गदर्शनादिना तन्नाशात् न विशेषणत्वं, सिद्धसाधनस्थलेऽतिप्रसङ्गान्नोपलक्षणत्वम्,—इति मकरन्दः।

(४) साधकमानपदं सिद्धिपरम्। तेन घनगर्जितस्थले परामर्शात्मकसाधकप्रमाणमादाय नाव्याप्तिः। सिद्ध्युपहितप्रमाणपरं तदित्यन्ये। सिषाधयिषायाश्च विशेषणत्वमेव तदुत्तरस्मरणलक्षणपरामर्शादनुमितौ विनश्यदवस्थसिषाधयिषायाश्च तथात्वात्,—इति मकरन्दः।

यत्र साधकप्रमाणे सत्यपि [१] सिषाधयिषायाश्चभावस्तत्र नास्तीत्यभ्युपेत्यचरणाः। तथापि संशयं विना कथं न्यायावतारइति चेदित्थम्। संशयोहि न्यायाङ्गं न तावत् न्यायकारणतया, तस्य लिङ्गपरामर्शात्मनः [२] संशयं विनाऽपि सम्भवात्, कारणत्वासिद्धौ फलवैजात्यस्यापि कल्पने मानाभावात्, अन्योन्याश्रयाच्च। नापि सहकारित्वेन, तद्धि न साक्षात्, लिङ्गपरामर्शादिना तन्नाशात्, शाब्दलिङ्गपरामर्शे तत्कारणत्वाभावाच्च संशयस्य कारणत्वासिद्धौ तत्कल्पनेऽपि मानाभावात्। अतएव [३] परम्परयाऽपि सहकारित्वमपास्तम्। नाप्याश्रयावच्छेदकत्वेन, पर्वतत्वादेरेव तथात्वात्। अन्यथा पक्षतावच्छेदकधर्म-साध्ययोः सामानाधिकरण्यभाननैयत्येन पर्वतत्वादेरिव सन्दिग्धत्वस्याप्यनुमितौ भानापत्तेः। [४] अथ संशयेन स्वयोग्यतोपलक्षणात् साधकबाधकमानाभावो न्यायाङ्गमिति चेन्न, तथापि संशयस्यातत्त्वात्। संशययोग्यतायास्तदङ्गत्वात् विशिष्टस्य तङ्गाहकमानेन

---

(१) 'सत्यपि'—इत्यत्र, 'सत्यसति वा'—इति मकरन्दसम्मतः पाठः। तथा च तेन व्याख्यातम्। "सत्यसति वेति समीचीने असमीचीने वेत्यर्थः। सतीति शेषः। तथा च भ्रमप्रमासाधारणानुमितिमात्रस्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति यत्र सिषाधयिषायाश्चभावस्तत्र नास्तीति भावः"—इति।

(२) यद्यपि न्यायो न लिङ्गपरामर्शात्मा किन्तु पञ्चावयववाक्यं, तथापि तत्रापि तद्धेतुत्वे मानाभावात् परामर्शाभिप्रायेण दूषितमिति द्रष्टव्यम्,—इति मकरन्दः।

(३) व्यभिचारादेवेत्यर्थः।

(४) परामर्शादिना तन्नाशादित्यत्र शङ्कते अथेति,—इति मकरन्दः।

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्,

---

विशेषणस्यापि तत्त्वं * विषयीकृतमिति चेन्न, मिलिताभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात्, (१) प्रत्येकञ्च न योग्यता केवलान्वयिनि (२) बाधका प्रसिद्धेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। तथापि, संशयस्यानुमितिमात्रहेतुत्वेऽपि जिज्ञासितार्थानुमितौ † जिज्ञासाद्वारा संशयस्यानुमितिहेतुत्वम्। (३) यद्वा, शङ्कशुकतानिवृत्तये न्यायोपासने संशयोऽङ्गमिति (४) संशयं विना येन परितुष्येत् (५) तं प्रति "श्रोतव्योमन्तव्यः"—इति श्रुतेरनन्यगत्या भिन्नविषयकएव धर्मविशेषसंशयोधर्मिविषयकन्यायप्रवृत्तिहेतुरित्याख्येयमिति विभावयंस्तत्कारणं विशेषविप्रतिपत्तिमादर्शयति तदिहेति।

---

* तथात्वं,—इति ह० पुस्तके पाठः।

† जिज्ञासितानुमितौ,—इति सो० पुस्तके पाठः।

---

(१) ननु प्रत्येकाभावद्वयं योग्यता तच्च प्रत्येकसत्त्वे नास्तीत्यतआह प्रत्येकमिति। प्रत्येकाभावद्वयमित्यर्थः। साधकमानाभावमात्रस्य तथात्वे लाघवादिति भावः। अन्यथा पक्षतावच्छेदानुमितिप्रतिबन्धे बाधोहेत्वाभासोन स्यादित्यपि बोध्यम्,—इति मकरन्दः।

(२) साध्याभावसाधकस्य बाधकत्वमित्यभिप्रायेणोदम्। यद्यपि पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिग्राहकमानाविषयत्वं बाधकभावइति विवक्षितं तच्च नासिद्धिस्तथापि लाघवएव तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः।

(३) संशयजिज्ञासाऽपि न तावत्कालस्थायिनीति मतान्तरमाह यद्वेति।

(४) तथा च निवर्त्यत्वेन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः।

(५) तथा च तत्प्रबोधनार्थं संशयबीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं, न तु तद्विना मननासम्भवएवेति तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः।

तदिति वाक्योपक्रमे। संशयोऽवान्तरविप्रतिपत्त्यविवक्षा। विरुद्धा प्रतिपत्तिर्ज्ञानमभिलापोवा विप्रतिपत्तिः *। विप्रतिपत्तौ विषयिण्यां विषयस्य प्रयोजकत्वं (१) विवक्षित्वा पञ्चमीनिर्देशः। तत्रालौकिके तावत्, '(२) साक्षात्कारकारणेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं नवा? (३) इन्द्रियस्य तु न सन्निकर्षाश्रयत्वं किन्तु प्रतियोगित्वम्'—इति न विप्रतिपत्तिः, यएव चक्षुषा रूपस्य संयुक्तसमवायः सएव गुरुत्वस्यापीति तस्यापि लौकिकत्वापत्तेः। किन्तु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्ययोगजधर्माजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं न वा? (४) अभावसमवाययोस्तादृशप्रति-

---

* विरुद्धा, इत्यादि, विप्रतिपत्तिः,—इत्यन्तं, नास्ति सो० पुस्तके।

---

(१) शब्दात्मकविप्रतिपत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावात् प्रयोजकत्वपर्य्यन्तानुसरणम्।

(२) अलौकिके परमाण्वादौ अतिप्रसक्तिर्व्यतिरेके च बाधश्चत्यतउक्तं साक्षात्कारेति। संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारकारणेत्यर्थः। विधिनिषेधकोटिप्रविष्टिरभिधेयत्वघटत्वयोः सुलभा। विस्तरस्तु मकरन्देऽनुसन्धेयः।

(३) ननु घटसाक्षात्कारकारणघटचक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षाश्रयत्वं चक्षुषोऽपि न तु तत् लौकिकमित्यतआह इन्द्रियस्येति। यद्यपि संयोगस्य द्विष्ठत्वादिदमयुक्तं, तथापि नेन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षाश्रयत्वमिन्द्रियस्य आत्माश्रयात्, किन्तु तदुपलक्षितसन्निकर्षाश्रयत्वम्। तदिदमुक्तं किन्तु प्रतियोगित्वमिति। तच्च तत्प्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वेऽपि तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः,—इति मकरन्दः।

(४) न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्वेन व्याप्यव्यापकाभेदात्कथं व्यापकत्वग्रहइति वाच्यं उपाधिभेदेन भेदात्। तादृशानुमितिविषयत्वं सर्व्वेषामिति सिद्धसाधनं व्यतिरेके च बाधश्चत्यतउक्तं साक्षात्का-

योगिसंबन्धिसविकल्पकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वात् तत्संग्रहार्थं स्वविषयेति विशेषणम्। अत्र यद्यपि घटोऽयमिति सविकल्पके घटत्वस्य तत्कारण * ज्ञानविषयताऽस्ति, तथापि तज्ज्ञानाजन्यनिर्विकल्पकविषयताऽप्यस्ति। न हि तज्ज्ञानजन्यज्ञानगोचरत्वं तज्ज्ञानाजन्यज्ञानगोचरताविरोधि, एकत्र ज्ञानद्वयस्य भावा † दित्याहुः।

अलौकिकविशेषे त्वदृष्टे प्रयत्नकारणात्मविशेषगुणनिरूपाधिविषयकारणात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तते नवा? (१) यद्वा, लौकिकप्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाज्ज्ञाप्यजात्यधिकरणत्वमात्मगुणे वर्त्तते

---

* तत्कारणक,—इति सो० पुस्तके पाठः।

† ज्ञानद्वयस्याभावा,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः।

रेति। ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थ्यादाह चरमजन्यपदम्। अलौकिकप्रत्यासत्तित्रयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थ्यादाह पूर्व्वप्रतीकम्। तच्च जन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जगतोऽप्रसिद्धिवारणार्थम्,—इति मकरन्दः।

(१) प्रयत्नकारणमात्मविशेषगुणाविच्छाद्वेषौ, तयोर्निरूपाधिविषयौ सुखदुःखे, तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तते न वेत्यर्थः। न च मानसेति व्यर्थं, मानसप्रत्यक्षपदेन मनःप्रमेयव्यजातिविशेषाश्रयस्योक्तत्वात् तच्च व्यर्थत्वाभावात्। अखण्डाभावे वा न वैयर्थ्यम्। लौकिकपदञ्चाप्रसिद्धिवारणार्थम्। अत्र प्रयत्नकारणगुणईश्वरज्ञानादिः, तन्निरूपाधिविषयो विशिष्टप्रत्यक्षं, तत्कारणात्मविशेषगुणत्वं तादृशनिर्विकल्पके वर्त्ततएवेति सिद्धसाधनमतआह प्रथममात्मविशेषपदम्। आत्मविशेषस्य संसार्य्यात्मनोगुणइत्यर्थः। ज्ञानमादाय पूर्व्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थ्यादाह प्रयत्नकारणेति। प्रयत्नसाक्षात्कारणेत्यर्थः,—इति मकरन्दः। अत्र बहुतरमधिकं मकरन्दएवानुसन्धेयम्।

नवा ?(१) भावनात्वन्तु न गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यमदृष्टत्वन्तु न जातिः.(२)।

परलोके तु, समानकालीनानेकावृत्ति * शरीरवृत्तिजातित्वं दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्ति न वा ? (३) इति स्वर्गे, नरके तु दुःखपदस्थाने सुखपदप्रक्षेपात् संशयः। तादृशी च जातिर्वाक्यादि-शरीरवृत्तिरसाधारणी चैत्रत्वादिः प्रसिद्धेति विशेषतः। परलोक-माचे तु सुखदुःखोभयजनक-मच्छरीरातिरिक्तशरीरवानहं न वेति संशयः †। चैत्रस्तथा प्रसिद्धः।

साधने तु (४) प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगि कार्य्यं ‡ प्रतियोगित्व-

---

* समानकालीनानेकवृत्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः।
† संशयः,—इति नास्ति सो० पुस्तके।
‡ कार्य्यं,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः।

---

(१) प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति लौकिकत्वं विशेषणम्। परमते चोप-दृङ्कमेव तदिति बोध्यम्। सुखत्वादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय विषयान्तम्। गुरुत्वादिना सिद्धसाधनवारणाय आत्मपदम्। गुण-पदं स्पष्टार्थम्,—इति मकरन्दः।

(२) तथा च गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यतया धर्म्मत्वाधर्म्मत्वयोः गुणत्वसाक्षा-द्व्याप्यतेति भावः।

(३) सत्तामादाय सिद्धसाधनवारणाय अवृत्त्यन्तम्। अनेकावृत्तिजातित्व मप्रसिद्धमिति समानकालीनपदम्। समानकालीनोत्पत्तिकत्वं तदर्थः। आत्मत्वमनस्त्वादिवृत्तित्वात् शरीरवृत्तीति। अत्र विधिकोटिर्नैया-यिकानां, नेति बौद्धानाम्।

(४) साधने त्विति साधनत्वे त्वित्यर्थः। तत्रैवाग्रे विपक्षिप्रदर्शनात्। धर्म्मि ग्राहक दण्डादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात्, साधनत्वं च तथा, तस्य प्रागभावगर्भतया प्रमेयत्वादिनाऽपि ग्रहे प्रागभावविषयत्वनिय-मादिति। प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साध्ये सिद्ध-साधनं, कार्य्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूद्धा-

न्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयप्रतियोगि न वा? यद्वा, तयोगित्वं (१) प्रतियोगित्वप्रागभावान्य प्रागभावाविषयवृद्ध्यविषयवृत्ति न वा? द्वयोरपि प्रागभावत्वे प्रसिद्धिः (२)। यद्वा, कार्य्यपूर्ववर्त्तिनि (३) तन्नियतत्वं वर्त्तते न वा? (४) यद्वा, तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वप्रतियोगिव्यापकतावच्छेदकत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्ति न वा?

स्वनविषयान्योन्याभावप्रतियोगित्वादिति नञ्द्वयम्। प्रागभावतत्प्रतियोगित्वाभ्यां तादृशप्रतीत्यविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रतियोगिप्रागभावान्येति तादृशप्रतीत्यविषये विशेषणम्। प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः,—इत्यादि मकरन्दसन्दर्भोऽत्रानुसन्धेयः।

१) यद्यपि पूर्व्वेण कार्य्यत्वस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारणतायाः, तथापि साक्षात्संबन्धित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं तच्चोभयनिरूपितमुभयत्र तुल्यमित्यविरोधइति मकरन्दः।

२) ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तमादाय प्रसिद्धिसम्भवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः। न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वे वृत्तिरस्ति तु प्रागभावत्व, स च न प्रागभावान्यइति चेन्न, प्रागभावत्वपदेन प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च तादृशवृद्ध्यविषये प्रागभावत्वे वृत्तेः तत्प्रतियोगित्वाच्चेत्येके। प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्म्मः प्रमेयत्वं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकरन्दः।

अनन्यथासिद्धकार्य्यपूर्व्ववर्त्तिनीत्यर्थः। तेनाकाशादित्युदासः। विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः।

एकं ब्रह्मैवकारणमेकजातीयं प्रधानं वेत्यत्र संशयमाह यद्वेति। तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेत्यत्र व्यापकीभूताधिकरणत्वे अवच्छेदकं विशेषणीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकनित्यत्वादिति, निषेधकोटिः विधिकोटिरस्माकम्,

अन्यथाऽपि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात् भावावेदकप्रमाणसद्भावात्, सत्त्वेऽपि तस्याप्रमात्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ।

विप्रतिपत्तिः । तथा च, कार्य्यकारणभावाभावे क्षित्यादिकर्त्तृत्वान्नेश्वरसिद्धिः, परलोकाभावे च तत्साधनयागादिद्रष्टृत्वाभावे तदुपदेशकतयाऽपि नेश्वरसिद्धिः, अदृष्टासिद्धौ तदधिष्ठातृतयाऽपि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः ।

अन्यथेति अदृष्टादिसत्त्वेऽपि वेदानामाप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यावधारणं विना तद्बोधितस्वर्गादिसाधनयागादौ वह्नवित्तव्ययायासमाध्ये न प्रवृत्तिरित्याप्तोक्तवेदकारः सिध्यतीति नास्ति, अन्यथाऽपि वेदानां नित्यनिर्दोषत्वेन स्वतः प्रामाण्यावधारणात्, परतः प्रामाण्येऽपि कर्मयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वात्तेषां परलोकसाधनयागाद्यनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः । तदभावेति भवतु वेदानां पौरुषेयत्वाद्योगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वेनाश्वासाच्चाप्तोक्तत्वं, तथापि तच्च, क्षित्यादेः कर्त्तृजन्यत्वं च * प्रत्यक्षादिबाधान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः । सत्त्वेऽपीति बाधकाभावात्तत्सिद्धावपि स न प्रमाणं, प्रमाणपदं हि भावकरणकर्त्तृव्युत्पन्नप्रमातत्साधनतदाश्रयेषु वर्त्तते, यथार्थानधिगतार्थाधिगतिश्च प्रमा तथा च, यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् प्रमावांस्तत्करणेन्द्रियादि† मांस्तस्म-

---

* कर्त्तृजन्यत्वेपि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† स्तके पाठः ।

तच्च न प्रथमः, कल्पः यतः,

वायिकारणञ्च स्यात्, न चायं तथेति विपर्य्ययानुमानादित्यर्थः । अप्रमाणपुरुषस्य वचः कः श्रद्धास्यतीति भावः । तत्साधकेति कार्य्यत्वादेरुपाधिदुष्टत्वात्, क्षितिवेदादेः कर्त्तृजन्यत्वसाधकमेव नास्तीत्यर्थः ।

तच्च चार्वाकस्यायं भावः, कार्य्यकारणभावे प्रत्यक्षं न तावन्मानं, धर्मिस्वरूपप्रत्यक्षेऽपि तच्च संशयात्, नचान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानसहकारिविरहात्सदिति वाच्यं तन्माचस्य व्यभिचारिसाधारण्यात्, नियमानन्यथासिद्धेश्च शङ्काकलङ्कितत्वेनानवधारणात्, नाप्यनुमानं, तस्य मया मानत्वेनानभ्युपगमात्, तत्साधने क्वचिदसिद्धावन्वयिनोऽसम्भवात्, तदप्रसिद्धौ * व्यतिरेकाज्ञानात् केवलव्यतिरेक्यनवतारात्, मम त्वप्रमितस्यासत्ख्यात्यभ्युपगमात् न निषेध्याप्रसिद्धिरित्यतआह तचेति। तेषु मध्ये न प्रथमः पक्षः, कल्पोयतः, कल्पनाऽसत्ख्यातिसद्विषयः (१)। (२) तथाहि, कार्य्यकारणभावानभ्युपगमे परप्रतिपत्ति-

* तत्साधनेऽपि क्वचिदप्रसिद्धावन्वयिनोऽसम्भवादसिद्धौ,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

(१) न प्रथमः कल्पइति सामानाधिकरण्ये प्रथमकल्पस्य हेत्वभावरूपतया तदभावस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्य्यवसाने,यतो हेतुरस्तीत्यत्र साध्याविशेषेण हेतुत्वान्वयानुपपत्तिः स्यात् । यदि च न प्रथमः कल्पइत्यस्य हेत्वभावकल्पोन प्रामाणिकइत्यर्थस्तथापि यतो हेतुरस्तीति अधिकरणम्। तथा च हेत्वभावकल्पोन प्रामाणिकः असत्ख्यातिविषयत्वादित्यत्र नोक्तदोषइति तदर्थपरतया व्याख्यातम्,—इति मकरन्दः ।

(२) यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्धा नोक्तानुमानसम्भवस्तथापि तन्मतानुसारेणासत्ख्यात्यपनीतपक्षादिकमालम्ब्य तत्पक्षाभावसाधनमुपन्यस्तम् । परमार्थतस्त्वेतदक्षरसादेव व्याघातं दर्शयति तथाहीति ।

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्यादिश्वदृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥ ४ ॥

फलकवचनप्रयोगानुपपत्तेः, यथा यथा तन्निराकरणाय प्रयत्नस्तथा तथैवापत्तेरिति व्याघातएवेत्यर्थः। तथापि साधकं विना न तत्सिद्धिरिति चेत्, तत्राह सापेक्षत्वादिति। विवादपदस्य सापेक्षत्वात् सहापेक्षया वर्त्तमानत्वात् कादाचित्कत्वादित्यर्थः। तच्च किञ्चित्काला संबन्धित्वे सति किञ्चित्कालसंबन्धरूपं कार्य्याणां प्रत्यक्षमिदुमित्थन-न्यथासिद्धमेतत् *। (१) अस्मादनन्तरमिदं भवत्येतदभावे नेति प्रत्यक्षमेव कार्य्यकारणभावे मानम्। अतएव (२) प्रागभावस्य कादाचित्कत्वेऽपि न तत्र तत्सिद्धिः। प्रागसत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अपि च, इदमस्मान्नियत-पूर्वसदित्यपि (३)† प्रत्यक्षं तत्र मानम्। प्रत्यक्षे चानन्यथासिद्धि-नियमा ग्रावधारणहेतुशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कोदर्शयिष्यते इति भावः‡। (४) यद्वा §

---

* कार्य्याणां प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धमेतत्,—इति सो० पुस्तके पाठः।

† नियतपूर्व्वभावी भावइत्यपि,—इति ह० पुस्तके। नियतपूर्व्वभा वीत्यपि,—इति स० पुस्तके पाठः।

‡ प्रत्यक्षे,—इत्यारभ्य, भावः,—इत्यन्तं नास्ति ह० पुस्तके।

§ यद्वा,—इति नास्ति सो० पुस्तके।

---

(१) प्रागभाववारणाय प्रत्यक्षं विशिनष्टि अस्मादिति।

(२) उक्तप्रत्यक्षस्य प्रागभावे असम्भवादेव।

(३) अनन्यथासिद्धनियतपूर्व्वसदित्यर्थः।

(४) ननु परं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानर्हमेव अनुमानच्छायायैव तत्र तस्य गमकत्वाङ्गीकारात्। किञ्च कादाचित्कत्वमुपन्यस्तमलक्षकमेवैवं स्यात्-इत्यतआह यद्वेति,—इति मकरन्दः।

प्रत्यक्षसहकारित्वेनानुमानमेवोपन्यस्तम् । (१) यद्वा, प्रथमतोऽनुमानप्रामाण्यं प्रसाध्य कार्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽऽकाशम्। न च साध्याप्रसिद्धिः, कियद्भागे प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धौ तदविषयेऽनुमानात्। न चोत्पत्तेः कादाचित्कत्वेऽपि न सहेतुकत्वं, तथात्वे वोत्पत्तिमत्त्वापत्तावनवस्थेति वाच्यं कार्यस्याद्यक्षणेन सह* स्वरूपसंबन्धएव (२) ह्युत्पत्तिः† कार्यक्षणस्वरूपयोश्चोत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात्। (३)यद्वा, उत्पत्तिगर्भः‡ किञ्चित्समयसंबन्धः कादाचित्कत्वम्, (४) अतएव न प्रागभावे व्यभिचारो नचोत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात् सदिति न तया व्यभिचारः§। एतेनानुमानपक्षे 'हेतुरस्ति सापेक्षत्वात्' इत्यत्र हेतोरसिद्धावाश्रयासिद्धिः सापेक्षत्वस्य कार्यधर्मत्वेन हेतावसत्त्वे स्वरूपासिद्धिश्च, कार्यस्यैव पक्षत्वे, सापेक्षत्वादित्यस्य हेतुमत्त्वादित्यर्थे साध्या-

---

* सह,—इति नास्ति सो० पुस्तके।

† संबन्धोह्युत्पत्तिः,—इति ह० पुस्तके।

‡ उत्पत्तिगर्भ,—इति पाठान्तरम्।

§ नचोत्पत्तेरुत्पत्तिगर्भः सदिति न तया व्यभिचारः,—इति सो० पुस्तके।

---

(१) नन्वनुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया स्वतस्तस्यैव समर्थत्वात्, अप्रामाण्ये सहकारित्वमपि न स्यात्, किञ्चैवं प्रत्यक्षत्वानुमितित्वयोः सङ्करापत्तिरित्यनुपूर्येनाह यद्वेति,—इति मकरन्दः।

(२) सूर्यस्यन्दात्मकेन क्षणेन समं घटादेः कार्यस्य संबन्धान्तराभावादिति भावः।

(३) यथाश्रुते कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारि, प्रागसत्त्वविशेषितस्य व्यर्थविशेष्यत्वग्रस्तमित्यरुचेराह यद्वेति,—इति मकरन्दः।

(४) नन्वेवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरस्तु अधिकस्य व्यर्थत्वादिति चेत् न, इष्टत्वात्, उत्पत्तिगर्भपदेनोत्पत्तिरूपस्य विवक्षितत्वात्, तथाचाद्य-

विशेषः, कादाचित्कत्वादित्यर्थे च प्रागभावेन व्यभिचारदित्यपास्तम्।

ननु हेतुरपि यदि सदातनस्तदा तत्सापेक्षस्य कार्य्यस्यापि तथात्वापत्तिरिति कादाचित्कत्वमहेतोरिवाकाशादेः सहेतोरपि सपक्षात्* व्यावृत्तमित्यसाधारणं (१) स्यादिति हेतुः कादाचित्कोवाच्यः, तथा च तस्यापि कादाचित्कत्वं हेत्वपेक्षयेत्यनवस्थापत्तिः, अहेतुकत्वे च तद्वदेव कार्य्यमप्यहेतुकं कादाचित्कं स्यादित्यतआह 'अनादित्वात्'—इति। हेतोरपि कादाचित्कत्वं स्वहेतुकादाचित्कत्वादेव। प्रामाणिकी चेयमनवस्था बीजाङ्कुरवन्न दोषायेत्यर्थः।

ननु कारणमात्रसिद्धावप्येकमेकजातीयं वा कारणमस्तु कार्य्यजातस्य, तच्चास्मदादिनैव शक्यज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशो (२) न वा विलक्षणसामग्रीजन्यं कार्य्यं सिध्यतीत्यतआह 'वैचित्र्यात्'। भिन्नजातीयकारणानन्तरं तथाभूतकार्य्यविषयकं प्रत्यक्षमेव विचित्रे साधने † मानमुपन्यस्तम्। यद्वा, वैचित्र्यं कार्य्यस्यविचित्रहेतुकत्वे

---

* सापेक्षात्,—इति सो० पुस्तके।

† वैचित्र्यसाधने,—इति ह० पुस्तके।

समयसंबन्धस्य हेतुत्वे पर्य्यवसानम्। यद्वा, उत्पत्तिगर्भउत्पत्तिघटकः किञ्चित्समयश्चाद्यसमयः तत्संबन्धइत्यर्थे तत्रैव पर्य्यवसानम्, विसर्गशून्यपाठादित्याहुः। यद्यप्यत्रापि स्वरूपस्यैव तत्संबन्धत्वे तत्र च पूर्व्वमुत्पत्तिमत्त्वेनोत्पत्तेरित्यग्निमयग्रन्थविरोधस्तथापि स्वरूपातिरिक्तस्य संबन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं तत्र चात्माश्रयादनवस्थानाच्च नोत्पत्तिरूपत्वमिति मताभ्युपगमानुसारेणेदम्,—इति मकरन्दः।

(१) असाधारणं स्यादिति अगमकं स्यादित्यर्थः,—इति मकरन्दः।

(२) ननु तद्ब्रह्मात्मकं प्रधानात्मकं वाऽतीन्द्रियं नास्मदादिना शक्यज्ञानमिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह न वेति,—इति मकरन्दः।

न ह्ययं संसारोऽनेकविधदुःखमयोनिरपेक्षोभवितुमर्हति। तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा, न तु कदाचित् स्यात्।

लिङ्गमेव। उभयत्राप्यभिन्नत्वाभिन्नजातीयत्वयोर्हेतोः(१) कार्य्यस्य भेदविजातीयत्वे आकस्मिके स्यातामिति तर्कः सहकारीत्यर्थः।

तथापि दृश्यमानविचित्रहेतुकमेव कार्य्यमस्त्विति नादृष्टसिद्धिरित्यतआह 'विश्वदृत्तितः'। विश्वेषां प्रेक्षावतां परलोकार्थितया यागादौ प्रवृत्तिः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेन सफला, फलसाधनत्वञ्च यागादेराशुविनाशित्वेन* न स्यादिति तज्जन्यफलानुकूलमदृष्टं कल्प्यते इत्यर्थः।

तथापि तददृष्टं भोग्यनिष्ठमुत भोक्तृनिष्ठम्? अन्त्येऽपि किं प्रतिभोक्तृनियतं साधारणं वा? इत्यतआह प्रत्यात्मेति। भुक्तेः सुखदुःखसाक्षात्कारस्य प्रत्येकात्मनियतत्वात् लाघवाच्च तदुपपादकं प्रतिभोक्तृ नियतमेवादृष्टं कल्प्यते इत्यस्ति हेतुरलौकिकइत्याद्यस्तवकार्थसंग्रहः।

यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासाय तर्कमाह न ह्ययमिति। अनेकविधेति मुमुक्षुवैराग्यार्थं कार्य्यवैचित्र्यस्फोरणार्थं वा।

---

* विनाशित्वे,—इति सो० पुस्तके।

---

(१) जातीयत्वयोर्हेतोरिति मकरन्दसम्मतः पाठः। तथाच मकरन्दसन्दर्भः। "हेतोरभिन्नत्वे अभिन्नजातीयत्वे वेत्यर्थः। हेत्वोरिति पाठेऽप्यर्थतः सएवार्थइति ध्येयम्"—इति।

तच्च विचिचादृष्टसाधनोपयुक्तम्। निरपेक्षत्वञ्च किञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यकालसंबन्धित्वम्* । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, तस्यासत्ख्यातिवादिनः सांव्यवहारिकस्य सापेक्षत्वस्यापि † स्वीकारात्।

ननु, निरपेक्षत्वेनैकेन व्याप्येन स्यादेव न स्यादेवेति रूपं ‡ व्यापकद्वयं विरुद्धं कथमापाद्यते। न ह्येकं मिथोविरोधिद्वयव्याप्यम्। तु शब्दस्यासङ्गतः(१), कादाचित्कत्वाभावस्य स्वतन्त्रस्यैवानिष्टापादनार्थत्वात्§। अत्राहुः। निरपेक्षत्वेन कादाचित्कत्वव्यतिरेकएवापाद्यः, स च स्यादेव न स्यादेवेति पक्षद्वये(२) ‖ पर्य्यवस्यति। अतएव तु शब्दोऽपि सङ्गच्छते। (३)यद्वा, कार्य्यं यदि निरपेक्षं स्यात्, स्यादेव नित्यं स्यादाकाशवदिति स्वमते, तन्मते तु न स्यादेव केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगि स्यात् खपुष्पवत्, उभयत्र तु कादाचित्कत्वं न स्यादिति। यद्वा, एतदुत्तरकालानुत्पत्तिकोऽयं घटोयद्येतदुत्तरका-

---

* संबद्धत्वं,—इति सो० पुस्तके।
† सांव्यवहारिकस्यापि,—इति सो० पुस्तके।
‡ नस्यादेववेतिरूपं,—इति ह० पुस्तके।
§ अनिष्टापादनत्वात्,—इति ह० पुस्तके।
‖ पक्षद्वयेपि,—इति ह० पुस्तके।

---

(१) परस्परसङ्गाङ्गिभावस्य तुशब्दार्थत्वादिति भावः।
(२) पक्षद्वये नित्यत्वानीकत्वयोरन्यतरपक्षे।
(३) नन्वस्मन्मते नित्यत्वपक्षएव पर्य्यवस्यति न त्वनीकत्वे, असत्ख्यात्यनभ्युपगमे सांव्यवहारिकस्यापि तस्यानभ्युपगमादित्यरुचेराह यद्वेति,—इति मकरन्दः।

स्यानुत्पत्तिकत्वे सत्येतत्पूर्व्वकालोत्पत्तिकानपेक्षोत्पत्तिकः* स्यादेतत्पूर्व्वकालवृत्तिः स्यात्(१) । यद्वा, यद्ययमेतत्कालीनोत्पत्तिको घटः(२) सहेतुकोन स्यादेतत्पूर्व्वकालीनः स्यात् ।

यद्वा, घटोयदि घटव्यवहितकालानधिकरणपदार्थाधिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्योत्पत्तिर्न स्यात् घटव्यवहितकालः स्यात्(३) तत्कालवृत्तिघटादिवदिति तच्च तच्च सत्त्वापादनं† स्यादेवेत्यर्थः ।

---

* पूर्व्वकालोत्पत्तिकालानपेक्षोत्पत्तिकः,—इति ह० पुस्तके ।
† सत्त्वापादनमिति,—इति सो० पुस्तके ।

---

(१) एतदुत्तरकालेति एतच्च पक्षविशेषणमुत्तरकालोत्पन्नघटांशे आश्रयासिद्धिवारणाय । पूर्व्वकालीनघटे अंशतः सिद्धसाध्यनवारणाय अयमिति । पूर्व्वकालीनावृत्तिरित्यर्थः । ** उत्तरकालोत्पत्तिके व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । एतद्घटसमवेतोत्पत्तिकघटादौ व्यभिचारादाह तत्पूर्व्वकालेति । अव्यवहितपूर्व्वकालेत्यर्थः । तथाच चिरतरकालोत्पन्नोऽत्र दृष्टान्तः, अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्धा तदसिद्धेरित्यवधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षणात् दृष्टान्तासिद्धिरेवेत्यतआह प्रथममुत्पत्तिपदं, चरममुत्पत्तिपदं चिन्त्यम् । ** वस्तुतस्तु नञ्व्यत्यासेन तत्पूर्व्वकालोत्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वाभावो विवक्षितः । तथाच नाव्यवहितत्वविवक्षा नवा अखण्डाभावे व्यर्थत्वप्रसङ्गा नचानित्यस्य दृष्टान्तत्वे तदसिद्धिः,—इति मकरन्दः ।

(२) पूर्व्वकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय एतत्कालीनोत्पत्तिकइति पक्षविशेषणम् ।

(३) घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं घटाव्यवहितकालाधिकरणत्वं पर्य्यवस्यति । यत्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्यादिति घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं यथाश्रुतमेवाभिमतमिति । तन्न, अनन्यथासिद्धस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा

अन्यकालानुत्पत्तिकोऽयं घटोयद्येतत्पूर्वकालानपेक्षोत्पत्तिकः स्यात् एतत्कालोत्पत्तिकोन स्यात्(१)। यद्वा,(२) सकलकालावृत्तिरयं घटो यदि निरपेक्षः स्यात् किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तिर्न स्यात्। तेन पक्षविशेषणमहिम्नाऽलीकत्वं सिध्यति(३)। यद्वा,(४) एतावत्कालपूर्वापरकालावृत्तिर्घटो यद्येता-

---

दण्डरूपादिकमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः। तस्मादुभयमप्यदोषइति। रासभाद्युत्तरत्वसामानाधिकरण्यादिपर्य्यायानुमाने कारणत्वं न सिद्धेदिति व्याप्यत्वपर्य्यन्तम्। न चानन्यथासिद्धत्वेनैव तद्दारणमिति वाच्यं रासभादेरपि तथात्वात्। अन्यथा कारणतालक्षणे नियमां शोपादानमनर्थकं स्यात्। तच्च तस्याविवक्षितत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति। प्रतियोगी च परस्यासत्ख्यात्युपनीतइति स्मर्त्तव्यम्। घटव्यवच्छित्तकालत्वं घटानधिकरणकालवृत्तित्वमायाद्यम्,—इति मकरन्दः।

(१) अन्यकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय अन्यकालानुत्पत्तिकइति पक्षविशेषणम्। उत्तरकालोत्पत्तिकोऽत्र दृष्टान्तः।

(२) सकलेति एतच्च पक्षविशेषणं नित्यत्वेनेष्टापत्तिवारणाय। अलीकत्वे व्यभिचारवारणाय अयमिति। प्रामाणिकइत्यर्थः। किञ्चित्कालवृत्ति र्न स्यादित्येव कृते व्योमादौ व्यभिचारइत्यतआह किञ्चिदिति। प्राक्कालावृत्तित्वे सतीत्यर्थः। तेन प्रागभावे न व्यभिचारः। यद्यपि सत्यन्तमेव समर्थमिति व्यर्थविशेषत्वं, तथाप्यखण्डाभावआपाद्यइति ध्येयम्,—इति मकरन्दः।

(३) विशिष्टाभावउभयथा सकलकालवृत्तितया सकलकालावृत्तितया च। तत्राद्यस्य पक्षविशेषणमहिम्ना अभावे द्वितीयस्य पर्य्यवसानम्। तत्रानिष्टमिति सापेक्षत्वसिद्धिः,—इति मकरन्दः।

(४) एतावदिति पूर्वापरकालमात्रवृत्तिघटांशे सिद्धसाधनवारणाय पक्षविशेषणम्। एतावत्कालवृत्तौ तत्पूर्वकालोत्पन्ने व्यभिचारादाह सत्यन्तम्। एतावत्पदं कालविशेषणमत्रासिद्धिवारकम्। तत्कालापेक्षे घटादौ सत्यन्तं व्यभिचारीत्यतआह एतत्कालव्यव-

अकस्मादेव भवतीति चेन्न,

वत्कालपूर्वकालावृत्तित्वे सति एतत्कालाव्यवहितपूर्वकालवृत्तिपदार्थाधिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्यकालोन स्यादेतावत्कालवृत्तिर्न स्यादिति* न स्यादेवेत्यस्यार्थः। अतएव कालान्तरावृत्तित्वे सत्येतत्कालवृत्ति स्यादिति कादाचित्कत्वाभावापादनमपीति सम्प्रदायविदः।

कार्य्यकारणभावग्राहक-माने, कादाचित्कभावो† निर्हेतुकोभावत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षं शङ्कते अकस्मादिति। अत्र किंशब्दो यदा हेतुमात्रपरः, तदा तस्य नञा संबन्धाद्धेवभावे भवनं लभ्यते। यदा तु भवनक्रियायानञा संबन्धः, तदा प्रसज्यप्रतिषेधे भवननिषेधोऽर्थः। किंशब्द-समस्यमानेनापि नञा भवतीत्यस्यान्वयात्। असामर्थ्येऽप्यसूर्य्यम्पश्या राजदाराइति वत्समासः। अ-शब्दस्यैव वाऽयं समासं विना प्रयोगः 'अ मा नो ना प्रतिषेधवचनाः"—इति कोषात्।

---

* कालावृत्ति र्नस्यादिति,—इति सो० पुस्तके।

† कादाचित्काभावो,—इति सो० पुस्तके।

हितेत्यादि। ननूत्तरकालोत्पत्तिकत्वाच्च दृष्टान्तः अन्यचापादकवैयर्थ्यात् तच्च तत्पूर्वकालवृत्तिनित्यादिसापेक्षत्वादापादकवैकल्यमित्यतआह अव्यवहितेति। नन्वत्यासेनैतत्कालव्यवहितपूर्वकालावृत्तीत्यर्थः। नित्यन्तु व्यवहितेपि वर्त्तते इत्यदोषः,—इत्यादि मकरन्दसन्दर्भोऽत्रानुसन्धेयः.

हेतुभूतिनिषेधेन स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन* सर्वदा भवनम-विशेषात्। भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनम-

---

तदुभयं निरस्यति हेतुभूतीति। अथ हेतुभवनयोर्निषेधस्य(१) शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् पर्य्युदासनय्या हेतुव्यतिरिक्ताङ्भवनं लभ्यते †, अहेतुश्च कार्य्यस्वरूपमवस्तु च, तदा स्वानुपाख्यविधिः, तं निषेधति स्वानुपाख्येति। स्वं कार्य्यम्। अनुपाख्योनिर्द्धर्मकोऽलीकः। अथाश्वकर्णादिवदव्युत्पन्नएवायमकस्माच्छब्दः किंशब्दोऽस्वभावपरो-वा, तदा स्वभावादेव कार्य्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थः, तचाह स्वभावेति। सर्व्वच हेतुमाह अवधेरिति। नियतावधिसंबन्धित्वे-नैव विवादपदस्य कादाचित्कस्य कार्य्यस्य सतर्केण प्रत्यक्षेण वि-षयीक्रियमाणत्वादित्यर्थः। क्रमेण तर्कमेवाह ‡ हेतिति। भवनस्य सत्त्वस्याविशेषात्(२) सदातनत्वे कार्य्यस्य कादाचित्कत्वव्याघातइत्यर्थः। भवनेति भवनस्य उत्पत्तेः सदा § प्रतिषेधे प्राक् पश्चादिव मध्येऽप्य-

---

* भवनस्यानपेक्षत्वे,—इति का० पुस्तके।
† लभ्यते,—इति नास्ति सो० पुस्तके।
‡ तर्कमाह,—इति ह० पुस्तके।
§ सदोत्पत्तेः,—इति सो० पुस्तके।

---

(१) यद्यपि हेतुतोयद्भवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य निषेधात्तल्लभ्यते,—इति द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति यथोक्तम्,—इति मकरन्दः।

(२) हेतुनिषेधे भवनमुत्पत्तिरूपं न सम्भवतीत्यसत्त्वपरतया व्याख्यातम्।

विशेषात् । उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः । पौर्वापर्य्यनियमश्च कार्य्यकारणभावः । न चैकं पूर्व्वमपरञ्च, तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः ।

भवनप्रसङ्गात् कदाचिद्भवनग्राहिप्रत्यक्षबाधदित्यर्थः । उत्पत्तेरिति स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि खं भवेत्, तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात्, न चैवम् । असतोऽपि हेतुत्वे प्राक् पश्चादपि कार्य्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोधदित्यर्थः । कार्य्यकारणयोरभेदे विरोधान्तरमाह पौर्वापर्य्येति । पटार्थिनः पटमेव नोपादत्ते किन्तु तत्पूर्वकालवर्त्तिनस्तन्तूनिति लोकव्यवहारसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधदित्यर्थः । तत्त्वस्य पौर्वापर्य्यस्येत्यर्थः । अनुपाख्यस्यार्थक्रियाजनकत्वाभावेऽपनिष्टप्रसङ्गान्तरमाह अनुपाख्यस्येति । एतत्पटानुत्पत्तिक्षणो यद्येतत्पटोत्पादकानुपाख्योत्तरक्षणः स्यादेतत्पटाधिकरणं स्यादित्यर्थः । यद्यपि स्वभावः कार्यं तद्धर्मो वा, आद्यः अकस्मादिति निरासेनैव निरस्तः, अन्त्ये धर्म्मस्य कारणत्वमङ्गीकृतमेव, तथापि यथा परमाणुतत्कारणयोरकारणत्वेऽपि* स्वभावादेव नियतदेशवृत्तित्वं(१),

---

* परमाणुतत्परिमाणयोरकारणत्वेपि,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

---

(१) अकारणत्वेपीति कारणत्वाविशेषेपीत्यर्थः । नियतेति परमाणोर्देशत्वमपरस्य तदवृत्तित्वमपि स्वभावादेव यथा नियमइति भावः । नियतदेशवृत्तित्वं नियतसंबन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकरन्दः ।

स्यादेतत्, नाकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा, भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरूपाख्यहेतुकत्वं वा, ऽभिधित्सितमपित्वनपेक्षणव कश्चिन्नियतदेशवत् * नियतकालस्वभावइति ब्रूमः ।

निरवधित्वेऽनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् ।

यथा वा कारणत्वाविशेषेऽपि पटस्य तन्तुदेशवृत्तित्वं न तु वेमादिदेशवृत्तित्वमिति स्वभावादेव नियमः, तथा कार्यस्याहेतुकत्वेऽपि तत्तत्कारणत्वाभिमतनियतोत्तरकालवृत्तित्वं न तु कालान्तरवृत्तित्वमिति स्वभावादेव कादाचित्कत्वं स्यादिति शङ्कते अपिलिति। ये ये निरवधयोदृष्टास्तेषां नियमेन कादाचित्कत्वस्वभावविरहात् निरवधिकत्वकादाचित्कयोर्विरोधान्निरवधिकत्वे कादाचित्कत्वस्वभावएव(१) न निर्वहेदित्यभिप्रेत्य परिहरति निरवधित्वे इति। अयं च क्षणोयद्येतत्पटध्वंसानाश्रयः शक्नेतत्पटप्रागभावाश्रयो न स्यादेतत्पटाधिकरणं स्यादिति भावइत्यन्ये ।

---

* नियतदेशस्वभाववत्,—इति आ० पुस्तके ।

---

(१) अकादाचित्कत्वमाकाशादिषु न तत्तद्धर्म्माधीनमनुगमादिति निरवधित्वनिबन्धनमेव मन्तव्यमन्यच्चान्यस्यासम्भवादिति परस्परविरोधावधारणेन निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभावविरोधइति भावः,—इति मकरन्दः ।

नन्वुत्तरकालसिद्धित्वमात्रं कादाचित्कत्वं किन्तु प्रागसत्त्वे सति। सावधित्वे तु सएव प्राच्योहेतुरित्युच्यते। अस्तु प्रागभावएवावधिरिति चेन्न, अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात्। अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः। तथाच न तद्देकावधित्वमविशेषात्।

ननूत्तरकालसंसर्गित्वं कादाचित्कत्वं तच्च निरवधिकेऽप्याकाशवत्यादित्यतआह न हीति। तथा सति घटाकाशयोः कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वलोकव्यवहारविरोधइति भावः*। न च सावधिकेऽपि न हेतुमत्त्वस्वीकारः, पर्य्यायत्वादनयोरित्याह सावधिके त्विति। नन्वेतावताऽपि प्राचीनोऽवधिः प्रागभावएव न तु भावोऽपीति सएव हेतुर्न भावइति न प्रागभावातिरिक्तं कारणत्वं वर्त्तते† इति शङ्कते अस्त्विति। किं प्रागभावकाले भावस्यासत्त्वादेवानवधित्वं कार्य्येणानपेक्षित्वाद्वा? आद्यं परिहरति अन्येषामपीति। भावानामपि अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्तया प्रागभावतुल्यत्वादवधित्वमन्यथा प्रागभावस्यापि तन्नस्यादितिभावः। अन्यथेति अनिरूपितस्य प्रागभावस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादवश्यं घटादिप्राक्काले ऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकिणः कपालादयस्तन्निरूपकाः स्वीकार्य्यादित्यर्थः। ननु प्रागभावनिरूपकस्य चक्रादेर्न कारणत्वं यथा तथा तन्निरूपकभावान्तरस्यापि, न च प्रागभावः प्रतियोगिसमवा-

---

* कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वावैलक्षण्यात् लोकव्यवहारविरोध इति भावः,—इति ह० पुस्तके।

† न प्रागभावातिरिक्तकारणत्वं, इति सो० पुस्तके।

इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावित्वावधित्वे प्रागपि तद्वधेः कार्य्यसत्त्वप्रसङ्गात्।

धिकारणमात्रनिरूप्यत्वञ्च कारणमेवेति(१) युक्तं, शब्दाभावप्रत्यक्षतायां तस्य(२) निरस्तत्वात्। नैवं, चक्षुरादेरधिकरणग्रहणवान्यथासिद्धत्वात्, चक्षुरादिव्यापाराभावेऽप्यनुमितेऽधिकरणे* प्रागभावप्रतीतेरिति भावः(३)। अत्रैवार्थे कादाचित्कत्वव्याघातं प्रामुक्तं विपक्षबाधकं† स्मारयति इतरेति। (४)यद्ययं घटः प्रागभावान्यावधिकोन स्यात्

* प्यनुमितेरधिकरणे,—इति ह० पुस्तके।
† विपक्षबाधकाभावं,—इति सो० पुस्तके।

(१) अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकत्वं कारणत्वव्याप्यमिति भावः।
(२) प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्यत्वस्य।
(३) तथाच न चक्षुरादेः प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तन्निरूपकत्वं कपालादेस्तस्य हेतुत्वमेवेति नोक्तदोषइत्यर्थः। "नन्विदमनुपलब्धिगम्याभाववादिनये अस्माकन्तु चाक्षुषत्वाभावइत्यपसिद्धान्तः",—इत्यादिः, "अत्रब्रूमः। अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्प्रतियोगिजनकत्वमिति नियमः कपालादेस्तथात्वात् तज्जनकत्वं न चक्षुरादेरित्यत्र तात्पर्य्यं निरूपकत्वञ्च प्रत्यक्षनिरूपणएवेत्यवधेयम्। नच तत्राप्यधिकरणस्य न निरूपकत्वं किन्तु तद्बुद्धेरिति वाच्यं प्रयोजकत्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वात्। नच प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य देशकालादेरपि तन्निरूपकत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचारइति वाच्यं तस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात्। नह्यदेशकालयोः क्व मतिरिति चेन्न तयोरपि स्वरूपयोग्यत्वात्। वस्तुतोऽधिकरणत्वे विरूपकजातीयं किञ्चिदवश्यं कारणमिति नियमः"—इत्यक्षोभकरन्दसन्दर्भोऽनुसन्धेयः।
(४) वैयधिकरण्यादन्यथा तर्कमाह यद्ययमिति। न च विशिष्टाभाव घटितापादकसत्त्वेन प्रागभावेन व्यभिचारः, अनादिः स्यादित्यर्थात्।

सन्तु ये केचिद्वधयो न तु तेऽपेक्ष्यन्ते इति स्वभा-
वार्थइति चेत्। नापेक्ष्यन्ते इति कोऽर्थः, किं न वि
आहोस्विन्नियताश्चप्यनुपकारकाः? प्रथमे धू

सकलकालीनः स्यादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते सन्विति। वादन्येषामवधित्वेऽपि तैर्घटादिसन्तायाश्चनियमनान्न तानि व नीत्यर्थः। प्रथमदूषति, ननु योदहनव्यभिचारी स रासभ भवतीत्यत्रापादकाभावः स्वयमपि व्याप्तेरनभ्युपगमात्। न च यदि दहनव्यभिचारिवृत्ति स्यात्(१) दहनासमवहितसामयुत्तरकालो त्पत्तिकवृत्ति स्यादित्यर्थः, (२)परस्येष्टापत्तेः। मैवं, धूमोयदि रासभ-समवधानोत्पत्तिकतावच्छेकरूपवान् स्यात् रासभसमवधानानन्त-रोत्पत्तिकः स्यात्(३), धूमत्वं वा यदि दहनव्यभिचारिवृत्ति स्यात्

अतएव मूले प्रागपीत्येवोक्तम्। भावत्वमायादके विशेषणमित्यन्ये। न च नित्यत्वमुपाधिः, तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः। यद्यपि चार्वाकमते सकलकालीनत्वमप्रसिद्धं आकाशादेरपि क्षणिकत्वात्, तथापि नैया-यिकमतेनेदं बोध्यम्—इति मकरन्दः।

(१) न च परमाणुत्वादौ व्यभिचारः जन्यवृत्तित्वे सतीत्यापादकविशेषणा-दित्याहुः। तन्न परमाणुधूमत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारात्। तस्मा-दहनव्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमिति नोक्तदोषः—इति मकरन्दः।

(२) दहनासमवहितत्वं तदसहक्षत्वं तदघटितत्वं वा अभिप्रेत्याह पर-स्येति,—इति मकरन्दः।

(३) ननु धूममात्रपक्षत्वे आपादकासिद्धिः धूममात्रस्य तत्समवधानानन्त रोत्पत्तिकत्वाभावेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात्। रासभोत्तर-भाविधूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तद्धूमत्वावच्छिन्नस्य तथा भावादिति चेत्। मैवं धूमस्य दहनसमवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वनियमेऽपि दहनस्य

नवह्नर्दभमप्यवधीकुर्य्यात्, नियामकाभावात्। द्वितीये
पकारान्तरेण, नियमस्यैवापेक्षाऽर्थत्वात्, तस्यैव
रणात्मत्वात्, ईदृशस्य च स्वभाववादस्येष्ट-
नित्यस्वभावनियमवदेतत्, न ह्याकाशस्य
कस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति वक्तुमुचित-

मवह्नितदेशवृत्ति स्यादित्यापादनार्थत्वात्(१) वस्तुतो यद्यग्निर्धू-
णं न स्यात्, तदा कथं धूमार्थौ नियमतोऽग्निमुपादत्ते न
रासभमिति तद्ग्राहि* प्रत्यक्षव्याघातइति भावः।

द्वितीये इति न ह्युपकारव्याप्या कारणता येन तदभावे न
स्यात्, उपकारेऽपि† कर्त्तव्ये उपकारान्तरापेक्षयाऽनवस्थितेः‡ किन्तु
स्वरूपविशेषव्याप्या, तन्निवृत्तावेव निवर्त्तते इत्यर्थः। नियमस्यैवेति
नियताऽन्वयव्यतिरेकवज्जातीयस्यैवापेक्षणीयपदवाच्यतया लोकप्रसिद्ध-
त्वादित्यर्थः। नित्यस्वभावेति यथा नित्यस्याकाशस्य यः स्वभावोधर्म्मः

---

* तद्ग्राहक,—इति ह० पुस्तके।

† उपकारान्तरेऽपि,—इति ह० पुस्तके।

‡ उपकारान्तरापेक्षायामनवस्थितेः,—इति ह० पुस्तके।

तदनियतं परेणाभिप्रेतमिति तदव्यभिचारित्वमेव तदुत्तरोत्पत्ति-
कतावच्छेदकत्वेन पराभिप्रेतमिति धूमपक्षत्वेऽप्यदोषइत्याहुः।
केचित्तु एतदक्षरसादेवाह धूमत्वं वेति,—इति मकरन्दः।

(१) ननु कश्चिद्धूमोवह्निं विनापि रासभादेव जायते इत्यभ्युपगन्तुरिष्टा-
पादनं स्यादित्यतआह वस्तुत इति। तथा च व्याघातान्न तथाभ्युपगम
इति भावः।

मिति चेन्न, सर्व्वस्य भवतः स्वभावत्वानुपपत्तेः। नच्चे-

ग्रब्दाग्रत्वमात्मनग्चात्मत्वमाकस्मिकमिति सर्व्वस्य तदन्यस्यापि धर्मः कुतोन स्यादिति न वक्तुमुचितमप्रामाणिकत्वात्, तथा ग्राकस्मिकत्वाविग्रेषेऽपि सदातनत्वमाकाग्रादीनां कादाचित्कत्वं घटादीनां स्वभावोन त्वन्यस्य धर्मोऽन्यस्येत्यर्थः । यथाऽऽहुः,

"नित्यसत्त्वाभवन्त्येके नित्यासत्त्वाग्च केचन।
विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्वभावोनियामकः ॥
वह्निरुष्णोजलं ग्रीतं समस्पर्ग्रस्तथाऽनिलः ।
केनेदं रचितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः"—इति ।

न च, नियतदेग्यवन्नियतकालस्वभावः,—इत्यनेनास्य पौनरुक्त्यं ; पूर्वं हि सापेक्षत्वादित्यत्र यथा परमाणुतत्परिमाणादीनां निरपेक्षत्वेऽपि नियतदेग्यवृत्तित्वं तथा घटादीनां नियतकालत्वं स्यादित्यप्रयोजकत्वमुक्तं, सम्प्रति तु कादाचित्कत्वस्वभावोनिर्हेतुकः (१)स्वभावनियतत्वात् नित्यस्वभाववदिति सम्प्रतिपत्तव्यमुक्तमित्यर्थभेदात्। पूर्वं यन्नियतं तन्न कारणनियम्यं यथा जातेः क्वाचित्कत्वमित्युक्तं, सम्प्रति तु स्वभावोन नियम्यदित्युच्यते,—इत्यपौनरुक्त्यमित्यन्ये। न सर्वस्येति एकनियतोधर्मः स्वभावदित्युच्यते, तद् यदि सर्वस्य सम्भवेत् तदा

---

(१) स्वभावनियतत्वादिति, अत्र नियतपदं चिन्त्यम् ।

कमनेकस्वभावं नाम, व्याघातात्। नन्वेवमिहापि सर्वदा भवतः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघातइति तुल्यः परिहारः। न तुल्यः, निरवधित्वे अनियतावधित्वे वा

स्वभावत्वमसाधारणत्वं नोपपद्यते सत्तादेरिवेति स्वभावत्वव्याघातदित्यर्थः। नन्वेवमिति यद्याकाशस्याकाशत्वं न सर्वस्य (१)तत्त्वव्याघातादिति विपरीतमनाशङ्कनीयं, तदा कादाचिकत्वस्वभावस्याहेतुकत्वे सदातनत्वमप्यनाशङ्कनीयं कादाचित्कत्वस्वभावभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः। कादाचित्कत्वस्वभावसिद्धौ तद्विपरीतकल्पनायां व्याघातः स्यात्, तत्सिद्धिश्च निरवधित्वस्वभावत्वे वा सावधित्वस्वभावत्वे वा प्रकारान्तराभावात्, द्वितीयेऽप्यनियतावधित्वे तद्विपर्यये* वा, तत्र प्रथमद्वितीययोराह निरवधित्वदृति। ये ये निरवधयो(२)ऽनियतावधयश्च भावादृष्टाः,

---

* नियतावधित्वे,—इति सो० पुस्तके पाठः।

---

(१) तत्त्वेति स्वभावत्वव्याघातादित्यर्थः।

(२) अनियतावधयश्चेति, यद्यपि अवधित्वं कारणत्वं नियतस्यैवेत्यनियतावधित्वमप्रसिद्धं, प्रसिद्धत्वे वाऽऽकाशादेरवधित्वमात्रस्याभावाद्घटादावेव तदभ्युपगमइति तेषां कादाचित्कत्वस्वभावविरहादिति विरुद्धम्; तथापि नियतावधिशून्यत्वे तात्पर्यं, विशिष्टाविशिष्टप्रतियोगिकत्वे च न भेदइत्याशङ्कः। अनियतावधिपदेन शशशृङ्गादयस्तन्मतेनोक्ताइत्यन्ये।

कादाचित्कत्वव्याघातात्। नियतावधित्वे हेतुवादाभ्युपगमात्।

तेषां नियमतः कादाचित्कत्वस्वभावविरहात्, निरवधिस्वभावस्य अनियतावधिस्वभावस्य वा कदाचित्कत्वस्वभावविरोधः, (१)न हि विरुद्धयोरुष्णशीतयोरेकस्वभावत्वं, तथा च कादाचित्कत्वव्याघातस्तत्स्वभावत्वव्याघातइत्यर्थः।

तृतीयमाशङ्क्य सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह नियतावधित्वइति। वस्तुतोऽस्मिन् सतीदं भवति असति न भवतीति प्रत्यक्षेण नियतपूर्वभावस्य ग्रहात् प्रत्यक्षमेव कारणत्वे मानं, तस्य चानन्यथासिद्धत्वग्राहकस्तर्कः स्यादेवेत्यादिना दर्शितइति रहस्यम्।

(२)ननु कादाचित्कत्वं सापेक्षनिरपेक्षाभ्यां व्यावृत्तत्वेनासाधारणं,

(१) न हीति, यद्यपि यथा विरुद्धयोरपि प्रमेयैकस्वभावत्वं तथा कादाचित्काकादाचित्कयोरपि निरवधिस्वभावत्वमविरुद्धम्, तथापि तत्तत्कार्यार्थं तत्तत्कारणोपादानानुपपत्त्या सावधित्वसिद्धिरिति भावः।

(२) अनादित्वादित्यस्य परिहारस्यासङ्गतत्वनिरासार्थमाशयं पूरयति नन्विति। तथाचाशयस्थितानवस्थापरिहारपरत्वेन तत्सङ्गतिरिति भावः। नन्वनवस्थाभयात् प्रागभाववन्निरपेक्षाऽपि सामग्री कादाचित्कीत्यनेन विपक्षगामितया साधारण्यानैकान्तिकत्वदर्शनात् कथमसाधारणं, अतएव परिमले तदेवोक्तमिति चेत्। मैवम्, अनवस्थाभिया सामग्री निरपेक्षा आकाशादिवन्न कादाचित्की, तथाच निरपेक्षसामग्रीरूपविपक्षाद्यावृत्तिरूपा, आकाशादिविपक्षव्यावृत्तेश्च स्फुटत्वादप्रदर्शनं, निरपेक्षसामग्रीसापेक्षं कार्यमप्यकादाचित्कमिति समक्षाद्यावृत्तं कादाचित्कत्वमसाधारणं स्यात्, तथाच

स्यादेतत्, उत्तरस्य पूर्व्वः पूर्व्वस्योत्तरोमध्यमस्योभयमवधिरस्तु, दर्शनस्य दुरपह्नवत्वात्। त्वयाऽप्येतदभ्यु-

---

तथा हि, न सामग्रीनिरपेक्षं कार्यं सदातनत्वापत्तेः, नापि तत्सापेक्षं; सामग्र्यपि हि न तन्निरपेक्षा तत्सदातनत्वे तत्कार्यसदातनत्वापत्तेः, नापि तत्सापेक्षा अनवस्थानात्, ततः प्रागभाववत् यथा सामग्री निरपेक्षाऽपि कदाचित्की तथा भावोऽपि घटादिः स्यादित्याशयवानाह स्यादेतदिति। उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वोघटएवावधिर्न तु ध्वंसः, पूर्वस्य तु प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येवावधिर्न तु प्रागभावः, मध्यमस्य तु घटादेः प्रागभावोध्वंसश्चेत्युभयमवधिर्निरूपकोऽस्त्वित्यर्थः। दर्शनस्येति सर्वलोकसिद्धत्वादित्यर्थः। दर्शनेन चेत्कारणं

तद्भूयेन निरपेक्षस्यापि कादाचित्कत्वस्वीकारेण साधारणानैकान्तिकतया नायं हेतुः सापेक्षत्वसाधकइत्याशयवानाहेत्यत्र तात्पर्यात्। न च प्रागभावरूपविपक्षव्यावृत्तत्वाभावान्नासाधारणं स्यादिति वाच्यं प्रागसत्त्वादिघटितकादाचित्कत्वस्य प्रागेव निरुक्तेः। तद्विपक्षत्वानिश्चयदशायां वा तथात्वात्। यद्यप्येवं पक्षव्यावृत्तेरपि न कादाचित्कत्वमित्यप्रसिद्धं नत्वसाधारणं, तथापि विशेषादर्शनदशायां तदित्येके। अगमकत्वमेव तेनोपलक्षितमित्यन्ये। केचित्तु अ-साधारणमित्यत्र अ-पदं निषेधवाचकं विभिद्य व्यावृत्तिपदेन योजनीयं, तथाच सपक्षविपक्षाभ्यामवृत्तेः साधारणमित्यर्थः, अतएव साधारणमेवाग्रे व्युत्पादितम्, तथाच परिमलसंवादोऽपीति वदन्ति। सामग्र्याः सापेक्षत्वेऽनवस्था, निरपेक्षत्वे व्यभिचारादसाधारणं न पक्षदृष्टान्तसाधारणमप्यपीति यावदित्यर्थइत्याहुः।

पगन्तव्यं, न हि भाववदभावेऽप्युभयावधित्वमस्ति। तद्भावेष्वप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात्। न स्यात्, अनादित्वात् ॥

प्रवाहेनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्।

सिद्ध्यति, तदा चित्यादौ कर्तुरदर्शनाद्धर्मादेश्चादर्शनात्तदसिद्धौ न तदधिष्ठातृसिद्धिरिति निगर्वः। अनङ्गीकारे दण्डमाह न हीति। अन्यथा प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यनुपलभ्यमानपूर्वोत्तरावधिकल्पनप्रसङ्गादिति भावः। तदृदिति तथा च अवधिसिद्धावपि न तत्राच्यलनियमसिद्धिरिति न तावतैव कारणसिद्धिरंशतः[१] सिद्धिसाधनं चेति भावः। प्रवाहदिति एष कार्यकारणप्रवाहोनादिमान् [२]तत्तत्सामग्रीमान् तत्तत्सामग्यपि स्वसामग्रीपरम्पराऽधीनेति न तज्जन्यकार्यस्यानादित्वप्रसङ्गः। नचानवस्था, बीजाङ्कुरवदनादितया प्रमाणिकत्वादित्यर्थः। प्रागभावध्वंसयोस्तु पूर्वोत्तरकोटिकल्पने भावोन्मज्जनमेव बाधकमिति भावः। [३]अनादित्वं च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रति-

---

(१) अंशतइति अवधेर्मयाऽपि स्वीकारेण तदंशस्य सिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः।

(२) तत्तदिति तथाच नासाधारण्यमित्यर्थः।

(३) ननु बीजाङ्कुरादेः सादितया कथमनादित्वमित्यतआह अनादित्वञ्चेति। ध्वंसव्याप्यत्वं सजातीयध्वंसव्याप्यत्वम्। तथाच, तद्घटत्वेन सादित्वेऽपि घटत्वेन तद्घटस्याप्यनादित्वमिति ध्येयम्। व्याप्तिश्च कालगर्भा।

तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ६ ॥

प्रागभावोच्युत्तरकालावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिः स्यात्। अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकघटादिविषयं

योगित्वम्। तथापि यद्व्यक्तितोयत्कार्यं सैव व्यक्तिस्तत्र कारणं न तु तज्जातीयमिति नैतावता कार्यजातीये कर्तृजातीयं कारणं, अव्यवहितप्राक्कालीनव्यक्तेरेव कारणत्वापत्तौ यागादीनामकारणत्वान्नालौकिकसाधनसिद्धिः। अतोन चित्यादिकर्तृत्वेनादृष्टाधिष्ठातृत्वेन वेश्वरसिद्धिः। न चैवं नियतजातीयकार्यानुत्पत्तिः, एकजातीयकार्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तेः। अत्राह, न विजातीति। विलक्षणजातीयेष्वेका या शक्तिस्तद्वान्न प्रवाहदिति संबन्धः। विजातिर्विरुद्धजातिरेकशक्तिमांस्नेति वा। वक्ष्यमाणयुक्तेरित्यर्थः। तर्हि तृणादौ व्यभिचारेणाग्निकारणत्वं कथं ग्राह्यमिति, तत्राह तत्त्वदिति। सामान्यविशेषाक्रान्तगोचरयोरन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे ग्राह्ये यत्नवता पुरुषेण भाव्यमित्यर्थः। प्रागभावोहीति, (१)यद्यदृष्टप्राक्कोटितयैव भावरूपमपि कार्यं पूर्वावधिशून्यं स्यादिति शेषः। अत्रेष्टापत्तिमाह अनुपलभ्यमानेति। यत्र प्राक्कोटिः सामग्री नोप-

---

(१) ननु घटादेः प्रागभाववत्तदुत्तरैकावधित्वं परानभ्युपगतमेवेति कथमापादनमित्यतआह यद्यदृष्टेति। तथाच तद्भावेष्वित्यादिना तदभ्युपगतमिति भावः।

नेदमनिष्टमिति चेन्न, तावन्मात्रावधिस्वभावत्वे तद्-हर्व्वत् पूर्वेद्युरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात्, अपेक्षणीयान्तराभावात्। एवं पूर्वपूर्वमपि। भावे, तदेव सदातनत्वम्। तदहरेवानेन भवितव्यमित्यस्य

लभ्यते, तत्रानादित्वमिष्टमेवेत्यर्थः। तावन्मात्रेति (१)अदृष्टपूर्वकोटित्वे-नानादिभावमात्रावधिस्वभावत्वे यथा तत्र दिवसे तस्य सत्त्वं तथा गतदिवसेऽपि तदित्यनादिभावोत्तरस्य तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः, एवं तत्पूर्वपूर्वदिनवृत्त्यपि तत्कार्यं स्यादित्यर्थः। तथाचागन्तुकादेव तस्मात् कार्यस्य कादाचित्कत्वं निर्वहतीति भावः। तदहर्वदिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् समाधेयम्। तदवधिस्वभावत्वे यत्र दिने ऽयमध्यक्षस्तत्रैवानेनोत्पत्तव्यमित्येषोऽपि तस्य स्वभावइति शङ्कते,

---

(१) अदृष्टपूर्वकोटित्वेनेति नन्वत्रेष्टापत्तिः अदृष्टपूर्वकोटिकेऽनादित्वा-भ्युपगन्तारं प्रत्येवापादनात्, न च पूर्वदिने सत्त्वापादनेन प्रत्यक्ष-त्वापादनमभिमतमिति वाच्यं तथापि तस्योत्तरैकावधित्वाभ्युपगमेन पूर्वावधिशून्यतयाऽनादिभावमात्रावधिस्वभावत्वहत्यसङ्गतापातादिति चेत्। मैवम्, दृष्टप्राक्कोटिकघटाभिप्रायेणैव प्रकृतापादनात्। नचादृष्टपूर्वकोटित्वेनेत्यसिद्धं, अदृष्टपूर्वकोटित्वेनानादिर्योभावः सा-मग्रीरूपस्तावन्मात्रावधिस्वभावत्वहत्यर्थात्। तथाच, नादृष्टप्राक्-कोटितयैवानादित्वम्। अन्यथा, कस्याश्चिद्घटसामग्र्याअपि तथा-त्वेनानादितया तदुत्तरस्य घटस्यानादित्वं स्यादिति भावः।

स्वभावइति चेन्न, तस्याप्यहः पूर्वन्यायेन पूर्वमपि सत्त्व प्रसङ्गात्। तस्मात्, तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्यायः, न त्वपूर्वानुत्पादे कस्यचिद्पूर्वस्य सम्भवइति। तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु न जात्यपेक्षया इति चेन्न, नियतजातीयस्वभावताव्या-

---

तदहरेवेति। अत्राहःपदेन कालमात्रमभिप्रेतम्। तदनादित्वे तावन्मात्रावधेर्घटादेरप्यनादित्वप्रसङ्गादित्यनाद्यनित्यप्रवाहसिद्धये तथाविधएव कालोपाधिर्वाच्यः, तथाच तस्याप्यनादिरूपादृष्टावधि(१) स्वभावत्वे तदुत्तरस्यापि दिनस्यानादित्वप्रसङ्गोघटस्येवेति परिहरति तस्यापीति। वस्तुतस्तु, उत्पत्तिगर्भकादाचित्कत्वानुरोधादवधिस्वीकारः, न चोत्तरेणोत्पत्तिर्नियम्यतदूत्यवधेः प्राच्यत्वनियतत्वसिद्धौ कारणत्वं सिद्धम्। तथाचोत्पत्तिर्यदि किञ्चिदुत्तरत्वनियता न स्यादनादिः स्यादिति निगर्वः। न त्वपूर्वेति, आगन्तुककारणघटितसामग्र्यजन्यं कार्यं नियतकालोत्पत्तिकं न स्यादित्यर्थः। तथापीति जात्यपेक्षया कारणत्वे निरस्ते व्यक्त्यपेक्षया व्यभिचारेण तन्निरसमिति पूर्वोक्तएवाभिसन्धिः। नियतेति कार्यनियतजातीयत्वे कारणजातिनियमस्य हेतुत्वादित्यर्थः।

---

(१) अदृष्टावधीति अदृष्टप्राक्कोटिकावधीत्यर्थः। घटसामग्रीवदिनसामग्र्याश्चाप्यदृष्टप्राक्कोटिकत्वेनानादित्वसम्भवात् तदुत्तरदिनस्यानादित्वप्रसङ्गइति भावः।

घातात्। यदि हि यतः कुतश्चिद्भवन्नेव तज्जातीय-स्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यात्। एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिद्भवितव्यमित्यस्य

अथ स्वभावादेव कार्यं नियतजातीयं स्यात्, तत्राह यदि हीति। (१)किमयं कार्यस्यैव महिमा; यद्भिन्नजातीयेभ्योऽपि जायमानं सजातीयमेव भवति, हेतोरेव वा; यद्भिन्नजातीयमपि सजातीयमेव जनयति? आद्ये कार्यपक्षकं तर्कद्वयमाह यदि हीति। (२)अयं घटोयदि पटजनकयावज्जन्यः स्यात् पटजातीयः स्यात्, एवं यदि यावद्धूमजनकजन्यः स्याद्धूमजातीयः स्यात्। एवमन्यजातीयत्वमप्यापाद्यं, पटादावपि तत्तज्जातीयत्वमापाद्यमिति सर्वजातीयत्वापादनार्थः। (३)घटभिन्नं कार्यं यदि यावद्घटजनकजन्यं स्याद्घटजातीयं स्यादित्येकजातीयत्वापादनार्थः।

द्वितीये कारणपक्षकं तर्कद्वयमाह एवमिति। घटसामग्री यदि

---

(१) एवमित्यग्रेतनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह किमयमिति।

(२) सर्वजातीयत्वाप्रसिद्धेरन्यथा तर्कमाह अयमिति। यद्यपि व्यक्त्यपेक्षया नियमेऽपि पटजनकतद्व्यक्तिजन्यत्वस्य घटेऽभ्युपगमादिदमयुक्तं, तथापि पूर्ववर्त्तिव्यक्तित्वेनैव तथात्वे घटपूर्ववर्त्तिपटजनकत्वेनादिव्यक्तेरपि घटजनकत्वाभ्युपगमादिदमिति ध्येयम्।

(३) वैयधिकरण्यादाह घटभिन्नमिति।

स्वभावः, तदाऽपि सर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात्। कथन्तर्हि तृणारणिमणिभ्यो भवन्नाशुशुक्षणिरेकजातीयः? एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न, यदि हि विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्य्यकारणशक्तिः समवेयात्, न कार्य्यात् कारणविशेषः क्वाप्यनुमीयेत, कारणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्य्यस्य व्यावृत्तिरवसीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवात्। यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न,

---

पटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात् पटजातीयजननी स्यात्। एवं धूमादिजातीयजनकत्वमप्यापाद्यम्। घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्धर्मवती स्यात् घटजातीयजनिका स्यादिति क्रमेणापादनीयम्। ननु, यद्येकजातीयकारणनियमात् कार्यजातिनियमस्तर्हि भिन्नजातीयेभ्यः कारणेभ्योनाभिन्नजातीयं कार्यं जायेतेत्याह कथमिति। अत्र मीमांसकमुत्तरयति एकेति। कार्यानुपलब्धिलिङ्गकानुमान(१)द्वयभङ्गप्रसङ्गेन तन्निराकरोति यदि हीति। यावदिति यत्र कृत्रकारणभावं विनाऽप्यन्यस्मादेकजातीयं दृश्यते तत्र विजातीयेष्वेककार्यानुकूला शक्तिः कल्प्यते न त्वन्यत्रापि ततोनोक्तदोषदृत्यर्थः।

---

(१) अनुपलब्धिलिङ्गकमभावलिङ्गकम्। अतएव मूलं, कारणव्यावृत्त्या चेति।

निमित्तस्यादर्शनात् दृष्टस्य चानिमित्तत्वात्। एतेन सूक्ष्मजातीयादिति* निरस्तं, अवह्नेरपि तत्सौक्ष्म्याद्-धूमोत्पत्त्यापत्तेः। कार्य्यजातिभेदाभेदयोः समवायि-भेदाभेदावेव तन्त्वं न निमित्तासमवायिनी इति चेन्न, तयोरकारणत्वप्रसङ्गात्। न हि सति भावमात्रं तत्, किन्तु सत्येव भावः। न च जातिनियमे समवायि-

* सूक्ष्मादेकजातीयादिति,—क्री० पु०।

निमित्तस्येति तृणादिषु (१)कारणतावच्छेदकरूपस्यादर्शनात्, न च शक्तिरेव तथा अन्योन्याश्रयात्; कारणत्वग्रहे तत्कल्पनमन्यथा रासभेऽपि तदापत्तेः, तत्कल्पनेन च कारणत्वग्रहः तस्यान्वयव्यतिरेकावच्छेद्यत्वात्, दृष्टस्य च तृणत्वादेरनिमित्तत्वात्कारणतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः। तृणादिषु व्यभिचारमभिकुर्वद्रूपत्वादतीन्द्रियजातिविशेषाद्ये परिहरन्ति, तेऽप्यतएव निरस्तादित्याह एतेनेति। ननु, तृणादयोऽग्नौ निमित्तकारणानि, न च तत्तज्जात्यवैजात्याभ्यां कार्यसाजात्यवैजात्ये, किन्तु समवायिनस्तथात्वात्, तच्चाग्नावस्त्येवेति शङ्कते कार्येति। तथापि तृणादेर्व्यभिचारेण कारणत्वं न स्यादिति परिहरति तयोरिति। न हीति व्यभिचारिणोऽपि कारणत्वापातादिति भावः। किन्त्विति, तृणादौ चैकैकाभावेऽप्यग्नेर्भावात् कारणत्वं न स्यादित्यर्थः। न च समवायिकारणसाजात्यादिकमपि कार्यस्य तथात्वे तन्त्वं, तदभावेऽपि कार्यवैजात्यदर्शनादित्याह न चेति।

(१) कारणतावच्छेदकस्येति कारणभेदस्यैव तद्भेदप्रयोजकत्वादिति भावः।

कारणमात्रं निबन्धनमपि तु सामग्री। अन्यथा द्रव्य-गुणकर्म्मणामेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात्*। न च कार्य्यद्रव्यस्यैषा रीतिरिति युक्तं, आरब्धदुग्धै-

---

अपि त्विति सामग्री च तृणादिघटिता भिन्नैवेति भावः। अन्यथेति न च समवायिनोद्रव्यस्याभेदेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म-भेदात् द्रव्यादीनां जातिभेदः स्यात्, तथा हि द्रव्यजनने स्पर्श-वत्त्वमवच्छेदकं गुणकर्मजनने तु द्रव्यत्वमूर्त्तत्वे तथेति वाच्यं द्रव्यत्वे-नैकेनैव रूपेण संयोगविभागौ प्रति कारणत्वेऽपि तयोर्जातिभेदात्, कारणतावच्छेदकस्याकारणत्वाच्चेति भावः। न च कार्यमात्ररीति-रेषा अपि तु द्रव्यस्य सतः, अतोन द्रव्यादिभिः समानोपादानै-र्व्यभिचारः इत्याह न चेति। एवं सति समवाय्यभेदे कार्यद्रव्यं दधिदुग्धरूपं न भिद्येत, क्षीरपरमाणवएवाक्षसंयोगान्नष्टकार्य-द्रव्या दध्यारभन्ते, अतएव क्षीरं नष्टं दधि जातमिति लौकिको-ऽयमनुभवइत्याह आरब्धेति।

नन्वतीन्द्रियेषु परमाणुषु दर्शनाभावात् दध्यारम्भकोयोग्योऽवय-वोवाच्यः, तच्च च क्षीरत्वं योग्यानुपलब्धिबाधितं, (१)प्रत्युतावयवा-

---

* विजतीयत्वानुपपत्तेः,—इति का० क्षी० पु०।

---

(१) प्रत्युतेति तथाच तत्तत्परमाणुभिरेव तत्तदारम्भइति नैकोपादानकत्वं तयोरिति भावः। अत्र च जातिपदं द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय। न च कार्य्यकारणोभयवृत्तित्वादित्येवास्तु कृतमवयवादिपर्य्यन्तेनेति वाच्यं रूपत्वादौ व्यभिचारात्। न चैवमपि समवायिकार्य्यवृत्तित्वा-दित्येवास्तु, तत्रैव तात्पर्य्यादित्याहुः।

रेवावयवैर्दध्यारम्भदर्शनात् ।

वयवित्तिजातित्वेन पृथिवीत्ववत् दधित्वस्य परमाणुवृत्तित्वमनुमेयम् । न च तन्तुत्वेन व्यभिचारः तस्य पटावयवे अंश्ववयविनि वृत्तेरिति वाच्यं तदवयवित्तित्वे सति तदवयववृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, द्व्यणुकवृत्तिजातित्वस्य लिङ्गत्वाद्वा । न च दधित्वं न परमाणुवृत्ति पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वात् पटत्ववदिति वाच्यं *व्यञ्जकाभावस्योपाधित्वात्, पटत्वव्यञ्जकसंस्थानविशेषस्य परमाणावभावाद्दधित्वव्यञ्जकरसविशेषस्य च तत्र सत्त्वात् । न च रसविशेषवदवयवित्वं तद्व्यञ्जकं गौरवात्, गन्धवदवयवित्वस्य पृथिवीत्वव्यञ्जकत्वे तस्यापि परमाणाववृत्त्यापत्तेश्च । यद्वा, दधिद्व्यणुकं दधित्वाश्रयोपादानकं कार्यत्वे सति दधित्वात्, स्थूलदधिवत् । न च कार्यत्वं व्यर्थं, स्वतोऽनैकान्तिकपरिहारार्थत्वात् । दधिद्व्यणुकोपादानं† वा न क्षीरारम्भकं दध्ववयवत्वात् दध्यारम्भकदध्ववयववत् ।

अत्रोच्यते । (१)क्षीरपरमाणूनां तत्रावश्यकत्वाद्द्व्यण्वावयवाः क्षीरमारभ्यवन्तस्त्वेव सहकारिविशेषाद्दध्यारभन्ते लाघवात् ।

---

* परमाणुवृत्तित्वव्यञ्जकाभावस्येति सो० ।

† दध्युपादानं,—इति सो० ।

---

(१) दधि समवायिकारणकं भावकार्यत्वादित्यनुमानं लाघवाख्यतर्कसहकृतं दुग्धारम्भकपरमाणुमेव विषयीकरोति, अन्यथा गौरवात्, दुग्धं विनाऽपि कदाचिद्दध्यापत्तेश्चेत्याशयवानाह क्षीरपरमाणूनामिति ।

(१)अनुमाने चानुकूलतर्काभावः, (२)दधित्वं यदि पार्थिवपरमाणु-वृत्तिजातिः स्यात् पटवृत्ति स्यादिति प्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वं च। (३)न च लाघवोपकार्य*मानाभावः, दध्यारम्भकः परमाणुर्न दधि-

---

* लाघवानुग्राह्य,—इति सो०।

---

(१) अनुमाने पूर्ब्बपक्षानुमाने।

(२) दधित्वमिति जलत्वे व्यभिचारादाह पार्थिवेति। खमते दुग्धत्वे व्यभिचारादाह परमेति। परमाणुपरिमाणादौ व्यभिचारादाह जातिपदम्। न च तादृशद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वं पटवृत्तित्व-प्रयोजकमिति वाच्यं साक्षात्त्वस्य गुरुत्वात्, सत्तायाः पटावृत्तित्वप्र-सङ्गाच्च। नन्वेवमप्रयोजकतयाऽस्यैव तर्कस्य शिथिलमूलत्वमिति चेत्। अत्राऽऽहुः। न हि परम्परया पटारम्भके परमाणौ दध्यारम्भकपर-माणुवृत्तिदधित्ववत्तयाऽपि जातिरङ्गीक्रियते, तस्या अपि पटे प्रत्य-यापत्तेः, अवयवावयविवृत्तिजातेरवयविवृत्तित्वनियमात्। तथाचा-न्यस्यावच्छेदकस्याभावात् पृथिवीपरमाणुत्वादिकमेव तत्तद्द्व्यणुकजन-कतावच्छेदकम्। एवञ्च दधिद्व्यणुकाद्याश्रयपरमाणवोऽपि तच्च स्वरूपयोग्याइति नित्यस्य सहकार्य्यवश्यम्भावे तैरपि पटजनने पूर्व्वोक्तयुक्त्या तज्जातेः पटवृत्तिताऽऽपत्तिरित्यत्र तात्पर्य्यमिति।

(३) न चेति यद्यपि प्रमाणविषयीभूतविषयस्य लाघवस्य सहकारि-तया वक्ष्यमाणस्य न लाघवोपकार्य्यत्वम्, तथाप्युक्तस्य भावकार्य्यस्य तथात्वम्। तथाच तेनैव तदवयवतायां सिद्धायामेतस्य कथञ्चि-त्तदुपकार्य्यत्वम्। एवञ्च लाघवोपकार्य्योपकार्य्यमानाभावो न चेति फलितार्थइत्याऽऽहुः।

त्वाश्रयः (१)नित्यपार्थिवत्वात् पटारम्भक*परमाणुवदित्यनुमानस्य सत्त्वात्। न च व्यञ्जकाभावमुपाधिः (२)दधित्वाश्रयपरमाणौ च रसविशेषवत्त्वं दधित्वव्यञ्जकमस्तीति वाच्यं (३)प्रतिकूलतर्केण रसविशेषवदवयवित्वस्य (४)तद्व्यञ्जकत्वात्। किञ्चैवं दुग्धोत्कर्षापकर्षयोर्दध्यु-

* परारम्भक,—इति सो०।

(१) नित्येति एतच्च दध्यवयविनि व्यभिचारवारणाय। काले व्यभिचारवारणाय पार्थिवत्वादिति। न च समवायगर्भत्वमन्यथा परम्परासंबन्धमादाय व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यं एवमपि साक्षात्संबन्धगर्भस्य निर्दोषत्वात्।

(२) दधित्वाश्रयेति दधित्वाश्रयाभिमतपरमाणावित्यर्थः। अवयवित्वप्रवेशे गौरवादिति भावः।

(३) प्रतिकूलेति पूर्व्वोक्तप्रतिकूलतर्केणेत्यर्थः। तथाच गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः। अतएव तथासति गन्धवदवयवित्वस्य पृथिवीत्वव्यञ्जकत्वे तदपि परमाणौ न वर्त्तेतेति प्रतिवन्दिः परास्ता। तत्र गौरवस्य प्रामाणिकत्वाभावात्। किञ्चैवं गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकपृथिवीत्वस्याभावे निर्गन्धत्वापत्तौ तदारब्धकार्य्यस्य निर्गन्धत्वप्रसङ्गात्। नचैवं दधित्वव्यञ्जकरसविशेषसमवायिकारणतावच्छेदकतया दधित्वं परमाणावपि, अन्यथा परमाणौ तद्रसाभावेन तदारब्धदध्यपि तदभावापत्तेरिति वाच्यं पृथिवीत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात्, घटादौ सङ्कोचविरहे तदनुत्पादात्। तदारम्भकपरमाणौ च तदुत्पत्तिरिष्टैव। अतएव तेन कदाचित् दध्यारम्भोऽपि। अतएव मधुराम्लरससमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वसिद्धिरक्षा वर्द्धमानचरणैरिति दिक्।

(४) तद्व्यञ्जकत्वादिति तथाच साधनव्यापकत्वमुपाधेरिति भावः।

त्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वानुपपत्तिः, अनुपादानोत्कर्षादेरनुपादेयोत्कर्षाद्यप्रयोजकत्वात्। नचेन्धनोत्कर्षादिना वह्नेस्तथात्वेन व्यभिचारः, (१)यस्योद्भूतरूपस्योत्कर्षार्थं तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातीयं यदुपादीयते,

---

(१) यस्येति वह्न्युत्कर्षार्थमुपादीयमानेन्धने व्यभिचारादाह तद्वृत्तीति। सत्तामादाय दोषतादवस्थ्यादाह द्रव्यत्वव्याप्येति। व्याप्तिश्च भेदगर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थ्यमिति भावः। तथापि तैलोत्थितोद्भूतरूपदहनार्थकेऽनुद्भूतरूपतैलस्यदहने व्यभिचारः, अनुद्भूताद्भोद्भूतमिति मतेनैवास्य क्षतत्वादित्यतआह उपादीयतइति। उपादानं प्रवृत्तिः। तस्य चाप्रत्यक्षत्वान्न तद्योग्यतेति न दोषः। अतएव घटाद्युत्कर्षार्थके मृदारम्भके परमाण्वादौ न व्यभिचारः। न चैतन्मते अनुद्भूतरूपस्योद्भूतरूपार्थकत्वाभावादेव न व्यभिचारइति किं तदारम्भार्थं विशेषणोपादानेनेति वाच्यं नियमतोयदनन्तरं यद्भवति तस्यैव तदर्थकत्वेन विवक्षितत्वात्, तस्य च तत्सहचरितावयवान्तरमादाय तत्रापि सत्त्वात्। अन्यथा दुग्धस्यापि दधिप्रतिबन्धकतया तथात्वं न स्यात्।

ननु धूमार्थोपादीयमानार्द्रेन्धनोत्कर्षे व्यभिचारः,न चार्द्रत्वं जलसंबन्धोन तद्विशेषतद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिरस्तीति वाच्यं एवमपि शरीरोत्कर्षार्थोपादीयमानभक्षोत्कर्षे व्यभिचारावारणादित्याशङ्क्य उपादेयतावच्छेदकधर्म्मावच्छेदेन तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितम्। न च शरीरोत्कर्षार्थोपादीयमाने उपादेयतावच्छेदकावच्छिन्नं पार्थिवमात्रं, जलस्यापि तथाभावेनौदर्य्यानलदाह्यमात्रस्य रसवन्मात्रस्य तथाभावादिति समादधुः। तच्चिन्त्यं, तत्र पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावाद्विवक्षायावैयर्थ्यात्, आहारपरिणतिभेदेन शरीरभेदाभ्युपगमाच्च। किञ्चैवमपि घटोत्कर्षार्थोपादीयमानदण्डोत्कर्षेण व्यभिचारः।

तत् तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । द्रव्यत्वे तु तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातेरभावः । उद्भूतरूपस्येति विशेषणान्नानुद्भूतरूपवज्ज्वलत्कर्षार्थमुपात्तवज्ज्वलत्कर्षेण व्यभिचारः । उपादेयता च साक्षात्परम्परासाधारणी विवक्षितेति न पटोत्कर्षार्थोपात्ततन्तूत्कर्षेण व्यभिचारः । न च यद्धि न तदुधारभ्यमिति स्थूले दर्शनाद्द्व्यणुकं न [१]दुग्धत्वा-

---

यदि च योग्यताविवक्षायां दण्डारम्भकपरमाणुना कदाचिद्घटारम्भात् साध्यसत्त्वेन न व्यभिचारः, तदा भस्मारम्भकपरमाणुनाऽपि शरीरारम्भाविरोधः । अपि चालोकोत्कर्षार्थोपादीयमानोत्कृष्टप्रदीपादौ व्यभिचारः । तस्मादुद्भूतस्पर्शस्येत्यपि विशेषणं देयम् । यद्यपि योग्यताविवक्षायां दण्डघटवत् कदाचित् दध्नोऽपि दुग्धोपादानोपादेयत्वे विवक्षितसाध्यस्य फलोपधानगर्भस्य न सिद्धिः, तदविवक्षायां घटोत्कर्षार्थकदण्डोत्कर्षेण व्यभिचारस्यैव; तथापि परिमाणोत्कर्षनिबन्धनस्यैवोत्कर्षोविवक्षितः, घटे च स न दण्डोत्कर्षनिबन्धनः किन्त्ववयवोत्कर्षनिबन्धनस्यैवेत्येके । एतदनुग्रहादेव यद्द्रव्येत्यादिकमित्यन्ये । यदर्थं यदुपादीयते तत्तदुपादानोपादेयमित्यत्र वैजात्यं गुणविरोधश्च बाधकमिति प्रकृते तदुभयाभावोपवर्णनं, उपलक्षणतया च बाधकाभावे सतीत्यत्र तात्पर्यमिति न व्यभिचारशङ्केत्याशयः ।

(१) न दुग्धत्वेति दुग्धत्वाश्रयस्य कालस्य जनकत्वाद्बाधइत्यतउक्तं परमाण्विति । एतेन परमाणुग्रहणं स्वरूपकथनाय न चाग्रेतनसिद्धसाधनासम्भवः द्व्यणुकारम्भकस्य परमाणुत्वनियमेन तत्सम्भवादित्यपास्तम् ।

अथपरमाण्वारभ्यमिति वाच्यं (१)दधिद्व्यणुकारम्भके परमाणौ दुग्धत्वस्यावृत्तेः। सत्ताऽन्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेरेव परमाणौ वृत्तेः, (२)द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्, (३)तद्भिन्नतद्व्याप्याव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वस्यैव साक्षाद्व्याप्यत्वरूपत्वात्। नचान्ये परमाणवस्तत्रादृष्टाऽदृष्टाद्यारम्भकाः, तदुत्कर्षाद्यनुविधानानुपपत्तेरुक्तत्वात्, दध्यर्थं

---

(१) दधिद्व्यणुकेति तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिरिति भावः। सिद्धसाधनमिति भावइत्यन्ये।

(२) तर्हि द्रव्यत्वमपि तत्र न वर्त्तेतेत्यतआह द्रव्यत्वस्यापीति।

(३) तद्भिन्नेति तद्व्याप्यत्वमात्रं परम्पराव्याप्येऽतिव्याप्तमित्यतउक्तं सत्यन्तम्। तथापि तद्व्याप्याव्याप्यत्वमसम्भवि पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्यीभूतद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वात्, द्रव्यत्वादिव्याप्यीभूतपृथिवीत्वादिव्याप्यत्वाच्च, अभेदेऽपि व्याप्तिसत्त्वादित्यतउक्तं तद्भिन्नेति। साक्षाद्व्याप्यव्यापकाभिमतोभयभिन्नेत्यर्थः। सत्तादेरपि द्रव्यत्वादिसाक्षाद्व्याप्यत्वापत्तिरिति चरमं तद्व्याप्यत्वमुक्तम्। न च तदुभयभिन्नद्रव्यत्वादिव्याप्यगुणवत्त्वादिव्याप्यतया पृथिवीत्वादावसम्भवइति वाच्यं तद्भिन्नतद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सतीत्यर्थात्। नन्वेवं चरमजातेः स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं न स्यात् स्वभिन्नस्वव्याप्यजात्यप्रसिद्धेः, न च स्वस्य स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं न विवक्षितमिति वाच्यं द्रव्यत्वस्यापि स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वमित्युपक्रमविरोधादिति चेत्। मैवम्, द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वमात्रस्यैव प्रकृतत्वेन लक्ष्यत्वादित्याशयः। वस्तुतस्तु, तद्भिन्नतदव्यापकजात्यव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वं विवक्षितं, तच्च चरमजातावपीति नोक्तदोषः। अत्र चाद्यं तत्पदं साक्षाद्व्याप्यत्वाभिमतमात्रपरं, अन्यच्च व्यापकत्वाभिमतपरमित्यवधेयम्।

दुग्धोपादानानुपपत्तेश्च। अपि च, (१)यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं भवति तत्तदुपादानोपादेयं यथा महापटध्वंसजन्यः खण्डपटइति नियमात्

---

(१) यद्द्रव्येति घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरमद्रव्यपदम्। यद्द्रव्याभावजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति ध्वंसपर्य्यन्तमुपात्तम्। न च तद्ध्वंसस्यापि जनकत्वाद्दोषतावदस्थम्, ध्वंसत्वेन जनकत्वस्याग्रे विवक्षणात्। नचैवं दृष्टान्तासिद्धिः महापटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वादिति वाच्यं महापटं विनाऽपि खण्डपटोत्पादापत्तेः, अत्यन्ताभावस्य नित्यस्य खरूपयोग्यस्य सहकार्य्यवश्यम्भावापत्तेश्च। नचैवं तत्प्रागभावस्याहेतुत्वे महापटोत्पत्तेः प्राक् खण्डपटो न स्यादिति तन्तुमात्रमुपलभ्येतेति वाच्यमिष्टापत्तेः, तथाविधसंस्थानयोगितया पटव्यपदेशः। यद्वा, द्वितन्तुकादिमहापटध्वंसजन्यएव त्रितन्तुकादिः पटोजायते, मूर्त्तानां समानदेशताविरोधेन वेमाद्यभिघातात् द्वितन्तुकादिनाशे त्रितन्तुकाद्युत्पादाभ्युपगमात्। तत्र च सर्व्वतन्तुकमहापटप्रागभावः सन्नप्यन्यथासिद्धएव, एवञ्च त्रितन्तुकादौ पटध्वंसजन्यपटत्वेन खण्डपटत्वं, पटजनकध्वंसप्रतियोगिपटत्वेन महापटत्वञ्च न विरुद्धम्। द्वितन्तुके च यदि खण्डपटव्यपदेशः, तदाऽग्रिमापेक्षया परिमाणापकर्षनिबन्धनो गौणः। वस्तुतः, प्रथमपटन्यूनसमवायिकारणकएव खण्डपटइति त्रितन्तुकादीनामपि महापटत्वमेवेति तत्रापि गौणएव तद्व्यपदेशइति। द्रव्यप्रकाशे च संसर्गाभावत्वेन तस्य कारणत्वाभिधानमतान्तरेणेति मन्तव्यम्। आद्यद्रव्यपदं किमर्थमित्यवधिष्यते। तत्र ब्रूमः, तत्त्वसाक्षात्कारजन्यमित्याज्ञानध्वंसस्य ध्वंसत्वेन कार्य्यत्वं प्रति जनकतया व्यभिचारवारणाय तदिति। यत्तु प्रयागमत्रत्य

दुग्धध्वंसजन्यं दधि दुग्धोपादानोपादेयम्। न च प्रतिबन्धकद्रव्यध्वंसजन्यद्रव्येण व्यभिचारः, ध्वंसत्वेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रतिबन्धकाभावस्य च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात्। न च स्थूलदुग्धध्वंसजन्यं दधि न तदवयवजन्यमिति व्यभिचारः परमाणुश्च न तदवयवदृति वाच्यं साक्षात्परम्परासाधारणोपादेयत्वस्य विवक्षितत्वात्। रत्नकोषकृतस्तु,

---

संयोगध्वंसात्मकस्य स्वर्गहेतुत्वश्रुतेः स्वर्गिशरीरजनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय तदिति। तन्न, अदृष्टाद्वारकत्वस्य साक्षाज्जनकत्वस्य वाऽवश्यं वाच्यतया ततश्च तदुद्धारात्। अन्यथा ब्राह्मणशरीरग्रामध्वंसादेरधर्मद्वारा नारकिशरीरजनकतया व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः। अन्ये तु प्रागभावध्वंसात्मककपालजन्यघटे व्यभिचारवारणाय तदुपादानम्। न च ध्वंसत्वेन जनकत्वविवक्षयैव तद्वारणमिति वाच्यं ध्वंसत्वेनेत्यस्य ध्वंसत्वनियताया जनकताया विवक्षितत्वादित्यर्थात्, तावतैव प्रतिबन्धकाभावजन्ये व्यभिचारस्य निरासात्। यद्यपि प्रागभावोपादानाप्रसिद्धा व्यभिचारोऽपि तत्राप्रसिद्धइति कथं तद्वारणाय तत्, तथापि नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहौपयिकतया सार्थकत्वम्। यद्वा, यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं तदुभयमेकोपादानकमित्यत्र तात्पर्यं, एकोपादानकत्वञ्चान्यत्र प्रसिद्धमिति तत्र व्यभिचारप्रसिद्धिरिति वदन्ति। यत्तु अवयव संयोगध्वंसजन्यखण्डपटे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं, न च तत्र साध्यमस्त्येवेति वाच्यं तत्संयोगाश्रयतन्तूनामपि नाशे तद्भिन्नमात्रसमवेतखण्डपटे तथापि व्यभिचारादिति। तत्तुच्छं, तस्य महापटध्वंसोपक्षीणत्वेन खण्डपटं प्रत्यहेतुत्वात्। अन्यथा तन्तुनाशजन्यखण्डपटमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः। एतेन जन्यत्वेन प्रयोज्यत्वमात्रं विवक्षितमित्यपास्तम्।

एतेनापोहवादे नियमोनिरस्तः। कार्य्यकारणभावादे-

रसविशेषवृत्तिरेव दुग्धत्वादिजातिः, द्रव्यवृत्तित्वेऽपि तद्व्यञ्जकस्य रसस्यावश्यकत्वात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धिश्च परम्परासंबन्धात्। (१)तथाच दुग्धारम्भकाएवावयवाः* पाकजरसविशेषप्राप्तिनोदध्यारम्भकादृति न (२)विरोधः इत्याशङ्कः ।

तृणादेरग्निं प्रति तृणाद्यन्यान्यत्वेन कारणत्वं गृह्यते,—इति न व्यभिचारइति व्यावृत्तिपदार्थवादिना यत् समाहितं, तत्राप्यनुमानभङ्गइत्यतिदिशति एतेनेति । नियमोऽविनाभावः । वह्निं विना तदन्यस्मादपि धूमसम्भवेन ततोवह्न्यनुमानाभावापातात्, तृणादिवदतद्व्यावृत्त्या तत्रापि कारणत्वग्रहसम्भवादित्यर्थः । कार्यका-

---

* एव मवयवाः,—इति सो० ।

---

(१) तथाचेति दुग्धरूपरसविशेषारम्भकाएवावयवाः पाकजरसविशेषप्राप्तिनो यतोऽतएव दध्यारम्भकाः तस्य रसविशेषात्मकत्वादित्यर्थः । यद्वा, दुग्धादिपदं द्रव्यपरमेव दुग्धत्वादेः परम्परासंबन्धेन द्रव्यवृत्तित्वाभ्युपगमादिति ।

(२) न विरोधइति नैकोपादानकत्वविरोधः, रसविशेषात्मकयोर्दधिदुग्धयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । अनभिमतिबीजञ्चात्र द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धेः साक्षात्संबन्धविषयकत्वे बाधकाभावान्न परम्परासंबन्धविषयत्वं अन्यथा पृथिवीत्वादेरप्यभिव्यञ्जकगन्धादिवृत्तितापत्तेरिति ।

रणभावासिद्धौ स्वभावनियमोऽपि दुरवगमः, कार्यानुपलब्धिप्रभङ्गरूप-विपक्षबाधकसाध्यत्वात्तस्येति* भावः। (१)तदेवं† गत्यन्तराभावात् व्यक्ती

---

* बाधकसत्त्वात्तस्येति,—इति सो०।
† एवञ्च,—इति पाठान्तरम्।

---

(१) एवञ्चेति नन्वेवं तवापि वह्निप्रयोज्यवैजात्यग्रङ्ग्या न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्। यदि चोपस्थितधूमत्वावच्छेदेन व्यभिचाराग्रहात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहः, तदा यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणत्वकल्पनमतो न रासभमन्तर्भाव्य तत्कल्पनम्। किञ्च, शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनावसरे तयोः कल्पनीयतया लाघवेन क्षणान्यान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनादिति। तत्र ब्रूमः। वैजात्यस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धतया तत्राप्यवच्छेदकत्वकल्पनैव। अन्यथा सहकारिनियमानुपपत्तेः। तदिदमुक्तं मूले, तेनैव व्यभ्यमानस्येति। न च सामग्रीत्रयकल्पने गौरवं, तस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा सहकारिनियमानुपपत्तिरेव। स हि कार्यतावच्छेदकभेदेन फलविरोधे सत्येव स्यात्। अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने तदन्यान्यत्वेन हेतुतापत्तेः। यदि च सहकारिनियमानुपपत्त्या सामग्रीभेद-फलवैजात्यावश्यकत्वे गौरवान्न तथा, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तत्तत्सहकारिसंबन्धानामपि तदन्यान्यत्वेन हेतुत्वान्नियमोपपत्तेरित्यपि तुल्यं, यद्विशेषयोः कार्यकारणभावग्रहइत्यादिकमपि तुल्यं, तेन रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहान्न तथेति च तुल्यम्। अपि चैवं भौमत्वस्यापि विशेषतया गुरुत्वेन वह्नित्वसामान्यावच्छिन्ने औदर्य्यादिवह्निकारणमप्यन्तर्भाव्य तदन्यान्यत्वेन हेतुत्वापत्तिः। किञ्चैवं, जन्यतावच्छेदकमपि तत् स्यादिति घटपटान्यान्यत्वावच्छेदेन

एकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः सादेरव्यापकमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजातिरनादिरपि दारुदहनो न तरांश्च कारीषः ।

---

(१)नियतसहकार्य्यनुप्रवेशेन जायमानवह्नित्व-कारणविशेषसंबन्धव्यङ्ग्यत्वात्तज्जातीनामि-त्यविकलहेत्याह दृश्यते चेति। तच्च तैलादि-जातीनां तथात्वापीति

रणत्वे मणिफूत्कारादि स्तोमादपि कार्यापत्ते । न नुपलब्धिवाधितं वैजात्यमित्याह तेनेति। (१)विवादपदमग्नयोवह्नि-

---

* स्वभावभङ्गे,—इति आ० पु० ।

दग्धृवेमान्यान्यत्वेन हेतुत्वापत्तिः । तथाचोक्तगौरवादतिप्रसङ्गाच्च न तदन्यान्यत्वमवच्छेदकमिति दिक्। यत्तु नैकं विरुद्धद्वयप्रयोज्यं भावाभावयोरेककार्य्यजनकतापत्तेः। अतएव न यागध्वंसेनापूर्व्व-स्यान्यथासिद्धिः, तदिह वह्नित्वं यदि दृष्टाद्यन्यान्यप्रयोज्यं स्यात् न स्यात्तदन्यवह्न्यवयवादिप्रयोज्यं विरोधादिति। तच्चिन्त्यं, एवं हि दृष्टप्रयोज्यत्वेऽपि तदन्यवह्न्यवयवादिप्रयोज्यत्वं विरुध्येत। यदि च तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वाभावात्तदुभयप्रयोज्यत्वं न विरुद्धं, तदा तुल्यम्। वह्न्यवयवत्वेनैव तस्य प्रयोजकत्वं न तु दृष्टाद्यन्यान्यत्वेने-त्यपि तुल्यमिति।

(१) विवादपदमिति एतच्च प्रदीपादौ साध्यसिद्ध्याऽग्रतः सिद्धसाधन-वारणार्थम् ।

विप्लवप्रसङ्गात्। तस्मा
न* व्यक्त्यपेक्षयैव नियम इति फूत्कारेण तृणादेरेव
र्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति
कारनियमवत्तेनैव व्यज्यमानस्य कार्य्यजातिभेद

मेव कारणत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति। वह्न
ां प्रत्येकं कारणत्वस्वीकारादेव सर्व्वं
ति। प्रकारनियमः सहकारिनियमः

कारण यथा नादृष्टचरक
नमित्यर्थः। यद्यपि दुरूहत्वान्नैष विशेषआपाततः स्फुरति, तथा
विशेषानाकलनेऽपि तदनुकूलकारणमात्रमनुमीयते, तदाकलने

‡ इति,—इति नास्ति आ० पु०।

(१) नियतेति ननु दण्डिकादौ हेतुसत्त्वेऽपि साध्यासत्त्वाद्व्यभिचार इति चेत्। नैवम्, नियतसहकारिप्रयोज्यजातिकत्वस्य साध्यत्वात्। प्रकृते च पक्षधर्म्मतावलेन वह्नित्वव्याप्यैव सा जातिः सिध्यतीति तथा प्रतिज्ञानात्। न चैवमपि ध्वंसे व्यभिचारः, जातिपदस्य धर्म्ममात्रपरत्वात्। प्रदीपादिदृष्टान्तोपादाननिर्व्वन्धश्च ऋतेजस्त्वाद्युपाधेः साध्याव्यापकत्वप्रदर्शनार्थमित्याहुः। वस्तुतस्तु साध्यदृष्टान्तालोचनेन वह्नित्वादिति हेतुरमिमतः स्फुटत्वात् कण्ठरवेण नाभिहितः, नियतेत्यादिकञ्च विपक्षबाधप्रदर्शनपरमिति युक्तमुत्पश्यामः।

यस्तु तं नाकलयेत्, स कार्य्यसामान्येन कारणमाच-

विशेषोऽप्यनुमीयतएवेत्याह यस्त्विति। नन्वग्न्यवान्तरजातीये तृणादीनां कारणत्वं न युक्तं, कारणगतैकशक्तिरूपमपहाय कार्यगतबहुतरजातिकल्पने गौरवात्, तृणादिजन्याग्नित्ववान्तरजातेर्योग्यानुपधितत्वात्। यच्च तत्तत्कारणप्रयोज्यं प्रदीपादौ वैजात्यं श्रूयते, तच्चैकशक्तिमत्त्वमपि कारणे नास्ति। अतएवानुमाजकम्। (१)अथास्ति तृणादीनां फूत्कारादिसहकारिता, तत्र फूत्कारादीनां सहकारित्वं तृणत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति स्यात्, तृणादिसाधारणैकशक्तिमन्तं प्रति वा? नाद्यः, तृणत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्राक्कालनैयत्याभावेन कारणत्वाभावात् तत्सहकारित्वस्य दूरनिरस्तत्वात्। नान्त्यः, तृणादिवारणेरपि फूत्कारसमवहितादग्न्युत्पत्त्यापत्तेः। न च फूत्कारादिविशिष्टे तृणादौ शक्तिर्न केवले इति वाच्यं तस्य तृणादिभिन्नत्वे तृणादीनामजनकत्वापत्तेः। (२)तदभिन्नत्वे च यत् तृणं फूत्कारेणोपधीयते, तत्र वा शक्तिः, फूत्कारसमवधाने सति वा? नाद्यः, फूत्काराद्यसमवधानेऽपि तस्मात् तृणादेरग्न्युत्पत्त्यापत्तेः। नापरः, तथा सति सैव शक्तिः तृणे फूत्कारादरणौ

---

(१) ननु प्रागुक्तसहकारिनियमएव विपक्षबाधकइत्याह अथेति।

(२) तदभिन्नत्वे चेति फूत्कारप्राक्कालएव तृणे शक्तिस्तत्समवधाने तज्जन्या वेति विकल्पार्थः।

निर्मन्थनादिति प्रत्यवनियतहेतुकत्वापत्तेः। तत्राप्येकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वेऽनवस्थापत्तेरिति।

मैवम्, यथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोरन्योन्यसहकारित्वं (१)तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात्, न तु मणिफूत्कारयोः सहकारित्वमिति न तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वम्। कार्यविशेषात् कारणविशेषानुमानं तु शिखादौ दृश्यतएव, निरूपितनियतवह्न्यादिकारणके धूमादौ स्यादेव। अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि वह्नित्वेन धूमविशेषएव न धूममात्रहेतुरिति शङ्कया तत्रापि नानुमानं न स्यादिति।

अत्रास्मत्पितृचरणाः,(२)तृणारणिमणिफूत्कारादिव्यक्तीनामनन्तत्वे प्रतिव्यक्ति भावहेतुजानित्यानन्त्यशक्तिस्वीकारे* गौरवं, तावदनन्त-

---

* हेतुजनितानन्त्यशक्तिस्वीकारे,—इति ह० पु०।

---

(१) तथैव तच्छक्त्योरपीति यद्यप्येवं कार्यवैजात्यमावश्यकं एकजातीयकार्ये सहकारिनियमानुपपत्तेः, तथापि तृणफूत्कारसंबन्ध-तरणिकिरणमणिसंबन्धादिष्वप्येकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकं, तथा च तदन्यतमसंबन्धाभावे तृणनिर्मन्थनसमवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्त्यापत्तिरिति भावः।

(२) तृणेति ननूक्तगौरवेण मा भूच्छक्तिकल्पना, जातिकल्पनाऽपि कुतः, यावता वह्न्यनुविधायित्वमेव धर्म्मिकल्पनातइति न्यायेनावच्छेदकमस्तु, नचेदमेव वह्निजनकत्वं येनात्माश्रयान्नावच्छेद्यावच्छेदकत्वं किन्त्वन्यथासिद्धादिघटितमिति चेत्। न, तदनुविधायित्वस्य सहकार्यन्तरसाधारणतया सत्त्वे तृणाद्यन्यतमासत्त्वेऽपि वह्न्युत्पादापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वएव कार्योत्पादनात्।

व्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातिचयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते। न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमयवृश्चिकप्रभव*वृश्चिकयोरीषच्छ्यामत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तृणादिजन्याग्नित्वेऽपि तृणजन्यत्वज्ञानान्तरं मणिजन्यव्यावृत्तानुगतबुद्ध्यैर्जातिविषयत्वात्, बाधकाभावात्। ननु तृणादीनामग्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं, तद्ग्रहस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां, व्यभिचारात्। अथारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना न वह्निः, तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, तत्रैव स्तोमे इतरकारणसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतेनान्वयेन वा, रासभव्यावृत्तेन तृणादिकारणतायाग्रहः इति चेत्। न, तृणं विनाऽपि वह्निरिति ज्ञाने सति वह्निनियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, अबाधिताभावग्रहे भावग्रहस्याभावात्।

मैवम्। (१)उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य, तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वा। तच्चोभयथाऽपि सम्भवति; वह्नित्वेन कार्यत्वमेकशक्तिमत्त्वेन कारणतया वा, तृणत्वेन कारणता वह्निविशेषत्वेन

---

* गोमयप्रभववृश्चिकप्रभवयोः,—इति सो० पु०।

---

(१) उक्तग्राहकैरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति बज्रवचनोपपत्तिः। अधिकञ्चानुमानप्रकाशे प्रपञ्चितम्।

कार्यतया वा। तत्र च विनिगमकमुक्तमेव। (१)एतेन मण्याद्यजन्यवह्नौ तृणादीनां हेतुत्वं गृह्यते इत्यपास्तम्। (२)अन्योन्याश्रयाच्च। मणिजन्यत्वग्रहे हि तदजन्यत्वग्रहः, तृणजन्यत्वेन च तद्ग्रहइति। तथापि यत्र कार्ये वैजात्याभावः सामग्रीभेदश्च तत्र का गतिः? यथा द्रव्यनाशः क्वचित् प्रतियोग्याश्रयनाशात्, क्वचिदसमवायिकारणनाशात्। नचाश्रयनाशजन्यद्रव्यध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रत्यसमवायिनाशस्य नियतत्वात् कारणत्वग्रहः, उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयात्। उच्यते। (३)निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वेन कारणत्वम्। यद्वा, विद्यमाना-

(१) एतेनेति व्यवस्थापितजातीनामेव लाघवादवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः।

(२) अन्योन्याश्रयाचेति वह्नौ मणिजन्यत्वे गृहीतएव मणिजन्यवह्निभिन्नवह्नित्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, तृणजन्यत्वे च वह्नौ गृहीतएव तृणजन्यवह्निभिन्नवह्नित्वेन मणिजन्यत्वग्रहइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः। अन्यथा वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वेनोपस्थितौ वह्नित्वावच्छिन्नइतरव्यभिचारादेव हेतुत्वग्रहानुपपत्तेः। तथा च विशेषणोपादानायासोऽपि व्यर्थइति भावः।

(३) निमित्तकारणेति न चेन्धननाशादपि वह्निनाशादनुगमः, तत्रेन्धननाशाद्वह्न्यन्तरं नोत्पद्यते पूर्ववह्नित्ववयवविभागन्यायेनैव नश्यतीत्युपगमात्। एवं शरीरनाशोऽपि नादृष्टनाशजन्यइत्यभ्युपगमेनेदम्। ननु निमित्तकारणत्वं समवाय्यसमवायिभिन्नकारणत्वमिति कारणत्वान्तर्भावे गौरवं, तदनन्तर्भावे तदन्यान्यत्वमवच्छेदकं पर्य्यवस्यति, तच्चानभ्युपगतमिति चेत्। न, तदन्यान्यनाशत्वस्यैव तत्पर्य्यवसानात्। तथाच प्रतियोग्यनुगमकतया तत्प्रवेशे तद्घटितस्यावच्छेदकत्वं न तु तस्यैव, अनभ्युपगतत्वं तदिति भावः। केचित्तु, एतदक्षरसादेवाह यद्वेति।

अथद्रव्यनाशे असमवायिनाशोहेतुरेवं सासमवायिकारणकद्रव्यनाशे प्रतियोग्याश्रयनाशः । (१)तथाप्युभयजन्ये द्रव्यनाशे का गतिः ? (२)आश्रयनाशजन्यद्रव्यनाशं प्रत्यसमवायिनाशस्य हेतुत्वात् तस्य चाश्रयनाशजन्यत्वात् । अचाक्षुः । (३)तच्चेतरसमवधाने तदुभयभावाभावाभ्यां

---

(१) तथापीति न चाश्रयनाशे तदाश्रितद्रव्यतदसमवायिनोर्युगपदेव नाशादिदमसम्भवीति वाच्यं समवायिनाशसमकालं विभागाद्यचासमवायिनाशस्तच्च तत्सम्भवात् ।

(२) आश्रयनाशजन्येत्युपलक्षणं, असमवायिनाशजन्यद्रव्यनाशं प्रत्याश्रयनाशस्य हेतुत्वात् तस्य चासमवायिनाशजन्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(३) तच्चेतरेति नचाविद्यमानोभयकद्रव्यनाशत्वावच्छिन्नेऽसमवायिनाशसहितसमवायिनाशत्वेन हेतुत्वमस्तु, तथाच कथं व्यक्तिविशेषे व्यक्तिविशेषस्य हेतुत्वं, अन्यथा अनन्तसामग्रीकल्पनापत्तेरिति वाच्यं, तत्रैव तात्पर्यात् । नचाप्यन्यतरस्यावच्छेदकत्वे विनिगमकाभावः, असमवायिनाशत्वादिना तदुभयोरपि हेतुत्वादेव । अतएव सामग्रीभेदः, अन्यत्रान्यतरस्यैव हेतुत्वात् । नचाप्यन्यतरस्यैव हेतुत्वमस्तु कार्य्यतावच्छेदकभेदाच्च सामग्रीभेदइति वाच्यं, विनिगमनाविरहेणोभयोरपि तुल्यत्वात् । वस्तुतस्तु समवायिकारणनाशाद्द्रव्यगुणकर्म्मणां नाशदर्शनात् तत्तन्नाशस्यानुगमादनुगतस्य सति सम्भवे त्यागायोगादविद्यमानाश्रयकासमवेतकार्य्यनाशत्वावच्छेदेनास्य हेतुत्वकल्पनात् द्रव्यनाशेऽपि तथा । तथाच युगपत् समवाय्यसमवायिनाशयोरुत्पत्तावपि तन्निष्ठकार्य्यमात्रनाशएवाश्रयनाशोहेतुः । तथाच न सामग्रीभेदः । अतएव समवायिनाशस्थलेऽपि तज्जन्यासमवायिनाशस्यैव द्रव्यनाशकत्वं लाघवादित्यपास्तं,

मनुमियात् इति* किमनुपपन्नम्। एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्यात् यस्य दहनापेक्षेति न धूमादिसामान्याद्वह्निसामान्यादिसिद्धिः। एतेन व्यतिरेकोव्याख्यातः। तथा च कार्य्यानुपलब्धि-

---

व्यक्तिविशेषभावाभावाद्व्यक्तिविशेषं प्रति तदुभयव्यक्तोरनन्यथासिद्धयोः कारणत्वं गच्छते इत्येषा दिक्।

ननु, कार्यवैजात्ये तृणस्य वह्निविशेषइव वह्नित्वेन धूमविशेषएव कारणत्वं न धूममात्रे इति शङ्कया न कार्यात्कारणं क्वाप्यनुमीयेत, यदि चोपस्थितरूपे व्यभिचाराभावात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहस्तर्हि कारणतायामपि यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणतागृहदृति तुल्यमित्याह एवं तर्हीति। एवं वह्नेर्धूमविशेषएव प्रयोजकत्वात् वह्निमात्रव्यतिरेकाद्धूममात्रव्यतिरेकोनानुमीयेतेत्याह एतेनेति। निषेध्यतयेति शेषः। तथा चेति विपक्ष-

---

* इति,— इति नास्ति आ० पु०।

गुणादिनाशे तस्यापि क्षीणत्वात्। किञ्चाविद्यमानाश्रयकद्रव्यनाशे आश्रयनाशोहेतुरविद्यमानासमवायिकारणकद्रव्यनाशेऽसमवायिनाशोहेतुरस्तु। तथाच क्षीणसामग्रीतएव प्रकृतकार्य्योपपत्तौ न सामग्रीभेदः। अविद्यमानता च द्रव्यनाशपूर्व्वक्षणे बोध्या, तेन सत्त्वमकालाविद्यमानत्वमादाय न व्यभिचारइति विद्वद्भिः परिचिन्तनीयमिति। एतत् सर्व्वमभिसन्धायोक्तं दिगिति।

लिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेति* चेत्, प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्य्यप्रयोजक-इति वदतोबौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः। अस्माकन्तु यत्सामान्याक्रान्तयोर्ययोरन्वयव्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः। तथाचावान्तरविशेष-

---

बाधकमानवेदनीयो हि स्वभावनियमोबौद्धानां, बाधकं च कार्यानुपलब्धौ, ततस्तद्भङ्गे कथमनुपायकः सिध्येदित्यनुमानमात्रविषयस्त्विधैव तदुपगमादित्यर्थः। तदेतत् दूषणं बीजत्वसामान्यं प्रत्यक्षसिद्धं अङ्कुरे न प्रयोजकं, किन्तु तद्विशेषः कुर्व्द्रूपत्वमतीन्द्रियमिति वदतो बौद्धस्य, नास्माकमित्याह प्रत्यक्षेति। अप्रामाणिकबीजकुर्व्द्रूपत्ववदप्रामाणिकएव कार्यविशेषो यस्य कारणविशेषापेक्षेति बौद्धस्य दोषदृत्यर्थः। अस्माभिस्त्वप्रामाणिकोविशेषोनोपेयते इति भावः। अस्माकं त्विति यच्च कारणसामान्यं कार्यसामान्यं व्यभिचारि दृश्यते, तत्रैव विशिष्यकारणताग्रहः, यत्र तु स न दृश्यते तत्रोपस्थितसामान्येनैव कार्यकारणताग्रहः। यदि च तृणादिवद्वह्निविशेषात् धूमविशेषः स्यादित्युच्यते, तदा नेदमनिष्टमित्यर्थः।

ननु, कार्यकारणभावग्रहो न तावद्व्यक्तयोरेव, स हि व्यक्तिमाच-

---

* स्वभावस्याप्यसिद्धेः कृतमनुमानेनेति,—इति क्री० पु०।

मपेक्ष्य तदिशेषं वा ? नाद्यः, [१]यदि घटोयावत्पटजातीयापेक्षणीयापेक्षः स्यात् पटजातीयः स्यात् घटजातीयो न स्यादित्यतएव बाधकात्। विशेषोऽपि पूर्ववर्त्तित्वमात्रं वा तत्तद्व्यक्तित्वं वा ? नाद्यः, यावत्पटादिजनकजन्यत्वे घटादिव्यक्तीनामभेदावैजात्यापत्तेः। रासभादिसाधारण्याच्च। [२]अतएव नान्त्यः, व्यक्तेरेव कार्यकारणभावे पूर्वं तदनिश्चये प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेश्च। नापि जात्यपेक्षया, भक्षितविनष्टबीजादिव्यक्तिष्वव्याप्तेः। न चेष्टापत्तिः, तस्य सर्वथा कार्याजननाच्छिलाग्रकल्पतुल्यत्वात्।

मैवं, वीजादिव्यक्तीनामेव वीजत्वादिना सामान्येनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्त्वेन कारणत्वात्। क्वचित्कार्यव्यतिरेकस्तु सहकारिवैकल्यात्। अतएव शिलाग्रकल्पवैषम्यम्। न हि यस्मिन् सति कार्यं भवत्येव तत्कारणं, अपि तु [३]यस्मिन् सत्येव भवति, एतच्च भक्षितविनष्टेऽपि सामान्यतोऽस्त्येव। न च सामान्येनापि रूपेण या व्यक्तिः कार्यं जनयत्येव सा कारणं न त्वन्येति वाच्यं,यागादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये, यागत्वेऽपि किमियं व्यक्तिः स्वर्गजनिका न

---

(१) उभयत्र व्यक्तिमात्रापेक्षित्वेन यावत्पटापेक्षणीयापेक्षित्वं घटस्य बोध्यम्। एवं पूर्ववर्त्तिमात्रापेक्षित्वेन यावत्पटादिजनकजन्यत्वं घटादेर्बोध्यम्।

(२) अतएवेति रासभादिसाधारण्यादेवेत्यर्थः।

(३) यस्मिन् सत्येवेति यद्धर्मावच्छिन्ने सत्येव सहकारिसमवधानात् कार्यं भवति तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः। तदिदमाह सामान्यतइति।

सद्भावेऽपि न नोविरोधः। किं पुनस्तार्णादौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकम्? तृणादीनां विशेषएव नियतत्वादिति चेत्, तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनोनिमित्तं अवयवसंयोगोऽसमवायी तेजोऽवयवाः समवायिनः। इयमेव

वेति संशये प्रवृत्त्यभावापत्तेः। (१)यदि सा पापव्यक्तिर्नरकजनिका तदा कृतेऽपि प्रायश्चित्ते नरकं जनयिष्यत्येव अन्यथा तु प्रायश्चित्तं विनाऽपि न नरकमित्युभयथाऽपि प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति। किं पुनरिति दहनगतं सामान्यं दहनसामान्यं तेजस्त्ववह्निलादि, तेन नोत्तरविरोधः। तृणादीनामिति तथा च सामान्यमाकस्मिकं स्यादिति भावः। तेजोमात्रेति तेजःपदङ्कार्यतेजःपरम्। न च सूर्यालोके व्यभिचारात् न पवनस्तेजोमात्रे निमित्तमिति वाच्यम्, (२)निर्वातस्थितस्य*

---

* निवातस्थ.—इति पाठान्तरम्।

---

(१) यागादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलावश्यम्भावनिश्चये सत्येव प्रवृत्तेरिष्टापत्तिरिति यदि ब्रूयात्, तदा दोषान्तरमाह यदि चेति। नचाजनकत्वज्ञानेऽपि तज्जातीयतया द्वेषात्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्यं, दुःखाजनकत्वे द्वेषस्याप्यभावात्, निःप्रयोजने द्वेषमात्रात् कृतेरनुत्पत्तेश्चेति भावः।

(२) निवातस्थेति ननु नैतावता कारणत्वं, न हि कारणाभावेन कार्यध्वंसः किन्त्वनुत्पादइति चेत्। न, नाशपदेन प्रवाहानुत्पादेनात्यन्तोच्छेदस्य विवक्षितत्वात्। तथाचाग्ननाशितया पूर्व्वप्रदीपनाशेऽपि वातं विनाऽग्निमतदनुत्पादादित्यत्र तात्पर्य्यम्।

सामग्री गुरुत्ववद्द्रव्यसहिता पिण्डितस्य। इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं; तचापि जलं प्राप्य दिव्यं, पार्थिवं प्राप्य भौमं, उभयं प्राप्योदर्च्यमारभते इति स्वयमूहनीयम्।

दीपस्य वातं विना नाग्रदर्शनेन तच पवननिमित्तकत्वनिश्चयादन्यचापि [१]तेजस्त्वेन पवनजन्यत्वानुमानात्। [२]न च वह्निलमुपाधिः, तेजसशरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वेन पवनजन्यतया तच साध्याव्यापकत्वात्। [३]आगमोऽप्यत्रास्त्येवेत्येके। पवनोत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदर्शनात् तेजोमात्रे तस्य निमित्तत्वं न वह्निमात्रे, सामान्यस्य सामान्यं प्रति प्रयोजकत्वे विशेषस्योपाधितायामतिप्रसङ्गा*दित्यन्ये। पिण्डितस्य सुव-

---

* मप्रयोजकत्वा,—इति ह० पु०।

---

(१) तेजस्त्वेन कार्य्यतेजस्त्वेन।

(२) न चेति न च पवनध्वंसादिषु साध्याव्याप्तिः, साधनावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वादिति भावः। अतएवाह तैजसेति।

(३) आगमोऽपीति ज्योतिरुत्पद्यते वायोरित्यादिविष्णुपुराणरूपइत्यर्थः। यद्विशेषयोरिति न्यायात्तावता वह्निसामान्यमात्रे तद्धेतुत्वं सिध्यति न तु तेजोमात्रे, अन्यथा द्रव्यमात्रएव तदापत्तेरित्यनुग्रयादाह अन्ये इति।

तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित् कारणमस्तु कृतं विचिचेण, दृश्यते ह्यविलक्षणमपि विलक्षणानेकार्णस्य। दिव्य[१]मिति दृष्टान्तार्थं, तच्चाप्रश्नात्। एतावता कारणमात्रे सिद्धेऽपि सापेक्षत्वादित्यत्र सिद्धसाधनं शङ्कते तथापीति। एकमिति चिदण्डि* मतसमुत्थानं, तेषां ब्रह्मणएव सकलकारणत्वात्। एकजातीयमिति साङ्ख्यमतं, तेषां पुरुषाणां भेदात् प्रति पुरुषं च महत्तत्त्वानां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् [२]प्रकृतेश्चैकत्वादेकजातीयत्वात्। तथा च कारणस्यैकव्यक्तित्वेनैकजातीयत्वेन वा नेश्वरसिद्धिरस्मदादिनाऽपि [३]तद्द्रष्टुं शक्यत्वादिति प्रकृतसङ्गतिः। न चाविचित्रात्कारणादिचित्रं कार्यमदृष्टचरमित्याह दृश्यते हीति।

---

* एकदण्डि,—इति सो० पु०।

---

(१) दिव्यमितीति यद्यपि दिव्यस्यापि दहनतया तदूनसामान्यमपि प्रश्नविषयः, तथापि तार्णादिदहनसामान्यस्य प्रश्नविषयत्वादस्यातथात्वमित्याशयः। यद्यप्येवं पिण्डितस्येत्यप्ययुक्तं तस्याप्यप्रश्नात्, तथापि तदपि दृष्टान्तार्थमेव। एवञ्च पिण्डितस्य सुवर्णस्य दिव्यमिति दृष्टान्तार्थमित्येकग्रन्थोबोध्यः। दिव्यमितीत्युपलक्षणं, उदर्ध्वस्यापि दृष्टान्तत्वमित्येके। तार्णपदस्य पार्थिवेन्धनदहनपरतया तत्र प्रश्नएवेत्यन्ये।

(२) प्रकृतेश्चेति तथाचैकप्रकृतिविकारत्वान्महत्तत्त्वादीनामेकजातीयत्वमित्यर्थः।

(४) तद्द्रष्टुमिति तदित्यव्ययं यच्छब्दं, तेन तस्य द्रष्टुं शक्यत्वादित्यर्थः।

ककार्य्यकारि, यथा प्रदीपएकएव तिमिरापहारी वर्त्तिविकारकारी रूपान्तरव्यवहारकारीति चेत्। न, वैचित्र्यात् कार्य्यस्य।

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न।
शक्तिभेदेन चाभिन्नः स्वभावोदुरतिक्रमः॥ ७॥

---

(१)तिमिरमालोकाभावः, तदपहारआलोकः, तत्कारी दीपः पिण्डितरूपः। रूपान्तरं घटादिरूपम्। (२)प्रदीपे च न स्वरूपभेदसहकारिभेदाविति यर्थः। तथा च तद्दृष्टान्तेनान्येषामपि विचित्रकार्याणामविचित्रकारणजन्यत्वमनुमेयमिति भावः। न वैचित्र्यादिति (३)दृष्टान्तेऽप्यविचित्रकारणजन्यत्वमसिद्धमिति भावः। एकस्येति (४)एकस्य कारणस्य संबन्धी न क्रमः कार्याणां, समस्यैकजातीयस्य च कारणस्य संबन्धि न वैचित्र्यं कार्याणां, शक्तिविशेषो न कार्यवैचित्र्यहेतुः, धर्म्यभिन्नो यतः। चोहेत्वर्थे। विचित्रकार्यजननस्वभावादपि न

---

(१) ननु तिमिरं तेजोऽभावः तदपहारएव प्रदीपो न तु तत्कारी, अभेदे जन्यजनकभावानुपपत्तेरित्यतआह तिमिरमिति। तथाच व्यक्तिभेदमादायाविरोधइति भावः।

(२) प्रदीपे चेत्यापाततः।

(३) अतएव दूषयति दृष्टान्तेऽपीति।

(४) एकस्य कारणस्य क्रमो न पराभ्युपगतोऽपीत्यनाक्षिप्तसमाधानमिति पूरयित्वा व्याचष्टे एकस्येति। एवमग्रेऽपि।

न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकं, अक्रमात् क्रमवत्कार्य्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्य्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदिति * चेत्, अयमपि क्षणभङ्गे

कार्यवैचित्र्यमुपपाद्यं, एकच कार्ये यत्स्वभावो जनकः तदितरकार्यजननेऽपि तत्स्वभावो वाच्यः, अन्यथैकस्य स्वभावभेदादेकत्वादिहानिप्रसङ्ग इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्याणामप्येकजात्यं स्यादित्यर्थः। अक्रमादिति (१)क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरादित्यर्थः। क्रमवदिति सहकारिविरहेऽपि क्रमिककार्यार्जनशीलत्वात्क्रमस्यापि क्रमिककार्यजनकत्वं स्यादित्यर्थः। यौगपद्यवदिति सप्तमीसमर्थादितिः। यथा कार्य्ययौगपद्ये अयुगपत्स्वभावोऽपि दीपः कारणमेवमक्रमोऽपि क्रमिककार्य्येषु कारणं स्यादित्यर्थः। तत्कार्य्यं, तथा क्रमवदित्यर्थः। अयमपीति समर्थस्य विलम्बानुपपत्तेरनेकानि क्रमिकाणि कार्य्याण्युत्पत्त्यन्तरमेव कुर्य्यादित्यत्र समर्थोऽपि न तथा क्रमवत्तावत्कार्य्यकरणस्वभावस्योत्पादादिति न विरुद्धधर्माध्यासइति क्षणभङ्गपक्षे परिहारः सम्भवी, स्थैर्य्यपक्षे तु क्रमिकसहकार्य्यपेक्षां विना तादृशः स्वभावएव न स्यादित्यर्थः।

---

* यौगपद्यवत्तत्तथेति,—इति प्रकाशकारसम्मतः पाठः।

---

(१) अक्रमादपि नित्यात् कालादेः क्रमेण कार्य्याणीत्यतआह क्रमप्रयोजकेति।

परिहारो न तु सहकारिवादे। पूर्व्वपूर्व्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः, क्रमनियमे त्वनपेक्षाऽनुपपत्तेः।

नाप्यनेकमविचित्रं, यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात्, न चैवम्। शक्तिभेदादयम-

---

पूर्व्वपूर्व्वक्रमिककार्य्यानपेक्षउत्तरकार्य्योत्पादस्तत्सापेक्षो वा? आद्ये पूर्व्वेति। विलम्बे हेत्वभावादित्यर्थः। अन्त्ये क्रमेति। तस्यैव द्वितीयस्य कारणस्यापेक्षणादित्यर्थः। एकजातीयं कारणं दहनजनकैकस्वभावं वा, अदहनजनकैकस्वभावं वा, उभयजनकस्वभावं वा? आद्ये दोषमाह नासाविति। कारणाभावादित्यर्थः। भवन् वा दहनात्मकोभवेदित्याह दहनोवेति। इतरदहनवत्तद्धेतुस्वभावप्रसूतत्वादित्यर्थः। दहनजनकैकस्वभावस्यादहनजनकत्वे व्याघातोऽपीति भावः। द्वितीये तु यथाव्याख्यातवैपरीत्यं फक्किकार्थः, नासौ दहनोऽदहनो वा स्यादिति कृत्वा। तृतीये उभयात्मकइति। (१)अत्र च पटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्यात् पटोन स्यात् दहनो वा स्यादित्यदहनदहनत्वयोरापादनं, अदहनो वा यदि तथा स्यात् दहनः स्यादित्युभयापादनमिति (२)नाप्रसिद्धिः। ननु, दहनजनकस्यैव धर्मभेदमुपादायादहनजनकत्वान्नोक्तदोषइति शङ्कते शक्तिभेदादिति।

---

(१) यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह अत्र चेति।

(२) नाप्रसिद्धिरित्युपलक्षणं, नापि वैयधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यम्।

दोष इति चेन्न, धर्म्मिभेदाभेदाभ्यां तस्यानुपपत्तेः । असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वादयमदोषइति चेत्, न, न हि स्वाधीनमस्यादहनत्वं, अपि तु तज्जनकस्वभावाधीनम् । तथाच तदायत्तत्वादहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयं, न हि तस्मिन् जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः । तस्माद्विचित्रत्वात् कार्य्यस्य कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम् । न च तत्स्वभावतस्तथा, ततः सहकारि-

---

स धर्मभेदो न धर्म्यभिन्नः, तथा सति धर्मिणोऽभिन्नत्वात्तदभिन्नस्य शक्तिरूपधर्म्मस्य भेदानुपपत्तेः; नापि धर्मिभिन्नः, तस्यैव कारणान्तरत्वे प्रतिज्ञातैकजातीयकारणत्वव्याघातापत्तेः; नापि धर्मिणोभिन्नाभिन्नोविरोधादिति परिहरति धर्मिभेदाभेदभ्यामिति ।

परस्परविलक्षणानेकजनकस्वभावस्य कारणत्वमिति नोभयात्मकत्वमेकस्येत्याह असङ्कीर्णेति । जनिताद्दहनस्य दहनेऽपि जनयितव्ये अदहनजनकस्वभावत्वमनुवर्त्तते न वा ? आद्ये न हीति । अस्य अदहनत्वेनाभिमतस्य । अन्त्ये पुनरेकजातीयकारणत्वव्याघातः । तस्यैवादहनजनकस्वभावत्वमतिक्रम्य स्वभावान्तरेण दहनजनकत्वादिति भावः । तथा चेति दहनोयद्यदहनजनकस्वभावजन्यः स्याददहनः स्यादिति, एवं विपरीतमप्यापाद्यमित्यर्थः ।

विचित्रकार्य्याणां विचित्रकारणजन्यत्वे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाणमुपसंहरन्नेवाह तस्मादिति । ननु स्वरूपमेव विचित्रमस्तु किं सहकारिवैचित्र्येणेत्यतआह न चेति । ननु सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशं

वैचित्र्यानुप्रवेशः। न तु क्षणोऽपि तदनपेक्षस्तथाभवितुमर्हतीति।

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं किमपूर्व्वकल्पनयेति चेन्न, विश्ववृत्तितः।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा।
दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः॥ ८॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्त-

विनैव तथोत्पन्नक्षणस्वरूपमुपादाय कार्य्यवैचित्र्यमुपपत्स्यतदत्यत-आह नचिति। तदनपेक्षः सहकार्य्यनपेक्षः, तथा विचित्रकार्य्यार्जकः। बौद्धमते सहोत्पन्नविचित्रसहकारिसहितस्यैव विचित्रकार्य्यजनकत्वादित्यर्थः। तदेवं विलक्षणसामग्री विचित्रकार्य्यजनिकेति प्रसाधितम्।

सम्प्रति दृष्टकारणमेतत्कात्मिकैव सा तथा, तदधिष्ठानं चास्मदादिभिरेव प्रक्ष्यमिति पुनरपि सिद्धसाधनमित्याक्षिपति अस्तिति। विश्ववृत्तितः विश्वेषां लोकानां वृत्तेः प्रवृत्तेः अदृष्टं सिध्यतीत्यर्थः। तदेव प्रपञ्चयति विफलेति। (१)भूतचैतन्ये भूतानामेव परिणतिभेदादासनातएवोत्तरकार्य्यमिति न परलोकसिद्धिरित्यत्र दोषमाह यदि हीति।

---

(१) भूतचैतन्यइति भूतस्य शरीरादेर्भस्मीभावादात्मनस्थानङ्गीकारात् कस्य परलोकइति न तत्सिद्धिरित्यर्थः।

रोत्तरनिवन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्त्तयोः प्रवर्त्तेत । न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत् । लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत्, लाभादयएव किंनिवन्धनाः ? न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपतएव तद्धेतुः, यतोवाऽनेन लब्धव्यं योवैनं पूजयिष्यति, स किमर्थम् ? ख्यात्यर्थमनुरागार्थञ्च जनोदातरि मानयितरि च रज्यते, जनानुरागप्रभवा हि सम्पद इति चेत् । न, नीतिनर्म्मसचि-

---

दृष्टं यागादि पूर्त्तं तडागादि । नहीति वलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात् प्रवृत्तेरिति भावः । प्रागेवेति निपातसमुदायोऽतिशयार्थः । लाभेति तथाच दृष्टेष्टसाधनताज्ञानादेव तच्च प्रवृत्तिर्न पारलौकिकेष्टसाधनताज्ञानादिति भावः । न हीति । (१)चिरातीतायामेव यागादिक्रियायां लाभाद्युत्पादादिति भावः । यद्वा, स्वरूपतोलाभादिहेतुत्वे, नास्तिकैरपि तत्करणप्रसङ्गादिति भावः । यतोवेति । लाभाद्युद्दिश्य यागादौ प्रवर्त्तमानाय परेण धनदानमदृष्टार्थमेवेति तत्सिद्धिरित्यर्थः । ख्यात्यर्थमिति दृष्टार्थमेव तद्दानमिति नादृष्टमुद्दिश्येति भावः । नीतिनर्म्मेति राजादिभिः प्रयोजनमुद्दिश्यैव दानादनस्थतपस्विभ्यः प्रयोजनाननुसन्धानेन दाना-

---

(१) चिरेति तथाच तद्धेतुत्वमप्यदृष्टद्वारैव स्यादिति भावः ।

वेधैव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्। चैविद्यतपस्विनोः-
धूर्त्तवकाएवेति चेन्न, तेषां दृष्टसम्पदं प्रत्यनुपयोगात्।
सुखार्थं तथा करोतीति चेन्न, नास्तिकैरपि तथा-
करणप्रसङ्गात्। सम्भोगवत्। लोकव्यवहारसिद्धत्वाद-
फलमपि क्रियते वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनव-

भावादित्यर्थः(१)। चैविद्येति। त्रिवेदीविदोऽपि तपस्विनः परप्रतारणा-
र्थन्तपसि प्रवर्तन्तदित्यर्थः। तेषामिति। दृष्टप्रयोजनमुद्दिश्यैव पर-
प्रतारणात् तेषाञ्च दृष्टे निस्पृहत्वात् तदसम्भवः, प्रच्छन्नमपि
परोपनीतधननिस्पृहैस्तपःकरणादित्यर्थः। वेदेति। (२)सन्ध्योपासन-
मकरणे निन्दोपदेशात्प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नित्यम्। नित्ये च यदि
फलार्थिनः प्रवृत्तिः स्यात्, तदा यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गइत्यफलैव*
तत्र प्रवृत्तिः। कार्यताज्ञानं हि तत्र प्रवर्तकम्। तच्च लोके पाका-
दाविष्टसाधनताज्ञानात्कार्यताऽनुमित्या निर्वहति। वैदिके च नित्ये
कार्यताज्ञानं वेदाधीनमिति किमिष्टसाधनताज्ञानेन? न च
नित्यापूर्वमेव फलं, तथापि नित्यताभङ्गात्। (३)काम्यस्थले धर्म्मि-

---

* इत्यफलैव,—इति ह० ज्ञ०।

---

(१) दानाभावादिति दानाभावापत्तेरित्यर्थः। दृष्टप्रयोजनस्य तत्राभावा-
ददृष्टस्य चानभ्युपगमादिति भावः।

(२) निःफलत्वेऽपि तत्र प्रवृत्तिमुपपादयति सन्ध्योपासनमिति।

(३) काम्यस्थले इति अपूर्व्वस्येति शेषः। तथाच तदग्नित्यापूर्व्वस्यापि न
स्वतः प्रयोजनत्वमिति भावः।

दिति चेत्, गुरुमतमेतत्, न तु गुरोर्म्मतम्। ततोनेद-
मनवसरएव वक्तुमुचितम्। दृङ्नैर्विप्रलब्धत्वाद्दालाना-
मिति चेन्न, दृङ्नानामपि प्रवृत्तेः। न च विप्रलम्भकाः
स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते। तेऽपि दृङ्तरैरित्येवमना-

ग्राहकमानात्काम्यसाधनत्वेनैव सिद्धेर्गौणप्रयोजनतया स्वतः प्रयो-
जनत्वाभावाच्च। लोके प्रवृत्ताविष्टज्ञानान्वयव्यतिरेकाविष्टसाधनता-
ज्ञानजननद्वारा कार्यताज्ञानएवोपचीणाविति फलज्ञानं न प्रवृत्ति-
हेतुः। न चान्यत्रापि निःफले प्रवृत्तिप्रसङ्गः, वेदस्येष्टसाधनत्वस्य
वा लिङ्गस्य कार्यज्ञानहेतोरभावादिति जरन्मीमांसकमतं दृष्टान्त-
दृत्यर्थः। अत्र सोपहासमाह गुरुमतमिति। गुरोः प्रभाकरगुरोः,
गुरु महद्वा मतमेतत्, न त्वस्मद्गुरोर्म्मतमित्यर्थः। (१)निःफले प्रचा-
वतां प्रवृत्तेरनुत्पादनियमात्। प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
निःफले कार्यत्वस्यायोग्यतया वेदेन बोधयितुमशक्यत्वात् प्रवर्त्तकस्य
कार्यत्वज्ञानस्यासम्भवात्। अतएव नेष्टज्ञानं कार्यताज्ञानएवोपचीणं,
(२)अनन्यथासिद्धत्वादिति भावः। दृङ्नैरिति, तथाच निःफलएवान्यैः

---

(१) उपहासबीजमाह निःफलइति।

(२) अनन्यथासिद्धत्वादिति यद्यपि फलेच्छाद्वारेष्टसाधनताज्ञानेऽपि तदन्यथासिद्धमित्युपपादितं प्रत्यक्षप्रकाशेऽन्यथाख्यात्यवसरे, त्रिसूत्र-खरसोऽप्येवमेव, तथापि तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्निःफलेऽपि प्रवृत्ति-रिति मतनिराकरणमाचे तात्पर्य्यम्। नचैवं नित्यताभङ्गप्रसङ्गः, त्रिकालकाम्यस्तवपाठवत् कामनाऽवश्यम्भावादिति भावः।

दिरिति चेत्। न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात्। इदं प्रथमयैव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्त्तः परानननुष्ठापयतीति चेत्। किमसौ सर्व्वलोकोत्तरएव, यः सर्व्वस्वदक्षिणया सर्व्वबन्धुपरित्यागेन सर्व्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चन* कुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति। कथञ्चैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः। केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारकइति निर्णीतः? नन्वेतावतेादुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः। यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यते इति चेत्। न, हेतुदर्शना-

---

प्रतारणादाकुमारं प्रवृत्तिरिति न तत्र प्रयोजनगवेषणमिति भावः। विप्रलिप्सुरन्यथाज्ञातमर्थमन्यथाबोधयति, भ्रान्तो वा? आद्ये वृद्धानामिति। अन्त्ये कथं चैनमिति। (१)प्रत्युतानादिप्रवृत्तितया दृष्टफलनिरपेक्षतया चादृष्टफलत्वमेवानुमेयमिति भावः। यतइति। एवं पाखण्डप्रवृत्तिरपि दृष्टफलनिरपेक्षा परलोकसाधनं स्यात्, अन्यथाऽयं(२) परिशेषस्तत्रैव व्यभिचरेदित्यर्थः। हेत्विति। हेतुदर्शनेन

---

* धन्धन,—इति क्री० पु०।

---

(१) प्रत्युतेति क्वचिददृष्टफलत्वसिद्धावेव तत्, अन्यथासाध्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम्।

(२) अयमिति विफला विश्ववृत्तिरित्यादिरित्यर्थः।

दर्शनाभ्यां विशेषात्। अनादौ चैवंभूतेऽनुष्ठाने प्रतायमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यात्, न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्म्मणा। अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पाखण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात्।

कर्मलाघवादिना तादृग्री तत्प्रवृत्तिरन्यथासिद्धा, अत्र तु ब्रह्मचर्यादिदुःखमयकर्म्मप्रधानतया न तत्सम्भवदृत्यादेर्द्वितीयस्तवके वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। नन्विष्टापूर्तादीनां हेतुदर्शनशून्यत्वेऽपीदं प्रथमएव प्रतारकस्तद्बोधकागमस्य प्रामाण्यं भ्रमेण ग्राहयित्वा प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयेत् दृत्यतआह अनादाविति। एवंभूतेऽनादौ अविगीते परलोकसाधने। प्रकारान्तरं सादित्वं विगीतत्वञ्च। यदि वैदिकव्यवहारातिरिक्तोऽनादिरविगीतश्च व्यवहारः प्रामाणिकः स्यात्, तदाऽयमाधुनिको[१] वैदिकव्यवहारः परप्रतारणपरदृति व्यवतिष्ठेत, यथाऽनादिसिद्धः पिपासोपशमनन्नोयपानमिति व्यवहारोऽन्नभक्षणं पिपासोपशमनमिति आधुनिकउपदेशः परप्रतारणपरदृति निश्चीयते, न त्वेवमित्याह न त्विति। तस्मादयमेव व्यवहारः

---

(१) आधुनिकइति सादित्वोपदेशइत्यर्थः। अविगीतश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। यद्यपि वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं न तच्च, तथापि श्रिष्टव्यवहाराविषयत्वमप्रामाणिकत्वं वा तदित्येके। परदुःखहेतुतया सामान्यतस्तच्चापि निषेधइत्यन्ये।

अस्तु दानाध्ययनादिरेव विचित्रोहेतुर्जगद्वैचित्र्यस्येति चेन्न, क्षणिकत्वात् अपेक्षितस्य कालान्तरभावित्वात्।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्म्मातिशयं विना।
सम्भोगोनिर्व्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥६॥

प्रामाणिको न परप्रतारणपरइत्यभ्युपेयमिति भावः। अनभ्युपगमे त्वप्रामाणिकत्वाविशेषात् पाखण्डापाखण्डमतभेदो न स्यात्, तथाच प्रमाणेन खण्डिताः पाखण्डा[१] इत्यपि न स्यादित्याह अन्यथेति। अस्खिति। न तु तज्जन्यमदृष्टमित्येवकारार्थः। तथाचादृष्टाधिष्ठातृत्वेन ईश्वरानुमानमाश्रयासिद्धमिति भावः। क्षणिकत्वादिति। [२]आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः। चिरध्वस्तमिति। फलस्य स्वर्गादेः कालान्तरभावितया न तत्राशुविनाशिनः साक्षात्साधनत्वमिति प्रतीतसाधनत्वानुपपत्त्या तज्जन्यापूर्वकल्पनमित्यर्थः। अतिशयं विना चिरध्वस्तं कर्म्म न फलायालं समर्थमिति योजना। साक्षात्साधनत्वाभावेऽपि साधनत्वस्य [३]फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारव्याप्यत्वादिति भावः। ननु

---

(१) इत्यपीति असाधारण्येनेति शेषः। तथाचोभयस्यापि पाखण्डत्वमन्यतरस्यापि वा नेति भावः।

(२) एकक्षणमात्रस्थायित्वमसिद्धमित्यतआह आशुतरेति।

(३) फलसमयेति यद्यपि चिरध्वस्तकारणत्ववादिनः क्वचिदपि व्यापारासिद्धेर्व्यापारान्यतरासिद्धा, तथापि चिरातीतदण्डादिना घटाद्यजननात् परोऽपि तथाऽङ्गीकारयितव्यइति स्वमतावष्टम्भेनोक्तमिदम्।

तस्मादस्त्यतिशयः कश्चित्। ईदृशान्येवैतानि स्वहेतुबलायातानि, येन नियतभोगसाधनानीति चेत्। तदिदममीषामतीन्द्रियं रूपं सहकारिभेदो वा? न तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपं, व्याघातात्। द्वितीये त्वपूर्व्वसिद्धिः। सिद्धयतु भूतधर्म्मएव गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः। अवश्यं त्वयाऽप्येतदङ्गीकरणीयम्। कथमन्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः। तथाहि। करतलानल-

---

चादृष्टसिद्धावपि भूतधर्म्मएव तदस्त्वित्यतआह सम्भोगदृति। सम्भोगः समीचीनोनियतोभोगः निर्विशेषाणामदृष्टरूपविशेषरहितानामात्मनां न स्यात्, संस्कृतानां भूतानां साधारणत्वादित्यर्थः। अत्र स्वहेतुबलोत्पन्नस्वरूपविशेषवन्ति शरीरादीनि नियतात्मभोगसाधनानि सन्तिति शङ्कते ईदृशानीति। एतद्विकल्प्य व्याघाताभिमतसिद्धिभ्यां परिहरति तदिदमिति। रूपं स्वरूपम्, अतीन्द्रियस्वभावत्वमित्यर्थः। सहकारिभेदोऽतीन्द्रियसहकारी। यद्वा। रूपं धर्म्मोजातिरूपोऽजातिरूपो वा? आद्ये न तावदिति। व्यक्तियोग्यतयैव जातेर्योग्यत्वादित्यर्थः। अन्त्यं शङ्कते सिध्यतिति। नैतावताऽप्यात्मधर्म्मापूर्व्वसिद्धिः, भूतवृत्त्यतीन्द्रियधर्मादेवोपपत्तेरिति भावः। गुरुत्वादिवदित्यादिपदेन मीमांसकाभिमतशक्तिर्गृह्यते*। तच्च शक्तावर्थापत्तिं

---

* शक्त्यादिगृह्यते,—इति ह० पु०।

संयोगात् यादृशादेव दाहोदृष्टः, तादृशादेव मन्त्रादिप्रतिबन्धे सति दाहो न जायते, असति तु जा-

---

प्रमाणयति तथाहीति । अत्रौ विप्रतिपत्तिः । (१)कारणानि स्वजन्यानुकूलादिष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति न वा ? आत्मन्यदृष्टं तथा प्रसिद्धम् । (२)यद्वा, कारणतावच्छेदकत्व* मतीन्द्रियत्ववाप्यं

---

* कारणतावच्छेदकवत्त्व,—इति सो० पु० ।

---

(१) कारणानीति वस्तुमात्रपक्षत्वे भागबाधादिरजनके पङ्क्तापूर्व्वादौ तन्मते स्यादिति कारणानीत्युक्तम् । नचादृष्टस्थितिस्थापकगुरुत्वादिकमादायापि पृथिव्यादिर्ध्वंगतः सिद्धसाधनम्, तद्भिन्नकारणस्यैव पक्षत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकैक्ये तद्दोषएव नेति वाच्यम्, प्राचीनमतेनैवोक्तत्वात्, अन्यथा अधिष्ठपदप्रक्षेपानुपपत्तेः । अतएव वक्ष्यमाणहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्नाभेदः । स्वजन्यानुकूलत्वं तादृण्यसिद्धये । यद्वा, स्थितिस्थापकवतोऽपि पक्षान्तर्भावात् तमादायांशतः सिद्धसाधनवारणार्थं तत् । तदर्थञ्च स्वनिमित्तकारणकानुकूलत्वमित्याहुः । अधिष्ठपदमदृष्टवदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनवारणार्थमव्यासज्यवृत्तिपरम् । अन्यथा अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमे ततएव प्रतिबन्धकाभावस्यवच्छेदे भावपदमनर्थकं स्यात् । उष्णस्पर्शादिनाऽंशतः सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । न च ततएव प्रतिबन्धकाभाववारणे भावपदवैयर्थ्यं, भट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यतया तस्यातीन्द्रियत्वात्, दुरदृष्टादिप्रतिबन्धकाभावस्यातीन्द्रियत्वाच्च । यथाकथञ्चित् संबन्धितयाऽदृष्टेनैवार्थान्तरवारणाय धर्म्मपदं, न हि तदन्यधर्म्मस्तदनाश्रितत्वादित्याहुः ।

(२) यद्वेति न च प्रतिबन्धकाभावमादाय भट्टमतेऽर्थान्तरं, धर्म्मपदस्य भावपरत्वादिति वदन्ति ।

यते। तच्च न दृष्टवैगुण्यमुपलभामहे। नापि दृष्टसाङ्गुण्येऽदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयं, तस्यैतावन्मात्रार्थत्वात्।

न वेति सामान्यतः। विशिष्य तु, (१)वह्निर्दाहानुकूलादिष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवान्न वा? करतलानलसंयोगोवा* तादृग्धर्मसमवायी न वा? आत्मा तथा प्रसिद्धः। (२)अनुकूलत्वञ्च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकोभयसाधारणमिति नाप्रसिद्धान्ताप्रसिद्धी। अर्थापत्तौ दृष्टादृष्टान्यतरवैगुण्येनान्यथोपपत्तिं निराकरोति तच्चेति। दाहकोष्णस्पर्शस्य पूर्ववत्सत्त्वादित्यर्थः। न च मन्त्रादिना सएव नाश्यते, पुरुषान्तरेणौष्ण्यानुभवादिति भावः। तस्येति। अदृष्टस्य दृष्टसाकल्यमात्रार्थत्वादित्यर्थः।

ननु परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वेऽप्येकत्र फलाभावे, वन्ध्यासम्प्रयोगे चादृष्टविलम्बो दृष्टोदृष्टोपसंहारे सत्यपि। मैवम्।

---

* संयोगवान्,—इति सो० पु० १

---

(१) दाहानुकूलत्वमत्र तादृप्यसिद्ध्यर्थमेव। तादृग्येति दाहानुकूलातीन्द्रियेत्यर्थः। अत्र च संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति।

(२) नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा तन्मतेऽप्रसिद्धान्तः, अथावच्छेदकत्वं तदाऽस्मन्मतेऽप्रसिद्धिरित्युभयानुगतमाह कार्येति। व्याप्तिश्च कालिकी। न च प्रागभावगर्भतया नित्यप्रत्यक्षावव्याप्तिः, अनित्यकार्यमात्रपक्षत्वे तथाप्यदोषात्।

अदृष्टविलम्बो हि न तावन्नाग्न्युत्पादौ, मण्याद्यपसारणानुपदं दाहाभावापत्तेः। अदृष्टोत्पादकस्य तत्राभावात्। अदृष्टजनकग्रौचाचमनादेः साधारणस्याप्यचान्वयापत्तेः*। अग्न्युत्तेरेव च तदुत्पादे ग्रौचे सति तदभावापत्तेः। अदृष्टात्यन्ताभावस्य च तत्राभावात्। कदाचिद्दाहात्। दाहादिकार्यविशेषे यावद्दृष्टसमवधानेऽवश्यमदृष्टसङ्गावात्तदभिप्रेत्येतदुक्तमित्यन्ये।

ननु मण्यादिना दाहप्रतिपक्षस्यादृष्टभेदस्योत्पादनाद्दाहस्याभावः स्यात्। न चान्यन्तरेणापि तस्य† दाहाभावापत्तिः, प्रतिनियताग्निसाध्यदाहप्रतिपक्षस्यैवादृष्टस्यानेन जननात्। औषधिलिप्तकाष्ठादिषु (१)लेपकारिपुरुषनिष्ठस्य तस्योत्पादनात्। अदृष्टविशेषार्जितप्रतिपक्षसमवधानस्य वा प्रतिबन्धकत्वम्‡। स च दाहाभावकस्यः। मैवम्। तस्योत्तेजकाभावविशिष्टमण्यजन्यत्वे नियमेनादाहार्थिनस्तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः§। तज्जन्यत्वे तु प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वेन तदुत्पादकस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तथाप्यभ्युपगमात्।

---

* पत्तेश्च,—इति ह० पु०।

† नचान्यन्तरोपेतस्य,—इति ह० पु०।

‡ चाप्रतिबन्धकत्वात्,—इति ह० पु०।

§ नियमेन दाहार्थिनस्तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः,—इति ह० पु०।

---

(१) लेपेति दैववशादौषधलेपाद्दाहाऽदाहप्रयोजके पुरुषे तदुत्पत्तिरिति भावः।

अन्यथा, कर्म्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत। न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणं, अभावस्याकारणत्वात्। तुच्छोऽयमसौ। प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले च तेन विनाऽपि कार्य्योत्पत्तेः। प्राक्प्रध्वंसादि-

---

अन्यथेति । अविनश्यदवस्थकर्मण्यपीत्यर्थः । अतो यदभावात् कार्याभावस्तदङ्गादावभ्युपेयम् । तेन विना तदभावाधीनदाहाद्यभावानुपपत्त्याऽर्थापत्तेः प्रक्रियासिद्धिरिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्दाह प्रयोजकाभावस्तच* सिध्यति न तूक्तरूपोपयङ्गावे दाहाभावस्तदभावएव प्रयोजकोऽस्तु, अन्वयाद्यनुविधानादुभयसिद्धत्वाच्चेत्यत आह। न चेति। तुच्छोहीति । तुच्छत्वं विधिरूपरहितत्वमत्र कारणत्वं विधित्वव्याप्यमित्याशयात्। न त्वलीकत्वं (१)मीमांसकैस्तथाऽनङ्गीकारात्। एवञ्चाग्रे स्फुटम् । व्यतिरेकव्यभिचारमाह प्रतिबन्धकेति । एकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्यप्रतिबन्धकाभावे कार्यानुदयादन्वयव्यभिचारोऽपीति भावः । सामान्यतोव्यतिरेकव्यभिचारमुक्त्वा विशिष्यमतमाह। प्रागिति । परस्परव्यभिचारेण प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् न तेनान्यथोपपत्तिरित्यर्थः। तावतामुपसंग्राहकस्यैकउपाधिर्नास्तीत्यभिमानः। अत्र प्रागभावेति व्यक्त्ये प्रध्वंसपदगम्याभावविशेषणतया प्रागभा-

---

* ततः किञ्चिद्दाहाप्रयोजकाभावस्तच,—इति सो० पु० ।

---

(१) मीमांसकैरिति यद्यपि तैरभावो नाङ्गीक्रियतएव, तथाप्यधिकरणात्मकस्यापि तस्याभ्युपगमादेतदुक्तमित्येके । तदेकदेशिमतेनेदमित्यन्ये ।

विकल्पेन चानियतहेतुकत्वापातात्। अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात्। किञ्चित्करत्वे चातीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात्। मन्त्रादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्य्यानुदयात्। अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिद्हाहानुगुणमनुग्राहकमग्नेरुन्नीयते, यस्यापकुर्व्वतां प्रतिबन्धकत्वमुप-

---

वस्य प्राग्नेः प्रागित्येतावन्मात्रमुक्तम्। प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरूपामर्थापत्तिमाहाकिञ्चिदिति। प्रतिबन्धजननं विना प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अथ शक्तिनाशरूपप्रतिबन्धजनकत्वात्तत्त्वं तत्राह। किञ्चित्करत्वदिति। प्रतिबन्धकाभावमात्रकारणत्वे दूषणान्तरमाह। मन्त्रादीति। यदि प्रागभावादिष्वनुगमकमभावत्वमेव, तदाऽन्योन्याभावेऽपि तदस्तीति प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावमादाय कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः। संसर्गाभावत्वञ्च तद्व्यावृत्तं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः। सिद्धमर्थमुपसंहरति अतीन्द्रियमिति। ननु अनुगुणत्वं कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं सहकारिणोऽप्यस्तीति शक्तेः सहकारित्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः, शक्तिमत्कारणं न शक्तिरिति स्वीकारादिति विभिनष्टि। अनुग्राहकमिति। कारणतावच्छेदकमित्यर्थः। यस्यापकुर्वतामिति। कर्मणः कारकस्यैव संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। यस्येत्यनन्तरं स्वरूपमिति शेषइत्यन्ये। तथाच कारणतावच्छेदकशक्तेः प्रतिबन्धकेन नाशात् सति प्रतिबन्धके कार्याभाव उपपद्यते। नित्यानित्यघटितसामग्र्यां नित्यकारणशक्तेरनुत्पन्नभावत्वेनानाशेऽप्यनित्य-

पद्यते, यस्मिन्नविकले कार्यं जायते, यस्यैकजातीयत्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यते इति। अत्रोच्यते।

भावोयथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः।
प्रतिबन्धोविसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः॥ १०॥

न ह्यभावस्याकारणत्वे प्रमाणमस्ति। न हि विधि-

कारणग्रक्तिनाशात्कार्याभावः। नचैवं पुरुषान्तरस्यापि ततोऽग्नेर्दाहानुत्पत्तिः, (१)प्रतिनियतकरतलानलसंयोगगतदाहानुकूलशक्तेर्नाशादिति भावः। शक्तेः प्रदेशान्तरेऽप्युपयोगमाह। यस्येति। व्रणादीनां व्यभिचारात्कारणत्वमनुपपद्यमानमनुगतसामर्थ्यमतीन्द्रियं कल्पयतीत्यर्थः।

भावोयथेति। यथा येन प्रकारेणान्वयाद्यनुविधानेन कारणत्वग्राहकेन भावः कारणं मतः, तेनैवाभावोऽपि कारणम्। तथात्वेऽपि भावत्वव्याप्तं कारणत्वमिति यदि ब्रूयात्, तत्राह। कार्यवदिति। तर्ह्यभावोनियतोत्तरवर्त्तित्वेन कार्योऽपि न स्यात्, भावत्वव्याप्यत्वात्कार्यत्वस्य। अथ वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्न तथा, एवमभावः कारणमपि तत्त्वस्य भावत्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः। द्वितीयामर्थापत्तिं दूषयति। प्रतिबन्धदिति। सामग्यन्तर्गतमन्त्राद्यभावविनिगमकएव* प्रतियोगिरूपः प्रतिबन्धः,तत्कारणञ्च प्रतिबन्धकः पुरुषोन तु मण्यादिः। स च किञ्चित्करएवेत्युभयसिद्धमित्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः। ननु

---

* विगमएव,—इति ह० पु०।

---

(१) प्रतिनियतेति .फलबलेन तथा कल्पनादिति भावः।

44442

रूपेणासौ तुच्छइति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाभावे विधेरपि* तुच्छत्वप्रसङ्गात्। कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात्तन्निवृत्तौ तदपि निवर्त्तते इति चेन्न, परिवर्त्तप्रसङ्गात्। अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च कारणत्वनिश्चयहेतोर्भाववदभावेऽपि तुल्यत्वात्। अभावस्यावर्ज्जनीयतया सन्निधिर्न तु हेतुत्वेनेति चेत्, तुल्यम्। प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, तुल्यम्। भावस्याभावोत्सारणं स्वरूप-

---

तुच्छत्वमेव तच्च मानमुक्तमित्यतआह न हीति। तुच्छत्वं हि भावनिषेधरूपत्वमुक्तम्। तच्चाप्रयोजकमन्वयादिरहितत्वस्योपाधित्वात्। नचान्यनिषेधरूपत्वेनैवाकारणत्वं, भावस्याप्यभावनिषेधरूपत्वेनाकारणत्वापातात्। अथाकारणत्वे तन्त्रमस्वरूपत्वं, भावस्य स्वरूपमेवेतिमतं, तर्ह्यभावेऽपि तुल्यमित्यर्थः। परिवर्त्तेति। कारणत्वमभावत्वव्याप्यमिति भावः। कारणं न स्यादित्यर्थः। नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रं कारणत्वं, तच्चाभावेऽप्यस्तीति भावः। कारणत्वग्राहकमप्युभयसाधारणमित्याह। अन्वयेति। न च सत्ताविशिष्टस्य कारणत्वं, जात्यादेरप्यतत्त्वापातादित्यर्थः। अभावस्येति। अन्वयाद्यनुविधाने तुल्येऽप्यभावसन्निधिराकाशस्येवान्यथासिद्ध इत्यर्थः। तुल्यमिति। अभावस्यैव कारणत्वे भावसन्निधिस्तथेत्येव किन्न स्यादित्यर्थः। प्रतियोगिनमिति।

---

* विधेरेव,—इति आ० पु०।

मेवेति चेद्भावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नातिरिच्यते। तस्मात् यथा भावस्यैव भावोजनकइति नियमोऽनुपपन्नः, तथा भावएव जनकइत्यपि। कोह्यनयोर्विशेषः। प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले तु व्यभिचारस्तदा स्यात्, यदि यादृशे सति कार्य्यानुदयस्तादृशएव सत्युत्पादः स्यात्। न त्वेवं, तदाऽपि प्रतिपक्षस्याभावात्। असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतोमन्त्रः प्रतिपक्षः। स च तादृशो नास्त्येव। यस्त्वस्ति नासौ

विधुत्सारणप्रयुक्तसन्निधिरभावस्येत्यन्यथासिद्ध इत्यर्थः। तुल्यमिति। भावस्याप्यभावोत्सारणप्रयुक्तः सोऽप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यर्थः। अभावस्यापीति। भावाभावयोः स्वरूपमेव मिथोविरोधो न तूत्सारणमन्यदित्युभयसमानमित्यर्थः। वस्तुतस्तु कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धेश्चाभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्यज्ञाने जनकत्वस्य मीमांसकैरपि स्वीकाराद्भावस्य कारणत्वानभ्युपगमेऽपसिद्धान्तइति रहस्यम्। अनुपपन्न इति। प्रमाणाभावादिति शेषः। प्रतिबन्धकेति। तत्रापि प्रतिबन्धकस्याभावोन तु तत्सद्भावइति न व्यतिरेकव्यभिचारइत्यर्थः। ननु प्रतिबन्धकोत्तम्भकसत्त्वे कथं प्रतिबन्धकस्याभावइत्यतआह। असत्प्रतिपक्षोहीति। उत्तम्भकाभावविशिष्टोयः प्रतिबन्धकस्यस्याभावः कारणं, स चोभयसद्भावेऽप्यस्तीत्यर्थः। प्रतिबन्धकाभिमतइति। प्रतिबन्धएव प्रतिबन्धकः, स्वार्थे कः, तत्त्वेनाभिमतइत्यर्थोऽतो न विरोधः। यस्त्विति

प्रतिपक्षः। तथापि विशेष्ये सत्येव विशेषणमाचाभावस्तच्च स चोत्तम्भकमन्त्रएवेत्यन्यैव सामग्रीति चेत्। न, विशिष्टस्याप्यभावात्। न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैव केवलस्येति युक्तम्। यथा हि केवलदण्डसद्भावे उभयसंद्भावे द्वया-

---

कार्याभावोक्तेयं प्रतिपत्तव्यं कार्यसत्त्वे नास्तीत्यर्थः। तथापीति। यत्रोत्तम्भकाभावे सति प्रतिबन्धकस्याभावस्तत्र विशेष्यप्रतिबन्धकस्यैवाभावः कारणम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसद्भावे सत्युत्तम्भकसद्भावात्कार्यं,तत्रोत्तम्भकाभावस्य विशेषणस्याभावएव कारणमिति सामग्रीभेदइत्यर्थः। विशिष्टस्यापीति। विशेषणाद्यभावे सर्व्वत्र विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति सएवानुगतः कारणमित्यर्थः। तदेवोदाहरणेनोपपादयति। न हीति। दण्डिनि सत्यदण्डानां दण्डाभाववतामन्येषान्नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति न, किन्त्वभावोऽस्त्येवान्येषामपीति लोकसिद्धं इत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। यथा हीति। पुरुषे दण्डाभाववैशिष्ट्यं कैवल्यम्। प्रतिबन्धके तूत्तम्भकाभाववैशिष्ट्यम्। यथा केवलदण्डसद्भावे विशेषणविशेष्योभयाभावात् दण्डपुरुषसद्भावे विशेषणदण्डाभावविरहादुभयाभावे विशेष्यपुरुषाभावात् कैवल्यविशिष्टपुरुषाभावोऽनुगतोऽवाधितव्यवहारबलात्सर्व्वप्रतीतिसिद्धः, तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे विशेषणविशेष्यद्वयाभावादुत्तम्भकप्रतिबन्धकसद्भावे विशेषणोत्तम्भकाभावविरहादुभयाभावे च विशेष्यप्रतिबन्धकाभावात्

भावे वा केवलपुरुषाभावः सर्व्वत्राविशिष्टः, तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा

उत्तम्भकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावोऽनुगतोविशेषणाद्यभावव्यापकोदाहकारणमित्यर्थः ।

ननु विशिष्टं नार्थान्तरं, येन तदभावोऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसंबन्धादिति तेषां प्रत्येकाभावस्य कारणत्वे सामग्रीभेदस्तदवस्थः । न च व्यासज्यप्रतियोगिको[१]ऽन्यएवायमभावः, केवलप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावाद्दाहापत्तेः । एकसत्त्वेऽपि द्वयमिह नास्तीति प्रतीतेः । तस्य समुदायविरोधिनोथावत्समुदायिसत्त्वएव विरहात् । तादृशाभावानभ्युपगमाच्च । व्यासज्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणप्रत्येकपर्यवसितप्रतियोगिकाभावादेव तज्जन्यप्रतीत्युपपत्तेः ।

---

(१) अन्यएवेति प्रत्येकोभयाभावादन्यएव प्रत्येकाभावव्यापकोऽयमभावइत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नोत्तम्भकाभावप्रतिबन्धकप्रतियोगिकाभावत्वेन कारणत्वम्, तदुभयमात्रप्रतियोगिकतादृशाभावत्वेन वा ? आद्ये दोषमाह केवलेति । उत्तम्भकाभावविशिष्टमणिसद्भावेऽपि घटादिकमादाय तदुभयप्रतियोगिकतादृशाभावसत्त्वाद्दाहापत्तेरित्यर्थः । एवं द्वयमित्यनेकोपलक्षणम् । अतएव लीलावतीप्रकाशे त्रयमिति पाठः । अन्त्ये त्वाह तादृशेति । यद्यपि सामान्याभाववदुभयासत्त्वे व्यासज्यप्रतियोगिकाभावोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितएव अन्यथा यावद्विशेषाभावैस्तदन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तथापि तद्धेतुत्वे उत्तेजकविशिष्टमणिसत्त्वेऽपि दाहो न स्यादित्येव दूषणं द्रष्टव्यम् ।

अथ विशिष्टविरोधित्वमेवानुगतं विशेषणाद्यभावानां कारणतावच्छेदकं, यत्र विशिष्टं न तत्र तदभावइति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत्। न। स हि परस्पराभावरूपतया, परस्पराभावव्याप्यतया वा, तदाक्षेपकतया वा? नाद्यः, विशेषणाद्यभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशेषणादेर्विशिष्टत्वापत्तेः। तदभावाभावस्य तत्त्वात्। न चोभयाभावाभावएवोभयं विशिष्टं* तथा सत्यभावद्वयस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावादिशिष्टाभावव्यवहारानापत्तेः। नान्त्यौ। विशेषणाद्यभावस्य विशिष्टाभावत्वे तदव्याप्यत्वात्, तदनापेक्षेपकत्वाच्च†। अभेदे तयोरभावात्।

अथ विशिष्टानतिरेकेऽपि प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावोभिद्यते। यथा वायौ पृथिव्यादित्रयप्रत्येकरूपाभावे निश्चितेऽपि रूपत्वावच्छिन्नस्य तस्याभावानिश्चयाद्वायौ रूपं न वेति संशयः। एवमुक्तभङ्गाभाववत्त्वेन मण्यादीनामभावः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽप्युक्तभङ्गाभावविरहादस्त्वेवेति सएवानुगतोहेतुः स्यादिति चेत्। न। एवं क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नरूपत्वेन प्रतिक्षणं घटादिनाशे (१)क्षणभङ्गापत्तेः प्रत्यभिज्ञानानुप-

* नचोभयाभावाभावविशिष्टम्,—इति सो० पु०।

† तदभावव्याप्यत्वादतदाक्षेपकत्वाच्च,—इति सो०।

(१) क्षणभङ्गेति यद्यपि तादृशक्षणभङ्गो न दोषावहः किन्तु विशेष्य तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकएव तथा, तथापि प्रत्यभिज्ञानात्

पत्तेश्च*। दण्डित्वावस्थायां केवलोऽयमासीत् पुरुषदृत्यादौ विशेष्यवति सविशेषणे हीति न्यायेन कैवल्याद्यभावस्यैव प्रतीतेः। (१)अतएव विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकोविशेष्याभावएव विशिष्टाभावः प्रत्येकाभावानुगतो हेतुरित्यपास्तम्।

अत्रास्मत्पितृचरणाः। (२)विशेषणविशेष्ययोः संबन्धादिशिष्टव्यव-

---

* प्रत्यक्षानुपपत्तिश्च,—इति ह० पु०।

समवाय्यादिनाशाभावाच्च न घटादेर्नाशः किन्तु विशेषणस्यैव। न च विशेषणनाशसामग्येव विशेष्यनाशिका, नित्यमाचाप्रलापापत्तेरित्यर्थः।

(१) अतएवेति प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदकत्वाभावादित्यर्थः। यद्यपि पूर्वाभेदः, तथापि पूर्वं विशेष्यस्य सतएव विशेषणान्तरविरहादभावइत्युक्तं, संप्रत्यविद्यमानविशेष्यकाभिप्रायेणोच्यते इति न दोषः।

(२) विशेषणविशेष्ययोरिति यद्यपि यत्किञ्चित्संबन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबन्धाभावस्तथा वाच्यः, तदभावश्च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् क्वचिदिशेष्याभावादित्यननुगमस्तदवस्थएव अधिकरणानुमानप्रकाशे दूषणमुक्तं, तथापि विशेषणावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभावस्तथेति विपश्चितमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम्। किञ्च, यदि संबन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा भूतलादौ दण्डिनि सत्यपि नेह दण्डीति प्रत्ययप्रसङ्गः, दण्डपुरुषसंबन्धस्य दण्डपुरुषोभयमात्रनिष्ठतया तत्र तदानीमपि तदभावात्। न च भूतलावच्छिन्ने पुरुषे विशेषणसंबन्धाभावः स इति भूतलस्याधिकरणकोटिप्रवेश इति वाच्यम्, तथा सति विशेष्याभावे तादृशबुद्ध्यनुदयप्रसङ्गात्। तस्माद्विशेषणविशेष्यतदु-

हारइति तयोः संबन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारः। यतोयद्व्यवहारस्तदभावात्तदभावव्यवहारस्योचितत्वात्। (१)अतएव यत्र यस्य संबन्धः सएव तत्र तस्य वैशिष्ट्यमिति नाननुगमः। तदिह प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावयोः संबन्धाभावः प्रत्येकाभावव्यापकोऽनुगतो*दाहादिहेतुः। सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावयोः संबन्धोनास्तीति प्रतीतेः। न चैवं प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावौ यत्र तत्रापिदाहापत्तिः, आभावाधिकरणयोरतिरिक्तसंबन्धाभावादिति वाच्यम्। (२)तदभावेऽपि स्वरूपसंबन्धस्य भावात्। अथ तदुभयस्वरूपाभावस्य हेतुत्वे तदुभयाभावोत्तम्भकसत्त्वएव दाहः स्यात्, प्रतिबन्धकाभावोत्तेजकयोरेव तदुभयाभावरूपत्वादिति चेत्। न। (३)संबन्धान्तरं विना विशिष्ट प्रत्ययजननयोग्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धत्वात् तदभावस्य च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे तदुभयाभावे वाऽविशिष्टत्वात्।

---

* प्रत्येकाभावानुगतो,—इति सो०।

भयाभावएव विशिष्टाभावः। तदनुगमकञ्च विशिष्टधीविषयाभावत्वं, विशिष्टधीविषयत्वस्य चितयानुगतत्वेन तदभावत्वेन तदभावानामप्यनुगतत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह।

(१) अतएवेति लक्ष्यस्याप्यननुगतत्वमिति भावः।

(२) तदभावेऽपीति अतिरिक्तसंबन्धाभावेऽपीत्यर्थः।

(३) संबन्धान्तरं विनेति एतत् प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातम्। अस्यातिरिक्तसंबन्धरूपत्वे अप्यसिद्धान्तः, तदुपहितस्वरूपद्वयात्मकत्वे उक्तदोषतादवस्थ्यमिति चिन्त्यम्।

(१)ननु, उत्तम्भकप्रयोगे मणेरभावोन प्रागभावप्रध्वंसात्मा, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात्। न चोत्तम्भकाभावप्रध्वंसप्रयुक्तेनोत्तम्भकाभाववत्त्वेन मणेर्ध्वंसएवेति वाच्यम्। क्षणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात्, ध्वंसस्यानन्तत्वेनोत्तम्भकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाच्च, नाप्यत्यन्ताभावः, कादाचित्कत्वात्। न च विग्निष्टाद्यभावप्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् कादाचित्कप्रतीतिकार्यानुदयाविति वाच्यम्। (२)प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात्। विग्निष्टविरोधित्वस्य च निरस्तत्वात्। मण्यादेः स्वावयववृत्तितया करादौ तदत्यन्ताभावस्य सदातनत्वात् मणिसमवधानेऽपि दाहापत्तेश्च। मैवम्। (३)क्लृप्तसंसर्गाभावत्वयवैधर्म्येऽप्यबाधितप्रतीतेः तुरीयस्यैव तस्य सिद्धेः। क्लृप्तविशेषबाधतः सामान्यबाधे क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्यात् ध्वंसस्याप्यसिद्धापत्तेः। अबाधितसामान्यबुद्धेर्विशेषान्तरमादाय पर्यवसानमिति तु तुल्यम्। (४)यद्वा। इह

---

(१) नन्विति यद्यपि संबन्धाभावस्य सिद्धान्तितत्वान्मण्यभावमादाय शङ्का न युक्ता, तथापि विग्नेषणावच्छिन्नविग्नेष्याभावस्यैव विग्निष्टाभाव इति तात्पर्यविषयीभूतमते निर्भरतया तदभिप्रायेण शङ्केयमिति बोध्यम्।

(२) प्रत्यासत्तित्वेति भावे वा विग्नेषणाभावादेरेव तेन रूपेण हेतुत्वमस्तीति भावः।

(३) तन्मतामिप्रायेणैव सिद्धान्तमाह क्लृप्तेति, प्रकृते स्वरूपसंबन्धतया मणेरेव तत्संबन्धरूपत्वात्तदादाय शङ्कादिकमित्यप्याहुः।

(४) क्लृप्तेनैवोपपत्तावक्लृप्तरूपकल्पने गौरवादित्यनुभयेनाह यद्वेति। नचोभयपक्षेऽपि संसर्गाभावत्वेन तद्धेतुत्वमिति सिद्धान्तोऽनुपपन्नः

केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्टइत्यवधार्य्यताम्। अथै-वम्भूतसामग्रीचयमेव किं नेष्यते? कार्य्यस्य तद्यभि-

---

भूतले घटोनास्तीतिवत् संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धके तत्राभावः, स च समवायावच्छेदेन संसर्गितयाऽत्यन्ताभाव-एव। तादृशस्य मण्याद्यभावोघटाभावइव भूतले करेऽपि वर्त्तते। नचैवं प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यसिद्धिरत्यन्ताभावेनैव कालभेदात् कपाले घटो-नास्तीति तज्जन्यबुद्ध्युपपत्तेरिति वाच्यम्। अत्यन्ताभावस्य घटसत्त्व-कालेऽपि सत्त्वात्तदाऽपि घटोभविष्यतीति घटसत्त्वविरोधिबुद्ध्यापत्तेः, प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यभावस्वीकारात्। न च मणिसंयुक्तकरेऽपि तत्सं-योगात्यन्ताभावोऽस्त्येव तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति तत्रापि दाहापत्तिः, (१)समानाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधिनस्तस्य हेतुत्वात्। प्रहरं मा दहेत्यत्र सावधिमन्त्रपाठे तु मन्त्रनाशे(२)ऽप्युद्देश्यत्वज्ञानाहितसं-स्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेति। विशेषणाद्यभाव-चयघटितं सामग्रीचयमेव दाहहेतुरस्तु किमनुगतेन विशिष्टाभा-वेनेत्यर्थः। कार्य्यस्येति। अन्योन्यव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकयोरभ्यु-

---

प्रागभावादेर्विशिष्टाभावत्वाभावादत्यन्ताभावत्वादिनैव तथात्वादिति वाच्यं यत्र प्रतिबन्धके उत्तेजकमप्रसिद्धं तदभावे विशिष्टाभावत्वा भावेन तथात्वसम्भवादिति भावः।

(१) समानाधिकरणेति प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्येत्यर्थः।

(२) उद्देश्यत्वज्ञानेति एतच्चानुमानप्रकाशे विमर्शितम्।

चारात्। जातिभेदकल्पनायाश्च प्रमाणाभावात्। यथोक्तेनैवोपपत्तेः। भावे वा काममसावस्तु का नोहानिः। प्राक्प्रध्वंसविकल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः, यस्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्। यस्तु संसर्गाभावतादात्म्यनिषेधयोर्विशेषमनाकलयन् इतरेतराभावेन प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः। तथाप्यभावेषु जातेर-

---

ग्रहत्वादित्यर्थः। ननु तत्तत्कारणप्रयोज्योदाहे जातिभेदइति न व्यभिचारइत्यतआह। जातिभेदइति। दाहे वैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् योग्यत्वकौ चायोग्यजात्यभावादित्यर्थः। ननु तृणादिजन्याग्निष्विव कारणभेदव्यङ्ग्योजातिभेदः स्यादित्यतआह। यथोक्तेनेति। गौरवादिति भावः। तत्सत्त्वेऽपि न सिद्धान्तच्युतिरित्याह भावे वेति। विशेषव्यभिचारमपाकरोति प्रागिति। प्रतिबन्धकसंसर्गाभावसत्त्वस्योपाधेरनुगतानतिप्रसक्तस्य सत्त्वादित्यर्थः। नन्वन्योन्याभावव्यावृत्तस्य संसर्गाभावत्वस्योपाधेरभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात्कार्यं स्यादित्यतआह यस्त्विति। प्रतिबोधनीयः प्रतिबन्ध्या बोधनीयइत्यर्थः। तथाह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे मीमांसकैरपि संसर्गाभावस्य कारणत्वाङ्गीकारः। अन्यथा व्यापकसामग्याः सत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् (१)व्याप्यकार्याभावापत्तेः।

---

(१) व्याप्यकार्येति नचान्योन्याभावमादायेष्टापत्तिरिति वाच्यं तथासति व्यभिचारिण्योऽपि तथात्वापत्तेः।

भावात् कथं त्रयाणामुपग्रहः स्यात्, अनुपगृहीतानाञ्च कथं कारणत्वावधारणमिति चेत्। मा भूज्जातिः, न हि तदुपगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वं, सर्व्वेषामुपाधिमद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्। एतेन प्रतिबन्धके सत्यपि तज्जातीयान्यस्याभावसम्भवात् कार्य्योत्पादप्रसङ्गोऽनुत्पादे वा ततोऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीति निरस्तम्। यथा हि तज्जातीये सति कार्य्यं जायते अर्थादसति न जायते इति स्थिते तद्भावेऽपि तज्जातीयान्तराभावान्न भवितव्यं कार्य्येणेति, तथैतदपि। अनु-

---

तवापि (१)प्रतिबन्धकाभावेऽपि शक्तिरस्तीति प्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गस्येति भावः। मा भूदिति। जात्यभावेऽपि संसर्गाभावत्वरूपैकोपाधिनैव कारणत्वमित्यर्थः। न च तत् निर्वक्तुमशक्यं, अधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधबुद्धिस्तत्र संसर्गाभावोयत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधधीः तत्र सोऽन्योन्याभावइत्यस्मद्गुरवः।

ननु प्रतिबन्धकाभावोन हेतुः, एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवदेकप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् कार्य्योत्पत्त्यापत्तेः, न हि यावत्कारणत्वावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमित्यतआह। एतेनेति।

---

(१) प्रतिबन्धकाभावइति सप्तमी। बङ्गादाविति शेषः। संसर्गाभावलक्षणमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

कुलवत् प्रतिबन्धेऽपि सति तज्जातीयान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादिति। यत्त्वकिञ्चित्करस्येति। तदप्यसत्। सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थोमुख्यः, स चात्र मन्त्रादिरेव, न त्वसौ प्रतिबन्धकः, ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धारः, ते च किञ्चित्कराएवेति किमसमञ्जसम्। ये तु व्युत्पादयन्ति, कार्य्यानुत्पादएव

अभावकारणत्वाङ्गीकारेण। यथा बीजजातीये सत्यपि बीजान्तराणामभावादङ्कुरेण न भाव्यमित्ययुक्तं, तथेदमपीत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिबन्धकसामान्याभावः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियतइति नैकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्याभावात् कार्योत्पत्तिः। यद्वा, प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वम्, अन्योन्याश्रयात्। (१)कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्। किन्तु (२)मण्याद्यभावकूटस्य। स च तत्र नास्त्येवेति भावः। मुख्यइति प्रतिबन्धपदस्य सामग्यन्तर्गतकारणविगमार्थत्वादित्यर्थः। ये त्विति।

---

(१) कारणीभूतेति न च कार्य्यानुत्पादजनकत्वं तदिति नान्योन्याश्रयइति वाच्यं तस्यानुपदमेव दूष्यत्वादिति भावः।

(२) मण्यादीति मणिमन्त्रादिसामान्याभावकूटइत्यर्थः। यद्यपि तत्तन्मण्यत्यन्ताभावकूटस्यापि हेतुतया न क्षतिस्तथापि मणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावस्यैकत्वेन लघुत्वाद्धेतुत्वमिति मन्तव्यम्।

प्रतिबन्धइति। तैः प्रतिबन्धमकुर्व्वन्नेव प्रतिबन्धकाइत्युक्तं भवति। तथाहि, कार्य्यस्यानुत्पादः प्रागभावोवा स्यात्, तस्य कालान्तरप्राप्तिर्व्वा? न पूर्व्वः, तस्यानुत्पाद्यत्वात्। न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात्। तदुपाधेस्तु मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनत्वात्। प्रागभावावच्छेदककालोपाधिस्तदपेक्षइति चेन्न, मन्त्रात् पूर्वमपि तस्य भावात्। तस्मात्, सामग्रीतत्कार्य्ययोः पौर्व्वापर्य्यनियमात्तद्भावयोरपि पूर्व्वापरभाव उपचर्य्यते।

तथाच कार्यानुत्पादहेतुतया मन्त्रादिरेव प्रतिबन्धकइत्यस्त्वित्यर्थः। कालस्येति। कालप्रागभावस्वरूपातिरिक्तायास्तत्प्राप्तेरभावात्, स्वरूपस्य च तदजन्यत्वादित्यर्थः। प्रागभावावच्छेदकेत्यत्र कर्मधारयः। कालोपाधिमात्रस्य मन्त्राद्यजन्यत्वेऽपीति शेषः। लोके कारणाभावात् कार्याभावइति हेतुपञ्चमीप्रयोगश्चौपचारिकइत्याह। तस्मादिति। मुरारिमिश्रास्तु, न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबद्धेतरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदकोदण्डत्ववत्, न कारणम्। आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेरतथात्वेऽपि भेर्यादेरेव तथात्वेन कारणत्वमित्याहुः। तन्न। दण्डसंयुक्तचक्रत्वेन कारणत्वे सहकार्य्युच्छेदापत्तेः। अन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि हेतुत्वं विनिगमकाभावादित्यस्यापि तुल्य-

वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति नायं पन्थाः। न चेदेवं, शक्तिस्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः। तथाहि, प्रतिबन्धकेन शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्धर्मो वा, धर्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते वा किमपीति पक्षाः। तत्राकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः विपरीतधर्मान्तरजनने तदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः। प्रागभावादिविकल्पावकाशश्च। तद्विनाशे तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तम्भकादुत्पत्तेः। न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वान्नैवमिति साम्प्रतं, विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात्। न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवोत्तम्भकोविरुणद्धि न तु भावशक्तिमुत्पादयति इति साम्प्रतं,

---

त्वात्। (१)यद्धर्मवत्त्वमवगम्यैव यत्र यदवगमस्तत्र तस्य तदवच्छेदकत्वात्। प्रतिबन्धकाभावमनवगम्यापि बह्नेर्दाहहेतुत्वावगमात्। अन्यथा शक्तिस्वीकारेऽपि त्वदुक्तदोषदुरित्याह। न चेदेवमिति। तदभावे विपरीतधर्मान्तराभावे। पूर्वमिति "नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजा"—इति पराभ्युपगमादित्यर्थः। विजातीयेष्विति।

---

(१) यद्धर्मवत्त्वमिति एवं दृढ़दण्डत्वमपि सहकारि स्यादित्युक्तमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

तदनुत्पादप्रसङ्गात्। कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वमिति।

शक्त्यनुकूलशक्त्यन्तरपरम्पराऽनुसरणेऽनवस्थानञ्चेति भावः। तदनुत्पादेति। प्रतिबन्धकेन वह्निशक्तिनाग्न्यादुत्तेजकेन प्रतिबन्धकशक्तिनाग्नेऽपि पुनर्वह्नौ शक्तिर्न स्यात्। पूर्वस्याः नाग्न्यादन्यस्याश्च हेतोरभावादित्यर्थः।

नन्वनुमानमस्तु शक्तौ मानम्। तथाहि। (१)कारणानि स्वजन्यानुकूलादिष्टभावभूतातीन्द्रियधर्मवन्ति कारणत्वात्, आत्मवत्। तच्चादृष्टं तथा सिद्धम्। नचात्मत्वमुपाधिः, अन्त्यशब्दध्वंसकारणकालाकाशयोः साध्याव्यापकत्वात्। तच्चान्त्यशब्दस्यैव तथात्वादिति सामान्यतः। विशिष्य तु, (२)पिण्डीभूतोवह्निः कार्यानु-

---

(१) कारणानीति तादृशधर्मवत्त्वेनानिश्चितानि नित्यकारणानीत्यर्थः। शेषं प्रागेव व्याख्यातम्।

(२) पिण्डीभूत इति कार्य्यानुकूलत्वं स्वकार्य्यानुकूलत्वं, तदपि स्वनिमित्तकारणानुकूलत्वम्। तेन कर्म्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरम्। कर्म्मणि तु वह्निः समवायिकारणमिति नोक्तदोषः। वह्नौ स्थितिस्थापकानभ्युपगमे उद्देश्यसिद्ध्यर्थं तदिति ध्येयम्। अदृष्टवदात्मसंयोगोऽप्यस्पर्शप्रतिबन्धकाभावादिनाऽर्थान्तरवारणायादिष्ठादिपदम्। यद्यपि गुरुमतेऽभावोऽधिकोनास्त्येवेति समवायपदं व्यर्थं, तथापि परस्यार्थान्तरं स्यादिति तदुपात्तम्।

कूलादिष्ठातेन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात्, आत्मवत्। नचात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः, स्पर्शैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात्। (१)करवङ्किसंयोगोवा पचः। नचात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः,(२)द्व्यणुकैककस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। (३)मण्यादिसमवहितोवा वह्निः दाहजनकदग्राद्वत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात्, दाह्यासंयुक्ताग्निवत्। अचानुकूलत्वं न स्थितिस्थापकेनार्थान्तरवारणाय, (४)तच्च तदभावात्। क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन वोत्पत्तेः। किन्तु तथाभूतोधर्मः सिध्यत्वित्येतदर्थम्। तच्च कारणतदवच्छेदकसाधारणं निरुक्तम्। अदृष्टवदात्मसंयोगवारणार्थ-

---

(१) करवङ्गीति अत्र चादिष्ठपदं साध्ये व्याप्यम्।

(२) द्व्यणुकैकत्वेति तत्समवायित्वस्य तन्निरूप्यसमवायाश्रयत्वार्थकतया समवायिद्व्यणुकमादाय तत्र साध्यवत्त्वं बोध्यम्।

(३) मण्यादिसमवहितइति आदिपदात् प्रतिबन्धकाभावेतरसकलदाहकारणमभिमतमिति न तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरम्। हेत्वसिद्धिबाधयोर्वारणाय मणीति। वह्नौ तादृग्द्रव्यत्वाभावेनार्थान्तरप्रसक्तौ नेष्टसिद्धिस्तत्रेत्यतआह द्रव्यत्वमित्येके। तच्चिन्त्यं, भावभूतपदेनैव तन्निरासात्। केचित्तु संयोगद्वारा वह्निकर्म्मणोऽपि दाह्यानुकूलतया तस्य च पिण्डीभूतवह्नावभावादर्थान्तरवारणाय तदिति, तस्य च संयोगनाश्यत्वेन तदानीमभावादित्याहुः। हेतुः फलोपधानाभाव इति नासिद्धिः। दृष्टान्ते दाह्यसंयोगाभाव उभयसिद्धः।

(४) तत्रेति पृथिव्यामेव तदुपगमादिति भावः। न च स्थितिस्थापकस्तु चतुर्षु वर्त्तमान इति गुणभाष्यविरोध इति वाच्यं वैशेषिकमते तथात्वादिति भावः।

मद्विष्टेति । न च तज्जनकत्वे मानाभावः । (१)कार्यस्यादृष्टजन्यतया व्यधिकरणगुणजन्यत्वात् । तस्य तत्समानाधिकरणगुणजन्यत्वव्याप्यत्वात् । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यक्रियायां तथा दर्शनात् । उष्णस्पर्शव्यावर्तनायातीन्द्रियेति । (२)तत्त्वं च साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वम् । (३)प्रतिबन्धकाभावनिवारणाय भावभूतेति ।

---

(१) कार्यस्येति ननु कार्यपदं यदि स्यन्दपरं तदा प्रकृतासङ्गतिः स्यन्दस्यातथात्वात्, यदि च जन्यमात्रपरं तदा कपालरूपजन्ये घटरूपे व्यभिचारइति चेत्। न, यत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत् तदुभयसमानाधिकरणगुणजन्यमित्यत्र तात्पर्यात्। कपालरूपन्तु तच्चासमवायिकारणमिति नोक्तदोषः। नचाजसंयोगाभावेनेश्वरज्ञानादिजन्यसुखादिषु व्यभिचार इति वाच्यं मूर्त्तवृत्तित्वस्य कार्यविशेषणात्वात् घटादावीश्वरसंयोगहेतुत्वस्येष्टत्वात्। अतएव लीलावतीप्रकाशे कण्ठरवेणैव तथोक्तम्। अतएव मन्त्रपाठजन्यविषचक्षनेऽपि व्यभिचारो निरस्तः। अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा, मन्त्रस्याशुविनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात्। नचात्र विपक्षबाधकाभावः, अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति दिक्।

(२) नन्वतीन्द्रियत्वं यदि साक्षात्कारविषयत्वं तदा अस्मन्मते अप्रसिद्धिः, लौकिकत्वविशेषणे परस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिरित्यतआह तत्त्वञ्चेति। संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वमित्यर्थः। साक्षात्कारपदं विषयजन्यज्ञानपरं साक्षात्कारश्च सन्निकर्षविशेषणमिति न व्यर्थविशेषणतेत्यन्ये।

(३) अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावाभिप्रायेणाह प्रतिबन्धकेति। भट्टमतेन वा।

उच्यते । अनुमानानां विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वम् । उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामेव व्याप्तिग्रहः । साध्ये शक्त्यतिरिक्तेतिविशेषणात्तेनैव हेतुना तत्सिद्धावेवं तत्तदतिरिक्तेतिविशेषणपरम्परातस्तादृशानन्त्यधर्मसिद्धापत्तेः । न च घटवत् क्षितिः क्षितित्वइटदृतीश्वरानन्त्यवच्छक्त्यानन्त्यम् । कार्यमात्रे नेश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वेन वा कारणता गौरवात्, किन्तु कर्तृत्वेनेति तदापादकाभावः । प्रतिकूलतर्कप्रतिघातश्च । शक्तेर्भावहेतुत्वे शक्त्यनुकूलाऽप्यन्या शक्तिरेवं तत्तदनुकूलाऽप्यन्याऽन्येत्यनवस्थापातात् । भावभूतेति च व्यर्थम् । न च व्यापके न व्यर्थविशेषणता, व्याप्यताग्राहकइव व्यापकताग्राहकेऽपि लाघवस्य सहकारित्वात् । (१)द्वितीयाद्यनुमानेषु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः । तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वात् ।

अस्मन्मित्रचरणास्तु, जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिध्या (२)नान्वयव्यतिरेकत्वम् । न च शक्तावेव तत्प्रसिद्धिरन्योन्याश्रयात् । नापि षण्डापूर्वपरार्द्धसङ्ख्ययोस्तत्प्रसिद्धिः (३)अप्रत्यक्षयोः शब्दैक-

---

(१) प्रथमानुमाने अतीन्द्रियस्यापि पक्षत्वादुपाधिः पक्षाव्यापकविपर्य्यय इत्यत आह द्वितीयादीति । न चात्रापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादिकमादाय दृष्टादौ साध्याव्याप्तिः, कार्य्यानुकूलत्वेन दृष्टानुकूलत्वाभिधानात्, अगुरुत्वरूपपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाद्वेत्याहुः ।

(२) नान्वयेति तन्मते केवलान्वयिनोहेत्वाभासत्वादिति भावः ।

(३) अप्रत्यक्षयोरिति न च मानान्तरात्तद्ग्रहः, तद्धि न शब्दः तस्य सिद्धार्थत्वात् । नाप्यनुमानं, जनकत्वसत्वे तादृशधर्म्मवत्त्वस्यावश्यकतया जनकत्वाभावेन साध्याभावोऽनुमेयः, जनकत्वाभावानुमानञ्च तादृश-

स्यादेतत्, मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्। दृश्यते हि प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेरभिसंस्कारः। कथमन्यथा कालान्तरे तादृशानामेव कार्य्यविशेषोपयोगः।

वेद्ययोस्तयोर्व्याप्तिर्ग्राहकेण प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्याहुः।

प्रोक्षणजन्यः कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोधर्मोऽस्तीत्युभयसिद्धं, स व्रीहिसमवेतोन वेति नाधेयशक्तौ संशयः। तत्र प्रथमं संस्कारसाधनस्यार्थान्तरतापत्तेः। (१)किन्तु प्रोक्षणं व्रीहिनिष्ठातीन्द्रियधर्मजनकं न वा? व्रीहिगुरुत्वजनके तज्जनकत्वं प्रसिद्धम्। तत्राधायकं शक्तावाह। दृश्यते हीति। (२)ननु व्रीहिन् प्रोक्षतीत्येतावन्मात्रं श्रूयते, न तु प्रोक्षणस्य संस्काराधायकत्वमपीत्यतआह। कथमिति। कालान्तरेऽवघातादौ प्रोक्षितस्यैव व्रीहेर्विनियोगो न स्यादित्यवश्यं प्रोक्षणजन्यः संस्कारो व्रीहिनिष्ठः स्थिरोऽभ्युपगन्तव्य-

---

धर्म्माभावेन तादृशधर्म्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्यावश्यकत्वादित्यन्योन्याश्रयात्। अनवस्थानादित्यन्ये। उपमानस्य नियतविषयत्वादनभ्युपगमाच्चेति भावः। न च षण्डापूर्व्वादौ ध्वंसस्साक्षात्कारजनकतया जनकत्वाभावस्यैव नेति वाच्यं अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्कारजनकत्वात्। तन्मते ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः।

(१) किन्विति जलसंयोगेनार्थान्तरत्वारणायातीन्द्रियेति। न चादृष्टस्यापि स्वरूपसंबन्धेन व्रीहिनिष्ठत्वाभ्युपगमात् सिद्धसाधनं, व्रीहिसमवेतेत्यर्थात्।

(२) तटस्थः शङ्कते नन्विति। प्रोक्षणस्य कालान्तरभाविफलजनकत्वे मानाभावान्न व्यापारत्वेनातिप्रयोजकत्वमिति भावः।

दृत्यर्थः । नन्ववघातादौ कथं प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयः, व्रीहीनवहन्तीत्यस्य व्रीहिमात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथावघाते व्रीहिविशेषाकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयो व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात् । अन्यथा प्रकरणोपस्थितहाने तदन्योपस्थितिकल्पने च गौरवमिति चेत् । तर्ह्येकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे इति तस्य कारणत्वज्ञानान्* तज्जन्यातिशयकल्पनं, प्रोक्षिताव्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषादिति चेत् । न । तेनाप्यतीतप्रोक्षणे व्रीहावावघातान्वयबोधे इति प्रोक्षणध्वंसस्य हेतुताऽऽपत्तेः । मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं (१)प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् व्रीहिवत् । न च हेत्वसिद्धिः । (२)अप्रोक्षितेऽवघातासम्भवादिति भावः ।

---

* कारणत्वज्ञानात्,—इति सो० ।

---

(१) प्रमाणतइति प्रमाणमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषयत्वादित्यर्थः । ननु प्रमाणमिदमेव तदुपादानहेतुरन्यद्वा ? नाद्यः, हेतुज्ञाने सत्येतत्प्रवृत्तिरेतत्प्रमाणप्रवृत्तौ च तद्घटितहेतुज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । नापरः, तदसत्त्वात् । सत्त्वे वा तत्र साक्षादुपादानहेतुः प्रवृत्तेर्ज्ञानजन्यत्वात्, किन्तु प्रोक्षणमवघातजनकमिति ज्ञानद्वारा, तथाच सिद्धसाधनमिति । अत्र वदन्ति । प्रकरणादिसहकृतवेदस्यैवावघातजनकत्वबोधकत्वमिति सिद्धान्तानुसारादेतदुक्तं, संसर्गविधया च ततस्तद्धेतुत्वावगमइति तत्प्रकारकबुद्ध्यभावान्न सिद्धसाधनावकाशः शब्दादेरपि परं प्रति लिङ्विधया प्रयोगाच्चेति । वस्तुतो व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितव्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं नोपलक्षणत्वमिति ।

(२) एतदभिप्रायेणाह अप्रोक्षितइति ।

न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते कार्यकारिण-इति साम्प्रतं, तेषु चिरध्वस्तेष्वपि कार्योत्पादात्। नापि प्रध्वंससहायास्ते तथा, एवं हि यागादिप्रध्वंसा-एव स्वर्गादीनुत्पादयन्तु कृतमपूर्व्वकल्पनया। तेषाम-नन्तत्वादनन्तफलप्रवाहः प्रसज्यते इति चेत्, अपूर्व्वेऽपि

एतावता तज्जन्यव्यापारमात्रसिद्धावपि न संस्कारः सिद्धति ध्वंसेनैवोपपत्तेरित्याशंक्य निराकरोति नापीति। तेषामिति। ननु ध्वंसव्यापारत्ववादिनां व्यापारस्य यावत्सत्त्वं फलोत्पादकत्वाप्रसिद्धिः। न च व्यापारकालस्य फलपूर्व्वत्वनियमेन फलानन्त्यापत्तिः, उत्तरकाली-न[१]कौर्त्तनादिनाश्यापूर्व्वे व्यभिचारात्। मैवम्। [२]विवादाध्यासितः

---

(१) कौर्त्तनादीति न च शब्दबोधितनाश्यकानाश्यत्वं विशेषणं, प्रतिबध्या-पूर्व्वप्रतिरुद्धे कृत्यापूर्व्वे व्यभिचारात्। न च तच्च प्रतिरोधो नाशो वेति कथं निर्णय इति वाच्यं तथापि सन्दिग्धानैकान्तादिति भावः।

(२) विवादाध्यासितइति। उभयासिद्धचैत्रस्वर्गाधारकालोत्तरकाल इ-त्यर्थः। तेन कालमात्रपक्षत्वे स्वर्गकालभोगे इष्टापत्तिः तत्पूर्व्व-काले सत्यन्तापादकासिद्धिरिति दूषणमलमकं बोध्यम्। स्वर्गपूर्व्व-काले व्यभिचारादाह सत्यन्तम्। किञ्चित्स्वर्गोत्तरत्वं तत्रापीत्यत-उक्तं चैत्रेति। तद्व्यापारजन्यस्वर्गोत्तरत्वे सतीत्यर्थः। स्वर्गान्तरज-नकव्यापारान्तरवति स्वर्गपूर्व्वकाले व्यभिचारादाह तदिति। तथा च फलोपहितयागव्यापारस्य यावत् सत्त्वं फलोपधादकत्वमिति नि-

कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः । अपूर्व्वस्वाभाव्यादिति चेत्तुल्यमिदमिहापि । तावतापि तत्प्रध्वंसो न विनश्यतीति विशेषः ।

स्यादेतत् । उपलक्षणं प्रोक्षणाद्यो न तु विशेषणं, तथाचाविद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता ब्रीह्याद्यस्तच्च तचोपयोक्ष्यन्ते, यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमिति चेत् ।

कालो यदि चैत्रस्वर्गोत्तरत्वे सति तत्स्वर्गजनकयागव्यापारवान् स्यात्, तत्स्वर्गाधारः स्यादित्यापादनार्थत्वात् । अपूर्व्वेति । प्रतिनियतकालावच्छिन्नस्वर्गजनकस्वभावत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । तर्हि तद्ध्वंसस्यापि सएव स्वभावइत्यये सत्यपि न स्वर्गोत्पादक इत्यर्थः । अथ यागध्वंसोन व्यापारः, प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वादुपजीव्ययागकारणत्वभङ्गापत्तेः, प्रत्युत प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, कारणीभूताभावप्रतियोगित्वादिति मतम्* । तदपि तुल्यमिति भावः । स्यादेतदिति । यथाऽन्यत्रातीतेनाप्युपलक्षणेनोपलक्ष्यव्यावृत्तिबुद्धिस्तथा प्रोक्षणेनापि ब्रीहेरिति तादृग्नानामेवोपयोगोऽन्यथासिद्धइत्यर्थः ।

यमेन फलानन्त्यापत्तिरिति तात्पर्य्यम् । अन्यस्वर्गाधारत्वेनेष्टापत्तिवारणायापाद्ये तदिति । तद्व्यापारजन्यस्वर्गाधारः स्यादित्यर्थः । आद्यस्वर्गोत्तरतत्स्वर्गाधारकालो दृष्टान्तः ।

---

* वाच्यम्,—इति सो० ।

तदसत्। न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽपि उपलक्षणस्य कारणत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात्। व्यवहारमाचन्तु तज्ज्ञानसाध्यं न तु तत्साध्यम्। तज्ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन जन्यते। अस्तु वा* तचाप्यतिशयकल्पना, किन्नश्छिन्नम्। यद्वा। यागादेरप्युपलक्षणत्वमस्तु तदुपलक्षितः कालो यज्वा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, कृतमपूर्व्वेण। न च देवदत्तस्य स्वगुणाकृष्टाः शरीरादयो भोगाय तद्भोगसाधनत्वात् स्वगादिवदित्यन्वयिबला† दपूर्व्वसिद्धेर्नाविशेषइति साम्प्रतं, इच्छाप्रयत्नज्ञानैर्यथायोगं सिद्धसाधनात्। न च तद्रहितानामपि भोग-

---

न हीति। अन्यचाप्यतीतेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यव्यावृत्तबोधोन जन्यते स्वरूपव्यापारयोरसत्त्वात्। किन्तु तज्ज्ञानेनेत्यर्थः। तर्हि तज्ज्ञानमेव तज्जन्यं स्यादित्यतआह तज्ज्ञानमपीति। ननु स्वकारणमपि तदेवेत्यतआह। न त्विति। अनुत्पादितव्यापारध्वस्तेनेत्यर्थः। तचापीति। उपलक्षणाभिमतेऽपीत्यर्थः। स्वगादिस्तन्निर्मितोदृष्टान्तः। स्वगुणाकृष्टा इति स्वगुणसहकारिण इत्यर्थः, स्वगुणोत्पादिता इति

---

* अस्तु तावत्,—इति क्री०।

† दित्यनुमाना,—इति क्री०।

इति युक्तिमत्, येन ततोऽप्यधिकं सिध्येत् । नापि स्वगुणोत्पादिताइति साध्यार्थः, मनसाऽनैकान्तिकत्वात् । नापि कार्य्यत्वे सतीति विशेषणीयोहेतुः, तथाप्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात् । असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम् । तस्माद्भावभूतमतिशयं जनयन्तएव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्, यागक्रषिचिकित्सावदिति ।

वा ? आद्ये इच्छेति । अन्त्यमाशङ्क्य निराचष्टे नापीति । उपलक्षणैरिति । (१)जन्मान्तरीयज्ञानेच्छाप्रयत्नैरित्यर्थः । सिद्धसाधनपदमनेष्टहानिपरम् । यथाश्रुतेऽपसिद्धान्तापातात् । तस्मादिति । यद्यपि पुरुषनिष्ठातिशयेन सिद्धसाधनम्, तथापि व्रीह्यादिगतेति साध्यं विशेषणीयं, योयदुद्देशेनोपादीयते स तत्रातिशयजनकइति व्याप्तेरिति संप्रदायविदः । अस्मत्पितृचरणास्तु । सोऽतिशयोलाघवात् फलसमानाधिकरणइति व्रीहिनिष्ठएव । तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात् सम्बन्धात् । पुरुषनिष्ठत्वे व्रीहिणां साक्षात् सम्बन्धाभावात्परम्परासम्बन्धे गौरवं च । न च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयं, अप्रयोजकत्वात् । चिकित्सादिना व्यभिचारा-

---

(१) जन्मान्तरेति निरन्वयध्वस्तस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः ।

अन्यथा कृष्यादयोदुर्घटाः प्रसज्येरन्। बीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गात् तेषु चावान्तरजातेरभावात् नियतजातीयकार्य्यारम्भानुपपत्तेः।

अचोच्यते।

संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः।

चेत्याहुः। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमपाकरोति। अन्यथेति।

प्रोक्षणादिजन्यातिशयसिद्धावपि तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं न सिद्धतीत्याह। संस्कारइति। अतिशयधर्मिग्राहकमानादेव लाघवसहकृतात्सएकएव सिध्यति, पुरुषनिष्ठश्च। तथाहि। व्रीहिगतत्वे न तावत्सकलव्रीहिनिष्ठएकएव, एकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तेः। न च यावदाश्रयनाशान्तन्नाशः, लाघवादाश्रयनाशस्यैव तन्त्वत्वात्। वृक्षादौ किञ्चिदाश्रयनाशान्नाशेऽपि खण्डपटन्यायेन पुनरुत्पत्तिरित्यनेकोवाच्यः। नचैवमेकव्रीहिनाशे फलानुदयः,तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यं, (१)संस्कारत्वेनैव प्रयोजकत्वात्। किञ्चित्तत्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसत्त्वादिति गौरवम्। (२)न च विनिगमकाभावः, प्रोक्षणम-

---

(१) संस्कारत्वेनेति न चैवमनेकव्रीह्युपादानानुपपत्तिः, होमादिनिर्व्वाहार्थं तदुपगमात्।

(२) यद्यपि विनिगमकमुक्तमेव, तथाप्यपूर्व्वं तदित्यत्र विनिगमकाभावमाशङ्क्य निराकरोति न चेति।

स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः॥ ११॥

पूर्व्वजनकं (१)दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात्। यागवत्। नचाप्रयोजकत्वं, यागादीनामपूर्व्वजनकतायामुक्तरूपस्यैव प्रयोजकत्वात्। अन्यस्याननुगतत्वादिति भावः। क्षय्यादिना(२) व्यभिचाराभावं परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिं चाह। स्वगुणादिति। तत्र दृष्टद्वारस्यैव सम्भवान्न व्यभिचारः, न वा तत्र परमाणौ अतिशयदृति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः। यद्यपि पाकजा रूपादयोऽपि तन्निष्ठातिशयाएवेति न साध्यवैकल्यं, तथाप्याधेयशक्त्यभावमात्रे तात्पर्य्यम्। न चाधेयशक्तिपाकजयोरतीन्द्रियत्वाविशेषात् कल्पनायामविशेषः, परमाणाववयविरूपादिसजातीय-

---

(१) दृष्टद्वारेति मङ्गलादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। दृष्टत्वं क्षिप्रत्वम्। तत्तद्दृष्टत्वं विशिष्यैव वक्तव्यमिति नान्यतरासिद्धिरित्याशङ्क्याह। मदुक्तमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम्। साक्षात् पापध्वंससाधने प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेति। कालान्तरत्वञ्च स्वानन्तरक्षणान्यत्वं अन्यथा विहितपदवैयर्थ्यापत्तेः। एवञ्चापूर्व्वस्यैव व्यभिचारवारणाय तत्। तच्च मन्यते कल्प्यमिति भावः। वस्तुतो धर्म्मजनकत्वमत्र साध्यं, तथाच निषिद्धकर्म्मणि व्यभिचारवारणाय तदिति।

(२) क्षय्यादिनेति न च विहितत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार इति वाच्यं प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैयग्र्यस्य क्षमिविधानादिति भावः।

यथा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताशने हविराहुतयः समन्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वते न वह्निं नापि देवताः, तथा व्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेव संस्करुते न तम्। यथा च कारीरीजनित-

---

पाकजरूपाद्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्, ततएव नियतकार्यजननोपपत्तौ शक्त्याधानकल्पने गौरवादिति भावः।

यो यदुद्देशेनोपादीयते इत्यत्र परोक्षानुमाने व्यभिचारमाह यथा हीति। देवतायाः सिद्धत्वे यथा प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वं, तथा व्यापारभागितया व्रीहेरपीत्यर्थः। न च यद्गतफलार्थितया यत्क्रियते तत् तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयञ्जनयतीतिव्याप्तेरनुमानं स्यादिति वाच्यम्। (१)शत्रुवधमुद्दिश्य प्रवर्तितेन श्येनयागेन व्यभिचारादिति भावः। अथात्मनिष्ठसंस्कारस्य व्रीहिणा सम्बन्धाभावात् न मिथः सहकारित्वं स्यादित्यतआह। यथा चेति।

---

(१) शत्रुवधमिति यद्यपि शत्रुवधो न शत्रुगत उद्देश्यः, तथा सति स्ववधएवोद्देश्यः प्रसज्येत, तस्यैव तच्छत्रुत्वात्, किन्तु स्वगतशत्रुवधमुद्दिश्य श्येनः क्रियते, तथापि वधस्य संयोगध्वंसात्मकमरणरूपस्य शत्रुनिष्ठतया तथोक्तम्। एतदपि परमते। अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव, फलोपधादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यते इति वक्ष्यमाणयुक्तेरिति बोध्यम्। अस्मन्मते त्वप्रयोजकत्वे तात्पर्यम्।

संस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचां संश्वरणजलक्षरणरूपा क्रिया, तथा व्रीह्यादीनां तत्तदुत्तरक्रियाविशेषाः। यथा चैकत्र कर्तृकर्म्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तथा परत्रापि, आगमिकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्।

न तर्हि वर्हिषदृव व्रीह्यादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अविशेषात्।

संस्कारवदात्मसंयोगोमेघस्येव व्रीहेरपि तुल्य इत्यर्थः। न च परम्परासम्बन्धे गौरवं, प्रामाणिकत्वादिति भावः। नन्वात्मनोऽनधिकृतस्यापि* सम्भवान्न तन्निष्ठः संस्कारः सम्भवतीति व्रीहिनिष्ठएव स स्यादित्यत्राह। यथा चेति। कर्तृवैगुण्ये संस्कारोनोत्पद्यते, तत्साङ्गुण्यस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः। नचाग्ने प्रधानयागाद्यभावात् यत्र प्रधानापूर्व्वाभावस्तत्र प्रोक्षणजन्यापूर्व्वस्य कथं नाग्नस्य भोगेतरानाश्यत्वादिति वाच्यम्। इतराङ्गापूर्व्वतुल्यत्वादिति भावः। वर्हिषदृवेति। उत्पादिताङ्गापूर्व्वस्य वर्हिर्यागस्येव विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः। यद्वा। वर्हिस्तृणाति वर्हिषि हविरासादयतीति वचनाद्यथा वर्हिषः पुनरुपयोगो न तथा व्रीहेरिति व्यतिरेके दृष्टान्तः। ननु व्रीहिभिर्यजेतेति यागसाधनत्वेन व्रीहीणां विधानात्तत् स्यादित्यत्राह।

---

* नन्वात्मन्यनधिकृतत्वस्यापि,—इति सो०।

न। विचित्रा ह्यभिसंस्काराः केचिद्व्याप्रियमाणोद्देश्य-सहकारिणएव कार्य्ये उपयुज्यन्ते किमत्र क्रियतां, विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात्। यथा चाभिचारसंस्कारो यं देह-मुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्षएव तत्संबद्धस्यैव दुःखमुपजन-यति नान्यस्य न वा तदनपेक्षः, एवमभिमन्त्रणादि-संस्काराअपि भवन्तोन मनागपि नोपयुज्यन्ते। कथं तर्हि व्रीह्यादीनां संस्कार्य्यकर्म्मतेति चेत्, प्रोक्षणा-

---

उपयोगे वेति। विचित्रा हीति। संस्कारमाहात्म्यमेवेदं यन्निष्ठव्या-पारेण पुरुष*संस्कारोजनितस्तस्य व्रीह्यादेः संस्कारः सहकारी नान्यस्ये-त्यर्थः। विधेरिति व्रीहीनवहन्तीति विधेः पूर्वोक्तन्यायेन प्रोचित-व्रीहिष्वेव तात्पर्यादित्यर्थः। प्रोचिताव्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषसहितस्यैव विधेः दुर्लङ्घ्यत्वादित्यर्थः। व्याप्रियमाणोद्देश्य-सहकारित्वं संस्कारस्य नासाद्दृष्टिकमित्याह। यथा चेति। ननु व्रीहीन् प्रोचतीति द्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्रीहीणां प्रतीयते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वं, साचात्सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वा-दित्याह। कथमिति। प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगेन धात्वर्थाव-च्छेदकफलेन साचात्सम्बन्धाद्व्रीहेः कर्मत्वमित्याह। प्रोक्षणादीति। न च जलसंयोगस्य क्षत्स्नव्रीहिस्वभावः, कपिञ्जलन्यायेन व्रीहिवय-

---

* यन्निष्ठ,—इति सो०।

जलसंयोगेनैव बहुवचनोपपत्तेः । कालान्तरे कृतस्योपादानस्य च कृतस्योद्देश्यतामात्रप्रयुक्तत्वात् । अन्यथा प्रक्ष्याधानपचेऽपि तुल्यत्वात् । न च [१]विध्यपेक्षितफलभागित्वं द्वितीयार्थः, तद्व्युत्पत्तेः, ग्रामं गच्छतीत्यादौ तदभावात्, [२]संयोगस्यापि विध्यपेक्षितत्वाच्च । अन्यथा तदनुपयोगापत्तेः । न च जलसंयोगावच्छिन्नक्रियाविशेषः प्रोक्षणमिति कथं तदेकदेशस्य तत्साध्यताऽन्वयदृति वाच्यम् । [३]संयोगस्योप-

---

(१) विध्यपेक्षितेति जलसंयोगस्यावघातविरोधितया न तथेति भावः ।

(२) संयोगस्यापीति तथा च प्रकृतावघातविशेषे तस्य न विरोधित्वं नियमतस्तदनन्तरमेव तद्भावादिति भावः ।

(३) संयोगस्येति ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजगत्योः पर्य्यायताऽऽपत्तिः, अवच्छेदकीभूतफलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थाप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैव धात्वर्थत्वादिति चेत् । न । व्यापारे ह्युपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापीष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत् । तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा शब्दात् फलविशिष्टव्यापारप्रतीतिः, अपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरित्युभयथाऽपि फलांशेऽपि शक्तेः क्व प्रतीत्यविशेषो येन पर्य्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म्मत्वानुपपत्तिरिति । वस्तुतस्तु, त्यजेः स्पन्दमात्रं शक्यं गमेः स्पन्दविशेष इति चिन्तामणिखरसात् स्पन्दत्वगमनत्वयोर्भेदे पर्य्यायत्वशङ्काऽपि न । गमनत्वं कर्म्मत्वव्याप्यसामान्यमिति लीलावतीखरसोऽपि तथा । अन्यथा उत्क्षेपणादेरपि गमनत्वे विभागव्याघातादिति ।

दिफलसंबन्धादेव। ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तच्च किञ्चित्करं, यथा पुत्रेष्टिपितृयज्ञौ। तथा चाभिमन्त्रणाद्यो ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रवृत्ताद्दृत्यनुमानमिति चेत्।

लक्षणत्वेनापदार्थत्वात्। अन्यथा यत्र नाधेयशक्तिः सकृत् प्रोक्षतीत्यादौ, तत्र का गतिः। (१)वस्तुतोज्ञानविषययोरिव ब्रीहिपुरुषसंस्कारयोः स्वरूपमेव साक्षात्सम्बन्धो न तु समवायः* इति भावः। पराभिप्रेतमनुमानमुद्भाव्यानैकान्तिकत्वं स्फुटयति नन्विति। पुत्रेष्टीति। (२)वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं† निर्वपेत् पुत्रे जाते इति पुत्रजन्मनिमित्तकोयागोयस्यायमर्थवादो यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूतएव तेजस्वी अन्नादः पशुमान् भवतीति। पितृयज्ञः पितृश्राद्धादि। ननु

---

* संयुक्तसमवायः,—इति सो०।

† चरुं,—इति नास्ति ह० पु०।

---

(१) वस्तुत इति तथा च परम्परासंबन्धगौरवमपि नेति भावः। नचैवमदृष्टान्तरस्यापि तथात्वे अदृष्टवदात्मसंयोगो हेतुरिति न स्यादिति वाच्यम्। प्रोक्षणाद्यनन्तरं संस्कृतोब्रीहिरिति व्यवहारात् संस्काररूपादृष्टस्य तथात्वेऽपि अदृष्टान्तरस्य साक्षात् संबन्धत्वे मानाभावादिति भावः। अतएवोपनयनादिसंस्कारस्य मानवकशरीरनिष्ठत्वं, संस्कृतइति व्यवहारादिति बोध्यम्।

(२) प्रकृतसंलग्नतया पुत्रेष्टिपदं जातेष्टिपरमित्याह वैश्वानरमिति।

तन्न। हविस्त्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात्। न हि, ते कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद्धुताशनादौ जनयन्ति। किं वा न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमातर्य्येव किञ्चिज्जनयन्ति न प्रमेये इति।

ताभ्यां पितृपुत्रगतस्वर्गादिपूर्वं जन्यते, विहितक्रियायायागस्येव कर्तृगतापूर्वजनकत्वात्। न च मुक्ते कर्तरि तददृष्टनाशात् पुत्रादौ फलाभावोपपत्तिरिति वाच्यम्। अदृष्टस्य फलनाशतया पुत्रादिफलाभावेनादृष्टानाशात्। अत्राहुः। फलोपपादकमदृष्टं फलाश्रये कल्प्यते। (१)तस्य प्रथमोपस्थितत्वात्। (२)साक्षादुपपादकत्वाच्च। मुक्ते च पितरि श्राद्धेन दोषाभावान्नादृष्टं जन्यते। न चैवं साङ्गश्राद्धस्य निष्फलत्वापत्तिः। अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैकल्यात्। अत्र किञ्चित्करत्वमात्रं साध्यम्, अतीन्द्रियत्वेन विशेषितं वा? आद्ये संयोगजननेन सिद्धसाधनमन्त्ये च वह्नावपूर्वहेतुहविःसंयोगेन हविस्त्यागेनानैकान्तिकमित्याह हविरिति। किं वा नेति। प्राभाकरं प्रत्यनैकान्तिकत्वम्, भाट्टानां प्रमेये ज्ञाततानजननात्। क्षणीति। प्रोक्षण-

---

(१) तस्येति पितृस्वर्गकाम इत्यादिना पित्रादेः प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः।

(२) साक्षादिति साक्षात् संबन्धेनोपपादकत्वादित्यर्थः।

क्षपिचिकित्स अप्येवमेव स्यातामिति चेन्न। दृष्टेनैव पाकजरूपादि*भेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावात्। तथा च† लाक्षारसावसेको व्याख्यातः‡। अतएव बीजविशेषस्यापरमाण्वन्तभङ्गेऽपि परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजविशेषादेव विशिष्टाः परमाणवः तं तं कार्य्यविशेषमारभन्ते। यथा हि कलमबीजं यवादेर्नरबीजं वानरादेः गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्त्तते, तथा तत्परमाणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्त्तन्ते। नह्यस्ति

वदपूर्वद्वारैवानागतकार्यहेतू स्यातामित्यर्थः। दृष्टेनैवेति। पाकजानामावश्यकतया ततएव नियतकार्योपपत्तेरित्यर्थः। ननु बीजपूरलाक्षारसावसेकस्याप्युत्तरविनाग्निनः कालान्तरीयारुणपुष्पजनकत्वं तदाधेयशक्त्या विना न निर्वहतीत्यतआह। तथा चेति। तत्रापि तत्साहित्येनोत्पन्नपाकजादेरावश्यकत्वात् तथेत्यर्थः। अतएव शाल्यादिनियतकार्यारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या परमाणावपि न तत्कल्पनमित्याह। अतएवेति। कार्यसजातीयपाकजवत्त्वं परमाणूनामप्यावश्यकमिति न तत्कल्पनं, येन कल्पनायामविशेषः स्यादित्याह न

---

* रूपादिपरिणतिः,—इति क्षी०।

† एतेन,—इति क्षी०।

‡ सेकादयो व्याख्याताः—इति क्षी०।

सम्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं तत्परमाणवश्च विपरीताः। तस्मात्, तथाभूताः पाकजाएव परमाणवोयथाभूतैरेवाद्यातिशयोऽन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिर्व्वेति* किमत्र शक्तिकल्पनया। कल्पादावप्येवमेव। इदानीं बीजादिसन्निविष्टानामस्मदादिभिरुपसम्पादनं, तदानीन्तु विभक्तानामदृष्टादेव केवलान्मिथः† संसर्गइति विशेषः। न च वाच्यमिदानीमपि तथैव किं न स्यात्, यतः कृष्यादिकर्म्मोच्छेदे तत्साध्यानां

ह्यस्तीति। शीतमित्युपष्टम्भकजलाभिप्रायं, सौरभशैत्ययोरेकाधारत्वाभावात्। आद्यातिशयोद्यणुकम्, अन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिरित्यभेदेनान्वयः। अन्त्यातिशयोवाऽङ्कुरादिरिति पाठेऽन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्वा। अद्यातिशयोबीजस्योच्छूनत्वमन्त्यातिशयउच्छूनतरत्वम्। प्रलये कार्यद्रव्याभावेऽपि परमाणुषु नियतकार्योन्नीतस्वभावानां पाकजानामात्मन्यदृष्टस्येव सद्भावात्ततएव सर्गादावपि नियमइत्याह। कल्पादाविति। उपसंपादनं सहकारिसमवधानोत्पादनम्। न चेति। यद्यस्मदादिव्यापारं विना सर्गादावङ्कुरोत्पत्तिरिति शेषः। यतइति। यद्यपि कृष्यादिसाध्यभोगहेत्वदृष्टबलात् कृषिसंभवेऽपि सर्गादाविवेदानीमपि कृष्यादिं विनाऽङ्कुरः

---

* अन्त्यातिशयोवाऽङ्कुरादिर्व्वेति,—इति क्रो०।

† मिथोमिथः,—इति आ०।

भोगानामुच्छेदप्रसङ्गात्। अव्यवस्थाभयाच्च अदृष्टानि कर्म्माणि दृष्टकर्म्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युन्नीयते। तस्मात्, पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च विशिष्टाः पर-

---

स्यादेव, तथापि तथादर्शनबलात्कृष्यादिहेत्वदृष्टस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्व-मुन्नीयते। (१)यद्वा, सर्गाद्यङ्कुरविजातीयएवेदानीमङ्कुरो यस्य कृष्याद्य-पेक्षा। अतएव वैजात्याभावे दूषणमाह अव्यवस्थेति। व्यभिचारेण कृष्यादीनां कारणत्वव्यवस्थैव न स्यादित्यर्थः। यद्वा(२) भोगानियम-* प्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। अदृष्टानीति। कृष्यादिजन्याङ्कुरजनकमदृष्टं दृष्ट-कृष्यादिद्वारैव हेतुरित्यर्थः। संस्थानेति। संस्थानपदं संयोगमात्रपरं परमाणाववयवसंयोगाभावादित्येके। क्वचित्पाकविशेषं, क्वचित्परंप-राजन्ये† समानजातीयरूपादौ शरीरादौ संस्थानविशेषमपेक्षन्ते पर-

---

* भोगनियम,—इति सो०।

† जन्य,—इति सो०।

---

(१) यद्वा सर्गादीति तत्सामग्रीसत्त्वात् सर्गाद्यङ्कुरजातीयोऽपीदानीमुत्पद्य-तामित्यत्र नेदं बाधकं, तथापीदानीन्तनाङ्कुरत्वावच्छेदेनैव कृष्यादि-हेतुत्वान्न तथेति भावः।

(२) ननु मूले वैजात्यवार्त्ताऽपि नेति तत्परतया व्याख्यानमसमञ्जसमित्यप-रितुष्यन्नाह यद्वेति। कृष्यादिकं विना उत्पन्नाङ्कुरेणास्यैव भोगो-जननीयइत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः। यद्यपि तददृष्टोत्पादि-तत्वमेव नियामकमन्यथा सर्गाद्यङ्कुरे का गतिः, तथापि पूर्व्वोक्ते तात्पर्य्यम्।

माणवः कार्य्यविशेषमारभन्ते । ते च तेजोऽनिलतोय-संसर्गैर्विशेषैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघात-गुरुत्ववेगद्रवत्वादृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति । तद्-यथा । हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्राग्निसुष्ट* मुपयोगात् सद्योव्यापादयति । दग्धराचोषितं कांस्ये

माणवदित्यन्ये । एतच्चोभयमुपलक्षणं, तुल्यपाकजसंस्थाने ब्राह्मणा-दावदृष्टविशेषस्यापि तेरपेक्षणात् । तर्हि पाकजोत्पत्त्यर्थमग्नाधेया ग्नक्तिरभ्युपेयेत्यतआह । ते चेति। ननु हारीतमांसं हरिद्राजलाव-सिक्तं† हरिद्राऽनलसुष्टं‡ सद्योभोक्तारं§ व्यापादयतीत्युभयवादिसिद्धं, तत्रावश्यं तेन ग्नक्तिराधेया । नचावश्यकात् पाकजादेवोत्पत्तिः, तस्य पौलालानलसाधितस्याव्यापादनेनानैकान्तादित्यतआह। निमि-त्तेति । पाकजभेदमात्रं न हेतुः, किं तु निमित्तभेदेनासादितः पाकजविशेषदत्यर्थः । अग्नौ सहकारित्वमुक्ता सौरालोके तदाह ।

हरिद्रानलसाधित,—इति क्षी० ।

† पाकजं विशेषं प्रति,—इति सो० ।

‡ रसावसिक्तं,—इति पाठान्तरम् ।

§ हरिद्रानलसुष्टं,—इति नास्ति ह० पु० ।

‖ सम्भोक्तारं,—इति ह० ।

घृतञ्चापि विषायते। ताम्रपात्रे पर्य्युषितं क्षीरमपि तिक्तायते। इत्यादि।

यत्र तर्हि तोये तैजसि वायौ वा न पाकजोविशेषस्तत्र कथमुद्भवानुद्भवद्रवत्वकठिनत्वादयोविशेषाः? कथं वा पार्थिवे प्रतिमाऽऽदौ प्रतिष्ठाऽऽदिना संस्कृतेऽपि विशेषाभावात् पूजनादिना धर्म्मोव्यतिक्रमे त्वधर्म्मोऽप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित्? न च तत्र यजमानधर्म्मेणान्यस्य साहायकमाचरणीयं, अन्यधर्म्मस्यान्यं प्रत्यनुपयोगात्। उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते॥

दग्धराशेति। ताम्रपात्रदृत्यनेन पाकजविशेषस्य प्रत्यक्षत्वं वदता ग्रन्थेनापेक्षया तत्र विनिगमकमुक्तम्।

उद्भवानुद्भवौ विशेषगुणप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकौ (१)तदृत्तिजातिभेदौ। पाकजत्वव्यवान्तरविशेषानुपपत्त्या प्रक्रिराख्येयेत्यतआह। पार्थिवेति। नन्वन्यधर्म्मस्यान्यत्र सहकारित्वं, यथा पात्राय दानेऽधिकपुण्यं, धर्म्मविशेषवत्त्वस्य पात्रत्वादित्यतआह। उपयोगे वेति। (२)यजमानधर्म्मस्य भोगादिना त्वये पूजकस्य धर्म्मानुत्पाद-

---

(१) जातिभेदाविति मतभेदेन। एकमते उभयजात्यनङ्गीकारात्।

(२) यजमानेति तथाच प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयोः साधारण्यप्रसङ्गः। चण्डालस्पृष्टास्पृष्टयोरपि सत्व प्रसङ्गइति मूलार्थः।

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवाद्यः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणवोद्रव्य-विशेषमारभन्ते, तेषां विशेषादुद्भवविशेषाः* प्रादुर्भवन्ति । तथा स्वभावद्रवाश्चाप्यापो निमित्तभेदप्रति-

---

प्रसङ्गात् । (१)तत्सत्त्वेऽपि चण्डालादिस्पर्शनेनापूज्यत्वाच्चेति ।

निमित्तभेदेति । यद्यणुद्भूतानुद्भूतपरमाणुरूपादेव तत्कार्य्यमुद्भूतमनुद्भूतं चोत्पद्यते इति निमित्तभेदस्त्वाश्रयोजकस्तथापि साक्षात्कारप्रयोजकतयोद्भूतत्वकल्पनात् परमाणुगुणेषु(२) तदभावात् तन्नास्तीत्यदृष्टविशेषादेवानुद्भूत(३)रूपादणुद्भूतरूपं जायते इत्यभ्युपेयम् । न च याऽवयवविरूपवृत्तिजातिः सा परमाणुरूपवृत्तिरिति व्याप्तिः, चित्रजातौ व्यभिचारात् । उद्भवानुद्भवादय इत्यत्रणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कठिनकरकाविद्युदादीनां संग्रह इत्याहुः । देवतादित्यचाराधनीयतामासाद्यन्तीत्यध्याहार्यम् । उपनायकेति । परमाणुक्रियाजनकमदृष्टमित्यर्थः ।

---

* द्रव्यभूतानुद्भूतभेदाः,—इति क्वी० ।

---

(१) तत्सत्त्वेऽपीति तथाच तत्स्पर्शस्य तन्निष्ठाधेयग्रक्तिनाग्रकत्वमिति भावः ।

(२) परमाणुगुणेष्वित्युपलक्षणं, द्व्यणुकगुणेष्वपीति द्रष्टव्यम् ।

(३) अनुद्भूतादपीति द्व्यणुकानुद्भूतरूपादपि व्यणुकोद्भूतरूपं जायते इत्यर्थः । रूपोपेन्द्रयोरभेदमाश्रित्याह रूप इति ।

बद्धद्रवत्वाः कठिनं करकाद्याभारभन्ते, इत्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रतिमाऽऽदयस्तु तेन तेन विधिना सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानिदेवताभेदास्तत्र तत्राराधनीयतामासादयन्ति। दृष्टमूर्च्छितं राजशरीरमिव विषापनयनविधिनाऽऽपादितचैतन्यम्। सन्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कारममकारौ, चित्रादाविव स्वसादृश्यदर्शिनोराज्ञइति नोदर्शनम्। अन्येषान्तु पूर्व्वपूर्व्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम्। एतेनाभिमन्त्रितपयःपक्षवादयोव्याख्याताः।

अहङ्कारेति। न च देवतानां विग्रहेषदर्शनवत्त्वान्न भ्रम इति वाच्यम्। अभिमानीत्यनेनाहार्यारोपरूपत्वस्य दर्शितत्वात्। ज्ञानस्य नाग्रेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वात्। अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशात्। अचेतनदेवतापक्षे त्वाह। अन्येषान्त्विति। आद्यपूजायां न पूजितप्रत्यभिज्ञानमित्यतउक्तं प्रतिष्ठितेति। (१)अत्राप्यस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावसहकृतस्येति द्रष्टव्यम्। प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्। अतएव तद्भावे पूजा निःफलैवेति भावः।

---

(१) अत्रापीति प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादीत्यर्थः। अत्र विस्तरोऽनुमानप्रकाशे।

धटादिषु का वार्त्ता? कुशूलैवेति चेन्न, न हि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात्। नाप्यदृष्टमुत्पादयति धर्म्मजनने सर्व्वदा विजयप्रसङ्गात्। विपर्य्यये सर्व्वदा भङ्गप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते॥

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्।
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयोमताः॥१३॥

यद्यपि धर्म्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते ताश्च कर्म्मविभवानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्यते। तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्त-

---

धटस्तुला। न हीति। सामग्री परीक्षासामग्री। अवनतिहेतोर्दृष्टस्यादृष्टस्य वा विघटने सदैवोन्नमनप्रसङ्गादित्यर्थः। तस्माद्भूतार्थपरिच्छेदिका शक्तिस्तुलादिसामग्रीजन्येत्यभ्युपेयमिति भावः।

जयेतरेति। जयभङ्गनिमित्तस्य परीक्ष्यात्मसमवेतस्यादृष्टस्य वृत्तिः स्वकार्य्यजननाभिमुख्यं, तल्लाभायैवेत्यर्थः। यद्यपीति। पापवान् पुण्यवान् वाऽयमनेन विधिना तुलामारूढ इति यद्देवताज्ञानं, सएव देवतासन्निधिरतः परीक्षाविधेरविशेषेऽपि कर्म्मोन्नायकं नमनादिकं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति। तादृशञ्च ज्ञानं न परीक्षाविधिं विनेति सोऽपि प्रयोजकइत्यर्थः। परविप्रतिपत्तिर्दैवताचैतन्ये।

मभिव्यक्तं कार्य्यमुन्मीलयति* कर्म्मणश्चाभिव्यक्तिः सहकारिलाभएव। तच्च सहकारि, सोऽहमनेन विधिना तुलामधिरूढो योऽहं पापकारी निष्पापोवेति प्रत्यभिज्ञानम्। यदाहुः। तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः। अथवा। प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेक्ष्य तेन धर्म्मोजन्यते निमित्ततेाविधानाद्विजयफलश्रुतेश्च।

सोऽहमिति। ननु यत्र पापविस्मरणान्निष्पापत्वप्रत्यभिज्ञानं, तत्र कुतो न जयः। न च सत्यं तादृग्रं प्रत्यभिज्ञानं जयहेतुः, तथापि भङ्गहेतुपापवत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावेन भङ्गानुपपत्तेः। न च स्वरूपसदेव पापवत्त्वं भङ्गहेतुः, तस्यैव प्रयोजकत्वे परीक्षाविधेरतत्त्वापत्तेः। मैवम्। (१)पापतदभावयोः स्वरूपसत्त्वे सति योऽहं पापवत्त्वादिना सन्दिह्यमानः सोऽहमनेन विधिना तुलामारूढइति तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य तन्त्रत्वात्। तच्च न परीक्षाविधिं विनेति तस्यापि तत्त्वात्। यत्र तु सभाक्षोभादिना तादृग्रप्रत्यभिज्ञानाभावस्तत्र गत्यन्तरमाह। अथवेति। तेन परीक्षाविधिना। ननु तादृग्रविधिवाक्याभावात् परीक्षाविधेर्धर्मजनकत्वे मानाभाव इत्यतआह। निमित्ततइति। साक्षात्तादृग्रविधिवाक्याभावेऽप्यभिग्रापनिमित्तकत्वात् परीक्षाविधेरितरनैमित्तिकवदभिग्रप्रः सत्यप्रत्यभिज्ञो† जयकामस्तुलामारोहेरिति

* तद्विभावकं कार्य्यमुन्मूलयति,—इति क्षी०।

† सत्यप्रत्यभिज्ञोऽपि,—इति सी०।

(१) पापतदभावयोरिति सत्यन्तमात्रस्य तन्त्रत्वे परीक्षावैयर्थ्यमेवेति विभ्रिरुक्तस्य तथात्वमुक्तमिति भावः।

अविशुद्धिश्चापेक्ष्याधर्म्मः, पराजयलक्षणानपेक्षितफलोपदर्शनेन फलतोनिषेधात्।

अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम्? न किञ्चित्। तत्

विधिकल्पनमित्यर्थः। विजयेति। कालान्तरभाविजयसाधनताऽनुपपत्तेरपूर्व्वकल्पनाच्चेत्यर्थः। पराजयेति। भङ्गलक्षणानिष्टफलसाधनत्वेन निषेधविधेरुन्नयनाद्भङ्ग[१]फलश्रुतेश्चाधर्मजनकत्वं कल्प्यतइत्यर्थः। यद्यपि तुलारोहणादेरधर्मजनकत्वे मानाभावः[२], पूर्वाधर्मादेवावनमनोपपत्तेस्तथापि[३] परीक्षाविधिं विनाऽवनमनेऽपि भङ्गाभावान्नियमेन तस्याधर्महेतुत्वम्।

जल्पकथामाश्रित्य पृच्छति। अथेति। उत्तरं, नेति। शक्तिप-

---

(१) भङ्गेति कालान्तरभाविभङ्गलक्षणाफलश्रुतेरित्यर्थः। यद्यप्यकरणे प्रत्यवायाश्रुतेः परीक्षाविधेरभिशापनिमित्तकत्वाभावान्न विधिकल्पनं न वा भङ्गलक्षणानिष्टसाधनत्वेन निषेधविधुन्नयनं व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च, तथापि देवतासन्निधिपक्षे तात्पर्य्यम्। अतएवोक्तं मूले इत्यस्माकं सिद्धान्त इति।

(२) अधर्म्मजनकत्वे मानाभाव इति विजयपक्षे धर्म्मजननं भवतु अगम्यागमनाद्यनाचरणस्य धर्म्महेतुत्वेन प्राक्तनधर्म्माभावादिति भावः।

(३) तथापीति। तथाच परीक्षाविधिजन्यावनमनस्यैव भङ्गहेतुत्वं तस्य चाशुविनाशित्वेनाधर्म्मव्यापारकत्वमिति भावः। अगम्यागमनादिजन्याधर्म्माणामपि नरकफलश्रवणात् पराजयहेतुत्वे मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

किमस्त्येव ? वाढं, न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थएव नास्ति। कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम्। किन्तत् ? पूर्व्व-

---

दार्थमेव न निषेधाम इत्यर्थः। तर्हि स्वीकारएव शक्तेः स्यादित्यभिप्रेत्याह। कोऽसाविति। पूर्व्वकालेति। ननु पूर्व्वत्वं प्रागभावावच्छिन्नकालत्वम्। प्रागभावश्च न प्रतियोगिजनकोऽभावः, अन्योन्याश्रयात्। नापि विनाश्यभावः, (१)नाश्यस्य प्रागभावनिरूप्यत्वात्। उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इति चेत्। काऽसावुत्पत्तिः। आद्यसमयसम्बन्धः सेति चेत्। (२)किमाद्यत्वम्। (३)स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्ध इति चेत्। न। परस्पराश्रयात्। नापि (४)प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकयावत्* पर-

---

* यावत्सामयिक,—इति ह०।

---

(१) नाश्यस्येति प्रागभावप्रतियोग्यभावस्यैव नाश्यत्वादित्यर्थः।

(२) किमाद्यत्वमिति किमाद्यसमयसंबन्धत्वमित्यर्थः। तेन नोत्तरविरोधः।

(३) सेति तथाच तादृग्धर्म्मानाधारत्वमाद्यत्वं तत्समयसंबन्ध उत्पत्तिरिति भावः। प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिन्नाश इति मतानुसारेणेदम्।

(४) प्रतियोग्यन्यूनेति प्रतियोग्यवधिकेति छते गुणादिप्रागभावाव्याप्तिः तदवधिकपरत्वाभावात् अपरत्वाश्रयस्यैव तथात्वादित्यत उक्तमन्यूनानतिरिक्तेति। तथाच तादृशं द्रव्यमादाय तच्च लक्षणगमनमिति नोक्तदोषः। प्रतियोगिकालीनेत्येतावति छते घटध्वंसाव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नं प्रतियोगिकालीनं द्रव्यान्तरमादाय तद्घटध्वंसे-

त्राश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावः। प्रलयकालीनपरमाणुक्रिया-प्रागभावाव्याप्तेः। न च तदाऽपि ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिद्रव्येण-परत्वाश्रयेण परत्वनिरूपणम्। तस्य विनिगमनाज्ञानात्। नियतत्व-

---

ऽतिव्याप्तिः, तस्य तदवधिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनत्वात्, पर-त्वापरत्वयोः परस्पराश्रयावधिकत्वस्वीकारेण तत्कालविद्य स्यैव तदवधिकपरत्वाश्रयत्वादिति विनिगमनामुपात्तम्। तदर्थञ्च कालिक-व्याप्या प्रतियोगिव्यापकत्वं, तच्च द्रव्यान्तरं न तद्वटव्यापकमिति नोक्तदोषः। एतेनान्यूनपदेनैव तद्दोषनिरासेऽनतिरिक्तपदं तथापि व्यर्थमेव, कारणनाश्यत्वेनान्त्यशब्दस्य क्षणिकतया तत्प्रागभावाव्याप्तिः तदन्यूनानतिरिक्तकालीनद्रव्याप्रसिद्धेरित्यादि दूषणमपास्तम्। प्रति-योगिव्यापकञ्च किञ्चिदेव विवक्षितं, न तु यावत्। तेन तादृश-व्योमाद्यवधिकपरत्वाप्रसिद्धा नासम्भव इति ध्येयम्। प्रतियोगि-व्यापकावधिकदैशिकपरापरत्वाश्रयः प्रतियोग्यपि कदाचिद्भवतीति तत्प्रागभावस्य तत्समानकालीनत्वाभावादव्याप्तिरित्यत उक्तं सामयि-केति। समयपिण्डसंयोगासमवायिकारणकेत्यर्थः। प्रतियोगि-व्यापकावधिकपरत्वाश्रयेण येन केनचित् पर्व्वतादिना समानकाल-त्वाद्वटध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं यावदिति। प्रतियोगिन्युत्पन्ने ज्येष्ठे यत्परत्वमुत्पद्यते तत्समानकालीनत्वाभावात्तत्प्रागभावाव्याप्ति-रित्यत उक्तमाश्रयेति। न च यावत्परत्वानामाश्रयाप्रसिद्धाऽसम्भव-इति वाच्यं, प्रत्येकनिरूपिताश्रयस्यैव विवक्षितत्वात्। केचित्तु यावत्त्वमाश्रयविशेषणमेव विशेषणस्य सावधिकत्वेन विशिष्टे तद-वधिकत्वान्वय इत्याहुः। अत्यन्तान्योन्याभावयोरप्यनादितया तथा-त्वादतिव्याप्तेराह कादाचित्केति। कादाचित्काभावस्यानादित्वान-भ्युपगमेन व्यावर्त्त्याभावादभावपदं स्वरूपाख्यानपरमित्याहुः। न च

महाप्रलयपूर्व्वक्षणभाविकर्म्मादिप्रागभावाव्याप्तिः, तदा ब्रह्माण्डान्तरस्याप्यभावादिति वाच्यम्। तदनभ्युपगन्तमतेनैवास्योक्तत्वात्। अतएव लीलावतीप्रकाशे सिद्धान्तितमिदमेव लक्षणम्। ननु तथापि सर्गाद्यकालीनघटादिप्रागभावाव्याप्तिः। तत्र हि प्रतियोगिव्यापकं सर्गाद्यकालीनमेव स्यात् नित्यं व्योमादि वा? तदवधिकञ्च परत्वमप्रसिद्धं, नित्यस्य तदवधिकत्वाभावात्, अपरावधिकपरत्वस्य चाश्रयाभावादनुत्पत्तेः। न हि नित्यद्रव्यं तदाश्रयः, ब्रह्मतरत्वपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वाभावेन तत्र तदनभ्युपगमात्। नापि कार्य्यद्रव्यं, तज्ज्येष्ठस्य तदानीमभावात्। सर्गान्तरे तत्सत्त्वेऽपि तदानीमवधेरेवानुत्पन्नतया तदवधिकपरत्वानुत्पत्तेः। यदवधिकं यच्चापरत्वं तदवधिकमेव तत्र परत्वमित्यभ्युपगमादिति चेत्। मैवम्, जन्मांशस्य गुरुत्वेन नित्यद्रव्येऽपि तदभ्युपगमादित्याशयः। अवधिर्न परत्वकारणं किन्तु तज्ज्ञानं, तथाचानागतस्यैवावधेरीश्वरादीनां ज्ञाने सर्गान्तरद्रव्येषु तदुत्पाद इत्यप्याशयः। वस्तुतो ब्रह्माण्डान्तरद्रव्यमादायाचापि समाधिसम्भवे प्रलयकालक्रियाप्रागभाववदत्राप्यव्याप्तिरभिप्रेतैवेति न दोषः। अतएव खण्डप्रलयपूर्व्वक्षणक्रियाप्रागभावाव्याप्तिरप्यत्राऽपि न दोषायेति मन्तव्यम्। वस्तुतस्तु प्रतियोगिव्यापकत्वविवक्षायामपि क्षणिकशब्दादिध्वंसे पूर्व्वोक्तन्यायेनातिव्याप्तिरेवेति प्रतियोगिकालीनत्वस्यैव तात्पर्य्यम्। परत्वाश्रयत्वयोग्यत्वविवक्षया च नोक्तादिव्याप्त्यादिदोषः। एतन्मतेनैवाभावपदस्य स्वरूपाख्यानपरत्वमुक्तमन्यथा पर्व्वतादिकमादाय व्यावृत्त्यसम्भवादित्यवधेयम्। नन्वेवमपि ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः, तन्न लक्ष्यमिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणं, तच्च सामान्यतस्यैव लक्ष्यं मूलखरत्वात्। तथाच ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणासाधारणं लक्षणं न

मपि व्यक्त्यपेक्षया, जात्यपेक्षया वा ? नाद्यः । वक्ष्यमाणैः पूर्वं रासभस्यापि भावात् । अतएव नान्त्यः । न हि क्वापि वह्निजातीयपूर्वकाले न रासभसत्त्वम् । देशतोऽपि नियम इति चेत् । सोऽपि संयोगः समवायी वा प्रत्यासन्नमात्रं वा ? आद्ये गुणादीनामकारणत्वप्रसङ्गः । द्वितीये धूमं प्रति वह्नेरकारणत्वप्रसङ्गः । तयोरेकदेशसमवायित्वाभावात् । अन्त्ये, व्योम्नः कार्यमात्रं प्रतिकारणत्वप्रसङ्गः । अन्यथासिद्धत्वेऽसतीति चेत् । न । (१)कारणेतरत्वेन तत्सिद्धेः कारणज्ञानापेक्षित्वात् । नापि कार्याभावव्यापकाभावसमूहैकदेशप्रतियोगित्वं कारणत्वम्* । (२)व्योमादेः कार्यमात्रे तत्त्वापत्तेः । नापि सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वं, कारणसमूहस्यैव सामग्रीत्वात् । उच्यते । (३)गन्धानधिकरणकालावृत्तिरभावः प्रागभावः। न च तत्रा† मानाभावः,

---

* कारणत्वं,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

† तद्वत्त्वे,—इति सो० ।

स्यात् । किञ्चैवमनुगतं कारणत्वमपि न स्यादिति तदननुगमात् प्रत्यक्ष्यननुगमइति चिन्त्यम् ।

(१) अन्यथेत्यस्यार्थमाह कारणेतरत्वेनेति ।

(२) व्योमादेरिति तदभावस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ।

(३) गन्धानधिकरणेति निर्गन्धान्योन्याभावादावतिव्याप्तेराह कालेति । अभावपदञ्च घटादिवारणायेत्याहुः । तन्न, कारणत्वसामान्यलक्षणार्थं तस्य लक्ष्यतौचित्यमित्युक्तत्वात् । तस्मात्, तत्प्रतियोगिकाभावत्वाभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यगर्भं कारणत्वं, किन्तु

गन्धत्वं(१)स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिजातित्वात्।

तत्प्रतियोगिकप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम्। तथाच तादृशकालावृत्तित्वतद्भावस्तत्प्रागभाव इति पर्य्यवस्यति। ननु गन्धानाधारसमयेनास्तीति निर्णयवतोमीमांसकस्येदृसाधनतालिङ्गककार्य्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनान्नैतत्प्रागभावगर्भं कारणत्वम्। किञ्च, कारणत्वबोधकशब्दादिरेवैवं महाप्रलयकाले प्रमाणं स्यात्, तस्य तद्वटितत्वात्। तथाच तदनभ्युपगमोऽपि तस्य व्याहन्येत इति चेत्। मैवम्। विशेषतोबाधावतारेऽपि सामान्यतस्तस्य तद्ग्रहाभ्युपगमादित्येके। वस्तुतः इदं कारणत्वं न प्रवृत्त्यनुकूलं अनन्यथासिद्धिघटितत्वेन गुरुत्वात्। तथाच स्वमतेन लक्ष्यतावच्छेदकतया निरुक्तं, वक्ष्यमाणं तदनुकूलं लाघवादिति। एतेन गन्धानाधारगर्भवन्नीलाधारगर्भत्वादिनापि तन्निर्व्वचनात्तद्गर्भं कारणत्वमपि भिद्येत, तथाच विनिगमकाभावादुभयगर्भैकसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तम्। अन्ये तु आकाशादिपदात् कदाचित् शब्दाश्रयत्वेन कदाचिदद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत् कदाचिन्नीलाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणान्न कापि क्षतिः, तत्समयविशेषावच्छेदकाभावावच्छिन्नसमयत्वस्यैव हेतुत्वरूपतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति वदन्ति। स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत्, तत्परिचायकश्चायं धर्म्मविशेष उक्त इत्याहुः।

(१) स्वाधिकरणेति स्वाधिकरणतावच्छिन्नेत्यर्थः। अतएव गन्धवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणाय कालेति। आत्मत्वादौ व्यभिचारवारणाय कार्य्येति। द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय मात्रेति। ध्वंसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातीति। जातिपदार्थनिर्व्वचने यदि व्यर्थत्वशङ्का, तदा तावन्मात्रएव तात्पर्य्यम्। ननु कार्य्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्। न। प्रागभावसाधारणकृतिसाध्यत्वमात्रस्य

घटत्ववत्। (१)सएव सर्वमुक्तिकालः। (२)अन्यथासिद्धिश्च पञ्चधा। (३)येन

तत्त्वेनाभिमतत्वादित्याऊहः। खण्डप्रलयवृत्तितया घटत्वस्य दृष्टान्तत्वम्। तदसिद्धावपि चैत्रत्वादेर्दृष्टान्तत्वं बोध्यम्। ननु सिध्यतु गन्धानाधारसमयस्तथापि प्रागभावस्य तदनधिकरणत्वं कथं ग्राह्यं, नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानञ्च सम्भवेत्तत्प्रसिद्ध्युत्तरम्। तथाचानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्याश्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्। न। तादृशसमयोनास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धिर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तद्बुद्धिविषयत्वात्तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन वोपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वमिति सम्भवात् गन्धस्यैव दृष्टत्वात्। यद्वा, कादाचित्कात्वेनैवोपस्थितस्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवानुमानात् तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेऽपि न क्षतिरिति।

(१) स एवेति नन्वत्र मानाभावः, युगपन्नाशे मानाभावात्। तथाच यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्त्वन्तरसत्त्वसम्भावनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारत्वसंशयेन तत्कारणेऽपि तद्गर्भकारणत्वलक्षणाव्याप्तिसन्देहः। एवञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्द्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति। अत्राऊहः। यावद्गन्धनाशोत्तृष्टत्वाभावात्। अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यनाशतयाऽन्यतरावस्थितौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः। तथाच सर्वोत्कृष्टाभावाद्यावत्कार्याभावोवाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इति।

(२) कारणेतरत्वेनेत्यादिदोषभिया योगार्थमपहाय रूढ्यन्यथासिद्धिपदार्थमाह अन्यथासिद्धिश्चेति।

(३) येन सचैवेति ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्त्तित्वज्ञानं विनाऽपि तद्रूपपूर्ववर्त्तित्वग्रहसम्भवान्नियमोऽसिद्धः। न च प्रत्यक्षेणेति विशेषणीयं,

अतीन्द्रियान्यथासिद्ध्यापेः। नियमाविवक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति चेत्। न। रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहो वाच्यस्तथाच साहित्यनियमात्। न चैवं द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया दण्डत्वेनैव दण्डपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्तेन दण्डस्यान्यथासिद्धिरस्त्विति वाच्यं, येन पृथगन्वयवता सहेत्यर्थात्। अत्रापृथगन्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं देयम्। तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य नान्यथासिद्धिः। एतद्विशेषणद्वयमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं, तत्र नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः। यथोद्भूतरूपतेजसोरिति। यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानं, तद्भिन्नत्वेन विशेषणान्न तादृग्यस्यैतिप्रसङ्ग इत्यन्ये। ननु रूपवत् कुम्भकारपिताऽप्यवैवान्यथासिद्धावन्तर्भवति, कुम्भकारत्वेन तदनन्यथासिद्धत्वस्येष्टत्वात् कुम्भकारपितृत्वेनैव तदन्यथासिद्धित्वं वाच्यं, तत्र तत्साहित्यनियमात् अन्यं प्रतीत्यत्राप्यन्तर्भावयितुं शक्यते, कुम्भकारं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञातएव तत्पितृत्वेन घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्। तथाच तत्संग्रहार्थमन्यथासिद्धान्तरोपवर्णनमयुक्तम्। एवञ्च एतत्त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनैव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि रूपत्वादिनाऽनन्यथासिद्धत्वमस्तु। ननु तदतिप्रसक्तमिति चेत्। तत् किमतिप्रसक्तत्वमप्यन्यथासिद्धिः? तथाचानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोरप्रतिक्षेपे किन्तेन? किञ्च, फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य दण्डत्वादिसाधारणत्वात् एतादृशस्य चाभावात्। न च तेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तेत्यन्तर्भवतीति वाच्यं तर्हि दण्डरूपत्वेनापि तथाऽस्तु। एवञ्च दण्डसाहित्येनैव दण्डवत्त्वेन घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहादण्डत्वमप्यन्तर्भवति। यदि च रूपान्तरेण तस्य तद्ग्रहे साहित्यनियमाभावान्न तथा, तदा दण्डरूपेऽपि तुल्यम्। तथाच तत्संग्रहार्थमपरान्यथासिद्धिनिर्वचनमप्यसङ्गतम्। अतएवावच्छेदकजनकजनकयो-

मेव यस्य यं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानम्। यथा घटं प्रति दण्डस्य। अन्यं प्रति[१] पूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वज्ञानम्। यथा

रपि चयेणैव संग्रहसम्भवात्तिधैवान्यथासिद्धिरिति गङ्गेशः। न चोभयेनापि तत्संग्रहे को दोष इति वाच्यं कारणत्वस्य तदभावगर्भत्वे गौरवादिति चिन्त्यम्।

(१) अन्यं प्रतीति न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः। आकाशत्वेनेष्टत्वात् द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वाऽपि तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्। नन्वेवं यागादेरपूर्वेऽन्यथासिद्ध्यापत्तिः स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञातएव तत्र तद्ग्रहादिति चेत्। न। साक्षादिति पूर्ववर्त्तित्वविशेषणात्। तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते इत्यर्थादित्यन्ये। न च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहानन्तरमन्यकार्ये दिक्कालयोस्तद्वत् इत्यन्यथा सिद्ध्यापत्तिः, अधिकरणत्वेन तद्ग्रहं विनाऽपि कार्य्यमात्रे तद्ग्रहात्। नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीतएवेत्यत्र किं येन केनचित् [illegible] वा? नाद्यः, दण्डादावतिप्रसङ्गात्। नान्त्यः, शब्दोऽद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तित्वाग्रहेऽपि घटं प्रति तद्ग्रहसम्भवात्। न च तत्रापि शब्दं प्रति कारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धिः। शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देहेऽपि तदाश्रयत्वेन तत्सिद्धविरोधात्। अनुकूलतर्कान्तरसम्भवाच्च। वस्तुतः, शब्दनित्यत्वनिर्णयवतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वैव घटादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहइति नियमासिद्धिः। किञ्च, द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य संयोगइव ज्ञानादौ हेतुत्वमस्तु। न च तत्र ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववर्त्तित्वाग्रहइति वाच्यं, ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासत्त्वात्। न च तेनैव रूपेणान्यत्रेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यं, तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः। अपि चैवं शब्द-

शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव घटं प्रत्याकाशस्य । (१)अन्यच कृप्त-

---

साक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । न च शब्दपूर्ववर्त्तिता-ज्ञात्वाऽपि इन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रहइति वाच्यं श्रोत्रत्वेन तथा-प्यन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्व-वर्त्तित्वग्रहं विनाभ्युपगमात् । अन्यथा घटेऽपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् । एवञ्च पाञ्चभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्चेश्वरज्ञानादेः क्षितिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञातएव घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्त-त्रान्यथासिद्ध्यापत्तिः । न च कार्य्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदैव पौर्वापर्य्य-ग्रहान्नैवमिति वाच्यं प्रकृतेऽपि विभुमात्रस्यैकदैव पौर्वापर्य्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धभावापत्तेः । विभुत्वेन पूर्ववर्त्तित्वमात्रं गृह्यते न तु जनकत्वमिति चेत् । ततः किं ? न हि जनकत्वगर्भा प्रकृताऽन्यथासिद्धिरात्माश्रयापत्तेः । यत्तु अन्यमित्यस्य यमित्यर्थस्तेन यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीतएवेत्यर्थः । न च क्षित्यादिः तथा, अन्यतम-पूर्ववर्त्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदनाद्य-नुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा सम्भवादिति चिन्त्यम् ।

(१) अन्यचेति प्रायिकं, अवश्यकल्प्यं यल्लघु नियतपूर्ववर्त्ति, तत्सम्भवधारण-नियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्य्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्य-त्वस्यान्येषां वा गुरूणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतएव पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्त्तिन इत्यत्र पञ्चम्या अव-धित्वेन तस्योक्तत्वादित्यन्ये । अतएव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथा-सिद्धान्तर्भावेऽनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणं नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । नन्वेवं दण्डरूपाकाशपूर्वदण्डत्वानामप्यत्रैवान्तर्भावे तत्संग्राहकान्यथासि-द्धीनामानर्थक्यम् । किञ्चावश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारण-तया वा? नाद्यः, गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेनैव गन्धप्रागभावान्यथासिद्ध्यापत्तेः । नान्त्यः, आत्माश्रयात् । अपि च सहका-

पूर्ववर्तिनएव कार्यसम्भवे तत्सहकृतत्वम् । यथा गन्धवति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति गन्धकादाचित्काभावस्य[१] नियतपूर्ववर्तित्वकल्पनात् गन्धं प्रति पाकजस्थले रूपप्रागभावादीनाम् । [२]यत्र जन्यपूर्वभावे ज्ञाते जनकस्य पूर्वभावोज्ञायते, तत्र जन्येन जनकमन्यथासिद्धम् । यथा कुम्भकारेण कुम्भं प्रति तन्तिता । [३]यमादायैव यस्यान्वयव्यतिरेकौ

रिणां परस्परस्य परस्परेणान्यथासिद्ध्यापत्तिः, द्वयोरप्यवश्यकल्प्यत्वेनाघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्सम्भवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणं, तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविषयत्वं वा समनियतत्वं वा? नाद्यः, रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहविषयत्वेन तथात्वापत्तेः । नान्त्यः, आलोकतद्रूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्त्तिनएव कार्यसम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न हेतुत्वे इत्यपास्तमिति चिन्त्यम् ।

(१) गन्धकादाचित्काभावस्येति गन्धप्रागभावस्येत्यर्थः ।

(२) अत्र च जन्येति जन्यजनकत्वं वास्तवं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रं विवक्षितमिति नात्माश्रयः । इदञ्च तत्पिष्टत्वेनान्यथासिद्धिर्व्योध्या, कुलालत्वेन तस्यापि हेतुत्वात् । अत्रापीदं चिन्त्यम् । पूर्वत्वैवास्यान्तर्भावे वैयर्थ्यमित्युक्तमेव । मननव्यापारकश्रवणत्वेन हेतुत्वमिति ह्रस्वप्रकाशविरोधश्च । यदि मननपूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वाऽपि श्रोतव्य इत्यादिशब्दादिना श्रवणपूर्ववर्त्तित्वग्रहसम्भवो भिन्नग्रहसामग्रीकत्वादिति नैवं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति ।

(३) यमादायेति न च येन सहेत्यनेनाभेद इति वाच्यं तत्र साहित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्वयादिप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमिति हि

कालनियतजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्या-

तेन तदन्यथासिद्धम्। यथा दण्डेन दण्डत्वम्। एतावदन्यथासिद्धि-भावे सति यस्य (१)नियतपूर्ववर्तित्वं, तत्कारणम्। सहकारीति। नन्व-त्माश्रयः, सहकारित्वस्य कारणत्वात्। प्रयुक्तत्वं च न जन्यत्वं, प्राग्भगावस्याजन्यत्वात्। नापि जनकत्वमसम्भवात्। नापि व्यापकत्वं, ग्रिलाग्रकलेऽपि तादृग्भावस्य सत्त्वेन तत्राति व्याप्तेः। नापि व्याप्यत्वं, कार्यसंसर्गाभावमात्रस्य सहकार्यभावाव्याप्यत्वात्। ग्रिलाग्रकलादौ कार्याभावे सत्यपि सहकार्यभावस्यासत्त्वात्। न च कार्यप्रागभावस्त-द्व्याप्यः। निमित्तासमवयिनोः कार्यप्रागभावाभावेन तद्व्याप्तेः।

विवक्षितमत्र च साक्षित्वप्रतियोगिदण्डत्वमेव दण्डेनान्यथासिद्धमिति भेदात्। अत्रापीदं चिन्त्यम्। पूर्व्वत्रैवास्यान्तर्भावे वैयर्थ्यं, उद्भूत-रूपतेजसोः परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तिः, इन्द्रियादेरिन्द्रियसंयोगा-दिनाऽन्यथासिद्ध्यापत्तिश्च। किञ्च दण्डत्वाद्यवच्छेदकसमनियतधर्मा-न्तरमादायापि शब्दादिनाऽन्वयादिग्रहसम्भवान्नियमासिद्धिः। प्रत्य-क्षपरत्वेऽतीन्द्रियावच्छेदकाव्याप्तिः। अन्यथा दण्डमादाय दण्डत्वेन तस्यान्वयादिग्रहात्तेन दण्डान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति।

(१) नियतेति ननु नियतत्वं देशमपेक्ष्य कालमपेक्ष्य वा ? नाद्यः, रासभेऽपि गतत्वात्, घटपटादिपूर्व्वकाले रासभजातीयस्य नियमेन सत्वात्। नान्त्यः, साक्षात् सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदेशेऽनियतत्वात्। साक्षात् परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रापेक्षया रासभे घटादिदेशनियतत्वेना-तिप्रसङ्गादिति चेत्। मैवम्। साक्षात् परम्परासाधारणैकजातीय-सम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्। रासभादेरेकजातीयसम्ब-

उच्यते। (१)यस्य कार्याभावव्याप्यत्वमितराभावावच्छिन्नं, तत्कारणम्।

न्येन घटादिदेशनियतत्वाभावात् घटादेरेकजातीयसम्बन्धेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति। तच्चेदं चिन्त्यम्। कियत्सु घटेषु रासभस्याप्येकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः। कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनादृष्टस्याप्यतथात्वं, द्रव्यगुणाद्यनेककार्ये एकजातीयसम्बन्धाभावादिति।

(१) यस्य कार्याभावव्याप्यत्वमिति। इतराभावसहकारावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः। तेन बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वस्य जनकत्वाभावान्नासम्भवः। न वा यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दण्डाभावादौ चातिव्याप्तिः। तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। एवञ्चाग्ने बीजत्वादिपदं तद्धर्मपरमिति। ननु कार्याभावस्तज्जनकत्वाभावो वा तदभावमात्रं वा? आद्ये आत्माश्रयः। अन्त्ये श्लिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगकृत्या सत्वेन तत्रापीतराभावसहकृतश्लिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात्। किञ्च घटकारणे ज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वादिनैवावच्छिद्यते दण्डाद्यभावसाहित्यस्य तत्र नीलधूमइव व्यर्थत्वादिति चेत्। अत्र वदन्ति। उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितम्। संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न श्लिलादौ प्रसङ्गः। उत्पत्तिकालीनसम्बन्धोद्वयमेव कारणता समवायश्च, तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्च समवायिनि बीजादौ च, द्वयञ्च कारणमेव। न चैवं कारणतागर्भत्वेनात्माश्रयः, सम्बन्धत्वेनैव तज्ज्ञानादिति। अत्र वदन्ति। विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावत्वस्येतराभावावच्छेदतया वह्न्यादेरनुमितिजनकत्वापत्तिः, चरमकारणे कार्याभावाभावादव्याप्तिश्चेति। बीजादङ्कुर इति

भाववत्त्वं वेति। ततोऽधिकनिषेधे का वार्त्ता? न

बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते, इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्त्वात्। किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते। इतराभावे बीजेऽङ्कुराभावनियमात्। ग्लिलायां तु तत् ग्लिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा, (१)अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्। रासभादेश्च स्वतएव कार्याभावव्याप्यतयाऽन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनाव्यवच्छेदकत्वादिति। ततोऽधिकेति। कारणत्वस्योभयसिद्धत्वात्तदन्यशक्तिनिषेध-

---

प्रतीतिबलादवश्यावधिमद्भावलक्षणः स्वरूपसम्बन्धविशेषएव विलक्षणः कार्यकारणयोस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन। स्वरूपायोग्ये च तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणग्लिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः। एवञ्च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यच्च स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम्। चरमकारणे च यद्यपीतराभावोनावच्छेदकस्तथाप्युत्पादकालएव तथा, उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात्। यद्वा, परामर्शादौ चरमकारणेऽपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बेन कार्योत्पत्तिविलम्बादितराभावावच्छिन्नमेव। यदि च क्वचिन्न तथात्वं, तदा तज्जातीयत्वं लक्षणं बोध्यम्। नचारण्यस्यदण्डे तद्दण्डत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यं दण्डत्वमादाय लक्षणसत्त्वादिति।

(१) अन्यासमवधानावच्छिन्नेति। अन्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य, तदवच्छिन्नं कारणत्वमित्यर्थः। उत्पत्तिगर्भतया पूर्वस्माद्भेदः। शेषं पूर्ववत्।

काचित् । तत् किं विधिरेव ? एतदपि नास्ति, प्रमाणाभावात् । सन्देहस्तर्हि ? कथमेवं भविष्यति, अनुपलब्धेरत्वात् । विवादस्तर्हि ? कुत्र ? अनुग्राहकत्वसाम्यात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात् । सहकारिभेदे तत्रापि दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्येव यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि, तदा न विवदामहे । अस्मदभिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधनामीमांसकाश्रपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । ततोऽभावादिरनुग्राहकइत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितश्चैतस्यानुग्राहकत्वं, किमपरमवशिष्यते यत्र प्रमाणमभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

तथापि चेतनएवायं संस्क्रियते न भूतानीति कुतो-

कमित्यर्थः । अनुग्राहकत्वेति । कारणत्वस्य शक्तिपदवाच्यत्वेऽपि अनुग्राहकत्वस्य कारणत्वसहकारि[१]साधारणत्वात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगः । यत्समवधाने नियतं कार्यं, तस्यैवानुग्राहकत्वादित्यर्थः । तत इति । मन्त्रादिप्रयोगे किं भावरूपोऽनुग्राहको-नास्त्यभावरूपोवेति विप्रतिपत्त्या कथायामभावस्यानुग्राहकत्वे व्युत्पा-

---

(१) कारणत्वसहकारीत्यत्र द्वन्द्वः ।

निर्णयः इति चेत्। उच्यते। भोक्तृणां नित्यविभूनां सर्व्वदेहप्राप्तावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः। न हि तच्छरीरं तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नियमः, नियामकाभावात्*। तथाच साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः। न च भूतधर्म्मएव कश्चिच्चेतनं प्रत्यसाधारणो विपर्य्ययदर्शनात्। द्वित्वादिवदिति चेन्न, तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात्। नियतचेतनगुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो न तु तज्जन्यतामात्रेण, स्वयमविशेषात्। तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ

दिते क्वान्यत्र प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः। भोक्तृणामिति। भोक्तृप्रत्यासत्तेरविशेषात् किञ्चिच्छरीरं कस्यचिदेव भोगं जनयतीति प्रतिनियतभोगान्यथानुपपत्त्या प्रतिनियतभोक्तृकर्म्मोपार्जितत्वं शरीरादावभ्युपेयमित्यर्थः। विशिष्टैरित्यभ्युपगमवादः। असाधारण इति। प्रतिनियतभोगजनकइत्यर्थः। विपर्य्ययेति। भूतधर्मस्य नीलादेस्तथात्वादर्शनादित्यर्थः। द्वित्वादीति। यथा भूतधर्मोऽपि द्वित्वादि यस्यैवापेक्षाबुध्या जनितं तस्यैव भोगजनकं, तथा अपूर्वमपि तद्धर्मः स्यादित्यर्थः। द्वित्वादेरप्यसाधारणत्वं नियतचेतनगुणोपग्रहेणैवेत्याह। तस्यापीति। ननु भूतधर्मान्तरस्य साधारणेऽप्यपूर्वं

---

* विशेषाभावात्,—इति क्षी०।

विपक्षे बाधकं किमिति चेत् कार्य्यकारणभावभङ्ग-प्रसङ्गः। शरीरादीनां चेतनधर्म्मोपग्रहेणैव तद्धर्म्म-जननोपलब्धेः। तद्यथा। इच्छोपग्रहेण प्रयत्नो-ज्ञानोपग्रहेणेच्छादयः तदुपग्रहेण*सुखादय इत्यादि। प्रकृतेऽपि चेतनगताएव बुद्ध्यादयोनियामकाः स्युरिति चेत्। न, शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात्। तथाच

तद्धर्मस्तत्कार्यत्वमात्रेणैवासाधारणं स्यादित्यतआह। तथापीति। कार्यकारणभावमेवाह। शरीरादीनामिति। प्रकृतेऽपीति। यथा शरीरादीनां चेतनगुणबुध्यादिसहितानां नियतभोजनकर्त्तृत्वं, तथा प्रकृतेऽपि तेषां तत्सहितानामेव तज्जनकत्वमस्तिति कृतमपूर्वेणत्यर्थः। शरीरादेरिति। न शरीराद्युत्पत्तेः पूर्वं बुध्यादिसम्भवइति तद-न्यचेतनगुणापूर्वसिद्धिरित्यर्थः। (१)देवदत्ताद्यशरीरं स्वाव्यवहितप्राक्का-

---

* तद्धर्म्मोपग्रहेण,—इति क्रो०।

---

(१) देवदत्ताद्येति द्वितीयशरीरादेराद्यशरीरजन्यबुद्ध्यादिजन्यत्वेनार्थान्तरं स्यादित्याद्यपदम्। अन्यशरीरे बाधवारणाय पक्षे देवदत्तपदम्। जन्मान्तरबुद्धिजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय दृत्यन्तम्। ईश्वरज्ञानादि-जन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तेति। सङ्घ्यादिजन्यत्वेनार्थान्तर-वारणाय विशेषेति। मनसा व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। अन्य-शरीरादौ व्यभिचारवारणाय तदिति।

निरतिशयाश्चेतनाः साधारणानि भूतानीति न भुक्ति नियमउपपद्यते। एतेन सांख्यमतमपास्तम्।

एवं हि तत्। अकारणमकार्य्यः कूटस्थचैतन्यस्वरूपः

खवर्त्तिदेवदत्तसमवेतविशेषगुणजन्यं, कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्। (१)तन्निर्मितखगवत्। घटादीनां पक्षसमत्वात् न तैर्व्यभिचारः। न च संस्कारेणार्थान्तरं,(२)तस्य भोगजनकत्वेनाकल्पनात्। संस्काराजन्यत्वेन पक्षविशेषणादेति भावः। ननु चेतने न भोगेनाप्यदृष्टं तस्य कूटस्थत्वात्, किन्तु बुद्धाविति चेतनधर्म्मस्य नियामकत्वमयुक्तमिति सांख्यमतं दूषयति। एतेनेति। चेतनेऽपूर्व्वानाधाने साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः।

ग्रिय्यहितैषितया तन्मतं प्रपञ्चयति। एवं हीति। अकारणमित्यनेन प्रकृतेर्भेदः। अकार्यमित्यनेन चरमपरिणतिघटादेर्भेदः। ननु बुद्ध्याद्यकारणत्वे तस्य तत्र मानाभावादित्यतआह। कूटस्थेति। अकारणत्वादेव कूटस्थोऽनित्यधर्मानाश्रयः, कार्यत्वाभावान्न स्वरूपतोनाशः। अकारणत्वाच्च कार्यकारणयोस्तादात्म्यात्तदात्मतयाऽपि न नाशः। अतएवापूर्व्वं न तस्य गुणः। चैतन्यस्वरूपत्वमपि धर्म-

---

(१) तन्निर्म्मितेति तद्भोगसाधनेत्यपि द्रष्टव्यम्।

(२) तस्येति, यद्यप्येवमपि शरीरजनकत्वे विरोधाभावस्तथापि तद्द्वारा भोगजनकत्वमाश्रित्येदमुक्तम्। यद्यपि धर्म्मिकल्पनात इति न्यायेन भोगजनकत्वमपि तस्यैव कल्पनार्हं, तथापि मानान्तरादप्यदृष्टसिद्धवस्तुभ्येनेदमुक्तमित्येके। संस्कारान्यत्वं गुणविशेषणमित्यन्ये।

पुरुषः। आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी। ततो महदादिसर्गः। न हि चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा, अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा,

---

धर्मिणोस्तादात्म्यात् कूटस्थत्वेन चैतन्येन निरूप्यतइति न तत्र मानाभाव इत्यर्थः। बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनादिति भावः। आत्मनोऽकारणत्वेऽपि सर्गमुपपादयति। आदीति। आदिपदात् महदादिव्यवच्छेदः। तस्य प्रकृत्यनन्तरमुत्पादात्। कारणमिति पुरुषव्यवच्छेदः। पुरुषाङ्गेदक(१)*माह। अचेतनेति। तत्र हेतुमाह। परिणामिनीति। (२)अनित्यधर्माश्रयस्ततः(३)कार्यधर्मात्मतया नश्यति, ततोघटादिवदचेतनेत्यर्थः। तत इति। प्रकृतेर्महत्तत्त्वमन्तःकरणं बुद्ध्याख्यम्। प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात्पञ्चतन्मात्राणीति सांख्याः। ननु किमर्थं महदादिसर्गोमन्तव्योनित्यचैतन्यमेव विषयप्रकाशस्वरूपमस्त्वित्यतआह। न हीति। चितिः पुरुषचैतन्यम्। विषयबन्धनं विषयावच्छेदः। चैतन्यविषयावच्छेदस्येष्टानिष्टोपलब्धिरूपस्य हेतुसापेक्षत्वे हेतोरिन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिः। निरपेक्षतया† सर्व्वदा तस्य भावादनिर्मोक्षः‡ पुंसः स्यादित्यर्थः। तर्हि

---

* भेदकान्तर,—इति सो० ह्०।

† निरपेक्षत्वे,—इति समीचीनः पाठः।

‡ स्वभावादनिर्मोक्षः,—इति पाठान्तरम्।

---

(१) भेदकमिति। भेदकान्तरमित्यर्थः।

(२) अनित्येति यद्यपि सर्व्वनित्यतावादिनस्तस्य नानित्यं न वा कार्य्यं, तथाप्याविर्भावतिरोभावौ उत्पादविनाशाविति भावः।

(३) कार्य्यधर्म्मेति कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति भावः।

तथापि नित्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नापि घटादिरेवाहत्य तदीयः, दृष्टादृष्टत्वानुपपत्तेः। नापीन्द्रियमात्रप्रणाड़िकया, व्यासङ्गायोगात्। नापीन्द्रियमनो-

---

प्रकृतिरेव साक्षाद्विषयबंधनस्वभावाऽस्त्वित्यतआह। नापीति। प्रकृतेः साक्षाद्विषयप्रकाशकस्वभावत्वे तस्याः सदातनत्वे पुनरप्यनिर्मोचः पुंसः स्यादित्यर्थः। ननु विषयस्यैव चैतन्यसम्बन्धित्वं स्वभावस्तथा च विषयनाशे पुंसोमोचः स्यादित्यतआह। नापीति। विषयस्य परम्परया चैतन्यसम्बन्धित्वे* द्वारीभूतस्येन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिरिति साक्षात् तद्वाच्यम्। तथाचेदं दृष्टमिदमदृष्टमिति न स्यात्, व्यवहितस्यापि विषयस्य यावत्सत्त्वमवभासप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्विन्द्रियमात्रद्वारा विषयस्तदीयः स्यात् किं मनःकल्पनयेत्यतआह। नापीति। व्यासङ्गेति इन्द्रियसम्बन्धेऽपि व्यासङ्गेन दर्शनाभावादित्यर्थः। ननु व्यासङ्गानुरोधात्मनःसंयुक्तेन्द्रियसम्बद्धविषयस्य चैतन्यावच्छेदकत्वमस्तु किमहङ्कारेणेत्यतआह। नापीति। यदीन्द्रियमनोभ्यामेव विषयाः सम्बध्यन्ते, तदा ग्रयानोनरो यथा वराहोऽहमिदं प्रत्येमीति अभिमन्यते, तथा नरोऽहमिदं प्रत्येमीति नरत्वेनाप्यात्मोपधानं† स्यादस्ति हि तत्र नरत्वं सन्निहितमस्ति चेन्द्रियमनसोरपि व्यापारोऽन्यथा(१)ऽऽलोचन-

---

* सम्बन्धिस्वभावत्वे,—इति ह०।

† नरत्वेनाप्यर्थोपधानं,—इति ह०।

---

(१) अन्यथेति आलोचनं व्यापारइन्द्रियाणां विकल्पस्तु मनस इत्युपगमादिति भावः।

द्वारा, स्वप्नदशायां वराहव्याघ्राद्यभिमानिनोनरस्यापि नरत्वेनात्मोपधानायोगात्*। नाप्यहङ्कारपर्य्यन्तव्यापारेण, सुषुप्त्यवस्थायां तद्व्यापारविरमेऽपि श्वासप्रयत्नसन्तानावस्थानात्। तद्यदेतास्ववस्थासु संख्यापारमेकमनुवर्त्तते, यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तःकरणमुपारूढोऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति। भेदा-

---

विकल्पयोरनुत्पादप्रसङ्गइति तद्भिन्नोऽहंकारोनियतविषयाभिमानव्यापारोमन्तव्य इत्यर्थः। बुद्धितत्त्वं साधयति। नापीति। पूर्वेषां व्यापाराभावेऽपि यद्व्यापारादुच्छ्वासादि तद्बुद्धितत्त्वं कल्प्यमित्यर्थः। उपसंहरति तद्यदिति। अवस्थासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु अनुभवरूपा वासना संस्कारोऽनुभववासना सांख्यैस्तथाऽङ्गीकारात्†। तदन्तःकरणमिति। तस्मिन्नन्तःकरणे बुद्धिरूपे अर्थोघटादिरूपारूढोज्ञानरूपतत्परिणाम‡विषयतया सम्बद्धः पुरुषस्यात्मनउपधानीभवति। उपधायकोव्यवधायकः स्वरूपतिरोधायकइति यावत्। यत्सत्त्वासत्ताभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ व्यवस्थियेते इत्यर्थः। तर्हि कर्ता चेतन इति कर्तृचैतन्ययोः कथं सामानाधिकरण्यानुभवइत्यत-

---

* नरत्वेनार्थोपधानाभावात्,—इति क्षी०।
† स्तथानङ्गीकारात्,—इति सो०।
‡ ज्ञानरूपतापरिणाम,—इति सो०।

ग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन् पुरुषे कर्तृत्वाभिमानस्तस्मिन्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः। तचैव कर्म्मवासना। पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः। आलोचनं व्यापारइन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, कृत्यध्यवसायो बुद्धेः। सा हि बुद्धिरंशचयवती, पुरुषोपरागोविषयोपरागोव्यापारावेशश्चेत्यंशाः। भवति हि

ग्राह्य। भेदाग्रहाच्चेति। निष्क्रियेऽकर्त्तरि। तस्मिन् बुद्धितत्त्वे। बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहाच्चैतन्यकृत्यभिमानौ। यथा भवतां गौरोऽहं सुखीत्यर्थः। कर्मवासना कर्मजनितमपूर्वम्। ननु पुरुषधर्मएव किन्नापूर्वमित्यतआह। पुरुषस्थिति। नापूर्वतत्फलाभ्यां लिप्यते कौटस्थ्यादिश्रुतेरित्यर्थः। इन्द्रियादीनां मिथोभेदकमसाधारणं व्यापारमाह। आलोचनमिति। निर्विकल्पकमित्यर्थः। ननु बुद्धेः कृत्यध्यवसायो न व्यापारः, कृतिविषयस्य घटादेर्जडायां बुद्धौ प्रतिभासासम्भवात्। न च कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धान्तरमस्ति। न चासम्बन्धे करोमीत्यादिव्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यतआह। सा हीति। चेतनोपरागवशेन जड़ायाअपि बुद्धेरिन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदएव ज्ञानरूपः कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धइत्यर्थः। पुरुषेति। बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागः। नीलेन्द्रियसन्निकर्षान्नीलाकारज्ञानरूपपरिणतिभेदोत्थादः पारमार्थिकोविषयोपरागस्ताभ्यां कर्तव्यविषयस्य प्रतिभासाकृष्टन्यः करो-

मयेदं कर्त्तव्यमिति। तच्च मयेति चेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागोभेदाग्रहादताच्त्विकः। इदमिति विषयोपरागइन्द्रियप्रणाड़िकया परिणतिभेदोदर्पणस्येव निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः। एतदुभयायत्तोव्यापारावेशोऽपि। तच्चैवंरूपव्यापारलक्षणायाबुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम्। तेन सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य संबन्धोदर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्येव मलिनिमा, सोपलब्धिरिति। तदेवमष्टावपि धर्म्मादयोभावाबुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरण्येनाध्यवसीयमानत्वात्। न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं,

---

मौत्यध्यवसायोव्यापारावेश इत्यर्थः। दर्पणस्येवेति। दर्पणप्राया बुद्धिः। बुद्धितोज्ञानोपलब्ध्योर्भेदमाह। तच्चैवमिति। विषयोपरागोविषयेन्द्रियसम्बन्धे बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदोऽयं घटइत्यादिः। तेनेति। तेन ज्ञानेन* चेतनोऽहमिदं जानामीत्येवमाकारोबुद्धावारोपितस्य चैतन्यस्य यः सम्बन्धोऽतात्त्विकः सोऽयमुपलब्धिरित्यर्थः। एवं व्यवस्थिते सिद्धमर्थमाह। तदेवमिति। ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेवेत्यर्थः। संस्कारस्य साङ्ख्यैरनभ्युपगमात् ज्ञानस्यैव स्मृतिहेतोरनभिव्यक्ततयाऽनुवृत्तेरिति स नोक्तः। तत्सामानाधिकरण्येनेति। स्मृतिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः।

---

* ज्ञानेन सह,—इति सो०।

परिणामित्वात्। पुरुषस्य तु कूटस्थनित्यत्वादिति। तदेतदपि प्रागेव निरस्तम्। तथाहि।

कर्त्तृधर्म्मानियन्तारश्चेतिता च सएव नः।
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः॥ १४॥

कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थितास्तावद्धर्म्मादयोनियामकाइति व्यवस्थितम्। चेतनोऽपि कर्त्तैव, कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात्। नायं भ्रमोबाधकाभावात्। परिणामित्वाद्घटवदिति बाधकमिति चेत्। न, कर्त्तृत्वेऽपि समानत्वात्। तथाच कृति-

---

यद्यप्यदृष्टस्यायोग्यतया तत्सामानाधिकरण्यं न प्रत्यक्षं, तथापि धार्मिकोऽहमित्यनुव्यवसायादुपनीतस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः। परिणामित्वादिति। अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः।

कर्त्रधर्मा इति। यच्च कृतिस्तददृष्टस्य तत्रैव भोगजनकत्वमित्यत्राविवादे कृत्याश्रय एव चेतनः, तद्भिन्ने तच्च मानाभावादित्यर्थः। अन्यथेति। बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः, आत्मनोबुद्ध्युपधानस्यैव संसारत्वात्। अनित्यत्वे च तदुत्पत्तेः पूर्वं प्रकृतेः साधारण्यान्नियामकाभावेन संसाराभाव इत्यर्थः। ननु कर्त्तुर्बुद्धितत्त्वस्य धर्म्मानियन्तार इति सांख्याभिमतमेव इत्यतआह। चेतनोऽपीति। चेतनोऽहं करोमीत्यनुभवादित्यर्थः। कर्त्रत्वेऽपीति। बुद्धिर्न कृत्याश्रयः परिणामित्वात् घटादिवदित्यपि स्यादित्यर्थः। भाविकी स्वाभा-

रपि स्वाभाविकी* महतो न स्यात्। दृष्टत्वादयमदोष-
इति चेत्, तुल्यम्। अचेतनकार्य्यत्वं बाधकं, कार्य्यका-
रणयोस्तदा स्यादिति चेत्। न, असिद्धेः। न हि कर्तुः
कार्य्यत्वे प्रमाणमस्ति। प्रत्युत "वीतरागजन्मादर्श-
नात् (न्या० ३अ० १आ० २५सू०)"(१) इति न्याया-

विकौ। यदि ज्ञानाश्रयस्य कृत्याश्रयत्वेनानुभवात्तद्बाधान्नानु-
मानं, तदा चेतनोऽहङ्करोमीत्यनुभवाद्बाधस्तुल्य इति ग्रंकोत्तरा-
भ्यामाह। दृष्टत्वादिति। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यं बुद्धितत्त्वं,
कार्यकारणयोश्च तादात्म्यमिति चैतन्ये तस्य बाधकमित्याह। अचेत-
नेति। प्रत्युतेति। जातमात्रस्य स्तनपाने प्रवृत्तीरागजनकेष्टसाधनता-

---

* भाविकी,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

---

(१) [वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रम्। अनेन सूत्रेणात्मनोनित्यत्वं
अनादिशरीरयोगश्च साधितम्। वीतरागस्य रागशून्यस्य जन्मा-
दर्शनात् रागानुविद्धस्यैव जन्मदर्शनादिति यावत्। अयमर्थः।
सर्व्वोहि जन्तुः रागयुक्तएव जायते। रागश्च पूर्व्वानुभूतविषयानु-
चिन्तनं विना न सम्भवति। पूर्व्वानुभवश्च जातमात्रस्यैहिकोन
सम्भवति। तस्मादगत्या जन्मान्तरीयः पूर्व्वानुभावोवाच्यः। तस्मा-
दयमात्मा पूर्व्वशरीरानुभूतान् विषयान् स्मरन् तेषु रज्यते।
पूर्व्वजन्मन्यपि पूर्व्वतरशरीरानुभूतान्, पूर्व्वतरजन्मनि पूर्व्वतम-
शरीरानुभूतानित्यनादिरयमात्मा, अनादित्वास्य शरीरेण योगः।]

दनादितैव सिद्धति । यद्यच्च कार्य्यं रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्त्तव्याः स्युः । तथाच सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टकसम्पन्नत्वात्। स्थूलतामपहाय सूक्ष्मतया ते तत्र सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति । तथाप्यसिद्धो-हेतुः, तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादात्म्यादिति चेत् । रागादिमत्त्वप्रसङ्गोऽपि दुर्व्वारः। सौक्ष्म्यञ्च समानमिति । तस्मात्, यज्जातीयात् कारणात् यज्जातीयं कार्य्यं दृश्यते, तथाभूतात्तथाभूतमाचमनुमातव्यं, न तु यावद्धर्म्मकं कारणं तावद्धर्म्मकं कार्य्यं

ज्ञानाधीनेति तदनुमाचार्थं जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणमावश्यकमेवं तत्पूर्व्वजन्मनीत्यनादितेत्यर्थः । यद्यदिति । यथा प्रकृतौ रागाद्यभावेऽपि तत्कार्यबुद्धौ रागादिस्तथा प्रकृतेरचैतन्येऽपि सा चेतना स्यादित्यर्थः । तथाचेति । प्रकृतौ रागादिस्वीकारे तद्भिन्नबुद्धितत्त्वएव मानाभावात् इत्यर्थः । तथेति । प्रकृतावपि सूक्ष्मं चैतन्यमित्यर्थः । असिद्धइति । अचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणासिद्धेरित्यर्थः ।

तथा सतीति । बुद्धेश्चैतन्ये तज्जन्यघटादेरपि तत्त्वादित्यर्थः । रागादीति । घटादेरागादिमद्बुद्धिजन्यत्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यं चेति । घटादौ रागादेरिव चैतन्यस्यापि सूक्ष्मत्वादित्यर्थः ।

व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन? यदि च बुद्धिर्नित्या, अनिर्मोक्षप्रसङ्गः, पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरूपेणानवस्थानात्। अथ विलीयते, ततोनानादेर्विलयइत्यादिमत्त्वे तदनुत्पत्तिदशायां कोनियन्ता? प्रकृतेः साधारण्यात्। तथा चासंसारः। पूर्वपूर्वबुद्धिवासनाऽनुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणीति चेत्। बुद्धिनिवृत्तावपि तद्धर्मवासनाऽनुवृत्तिरित्यपदर्शनम्। सौक्ष्म्यान्न दोष इति चेत्। मुक्तावपि पुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः। निर-

---

पुंसः सर्वदेति। पुरुषस्य निरुपाध्यवस्थानात्मको मोक्षो न स्यात्, बुद्धेर्नित्यत्वेन सदा तदुपधानादित्यर्थः। अथेति। बुद्धेरनुत्पन्नाया न ध्वंस इति तदुत्पत्तिकाले* नियामकाभावान्नियतबुद्ध्युत्पादएव न स्यादिति न संसारइत्यर्थः। ननु, प्रकृतेः साधारण्येऽपि पूर्वप्रध्वस्तबुद्धिर्वासनायोगादसाधारणी नियामिका स्यादित्याह। पूर्वेति। सांख्यमते धर्मधर्मिणोरभेदादस्माकं चाश्रयनाशस्य कार्यनाशकत्वाद्धर्मिनाशेऽपि न धर्मावस्थानमित्याह। बुद्धीति। सौक्ष्म्यादिति। सूक्ष्मबुद्धिरनुवर्ततएवेति न तन्नाश इत्यर्थः। मुक्तावपीति। बुद्धेः सूक्ष्माया अनुवृत्तेः संसारापत्तिरित्यर्थः। यावत्संसारं विलीनायाअपि बुद्धेर्वासनाऽनुवृत्तिलक्षणोऽधिकारोऽस्ति, मुक्तौ तु सोऽपि नास्तीति

---

* तदनुत्पत्तिकाले,—इति ङ्०।

† बुद्धिवासना,—इति सो०।

धिकारत्वान्नैवमिति चेत्। तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्वभावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, कृतमन्तरा प्रकृत्यहङ्कारमनःशब्दानामर्थान्तरकल्पनया? सैव हि तत्तद्व्यवहारगोचरा* तेन तेन शब्देन व्यपदिश्यते शारीरवायुवदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते इत्यतोऽपि हेतुरसिद्धः।

न पुनः संसारदित्याह। निरधिकारित्वादिति। यद्येवं, तदा संसारिदशायां साधिकारा मुक्तौ तु प्रसुप्तस्वभावा प्रकृत्यजनिका बुद्धिरेव ज्ञानाद्याश्रयभूता प्रकृतिपदवाच्याऽस्तु कृतं प्रकृत्याद्यर्थान्तर†कल्पनयेत्याह। तर्हीति। एवं सति प्रकृत्यादिप्रतिपादकमागमं सङ्गमयति। सैव हीति। तत्तद्व्यापारयोगादादिकारणत्वाभिमानकारणत्वादियोगात्तेन तेन प्रकृत्यादिशब्देन बुद्धिरेकैवोच्यते इत्यर्थः। शारीरेति। यथैकएव शारीरोवायुरूर्द्ध्वाधोगत्यादियोगात् प्राणापानसमानादिशब्दवाच्य इत्यर्थः। अतोऽपीति। (१)पूर्वं नित्यत्वेनाचेतनकार्यत्वमसिद्धमुक्तमधुना तु बुद्धिरेव प्रकृति-

---

* तत्तद्व्यापारयोगात्,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः। मूलपुस्तकेषु दृश्यत एव तु पाठोमूले निवेशितः।

† प्रकृत्याद्यर्थान्तर,—इति सो०।

---

(१) पूर्वं नित्यत्वेनेति यद्यप्यचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणासिद्धिरिति व्याख्यानात् कार्यत्वासिद्धिर्नोक्ता, तथाप्यसिद्धिरित्यादिमूलेन कार्यत्वासिद्धेरप्युक्तत्वात्तदभिप्रायेणेदं मन्तव्यम्।

अधिकारनिवृत्त्या बुद्धेरप्रवृत्तिरपवर्गः, वासनायोगश्चाधिकारः, ततः संसारः। धर्म्मधर्म्मिणोरत्यन्तभेदे च कौटस्थ्याविरोधः, भेदश्च विरुद्धधर्म्माध्यासलक्षणो घटपटादिवत् प्रत्यक्षसिद्धः। न च सामानाधिकरण्या-

---

पदवाच्येति प्रकृतिकार्यत्वं बुद्धेरसिद्धमित्युच्यते इत्यर्थः। एवं सत्येकस्य क्रमेण संसारापवर्गौ सांख्यमतेन समञ्जसयति। अधिकारेति। वासना धर्माधर्मौ। ननु, बुद्धेश्चैतन्ये चेतनकौटस्थ्यश्रुतिविरोधइत्यतआह। धर्मेति। कौटस्थ्यं हि नित्यत्वं, तच्च धर्मस्योत्पादविनाशेऽपि न धर्मिणस्तावित्यविरुद्धं, अभेदे हि धर्मधर्मिणोस्तद्विरोधः, स च नास्त्येवेत्यर्थः। कथं नास्तीत्यतआह। भेदश्चेति। अहं जानाम्यहमज्ञासिषमहं ज्ञास्यामीत्यनुभवाज्ज्ञानातीतत्वादिग्रहेऽपि अहमास्पदस्यावाधितप्रत्यक्षेण स्थैर्यानुभवादित्यर्थः। ननु, धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदोऽसिद्धः, नीलः पटइति सामानाधिकरण्यबुद्धिरतिभिन्नाभिन्नाभ्यां व्यावर्तमाना धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ साधयति। अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति (१)सदातनाभावमात्रवृत्तित्वात्, अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानमप्यत्रेत्यतआह न

---

(१) सदातनाभावमात्रवृत्तिधर्म्मत्वादिति ननु घटात्यन्ताभावत्वादौ व्यभिचारः, मात्रपदञ्च व्यर्थं; प्रमेयत्वादावपि साध्यसत्त्वात्। न च मात्रपदं न व्यवच्छेदार्थकं किन्तु यावदर्थकं, अतएव नोक्तव्यभिचारोऽपीति वाच्यं, स्वरूपदृष्टान्तासिद्धेरापत्तेः। अन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावे

दभेदेऽपि; तद्धि समानशब्दवाच्यत्वम्, एकज्ञानगोचरत्वम्, एकाधिकरणत्वम्, आधाराधेयभावः, विशेष्यत्वं, संबन्धमात्रं वा, भेदएव भेदेऽपि चोपपद्यमानं नाभेदं स्पृशतीति सर्वमवदातम्।

चेति। आद्यं द्वयं सामानाधिकरण्यं भेदेऽपि, अन्त्यत्रयं भेदएव, सम्बन्धमात्रमपि यद्येककारणकत्वादि* तदा भेदेऽपि, नोचेद्भेदएव उपपद्यतइति नाभेदस्ततः सिद्ध्यतीत्यर्थः। अथ नीलपटयोरभेदबुद्धिरेव सामानाधिकरण्यधीस्तदाऽसिद्धिः, नीलः पट इति प्रतीत्या तयोः संबन्धस्यैव विषयीकरणात्। अन्यथा नीलिमा पटइत्यपि बुद्ध्यापत्तिः। शब्दप्रयोगस्यापि मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वोपपत्तेः। वस्तुतोविरुद्धयोरेकत्र भावाभावावच्छेदभेदेनैव प्रतीयेते, न चात्र सोऽस्ति। अनुमानमप्यनुकूलतर्काभावेन व्याघातरूपप्रतिकूलतर्केण च प्रतिहतमिति संक्षेपः।

---

* सम्बन्धमात्रमपि अनियतैककारणकत्वादि यदि,—इति सो०।
† नीलं पट,—इति सो०।

ऽत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावेऽवृत्तेः। सदातनेत्यपि व्यर्थं स्वरूपयोग्यप्रागभावध्वंसयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वेन प्रागभावप्रध्वंसत्वयोरपि साध्यसत्त्वादिति चेत्। मैवम्। सदातनाभाववृत्त्यभावविभाजकोपाधित्वादिति विवक्षितत्वात्। नचैवमपि दृष्टान्तासिद्धिः, चतुर्द्वा अभावविभागस्य स पुनश्चतुर्द्धेत्यनेन करणात्। संयोगप्रागभावादेर्व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन सदातनपदं, तदनभ्युपगमे त्वनादेयमेवेति तत्त्वम्।

स्यादेतत्। नित्यविभुभोक्तृसद्भावे सर्वमेतदेवं स्यात्। सएव कुतः, भूतानामेव चेतनत्वात्। कायाकारपरिणतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपलब्धेः। कर्म्मज्ञानवासने तु सर्वच प्रतिभूतनियते अनुवर्त्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत्। उच्यते।

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्योनैकं भूतमपक्रमात्।

स्यादेतदिति। भूतचैतन्येऽपि प्रकृतसिद्धौ नित्यविभुभोक्तृनिरासपरेयं शङ्केति। अथैवं घटादिरपि चेतनः स्यादित्यतआह। कायेति। अन्वयेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे समवायिकारणमपि तदेव कल्प्यते, तदन्यस्मिन् मानाभावात् गौरोऽहं जानामीत्यनुभवाच्चेति भावः। ननु शरीरस्यानुभवित्वे कर्त्तृत्वे च तन्नाशादन्यस्य भोक्तृत्वे प्रतिसंधातृत्वे चातिप्रसङ्ग इत्यत आह। कर्म्मज्ञानेति। कर्म्मज्ञानाभ्यां जनिते वासने अदृष्टसंस्कारौ। यत इति। यत्कायसन्ताने* कर्म्म, तत्कायसन्ताने भोगोयत्कायसन्तानेऽनुभवस्तत्कायसन्ताने स्मृतिरित्यर्थः। नान्यदृष्टमिति। एवं बालशरीरेणानुभूतस्य युवशरीरेण स्मरणं न स्यात्, तयोर्भेदात्, अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणे अतिप्रसङ्गात्। न च बाल्ययौवनयोरेकं भूतं शरीरं, अपक्रमाद्विनश्वर† स्वभावत्वात्। न चा-

---

* कार्य्यसन्ताने,—इति ह०। एवं परत्र।

† द्विजन्मग,—इति ह०।

वासनासंक्रमोनास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे॥१५॥

न हि भूतानां समुदायपर्य्यवसितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्। नापि प्रत्येकपर्य्यवसितं, करचरणाद्यवयवापाये तदनुभूतस्य स्मरणायोगात्। नापि मृगमदवासनेव वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यच्च संक्रामति, माचाऽ-

---

न्यवासनाऽन्यच्च संक्रामति, अतिप्रसङ्गादित्यर्थः। ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह। न चेति। (१)स्थिरपक्षे परमाणूनामनुपादेयत्वात् (२)विच्छिन्नकरादीनां खण्डावयविनश्यत्यनुपादानत्वादित्यर्थः। प्रतिदिनमिति। आहारपरिणतिविशेषस्य तद्धेतोरन्यान्यत्वादित्यर्थः। ननु करे मे सुखं पादे मे दुःखमित्यनुभवात् अनुभवव्यधिकरणस्य सुखादेरनभ्युपगमात् कराद्येवानुभविष्ट स्यादित्यत आह। नापीति। कराद्यपाये तदनुभूतास्मरणापातादित्यर्थः। माचेति। मातृगर्भस्थयोर्भिथः संसर्गादित्यर्थः। ननु उपादानं यदनुभविष्ट तद्वासना तदुपादेये संक्रामतीति करादिवासना तदपगमे तदुपादेये संक्रामति, न च मातृ-

---

(१) स्थिरपक्ष इति क्षणिकतापक्षे बाल्ययुवशरीरयोः परमाणुपुञ्जात्मकतया उपादानोपादेयभावे तद्वासनासंक्रमः स्यात् स्थिरपक्षे तदभावान्न स्यादित्यर्थः।

(२) विच्छिन्नेति तथाच तद्वासनासंक्रमाभावात्तदनुभूतं खण्डशरीरेण न स्मर्य्यतेत्यर्थः।

नुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात्। न चोपादानोपादेयभावनियमोगतिः, स्थिरपक्षे परमाणूनां तद्भावात्, खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात्, पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात्।

अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः।

भ्रूणयोस्तथात्वमित्यत आह। न चेति। खण्डेति अवस्थितावयवसंयोगेभ्यएव खण्डावयव्युत्पादादित्यर्थः। न च परमाणूनामेव चैतन्यं, तद्गुणानामतीन्द्रियत्वेन ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः। शरीरान्वयादेश्च कारणत्वमात्रं सिध्यति, न समवायिकारणत्वम्। तदेवं विपक्षबाधकात् शरीरं न चेतनम्, भूतत्वात्, घटवदित्यर्थः। अस्तिति। तत्र पूर्वोत्तरशरीरयोरुपादानोपादेयभावात् वासनासंक्रमात् प्रतिसन्धाननियम उपपद्यत इति भावः। क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः। (१)सत्त्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगि न वा? तत्र स्थैर्ये प्रसङ्गविपर्ययाभ्यामर्थक्रियाव्यापक(२)क्रमयौगपद्याभावात्तद्भावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वानुपपत्तौ, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः, संश्च विवादाध्यासीभूतः शब्दादिरिति पराभिप्रेतं मानम्। ननु क्षणभङ्गे पूर्वक्षणिकभावादग्नि-

---

(१) सदिति न चान्त्यशब्दांशे सिद्धसाधनमन्यथा साध्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं। सत्त्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्।

(२) अर्थक्रियाव्यापकेति यद्यपि क्रमयौगपद्ययोः प्रत्येकं मिलिततया वा नार्थक्रियाव्यापकत्वं, तथापि तदन्यतरत्वेन व्यापकत्वं, अर्थक्रियाकारिणि क्रमकारित्वयुगपत्कारित्वान्यतरनियमादिति बोध्यम्।

न चातिशयोऽप्यतिरिच्यते, किन्तु सोसादृश्यतिरस्कृतत्वाद्रागेव न विकल्प्यते; कार्य्यदर्शनादध्यवसीयते अन्त्यातिशयवत्। तथा च भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्ते, यथा यथा प्रतिसन्धाननियमादयोऽप्युपपद्यन्ते। क्षणिकत्वसिद्धावेवमेतत्, तदेव त्वन्यत्र विस्तरेण प्रतिषिद्धम्। अपि च,

---

मोभावः सातिशयोजायते यतः कार्योत्पादः, सहकारिसहितस्यैव तद्धेतुत्वे क्षणभङ्गानुपपत्तेः। तथा च सातिशयत्वकृत्पादोगृह्येत। न चैवमिति न तत् सिद्धिरित्यतआह न चेति। (१)अतिरिच्यते विविच्य न गृह्यते। असमर्थस्वभावादित्यर्थः। किं त्विति। सादृश्यवशात्तथाभूतोऽपि न तथात्वेनापाततो(२)निश्चीयतइत्यर्थः। (३)तत्किमनिश्चयएव, नेत्याह। कार्यैति। स्वैर्यं सहकार्यपेक्षाऽनुपपत्तेः पूर्वापरकालयोःकार्यदर्शनादर्शनाभ्यामतिशयोऽवसीयतइत्यर्थः। अन्त्यातिशयः सामग्री। सामग्रीवत् कार्यैकसमधिगम्यत्वात् नानुपलम्भमात्रेण निराक्रियतइति भावः। प्रकृतेन सङ्गमयति। तथाचेति।

---

(१) अतिरिच्यत इत्यस्यैव विविच्य न गृह्यत इत्यर्थः। तच्च न चेति सम्बन्धे विविच्य गृह्यतएवातिशय इत्यर्थपर्य्यवसाने सातिशयत्वकृत्पादोगृह्यतेत्यनेष्टापत्तिरिति भावः।

(२) आपातत इति निश्चायकाभावादिति भावः।

(३) सादृश्यस्याग्रेऽपि सत्त्वान्निश्चायकाभावस्तुल्य इत्याशयेनाह तत्किमिति।

न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना॥१६॥

न हि करणाकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारि-लाभालाभौ तन्त्वमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वसिद्धिः । तथैकव्यक्तावप्यविरोधात् । तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष-

---

न वैजात्यमिति । असमर्थव्यावृत्तकुर्व्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिकत्वम्, अन्यथा समर्थस्यैव सतः कार्यजननाजननयोः सहकारिसाहित्यतदभावाभ्यामेवोपपत्तेः । वैजात्ये च सति क्वाप्यनुमितिर्न स्यात् । उपस्थितं कारणगतरूपं परिहृत्यानुपलभ्यमानरूपान्तरेण कारणत्वे, कार्येऽप्युपस्थितरूपमपहायानुपलभ्यमानरूपान्तरेण कार्यलङ्गकया कार्यकारणभावायहात् । तेन चानुमानेन विना न तत्सिद्धिः, क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च प्रत्यक्षादेव क्षणिकत्वसिद्धिरित्याह । नाध्यक्षमिति । अध्यक्षं निर्विकल्पकम् । निश्चयः सविकल्पकम् । क्षणिकत्वनिश्चयाभावान्न तदुन्नेयं क्षणिकत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः(१)। तज्जातीयस्येति पूर्व्वाविशिष्टतज्जातीयस्यैवेत्यर्थः* । तथैकेति । यैव पूर्व्वव्यक्तिः सहकारिवैधुर्यात्कार्यं माकार्षीत्सैव तत् प्राप्तौ

---

* पूर्व्वाविशिष्टजातीयस्येत्यर्थः,—इति सो० ।

---

(१) [बौद्धमते निर्व्विकल्पकमेव प्रमाणं, न तु निश्चयापरनामधेयं सविकल्पकम् । तच्च निर्व्विकल्पकं सविकल्पकोन्नेयमिति सिद्धान्तः । प्रकृते च क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् तदुन्नेयं क्षणिकत्वनिर्व्विकल्पकमप्यसम्भवीति भावः ।]

इति न्यायात्। ततस्तावनादृत्य वैजात्यमप्राणिकमेवाभ्युपेयम्। एवञ्च कारणवत् कार्य्येऽपि किञ्चित् वैजात्यं स्यात् यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येति शङ्कया न तदुत्पत्तिसिद्धिः। दृष्टजातीयमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न, तत्रापि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्यतीत्यविरोधात्। न कार्य्यस्य विशेषस्तत्प्रयुक्ततयोपलभ्यते, नापि कार्य्यसामान्यस्यान्यत् प्रयोजकं दृश्यते इति चेत्। तत् किं कारणस्य विशेषः स्वगतस्तत्प्रयोज-

---

करोतीत्यत्र विरोधाभावादित्यर्थः। ननु दृष्टतज्जातीयाऽपि व्यक्तिस्तदन्यैवेत्यतआह। तद्देति। तत् यदेव पूर्व्वकालवृत्ति तदेवोत्तरकालवृत्ति, तादृग्वैजात्यशून्यमन्यदित्यर्थः। ननु दृष्टजातीयस्य कारणं विना भवतआकस्मिकत्वं स्यात्, तथा च कादाचित्कत्वव्याघातदित्यतआह। दृष्टेति। कारणं विना कार्यस्योक्तदोषो न तु दृष्टजातीयं विनेति तत्र कारणान्तरं स्यादित्याह। तत्रापीति। न कार्यस्येति। कारणविशेषप्रयोज्यं कार्यस्य वैजात्यं, दृष्टजातीयस्य च प्रयोजकान्तरं योग्यानुपलब्धिबाधितमित्यर्थः। तत्किमिति। कुर्व्वद्रूपत्वमपि न कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं दृष्टं, न चोपस्थितकारणतावच्छेदकरूपस्य प्रयोज्यान्तरमिति (१)तदपि* तथेत्यर्थः।

---

* एतदपि,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) एतदपि तथेति कुर्व्वद्रूपत्वमपि योग्यानुपलब्धिबाधितमित्यर्थः।

कतयोपलब्धः, कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोज्यान्तरं दृश्यते, यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात्। शङ्का तूभयत्रापि सुलभेति। कार्य्यजन्माजन्माभ्यामुन्नीयते इति चेत्। न, सहकारिलाभालाभाभ्यामेवोपपत्तेः। उन्नीयतां वा, कार्य्येषु शङ्किष्यते निषेधकाभावात्। न हि धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेद्धुं स्वभावानुपलब्धिः

---

(१)न चेष्टापत्तिः।(२)तेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वात् त्वन्मते प्रामाणिकत्वं न स्यादित्यर्थः। अथ निश्चयेन नोच्यते अपि तु शङ्क्यते, तत्राह। शङ्का त्विति। ननु न कारणवैजात्यं शङ्क्यते येन तत्कार्येऽपि वैजात्यशङ्का स्यात्, किं त्वनुमानसिद्धं, तथा हि, यदि यः प्रागजनकः सएवोत्तरकालमनुवर्तते तदा कथं ततः कार्यजन्म, जनकस्य वा तत्पूर्वं सत्त्वे कथं पूर्वमजननमिति कार्यजननाजननाभ्यां पूर्वोत्तरयोर्वैजात्यमनुमीयतइति शङ्क्यते। कार्येति। जननाजननयोरन्यथाऽप्युपपत्तेर्नानुपलभ्यमानवैजात्यानुमानमिति परिहरति। सहकारीति। निषेधकेति साधकस्येव बाधकस्याप्यभावादित्यर्थः। नन्वनुपलब्धिरेव बाधिकेत्याह। न हीति। स्वभावानुपलब्धिर्योग्या-

---

(१) न चेष्टापत्तिरिति उपस्थितबीजत्वाद्येवाङ्कुरादिप्रयोजकमस्त्वित्यर्थः।

(२) तेनेति बीजत्वादिनेत्यर्थः। तथाच तादृशेष्टापत्तौ तवापसिद्धान्तइति भावः। यद्वा कुर्व्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः। तथा चानेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वाभ्युपगमात् तव कुर्व्वद्रूपत्वं प्रामाणिकं न स्यादिति भावः।

प्रभवति। कार्य्यैकनिश्चेयस्य तदनुपलब्धेरेवानिश्चयोपपत्तेः। कार्य्यस्य चातीन्द्रियस्यापि सम्भवात्। अतएवानुपलब्ध्यन्तरमपि निरवकाशमिति। एवं, विधिरूपयोर्व्यावृत्तिरूपयोर्व्वा जात्योर्विरोधे सति न समावेशः,

---

नुपलब्धिः, वैजात्यस्यायोग्यत्वादित्यर्थः। कार्यैकेति। सतोऽपि वैजात्यस्य व्यञ्जकतत्कार्यानुपलब्धौ वाऽनुपलब्धुपपत्तेः, कार्यानुपलब्ध्या हि कारणं न निश्चीयते न तु तदभावोनिश्चीयते व्यभिचारादिति भावः। ननु धूमकार्यदर्शनेऽपि न धूमवैजात्यं दृश्यते इत्यतआह। कार्यस्य चेति। धूमकार्यमैन्द्रियकमेवेत्यत्र नियामकाभावादतीन्द्रियमपि तदस्तीति तत्प्रयोजकधर्मवैजात्यशङ्का स्यादित्यर्थः। अतएवेति। व्यापकानुपलब्धिरपि न तन्निषेधिकेत्यर्थः। उक्तशङ्कया तदुत्पत्त्याद्यनिश्चयेन व्यापकत्वानिश्चयादिति भावः। वैजात्ये जातिसङ्करं बाधकान्तरमाह। एवमिति। विधिरूपयोरिति स्वमते। व्यावृत्तिरूपयोरिति परमते। (१)विरोधः परस्पराभावसहवृत्तित्वम्*। कुर्वद्रूपत्वस्य शालित्वव्याप्यत्वे यवबीजे तदभावः, व्यापकत्वे कुशूलस्य शालौ तदभावः स्यादिति परस्परव्यभिचारे तयोरेकत्र समा-

---

* परस्पराभाववद्वृत्तित्वम्,—इति सो०।

---

(१) ननु शालित्वकुर्व्वद्रूपत्वयोर्व्विरोधस्य नास्ति सामानाधिकरण्यादित्यत आह विरोध इति।

समाविष्टयोश्च परापरभावनियमः, अन्यूनानतिरिक्त-वृत्तिजातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावात् । व्यावर्त्य-

---

वेशेन स्यादित्यर्थः । अन्यूनेति । (१)पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गात् बाधकाच्चेति भावः । प्रमाणाभावमेवाह व्यावर्त्यति । यथा वृत्तत्वभ्रिंशपात्वयोर्व्यावर्त्यभेदाद्विरोधः(२) एकस्य हि वृत्तमात्रं व्यावर्त्यमन्यस्य वृत्तविशेषोऽपि पनसादिर्न तथा बुद्धिलज्ञानत्वयोर्व्यावर्त्यभेद इत्यर्थः ।

ननु समाविष्टयोर्जात्योर्न परापरभावनियमः, घटत्वसुवर्णत्वयोर्व्यभिचारात् । (३)न चोपष्टम्भकपार्थिवभागवृत्त्येव घटत्वं न सुवर्णवृत्तीति वाच्यम् । एवमपि काष्ठपाषाणघटादावप्रतीकारात् । नापि मार्दवे घटे घटत्वं अन्यच्च तु तथाविधसंस्थानवत्त्वगुणयोगाद्गौणो-घटव्यवहारः, मुख्यत्वस्य विनियन्तुमशक्यत्वात् । अथ संस्थानवृत्त्येव घटत्वं न द्रव्यवृत्तीति न तयोः समावेशः, (४)संस्थानं हि अवयव-

---

(१) पर्यायेति सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदसम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावादिति भावः । अनुगतबुद्धिबलात्तेषु नियामकं सिद्धलाघवादेकमेव सिद्धतीति नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकजातिद्वयस्वीकार इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) विरोध इति । यद्यप्यत्र विरोधो न सामानाधिकरण्याभावो नापि परस्परात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वं, तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभ्युपगमात्तथाप्यन्यूनानतिरिक्तव्यक्तित्वातिरिक्तत्वाभावस्य स इह विवक्षित इति बोध्यम् ।

(३) नचोपष्टम्भकेति समाविष्टत्वमेव नानयोरिति भावः ।

(४) ननु संस्थानवृत्तित्वेऽपि कथं न द्रव्यवृत्तित्वमत आह संस्थानं हीति ।

भेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः ।

वृत्तिः संयोगएव । (१)युक्तं चैतत्, कथमन्यथा तस्मिन्नेव सुवर्णे तत्संस्थानसत्त्वासत्त्वाभ्यां घटतदभावव्यवहार इति । तन्न । तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । (२)गुणगतजातौ* न सांकर्यदोषइति मतन्निर्बीजमेव । अचाङ्गः । सुवर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वम् । न चैवं सुवर्णादिघटेष्वनुगतव्यवहारो न स्यात्, घटत्वस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेन व्यक्तिस्थानीयत्वादिति वाच्यम् । भिन्नजातीयघटेषु (३)तादृग्संस्थानवत्त्वेनोपाधिना तथा व्यवहारात् । तर्हि संस्थानवृत्त्येवान्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वमस्तु । तन्नानात्वस्यावश्यकत्वात् । एतावता संस्थानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि घटव्यवहारस्य सङ्गच्छतइति चेत् । न । महान् नीलोघटश्चलतीति परिमाणरूप-

---

* गुणजातौ,—इति ह० । मकरन्दसम्मतस्चायं पाठः ।
† तादृक्,—इति ह० । मकरन्दसम्मतस्चायं पाठः ।

---

(१) संस्थानवृत्तित्वे युक्तिमाह युक्तश्चैतदिति ।
(२) गुणजातावितिं तद्दोषताप्रयोजकस्य बीजस्य तुल्यत्वादिति भावः ।
(३) तादृगिति यद्यप्यवयवसंयोगात्मकसंस्थानं नावयविनि, तथापि परम्परासम्बन्धेन तद्वत्त्वं बोध्यम् । अतएव तदेकार्थसमवायिद्रव्यत्वं तत्त्वमिति वक्ष्यतीति भावः । एवञ्च घटपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि सएवोपाधिरन्यथा नानार्थतापत्तेरिति ध्येयम् ।

विशेषकर्म्मसामानाधिकरण्यप्रतीतेः । न च संस्थाने गुणे तत्संभवः । (१)यद्वा, संस्थानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपाधिर्घटत्वम् ।

---

(१) नन्वेवं घटत्वस्य जातित्वस्यैव मानाभावः कुतो नानात्वं, अनुगतमत्वादिना हि तत् सिद्ध्यति, तद्विषयश्चोपाधिरेवेति कथं तत् सिद्धिः । नचैवं तारत्वादिकमपि नानाजातिर्न स्यादिति वाच्यं उत्कर्षादेर्जातित्वनियमे जातिसङ्करादनन्यगत्या नानात्वाभ्युपगमात् तत्रानुगतोपाधेरपि तज्जातिघटितत्वाच्चेत्यनुग्रथात्तथैव सिद्धान्तमाह यद्वेति। संस्थानविशेषवत्त्वं नावयविनीति तदेकार्थसमवायित्वमुक्तम् । कपालरूपादावप्रिसङ्गवार णाय द्रव्यपदम् । ननु संस्थानविशेषस्यानुगतत्वात् कथं तद्घटितोपाध्यनुगमः ? तद्विशेषत्वं हि घटावयवसंयोगत्वं वा, कपालद्वयसंयोगत्वं वा, अन्यद्वा ? नाद्यः, घटत्वस्याननुगमात्, उक्तोपाधिनैव तदनुगमेऽन्योन्याश्रयात् । नापि द्वितीयः, घटत्ववत् कपालत्वस्याप्यभावात्, तच्च तत्राप्येवमनुगमकोपाधिगवेषणे घटत्वधीस्तावद्विषयग्रतभारमश्वरा स्यात् । नान्त्यः, तदनिरुक्तेः । न च जातिविशेषएव तथेति वाच्यम्, अन्यतरकर्म्मजत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । एवञ्चाद्यकल्पेऽपि तादृक्संस्थानवत्त्वेन कथमनुगमइति । नचैकव्यक्तिसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इति वाच्यं कस्यचित् काचिद्व्यक्तिर्बुद्धिविषयः कस्यचित् काचिदिति सकलानुगतबुद्धिविषयानुगतोपाध्यभावात् । अतएवाद्यकल्पे एकजातीयघटसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इत्यपास्तं । अत्राहुः । आद्यकल्पएव साधुः । अनन्यगत्या घटपदस्य नानार्थत्वं, अत्तादिपदवत् । उक्तोपाधेरनुगतत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रतीतेः ग्राब्द्याः सन्दिग्धत्वेन नानार्थत्वस्यैवोचितत्वात् । अन्यथा तावदन्यतमत्वाद्यनुगतोपाधिसत्त्वेऽत्तादिपदेऽपि तथात्वं न स्यात् । मार्द्दवौवर्ण्यादिसाधारणी यद्यनुगतधीरस्ति, तदा तद्वदेव तत्प्रकारकाद्यतयाऽस्तु । तद्घटजातीयसदृशसंस्थानवत्त्वेनैव वा

परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे गोत्वाश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, एतत् कुतः? परस्परपरिहारेण सर्व्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्,

---

ननु क्वचिदसमावेशदर्शनादस्तु अनयोर्विरोध इत्याह। परस्परेति। विरोधे क्वचित्समावेशो न स्यादन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। सामग्रीति। गोत्वाश्वत्वव्यञ्जकव्यक्तिसामग्र्योर्विरोधात्तयोरसमावेश

तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकारकप्रतीत्यभावाच्च, तन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वमिति। केचित्तु माहेय एव घटे घटत्वमन्यत्र तथाविधसंस्थानगुणयोगाद्गौणत्वलक्षणव्यवहारः। मुख्यत्वे विनिगमकस्तु निरूपाधिप्रयोगएव, घटमानयेत्युक्ते माहेयव्यवहारात्, सुवर्णादिपदसमभिव्याहारात् सौवर्णादिव्यवहारः। अन्यथा प्रयोगस्य शक्याशक्यसाधारणत्वेन मुख्यत्वनिर्णयः क्वापि न स्यात्। अतएव सौवर्णादिगवादौ गोपदमसुख्यम्। तदिदमुक्तं, पिण्डकमय्यो गाव इत्यत्र गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणेति। ननु शाब्दोव्यवहारो यथा तथाऽस्तु, सौवर्णादिसाधारणी प्रत्यक्षानुगतधीः कथमिति चेत्। न, सौवर्णादिगवादावपि तुल्यत्वात्। यदि च तत्र तत्साधारणी गवाकारानुगतमतिरसिद्धा, सिद्धौ वा तत्तुल्यसंस्थानवत्त्वोपाधिविषया, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। अन्यथा घटं दण्डादित्यत्र वेदे सौवर्णमार्दादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात्। सौवर्णादिसत्त्वे माहेयं घटमानयेति तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानं लाक्षणिकान्वयबोधशङ्कानिरासाय। सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानवदिति वदन्ति।

नेदमप्यध्यक्षम्। एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युन्नीयते। यावत् कार्य्ययोः परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत्। तर्हि कम्यशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात्। दृश्यते तावदिदमिति चेत्,

---

दृत्यर्थः । कुतदृति । (१)एतद्विरोधस्वरूपम्। सामग्योरेव विरोधः कुतोमानात्सिद्ध दृत्यर्थः । परस्तच्च मानमाह। परस्परेति । अतीन्द्रियसामग्योरन्योन्यं सहानवस्थाननियमोनासर्वज्ञाध्यक्षगम्य दृत्याह । नेदमिति । (२)प्रत्युत सामग्येकदेशकालदिगादिरूपसमावेशेन यदेव गोरश्वस्य च कारणं दृष्टं, तस्यैव पशुजनकत्वमिति स्वरूपेण गवाश्वसामग्योरप्येककार्यजनकत्वरूपः समावेशएव कल्प्यतदृत्याह । एकदेशेति । कार्ययोरिति कार्ययोर्विरोधात्तत्सामग्योर्विरोधः कल्प्यत दृत्यर्थः। कम्येति । सौगतैः कर्म्मण आश्रयभिन्नस्याखीकारात् कम्यलग्निंशपात्वजात्योर्न समावेशः स्यात्, चलपिप्पले निश्चलशिंशपायाश्च परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । दर्शनादर्शनकृतएव

---

(१) जिज्ञासकृतिमपाकरोति विरोधस्वरूपमिति ।

(२) प्रत्युतेति उभयसामग्र्येकदेशसाधारणकारणकालदिगादेः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्य्यजनकत्वेन दृष्टान्तेन तदुभयासाधारणकारणयोरप्येकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामग्र्या अप्युक्तः समावेशः स्यात्, सामग्र्याः साधारणासाधारणकारणात्मकत्वादित्यर्थः। यद्वा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वं, तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्य्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः।

गोत्वाश्वत्वयोरपि न द्रक्ष्यते इति का प्रत्याशा ? तथाच गतमनुपलब्धिलिङ्गेनापि, क्वचिदपि विरोधासिद्धेः। ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः। नन्वस्ति तत्, तथाहि, वृक्षजनकपचकाण्डाद्यन्तर्भूता शिंशपासामग्री, सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत्। एवं, शाखादिमन्माचानुवन्धी वृक्षव-

---

समावेशासमावेशवदित्याह। दृश्यतदिति। यथा तयोरन्योन्यपरीहारस्थितयोरपि क्वचित्समावेशस्तथा तादृश्योर्गोत्वाश्वत्वयोरपि समावेशः स्यादित्याशङ्क्येत्याह। गोत्वेति। गोत्वाश्वयोः समावेशे दूषणमाह। तथाचेति। (१)गोत्वाश्वत्वयोः समावेशेन विरोधासिद्धौ गोत्वस्याश्वत्वविरुद्धस्योपलब्ध्याऽश्वत्वाभावानुमानं न स्यात्। तथा च कार्यलिङ्गकमनुमानं गतमिति प्रागुक्तं, सम्प्रत्यनेनापि गतमित्यर्थः। क्वचिदपीति। अन्यत्र समावेशसंशयादिति भावः। एवञ्च वृक्षं विना शिंशपाऽनुपलब्धिरूपविपक्षबाधकनिश्चेयं शिंशपायावृक्षस्वभावत्वमपि न निश्चीयेत, शिंशपात्वमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदिति शङ्कायाः सत्त्वादित्याह। ततदिति। विपक्षे बाधकान्तरमाह नन्व-

---

(१) गोत्वाश्वत्वयोरिति एवमुपाधिसाङ्कर्यमपि न दोषः स्यात्, परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणोपाध्योः समावेशे विरुद्धोपाध्योरपि सङ्करशङ्कयाऽन्यतरेणान्यतराभावानुमानं न स्यादिति तुल्यत्वादिति प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितमनुसन्धेयम्।

वहारस्तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः, स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत्। एवन्तर्हि शिंशपासामग्यन्तर्भूता चलनसामग्री*, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता† भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत्। तथा, शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तद्विशेषानुबन्धी च चलनव्यवहारः‡ स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यम्। नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चलनत्वं न तु तद्विशेषमाचाधीनमिति चेत्। यदि नोदना-

---

स्तीति। तद्विपक्षे बाधकम्। शिंशपात्वेन वृक्षत्वं साध्यं, वृक्षव्यवहारोवा? उभयत्र कार्यकारणभावोविपक्षे बाधक इत्यर्थः। तथा च, चलपक्षता§ शिंशपात्वं, तद्व्यवहारश्च शिंशपाव्यवहारं न व्यभिचरेदित्याह। एवं तर्हीति। न च शिंशपासामग्यन्तर्वर्त्तिन्येव चलपक्षतासामग्री, किन्तु तद्भिन्नेवेत्याह। नोदनेति। नोदनाद्यः किं शिंशपाविशेषाएव, तद्विशेषजनका वा? इयमपि नास्तीत्याह। यदीति। तथा च तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिचारे शिंशपा वृक्षं

---

* चलादिसामग्री,—इति क्री०।

† चलादिरूपता,—इति क्री०।

‡ चलव्यवहारः,—इति क्री०।

§ चलपक्षतासामग्री,—इति ह०।

दयः स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषाएव, अथास्वभावभूतास्ततः सहकारिणएव। ततस्तानासाद्य* निर्व्विशेषैव श्लिंशपा चलनस्वभावत्वमारभते† इति। तथाच कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः? स्वभावभूताएवागन्तुकसहकार्य्यनुप्रवेशाद्भवन्तीति चेत्। एवन्तर्हि दृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्य्यनुप्रवेशादेव श्लिंशपाऽपि जायते इति न कश्चिद्विशेषः। एवमेतत्, किन्तु श्लिंशपाजनकास्तरु-

---

व्यभिचरेदिति भावः। ननु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सत्सु सम्भूयमाचकारिणोनोदनादयइत्यतआह। अथेति। भावस्य समर्थैकस्वभावत्वेऽपि कार्यकरणाकरणयोः सहकारिलाभालाभप्रयुक्तत्वात् प्रसङ्गतद्विपर्ययोरभावे प्रतिबन्धासिद्धेरनुमानात् कुतः क्षणिकत्वमित्याह। तथाचेति। श्लिंशपायाः स्वभावभूताअपि नोदनादयआगन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाज्जायमानाः श्लिंशपां विना भविष्यन्तीत्याह स्वभावेति। एवं वृक्षस्वभावभूता श्लिंशपाऽऽगन्तुकसहकारिवशेन‡ जायमाना वृक्षं विनाऽपि स्यादिति गूढाशय आह। एवं तर्हीति। आशयमविद्वान् शङ्कते एवमिति। किन्त्विति। आगन्तुकाअपि

---

* तथाच तानासाद्य,—इति क्षी०।

† चलस्वभावमारभते,—इति क्षी०।

‡ सहकारिविशेषेण,—इति सो०।

सामग्रीमुपादायैव, चलनजनकास्तु न तामेव किन्तु मूर्त्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत्। मैवम्। कम्पजनकाः शिंशपाजनकविशेषाअपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्तानिति नियामकाभावात्। शिंशपाजनकास्तद्विशेषाएव कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तवः* सहकारिणइति चेत्। एवन्तर्हि तानासाद्य सदृशरूपाअपि केचित् कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा। तथाच तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेषः स्यात्†। तस्मादिरुद्धयोरसमावेशएव, समाविष्टयोश्च परापरभावएव। अनेवं-

---

तद्व्याप्याएवेत्यर्थः। तामेव शिंशपासामग्रीमेवेत्यर्थः। आशयमुद्घाटयति। कम्पजनका इति। शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः तान् शिंशपाजनकान्, वृक्षजनकानां कारणानां विशेषाः तान् वृक्षजनकानित्यर्थः। तद्विशेषा वृक्षजनकविशेषादित्यर्थः। एवं तर्हीति। तज्जातीयएव सहकारिलाभालाभाभ्यां कार्यजननाजनने इति कृतः क्षणिकत्वमित्यर्थः। वैजात्यनिराकरणमुपसंहरति। तस्मादिति। अनेवमिति। येषां न विरोधोन वा परापरभावः, तेषां सहभाव-

---

* किन्त्वागन्तुक,—इति आ०।

† इति स्यात्,—इति श्री०।

भूतानां द्रव्यगुणकर्म्मादिभावेनोपाधित्वमाचम्। तेषान्तु विरुद्धानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्, जातीनाञ्च भिन्नाश्रयत्वात्। तथा च कुतः क्षणिकत्वम्? वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्त्ता? मा भूदनुमानमिति चेन्न, तेन हि विना न तत्सिद्ध्येत्*। न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति, तथा निश्चयाभावात्, गृहीतनिश्चितएवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। ननु

माचाद् व्यवस्थितानां भूतत्वकार्यत्वमूर्तत्वानां द्रव्यादिभावेन द्रव्यादिरूपतया उपाधिमाचत्वं† न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः।

ननु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां कथमित्यतआह। तेषामिति। तेषां द्रव्यत्वादीनां कुतो‡ न समावेश इत्यतआह। व्यक्तिभेदात्। व्यङ्ग्याश्रयभेदादित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति जातीनां चेति। द्रव्यादिव्यक्तिगतत्वेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः। तथा चेति। परापरभावाभावेन वैजात्याभावादित्यर्थः। तथापि तत्स्वीकारे दण्डमाह। वैजात्येति। तथेति। नीलमिदमितिवत् क्षणिकमिति निश्चयाभावादित्यर्थः। तथाप्यध्यक्षं निर्विकल्पकं तथा स्यात् ततएव प्रकृतसिद्धेरित्यतआह। गृहीतेति। निर्विकल्पकस्य सविकल्पकोज्ञेयत्वात् तदसिद्धौ निर्विकल्पकसत्तायां मानाभावादित्यर्थः। नन्वयं घट-

---

* कुतस्तत्सिध्येत्,—इति क्षी०।

† उपाधिरूपत्वं,—इति सो०।

‡ कुतोऽयं,—इति ह०।

वर्त्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः, न चासौ पूर्व्वापरवर्त्त-. मानक्षणात्मा, ततो मानत्वनिश्चयएव भेदनिश्चयइति चेत्। किमत्र तदभि*मतमायुष्मतः? यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नं, तस्य स्थैर्य्यास्थैर्य्यसाधारणात्। अथ धर्म्मः, तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्म्मिणः किमायातं? तस्य ततोऽन्यत्वात्। वर्त्तमानावर्त्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत्। यदि सदसत्त्वं तत्। तन्न, अनभ्युपगमात्। तादृप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात्। सदसत्संबन्धश्चेत्, किमसङ्गतं? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः। क्रमेणानेकसंबन्धएक-

---

दत्यनुभवोऽस्ति, स च घटइति धर्मिणं अयमिति वर्तमानत्वं विषयीकरोतीति वर्तमानत्वनिश्चयएव क्षणिकत्वनिश्चयइति तदुक्तीत-मधत्तमस्येवेत्यतआह। नन्विति। वर्तमानत्वं किं घटएव, तद्धर्मो-वा? आद्ये, तदवच्छिन्नएव कालः तस्य वर्तमानः कालः। स च तस्य स्थैर्येऽपि सम्भवति। एकक्षणात्मकत्वं तस्य घटस्यासिद्धमेव। अन्त्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्धर्मिभेद इत्याह किमत्रेति। तादृप्येणैवेति। द्वितीयादिक्षणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् वर्तमानत्वमेवेत्यर्थः। ननु पूर्वा-पराभ्यां सदसत्क्षणाभ्यां संबन्धएकस्य विरुद्धइत्याह। सदसदिति। सदसद्विषयैकज्ञाने तदुभयसंबन्धो यथा न विरुध्यते, तथा वाह्येऽपी-त्याह। ज्ञानवदिति। ज्ञाने तदुभयसंबन्धएकदैवेति न विरुद्धः,

---

*। तदपि,—इति क्वा०।

स्यानुपपन्नइति चेत्। न, उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्याप्युपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत्। अस्ति तावदेतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु भ्रान्तोऽपि नास्तीति विशेषः।

स्यादेतत्। मा भूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे*, तथापि सन्देहोऽस्तु, एतावताऽपि सिद्धं समीहितं चार्वाकस्येति चेत्। उच्यते।

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः।
एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः॥१७॥

क्रमिकस्तु विरुद्ध इत्याह। क्रमेणेति। तत्संबन्धकारणक्रमादेव सोऽप्यविरुद्धइत्याह। उपसर्पणेति। प्रत्ययः कारणम्। तादृग्येणैव प्रत्यभिज्ञानादित्याक्षिपति। प्रत्यभिज्ञानमिति। विरुद्धधर्मवद्विषयत्वादिति भावः। परिहरति। अस्तीति। प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामिति शेषः। वस्तुतोविरुद्धधर्माध्यासाभावात् प्रमाणत्वमपि निरूपितमेवेति भावः। तदनेन स्थैर्यं प्रमाणमुक्तम्।

सिद्धमिति। (१)क्षणिकत्वसन्देहेऽपि चार्वाकमतसिद्धेरित्यर्थः। अत्र सन्देहः स्थैर्ये, तद्दर्शने वा, प्रामाण्ये वा? द्वतीयेऽपि प्रामाण्यमात्रे, प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये वा? नाद्याविति आह। स्थैर्यमिति। प्रत्यभिज्ञानानुव्यवसायाभ्यां

---

* मा भूदनुमानं मा च भूदध्यक्षं क्षणिकं,—इति क्री०।

---

(१) क्षणिकत्वसन्देहेऽपीति स्थैर्यासिद्धा चार्वाकाकाङ्क्षितसिद्धेरित्यर्थः।

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः, प्रत्यभिज्ञानस्य दुरपह्नवत्वात्। नापि तत्प्रामाण्ये, स हि न तावत् सार्व्वचिको व्याघातात्। तथा हि, प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहोऽपि न सिध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि सिध्येत्, निश्चयस्य तदधीनत्वात्। कोटिद्वयस्य चादृष्टस्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः? तद्दर्शने च कथं सर्व्वथा तदसिद्धिः? एतेनाप्रामाणिकस्तद्व्यवहारइति निरस्तम्।

स्थैर्यतज्ज्ञाननिश्चयादित्यर्थः। (१)वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वारसिकइति भावः। न त्वतीयः, क्वचिदपि प्रामाण्याप्रसिद्ध्या तत्कोटिकसंशयस्याप्यभावादित्याह। न प्रामाण्यइति। न चतुर्थः, एकत्र क्षणे येन विरुद्धधर्मसंसर्गाभावेनैकत्वनिश्चयस्तेनैव स्थिरेऽपि तन्निश्चयादित्याह। एकतेति। तथाहीति, सन्देहीत्यनुव्यवसायमानकत्वात् तस्येत्यर्थः। तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ। तदपि प्रामाण्यम्। निश्चयस्येति। निश्चयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात्, तेन विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा, सन्देहनिश्चयस्यापि तदनुव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः। तद्दर्शने चेति। प्रामाण्यदर्शने चेत्यर्थः।

---

(१) वादीति स्वारसिकस्यैवात्र निषेध्यत्वात्। अतएवोक्तं मूले, न स्वरसवाही सन्देह इति।

सर्व्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः। प्रकृते प्रामाण्यसन्देहो लूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेत्। न, एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात्। अनिष्टौ वा न किञ्चित् सिध्येत्। सिध्यतु यच्च विरुद्धधर्म्मविरहइति चेत्, तेनैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते। स इह सन्दिह्यते इति चेत्, तुल्यमेतत्। क्वचिन्निश्चयोऽपि कथञ्चिदिति चेत्, समः समाधिः।

नन्वेतत् कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवत्तदा सर्व्वसाधारणं स्यात्। न हि नीलं किञ्चित् प्रत्यनीलम्। अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः, औपाधिकत्वे त्वनवस्था। असाधारणत्वमप्यस्य स्वभावएव; ततउत्पत्तेरारभ्य कुर्य्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत्। उच्यते।

प्रकृते स्थैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने। न किञ्चिदिति क्षणिकोयेको न स्यादित्यर्थः। तुल्यमिति। क्षणिकस्याप्येकत्वे सन्देहः इत्यर्थः। क्वचिदिति यच्च न विरुद्धधर्मसंसर्गइत्यर्थः। समइति स्थिरेऽपि तदभावएवेत्यर्थः।

तदेवमलौकिकं परलोकसाधनं सिद्धम्। तच्च शङ्कते। नन्विति। यथा नीलं सर्व्वेण निरूप्यमाणं नीलं, तथा सर्व्वेण निरूप्यमाणं कारणं स्यादित्यर्थः। तथात्वं सर्वसाधारणम्। औपाधिकत्वे इत्यत्रोपाधेरि-

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत्।
तद्युक्तं तच्च तच्छक्तमिति साधारणं न किम्॥१८॥

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकमेवाभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिकत्वानुपपत्तेः। न च कार्यकारणभावस्यापारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति, नित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि

त्यनुषङ्गनीयम्। अथेति, नियतकार्य्यप्रतियोगिककारणत्वमेव स्वभावदित्यर्थः। ततदिति। यद्यस्य स्वाभाविकं* तत्तदुत्पत्तितएवारभ्येति बीजस्य बीजत्वमिवाङ्कुरकारित्वमप्युत्पत्तितएव स्यादित्यर्थः। ततः कारणत्वमस्य न साधारणमसाधारणं वेति भावः।

परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणत्वापादनेन हेतुशक्तिरेव निरस्तत्वेन मता, तथा च नीलाद्यपि परमार्थसन्न स्यात्, नित्यत्वप्रसङ्गात्, ततो वैधर्म्यदृष्टान्ताभावात् स्वत्पक्षो न सिध्यतीत्याह। हेतुशक्तीति। तद्युक्तमिति। सहकारियुक्तं तच्च कार्यं तत्कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयतदिति सर्वसाधारणमस्त्येव, नीलादेरपि तदेव सर्वसाधारणमित्यर्थः। अस्य नीलादेः। अपरमपि कार्यकारणस्वरूपमपि।

---

* स्वाभाविकं रूपं,—इति ह०।

तथा, न वोभयमपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्य्यात्। तत्स्वभावत्वादिति यदि, तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्य्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिव्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्*। इदञ्च साधारणमेव, सर्व्वैरेव तथोपलम्भात्। न हि नीलादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति।

स्यादेतत्। अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते। तथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्य्यते नान्वयमात्रेण, अतिप्रसङ्गात्। न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः। न च सोपाधेरसावस्त्येवेति साम्प्रतं, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽप्यनधिकारात्। जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा? न प्रथमः,

---

इदञ्चेति। तथा चेष्टापादनमिति भावः। नन्वेवमदृष्टस्यात्मवृत्तित्वेऽपि नात्मा समवायिकारणं नाप्यन्यदिति तदभावादसमवाय्याद्यपि न कारणमिति तन्नित्यत्वेन न यागादिजन्यत्वं, नापि भोगनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याह। स्यादेतदिति। न चेति। नित्यत्वेन न कालतोव्यतिरेको विभुत्वेन न देशत इत्यर्थः। ननु केवलस्य व्यतिरेकाभावेऽपि शरीराद्युपहितस्य तस्य स्यादित्याह। न च सोपाधेरिति। तथाभूतस्येति। नित्यविभोस्तदयोग्यत्वादित्यर्थः।

---

* व्यवहारस्थापनात्,—इति आ०।

पूर्ववत्। नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव। तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात्। तद्वत इति चेत्। न, स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात्। भावे वा, सएव कारणं स्यात्। अचोच्यते।

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित्।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि॥ १९॥

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्य्यान्नियतः पूर्वभावः। स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात्। अन्यथा, कार्य्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात्। तेन तस्यानु-

---

तत्र विकल्प्य हेतुमाह। जनितोहीति। अन्त्येऽपि व्यापकोऽव्यापको वेति द्रष्टव्यम्। पूर्ववदिति। उपाधिजनकत्वग्राहकव्यतिरेकाभावः तुल्यएवेत्यर्थः। द्वितीयस्याद्ये दोषमाह। पूर्ववदिति। नित्यविभोरुपाधेरपि व्यतिरेकाभावदित्यर्थः। नित्याव्यापकोपाधिपक्षे दोषमाह। तथापि चेति। विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पर्यवसानादित्यर्थः। तद्वतः उपाधिमतः। सएव विशिष्टएव न तु विशेष्यात्मेत्यर्थः।

येन केन चिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः। व्यापकस्यापीत्यत्र हेतुत्वमनुषञ्जनीम्। तन्निश्चये हेतुमाह। धर्मिधीरिति। बुद्ध्यादिभिः कार्यैः समवायिकारणतयाऽऽत्मादयोऽवगम्यन्ते इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वग्रह इत्यर्थः। तेनेति। कार्यव्यक्त्याऽनुमेयकारणव्यक्तेरन्वयाद्यनुविधानादर्शनादित्यर्थः। अथ

विधानानुपलम्भात्। उपलम्भे वा, कार्य्यलिङ्गानवकाशात्, प्रत्यक्षतएव तत्सिद्धेः। तज्जातीयानुविधानदर्शनात् सिद्धिरन्यत्रापि न वार्य्यते। तथापि कोष्ठगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्य्यात् कारणं सिध्येत्, अन्यत्र तथा दर्शनादिति चेन्न। बाधेन सङ्कोचात्। विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः। दर्शनमात्रेण चोत्कर्षसमत्वात्(१)। अस्य चेश्वरे विस्तरो वक्ष्यते। सर्व्वव्याप-

---

कार्य्यकारणव्यक्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यान्न तयोः कारणत्वं गृह्यते, *तत्तज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति स्वगुणान् प्रति घटादेरन्वयव्यतिरेकज्ञाने घटत्वादिकं न प्रयोजकं किन्तु द्रव्यत्वमेव। तर्ह्यन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यस्तीत्याह। तज्जातीयेति। बाधेनेति। धर्मिग्राहकमानेनात्मादीनां स्वनिष्ठकार्यगुणेषु कारणत्वग्रहात् बाधोन्नीतपक्षेतरत्वोपाधेर्व्याप्यभावादिति भावः। विपक्षेति। दृष्टान्ते तथात्वदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौरवादित्यर्थः। अन्यत्र तथा दर्शनादित्यत्राह। दर्शनमात्रेणेति। नन्वबाधकाद्गुरोरपि प्रयोजकत्वमित्याशयेन बाधकमाह। सर्वेति।

---

* अत्र, किन्तु,—भवितुं युक्तम्।

---

(१) [दृष्टान्तधर्म्मं साध्येन समासञ्जनमुत्कर्षसमः। यदि क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवत् क्रियावानेवात्मा, लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति। अथ न स्पर्शवान्, लोष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति,—इति न्यायभाष्यमत्रानुसन्धेयम्। तथाच, हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रात् कस्यचिद्धर्म्मस्य प्रसञ्जनं उत्कर्षसमः। अयमेव दृष्टान्तसमोऽप्युच्यते।]

कानां सर्व्वान् प्रत्यन्वयमाचाविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो-बाधकमिति चेत्। न, अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात्। तथा हि,

---

व्यतिरेकासम्भवेऽन्वयमाचस्यैव कारणताग्राहकत्वे तदविशेषात् सर्वत्र कार्ये नित्यविभोः कारणत्वप्रसङ्ग इति व्यतिरेकोऽपि तत्प्रयोजक-इत्यर्थः। अन्वयेति। रूपादिकार्यं प्रति घटादि अन्वयव्यतिरेक-वद्दृष्टं, तज्जातीयश्चात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवायिकारणजातीय-इति यावत्। (१)यद्वा। अन्वयव्यतिरेकवति कारणे सहकारि-साकल्यासाकल्याभ्यां कार्यकरणाकरणे दृष्टे, तद्वदत्राप्यन्वयव्यतिरेक-वज्जातीयत्वम्। न चैवमतिप्रसङ्गः, व्योमादेर्ज्ञानासमवायित्वात्। तथात्वे चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य श्रौत्वप्रसङ्गात्। दिक्काल-विशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। (२)अतएव तच्च कार्याजनने सह-कारिवैकल्यमतन्त्रम्। न चैवमपि व्योमादेः कार्यमात्रे निमि-त्तत्वापत्तिः, अन्यथासिद्धत्वात्। घटं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहएवान्यकार्यं प्रति तद्ग्रहात्। अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहएव यस्य यं प्रति तद्-ग्रहः, तदन्यथासिद्धमिति प्रागुक्तमित्यर्थः। विपक्षेति। यदीदं कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिप्रयोजकजन्यं न स्यादन्यदेशं स्यादेवं कालेऽपीति सर्व्वत्रोत्पत्तिसततोत्पत्तिप्रसङ्गवाच्येन तर्केणेत्यर्थः। उभयं क्रमेण

---

(१) अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमतिप्रसक्तमित्यनुग्रयादाह, यद्वा अन्वय-व्यतिरेकवतीति।

(२) अतएवेति तथाच ज्ञानं प्रति व्योमादेर्न निरुक्तमन्वयव्यतिरेकवज्जा-तीयत्वमिति भावः।

कार्य्य समवायिकारणवद्दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जातीयकारणकं, आश्रयाभावे किं प्रत्यासन्नमसमवायिकारणं स्यात्, तद्भावे निमित्तमपि किमुपकुर्य्यात्? तथाचानुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्व्वा सर्व्वत्रोत्पत्तिर्व्वा स्यात्। एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियतदेशोत्पादे सएव देशोऽवश्यापेक्षणीयः स्यात्। तथा च सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदति-

---

विवृणोति तथाहीति। आश्रयाभावदिति। (१)समवायिकारणवृत्तेरेवासमवायिकारणत्वादित्यर्थः। ननु निमित्तवति नियतदेशएव कार्य्योत्पत्तिरिति किं समवायिनेत्यत आह। एवमपीति। आश्रय*-देशस्थैव समवायित्वादित्यर्थः। (२)तथापि समवायिविशेषसिद्धिः कुतइत्यत आह। तथाचेति। प्रसिद्धसमवायिवृत्तित्वबाधकसहकृतं समवायिवृत्तित्वसाधकमेवाप्रसिद्धसमवायि विषयीकरोति, सामान्यग्राहकस्यापि मानस्य सहकारिविशेषात् विशेषे पर्य्यवसानदर्शनादित्यर्थः। यदा तु समवायिवृत्तित्वानुमानानन्तरं बाधकावतारः,

---

* स्वाधार,—इति सो०।

---

(१) समवायकारणवृत्तेरेवेति स्वस्वाश्रयान्यतरसमवायिकारणवृत्तेरेवेत्यर्थः। तथा चोभयाश्रयान्तर्भाव इति भावः।

(२) तथापीति असमवायिनोऽप्याधारत्वसम्भवादिति भावः।

रिक्तसिद्धिं कोवारयेत्? एवमसमवायिनिमित्ते चोह-नीये।

तदा केवलव्यतिरेकिणः तत्सिद्धिरिति भावः। एवमिति। तदन्यतराभावेऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः। (१)वस्तुतः समवायिकारणलग्रहे अन्योन्याभावरूपव्यतिरेकएव प्रयोजकः न तु संसर्गाभावग्रहो-निमित्तसाधारणत्वात्। यत् कपालं तत्र घटो यत्र कपालं तत्र

---

(१) वस्तुत इति यद्यपि समवायित्वसमानाधिकरणं कारणत्वमेव समवायिकारणत्वं तच्च विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु गोत्वादिसमवायित्वसाधारणसमवायित्वग्राहकसमाजात् कारणत्वग्राहकादेवार्थसमाजमहिम्ना विशिष्टसिद्धिः। अन्यथा समवायिकारणत्वस्यापि विशिष्टस्य ग्राह्यत्वे ग्राहकान्तरसम्बन्धमनुखियेत। न हि तत्र संसर्गाभावग्रहः प्रयोजको निमित्तसाधारणत्वात्। नाप्यन्योन्याभावग्रहः तदधिकरणकार्य्यानुत्पादेन तस्य तत्राभावात्। यदि च कारणत्वमात्रमेव ततो ग्राह्यं तस्य निमित्तसाधारणतया ग्राहकस्य निमित्तसाधारणं न दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। किञ्च संसर्गाभावग्रहस्य निमित्तसाधारणतया यदि न तद्ग्राहकत्वं, तदा निरुक्तस्यापि तथात्वं न स्यात्, तस्यापि देशकालरूपाधिकरणात्मकनिमित्तसाधारणत्वात्। न च यत् कपालं तत्र समवायसंबन्धेन घट इति विवक्षितमिति वाच्यं तर्हि समवायित्वं प्रथमतएव ग्राह्यमिति कारणत्वमात्रमेव तद्ग्राह्यमिति सिद्धं नः समीहितम्। संबन्धान्तरगर्भस्य च तस्य देशादिकारणत्वग्राहकत्वं कल्प्येत, तथापि विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु समवायिनः कारणत्वमेवमपि ग्राह्यमित्यत्र पूर्वकल्पएव वा तात्पर्यम्।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो-
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तोमम॥
॥२०॥

(इति प्रथमः स्तवकः*)।

नेतिवत् य आत्मा तच्च ज्ञानादि यन्नात्मा तच्च तत् नेति तद्ग्रहस्य सत्त्वात्। तथापि घटादिकं प्रति आत्मनो निमित्तकरणत्वग्रहः कुतः, तत्रोक्तगत्यभावात्। इत्थं, प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घट-हेतुरिति प्रयत्नवदात्माऽपि तद्धेतुः। न चैवमपि संयोगो हेतुर्नात्मेति वाच्यं संयोगमात्रस्याहेतुत्वेन संयोगिविशेषितस्यैवा† हेतुत्वात्। (१)अन्यथा दण्डसंयोगस्यैव घटहेतुत्वेन दण्डस्यातत्त्वप्रसङ्गात्। अथा-

---

* मूलपुस्तकेषु स्तवकविभागो न दृश्यते। परन्तु प्रकाशकारादिभिस्तथा लेखनात् अत्र वेष्टनचिह्नयोरन्तरा पुष्पिकैवं निवेशितेति ज्ञेयम्।

† संयोगविशेष्यस्यैव,—इति ह०।

---

(१) नन्वेवं संयोगिनोऽवच्छेदकत्वमेवास्त्वित्यत आह अन्यथेति। यद्यपि संयोगावच्छेदकत्ववादिनस्तुल्यमिदं, तथापि कारणसंयोगाश्रयस्या-वश्यं कारणत्वमिति नियमाभ्युपगमावष्टम्भेनेदम्।

त्मसंयोगोऽपि हेतुरसिद्धः, तदभावेन कार्याभावादर्शनादिति चेत् । न, (१)व्यधिकरणगुणजन्यकार्य्यत्वेन तत्सामानाधिकरण्यगुणजन्यत्वानुमानात् । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजक्रियायां तथादर्शनात् । (२)न च मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्वमुपाधिः । कार्यकारणभावेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापक*तयोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।

साधनमात्रसमर्थनेऽपि प्राधान्याददृष्टं स्तवकार्थानुपसंहरन् मायिकाद्यागमाविरोधमाह । दृत्येषेति । प्रथम इतिशब्दउपसंहारे । यस्य देवस्य एषा अदृष्टरूपा सहकारिशक्तिः सहकारिकारणम् असमा मायेत्युदिता, यन्मायाप्रभवं विश्वमित्यत्र मायाशब्देनादृष्टस्याभिधानात् । असमत्वे हेतुः, दुरन्तीतितः । अदृष्टमाययोर्महाविचारोन्नेयत्वात् । प्रकृतिप्रभवं विश्वमित्यत्राप्यागमेऽदृष्टरूपा शक्तिरेव प्रकृतिरुदिता । कुतोमूलत्वात् । मूलकारणमेव प्रकृतिशब्दार्थः, अदृष्टञ्च तथा । अविद्याप्रभवत्वागमे सैवाविद्येत्युदिता । यतः

---

* द्रव्यव्यापक,—इति ह० ।

† परिच्छेदार्थ,—इति सो० ।

---

(१) व्यधिकरणगुणेति एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्रायम् ।

(२) न चेति साधनव्यभिचारवारणाय मात्रेति । तथाच चेष्टादावेव साधनाव्यापकत्वमिति भावः । न च मात्रपदं विनाऽपीश्वरज्ञानादिरूपव्यधिकरणगुणजन्यशब्दजशब्दे साधनाव्याप्तिरिति वाच्यं मूर्त्तवृत्तित्वस्य कार्य्यविशेषणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारापत्तेरिति ॥०॥

प्रबोधात्तत्त्वज्ञानादुभयोरपि भीतिः। अविद्यावत्तज्जनकादृष्टस्यापि ततोभयात्, तत्त्वज्ञाने तदनुत्पत्तेः। प्रपञ्चः प्रतारणा, तद्रचनायाः कल्लोलः परम्परा, तस्य कोलाहलः किंवदन्ती स विरतो यस्य, स प्राप्तः द्वेषादिहीनो मम मनस्यभिरतिं विजातीयज्ञानानन्तरित-चिन्तां स्वविषयां साक्षात् साक्षितया तच्च प्रत्यक्षेण साक्षी भवन् बध्नातु दृढीकरोत्वित्यर्थः।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-प्रकाशे प्रथमः स्तवकः।

इति मोदरपुर (?) समुद्भूतमहामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजमहामहोपा-ध्यायश्रीरुचिदत्तकृतौ कुसुमाञ्जलिमकरन्दे प्रथमः स्तवकः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ द्वितीयस्तवकः ।

तदेवं सामान्यतः सिद्धे अलौकिके हेतौ तत्साधनेनावश्यं भवितव्यम्। न च तच्चक्षुषमस्मदादिभिर्द्रष्टुम्। न चादृष्टेन व्यवहारः। ततो लोकोत्तरः सर्व्वानुभावी

द्वितीयां विप्रतिपत्तिमुत्थापयितुं भूमिकामारचयति । तदेवमिति।(१)तस्य च जन्यतया तत्कारणयागादिदर्शी कश्चित् स्वीकर्त्तव्यइत्यर्थः। न चेति । यागादिस्वर्गसाधनत्वस्यातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । तदृशभावे दोषमाह । न चेति । व्यवहारस्य यागादिस्वर्गसाधनताबोधकशब्दरूपोऽदृष्टाधिष्ठानरूपस्य,(२)तदुभयमदृष्टसाक्षात्कारं विना न सम्भवतीत्यस्मदादिविलक्षणः सर्वज्ञः कल्प्यते इत्यर्थः। (३)वेदवाक्य-

---

(१) तस्य चेति तस्य जन्यतया तत्कारणं यागादिः स्वीकर्त्तव्यः, ततः स्वर्गसाधनत्वेन तदुपदेशकतया तथात्वेन तद्दर्शी कश्चित् स्वीकर्त्तव्यइत्यर्थः ।

(२) तदुभयमिति यद्यपि तद्विनाऽपि तादृशरूपो व्यवहारः सम्भवत्येव तथाप्यतीन्द्रियसाक्षात्कारं विनेत्यर्थइत्येके । तदीयस्वर्गसाधनतासाक्षात्कारोऽदृष्टविषयतानियतइत्याशयेन तथोक्तमित्यन्ये । ज्ञानान्तरस्यासम्भवात् साक्षात्कारं विनेत्युक्तम् ।

(३) उत्तरग्रन्थमवतारयितुमाह वेदवाक्यजेति।

सम्भाव्यते। ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्ध-सर्व्वज्ञद्वारको वा धर्म्मसम्प्रदायः स्यात्, किं परमेश्वर-कल्पनयेति चेत्। अत्रोच्यते।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात्।

जज्ञानस्य हि प्रामाण्यमनिश्चित्य बहुधनव्ययायाससाध्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, प्रामाण्यं च गुणजन्यं गुणश्च शाब्दे ज्ञाने प्रयोग-हेतुवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वमिति भावः। अत्रासिद्धिमाह। नन्विति। वक्तृदोषेणाप्रामाण्यशंकया निष्कम्यप्रवृत्तिर्न स्यात्, सा च नित्यत्वा-दवक्तृके वेदे नास्तीति ततएव प्रामाण्यं, किं वक्तृगुणेनेत्यर्थः। वक्तृ-गुणजन्यत्वेऽप्यन्यथासिद्धिमाह। योगेति। योगकर्मभ्यां ये सिद्धाः सर्व्वज्ञास्तएव वेदकारा अदृष्टाधिष्ठातारश्चेति न नित्यसर्व्वज्ञसिद्धि-रित्यर्थः। यद्यप्यन्यथासिद्धिरपि प्रमाणाभावएव पर्यवस्यति, तथापि साक्षात् प्रमाणाभावोऽयं[१] दूष्योऽन्यथासिद्धिद्वारा[२] त्वत्रेत्यर्थभेदः।

प्रमामात्रे गुणजन्यत्वसिद्धौ शाब्दप्रमायामपि तज्जन्यत्वसिद्धि-र्भविष्यतीत्याशयेनाह। प्रमायादिति। अनित्यप्रमायादित्यर्थः। ननु नित्यत्वात् वेदानां, कर्तृजन्यत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रमाणं निश्चित्य यागादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यतआह। सर्गेति। तथा च वेदमहाजनयोरभावात्केन कस्य परिग्रहइति भावः। द्वितीया-

---

(१) अयं पञ्चमस्तबके।

(२) अन्यथासिद्धिद्वारा तन्निराकरणद्वारेत्यर्थः।

तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्न विधाऽन्तरसम्भवः ॥ १ ॥
तथा हि। प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्य्यत्वे

मन्यथासिद्धिं निरस्यति। तदन्यस्मिन्निति। अनित्यज्ञानवत्त्वेन भ्रमादिशङ्काकलङ्कितत्वेन नित्यसर्व्वज्ञपूर्व्वकत्वात् न प्रकारकान्तरसम्भवदित्यर्थः।

प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वं साधयति। प्रमेति। हेत्वधीनत्वे ज्ञानहेत्वधीनत्वे च साध्ये सिद्धसाधनं स्यात्, अतो ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनेति साध्यम्।

ननु प्रमायाज्ञानत्वेन तद्धेतुजन्यत्वेन बाधः, (१)ज्ञानाजनकजन्यत्वे विरोधः, अप्रमायां तदसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः, व्यर्थविशेष्यत्वं च, घटादावपि साध्यसत्त्वेन कार्य्यत्वस्यैव व्याप्तिमत्त्वात्। व्यर्थविशेषणत्वं च, व्यावर्त्यैश्वरज्ञानस्य परं प्रत्यसिद्धेः। नापि ज्ञानसामान्यहेत्वन्यहेतुजन्येति साध्यम्, उक्तदोषात्। ज्ञानसामान्यं च ज्ञानत्वं वा सर्व्वज्ञानव्यक्तयो वा? आद्ये (२)हेत्वसिद्धिः। अन्त्ये इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम्। नापि ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यत्वान्यकार्य्यत्वप्रतियोगिककारणजन्येति साध्यं, ज्ञानत्वस्य नित्यानित्य-

---

(१) साध्यार्थविवरणपूर्व्वकं विरोधमपि हेत्वाभासमाह ज्ञानाजनकेति, एतेन बाधविरोधयोरुभयत्रापि सत्त्वादिकल्प्य विरोधाभिधानमसङ्गतमित्यपास्तम्। एकत्रैव साध्ये दोषद्वयस्योक्तत्वात्।

(२) हेत्वसिद्धिरिति ज्ञानत्वहेत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः। तथाच तद्घटितसाध्यस्याप्रसिद्धिरिति भावः।

वृत्तितया कार्य्यत्वानवच्छेदकत्वात्। जन्यत्वेन ज्ञानविशेषणे प्रत्यक्षाद्यात्मकज्ञानविशेषजनकैरिन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम्। अतएव, प्रमात्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यत्वनिरूपितकारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकं (१)ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वात्, अप्रमात्ववदिति निरस्तम्। (२)प्रमात्वस्य नित्यानित्यवृत्तित्वात्। अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् अप्रमात्ववदित्यपि *नीलघटत्वादिनाऽनैकान्तिकं, तत्र विशेषद्वयकारणेनान्यथासिद्धत्वात्। प्रमाऽप्रमाकार्यवैचित्र्यं च, यथैकजातीयसामग्रीव्यक्तिभेदाद्घटद्वयं जायते तद्वदेव ज्ञानसामग्रीव्यक्तिभेदात् उपपन्नम्। वैजात्यमपि तुल्यजातीयसामग्रीजन्यत्वेऽपि यमजवैधर्म्यवत् स्यात्। न च प्रमात्वावच्छिन्नकार्यत्वं कथमननुगतहेतुकमिति वाच्यम्, उक्तयुक्त्या तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्। अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुजन्या जन्यत्वाद्प्रमावदिति चेत्। न, कारणव्यक्तिभेदजन्यत्वेन सिद्धसाधनात्। अप्रमायां तदसिद्धेश्च। न चाप्रमायां दोषजन्यत्वात् तथा, दोषस्य पित्तादेः स्वविषयप्रमायामपि हेतुत्वात्। अनित्यप्रमा स्वविरोध्यनुभवप्रतिबन्धकजन्या अनित्यानुभवत्वात् अप्रमावत्। यद्वा, अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमाऽन्यतरप्रतिबन्धकजन्या प्रमाऽप्रमाऽन्य-

---

* अप्रमात्ववदित्यपि न,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः।

---

(१) ज्ञानत्वसाक्षादिति ज्ञानसाक्षाद्विभाजकोपाधित्वादित्यर्थः। एतेन, ज्ञानत्वव्याप्यज्ञानान्यान्यत्वव्याप्यत्वेन प्रमात्वस्यासिद्धिः, तद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वगर्भत्वे प्रमाऽप्रमान्यतरत्वादौ व्यभिचार इत्यपास्तम्।

(२) प्रमात्वस्येति त्वन्मते इति शेषः।

सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत्। यदि च तावन्मात्रा-

तरत्वादप्रमावदिति चेत्। न, प्रमाजनकासाधारणव्यक्तिविशेषस्या-प्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाजनकत्वं चेति सिद्धसाधनात्।

अत्रास्मत्पितृचरणाः। एवमप्रमाऽपि स्वतएव स्यात् न परतः। प्रमावदसाधारणकारणादेव तदुत्पत्तौ दोषस्य तत्राहेतुत्वापत्तेः। यदि च ज्ञानसामग्र्यां सत्यां विशेषादर्शनादेर्दोषस्यान्वयाद्यनुविधानाद्दोषो हेतुः, तर्हि विशेषदर्शनादेर्गुणस्यान्वयाद्यनुविधानात् प्रमा-यामपि गुणोहेतुरिति तुल्यम्। अपि च, यत्कार्यं यत्कार्य्यविजातीयत्वत् तत्कारणविजातीयकरणजन्यं यथा घटविजातीयः पटः। अन्यथा कार्य्यवैजात्याकस्मिकत्वापत्तेः। (१)घटज्ञानमपि कार्य्यं तद्विजातीयकार्यकारणविजातीयकारणजन्यमिति न व्यभिचारः। एवं प्रागुक्तानुमानेष्वपि न सिद्धसाधनम्। अनुगतस्य प्रमाहेतुत्वेनासाधारणव्यक्तिभेदस्याहेतुत्वात्। एवमनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं, अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्ववदित्यनित्य-प्रमायामप्रमासाधारणहेतुव्यावृत्तानुगतहेतुसिद्धिः*(२)। यदीति।

---

* मप्रमाव्यावृत्तानुगतहेतुसिद्धिः,—इति ङ० का०।

---

(१) घटज्ञानमिति घटविषयकानित्यज्ञानमित्यर्थः। न च तदवच्छिन्न-कार्य्यनिरूपितकारणासम्भवः, अनुगतभोजकादृष्टस्य सत्त्वात्। नचैवं प्रकृतानुमाने तेनैवार्थान्तरं, दृष्टस्यैव सम्भवादित्याहुः।

(२) अनुगतहेतुसिद्धिरिति ननु गुणत्वस्यानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्

धीना भवेदप्रमाऽपि प्रमैव भवेत्। अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः। अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात्। ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत्। एवन्तर्हि

यद्यप्यप्रमायां प्रमात्वापादने प्रमावृत्ति ज्ञानमात्रहेत्वधीनत्वं व्यधिकरणं, तथापि प्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यवृत्ति स्यात् अप्रमावृत्ति स्यात् अप्रमात्ववदित्यापादनीयम्। अप्रमायाः प्रमित्यजनकदोषजन्यत्वादापादकमसिद्धमित्याह। ज्ञानत्वेऽपीति। तर्हि प्रामाण्यमपि न ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यं अतिरिक्तदोषाभावा-

---

व्यनित्यप्रमात्वावच्छिन्ने कथमनुगतहेतुसिद्धिरिति चेत्। न, अनित्यप्रमात्वपदेनानित्यसाक्षात्कारिप्रमात्वादेरेव विवक्षितत्वात्, तत्र च भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षाद्यनुगतहेतुसत्त्वादित्येके। शाब्दप्रमायां ग्राह्यविशेषस्य वाक्यार्थस्य प्रमा हेतुरिति प्रमासामान्ये ग्राह्यप्रमासामान्यमीश्वरस्यैव गुणः, यद्विशेषयोरिति न्यायात्। न च ग्राह्यमात्रस्यातिप्रसक्ततया यत्र यद्ग्राह्यं तत्र तत्प्रमा हेतुर्वाच्यः, तथाच तद्ग्राह्यप्रमायां तद्ग्राह्यप्रमा हेतुरित्यननुगमएवेति वाच्यम्। एवं तत्साक्षात्कारे तदिन्द्रियसन्निकर्षो हेतुरिति विशेषेऽप्यननुगमापत्तेः। यदि च विशेषे विशेषस्य प्रयोजकत्वेऽपि सामान्ययोरपि तथात्वं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यन्ये। स्वाविषयकप्रमाजनकत्वं गुणत्वं स्वाविषयकभ्रमाजनकत्वञ्च दोषत्वमिति तदुभयं निर्वाच्यम्। एवञ्च तत्तत्प्रमादौ यथार्थपरामर्शत्वादिना हेतुत्वग्रहानन्तरं प्रमासामान्यं प्रत्युक्तगुणत्वेन कारणत्वग्रहः, एवं दोषत्वेनापीत्याशयः। विस्तरस्तु प्रत्यक्षप्रकाशे।

दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमाऽपि जायेत, नियमेन तदपेक्षणात्*। अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यते इति चेत्। भवेदप्येवं, यदि नियमेन दोषैर्भावरूपैरेव भवितव्यं, न त्वेवम्। विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात्। कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ। ततस्तद्भावोभावएवेति कथं स नेष्यते।

पेक्षणादित्याह। एवन्तर्हीति। युक्तञ्चैतत्। अन्यथा प्रमासामग्र्यां अधिकदोषानुप्रवेशादप्रमाऽपि प्रमाविशेषः स्यात्, वृत्तसामग्र्यां अधिककारणानुप्रवेशाच्छिंशपावृक्षविशेषदृवेति भावः। अस्त्विति। न चैवमप्रमित्यजनकजन्यत्वे परतस्त्वमिति वाच्यं, आगन्तुकभावानपेक्षज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव स्वतस्त्वमिति विवक्षितत्वात्। तथाच गुणाजन्यत्वेन प्रमाया नेश्वरसिद्धिः। भवेदेवमिति। ननु पीतः शङ्खादित्यत्र विशेषदर्शनेऽपि भ्रमाद्व्यभिचारेण न विशेषादर्शनं भ्रमहेतुः, यच्च वा विशेषदर्शनमपि भ्रमः तच्च तज्जन्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वान्न विशेषदर्शनं प्रमात्वप्रयोजकम्। मैवं, यद्विशेषदर्शनं हि भ्रमविरोधि तद्भावोऽप्रमाहेतुः। प्रत्यक्षभ्रमे च(१)प्रत्यक्षं विशेषदर्शनं विरोधि दिङ्मो-

---

* तदनपेक्षणात्,—इति आ० क्री०।

---

(१) प्रत्यक्षविशेषदर्शनमिति प्रत्यक्षविपरीतदर्शनमित्यर्थः।

ह्रादौ गौरोऽहमिति भ्रमे च तथा दर्शनात्। तच्च दोषात् तच्च नास्ति, प्रमारूपमेव च विशेषदर्शनं गुणइति तदभावएव दोषः।

ननु विशेषादर्शनं न दोषः किन्तु विशेषदर्शनप्रतिबन्धकाः पित्तादयोदोषाः, आवश्यकत्वात्। न च तेषां नानात्वेन विशेषदर्शनप्रतिबन्धकतयाऽनुगमे लाघवाद्विशेषादर्शनमेव हेतुरिति वाच्यं, क्वचित् कश्चिद्दोष इत्यनुगमात्। अन्यथा पित्तादितोऽप्यप्रमा न स्यात्, अननुगमात्। पित्ताद्युत्कर्षेण भ्रमोत्कर्षाच्च। पित्तादेरदोषत्वे च विशेषप्रमैव कुतोन भवति। यदि च विशेषस्य विशेषान्तरादर्शनात्, तदाऽनवस्था। किञ्च, विशेषदर्शनं न प्रमामात्रे न वा प्रत्यक्षप्रमायां हेतुः, व्यभिचारात्। तत्रैव तद्धेतुत्वेनानवस्थानाच्च।

नैवम्। प्रमामात्रहेतुत्वेऽपि [१]संशयविपर्ययोत्तरप्रमायां तस्य

---

(१) संशयविपर्ययोत्तरेति यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रे विशेषदर्शनं न हेतुः अन्धकारे घटसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तद्विनाऽप्यालोकसमवधानमात्रेणैवोपपत्तेः, तथापि यत्र विशेषादर्शनादिदोषाधीनः संशयस्तदुत्तरप्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वं, उक्तस्थले च व्यञ्जकाभावाधीनः स इति भावः। ननु तत्रापि विशेषदर्शनं न हेतुः संशयानुत्तरप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्त्यापत्तेः, तदसत्त्वे तद्व्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेक इति किं विशेषसामग्यन्तरकल्पनया? अतएव सिद्धोत्तरानुमितित्वावच्छिन्ने सिषाधयिषा न विशेषसामग्री, किन्तु तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावः सामान्यसामग्री, तदभावादेव तदा नानुमितिरिति चेत्। तर्हि तद्वदेव विशेषदर्शनविरहविशिष्टसंशयाभावः सामान्यसामग्रीत्यत्रैव तात्पर्यमित्याशङ्क्यः। विस्तरस्त्वनुमानप्रत्यक्षप्रकाशयोरनुसन्धेयः।

स्यादेतत् । शब्दे तावद्विप्रलिप्सादयोभावाएव दोषाः, ततस्तदभावे स्वतएव शाब्दी प्रमेति चेन्न। अनुमानादौ लिङ्गविपर्य्यासादीनां भावानामपि दोषत्वे तदभावमात्रेण प्रमाऽनुत्पत्तेः । अन्यच्च यथा तथाऽस्तु, शब्दे तु विप्रलिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा ना-

---

हेतुत्वात्, तत्र विशेषादर्शनस्य दोषत्वेनान्यत्रापि तथात्वात्। पित्ताद्युत्कर्षस्यापि भूयोविशेषप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्।

ननु प्रत्यक्षप्रमादौ गुणजन्यत्वेऽपि वेदे भ्रमाद्यभावचतुष्टयं प्रमाहेतुः, लोके भ्रमाद्यभावएव प्रमोत्पत्तेः, न तु वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वादिर्गुण इत्याह। स्यादेतदिति। (१)लिङ्गसादृश्यादिभ्रमरूपदोषाभावमात्रान्नानुमित्यादिः प्रमेति लिङ्गसादृश्यादियथार्थज्ञानमपि गुणस्यहेतुरिति शाब्दप्रमायामपि दोषाभावे सति यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणोहेतुरित्याह। अनुमानादाविति। ननु यथार्थवाक्यार्थज्ञानादौ गुणे सत्यपि करणापाटवाद् यत्रान्याभिधित्सिते अन्यद्भूते तत्र वाक्यं न प्रमाणं, दोषाभावस्य तु प्रमाहेतुत्वे करणापाटवान्न सोऽस्तीति तत्र न प्रामाण्यमुपपद्यते इति शङ्कते

---

(१) लिङ्गसादृश्येति यद्यपि परामर्शादिरूपसामान्यसामग्रीविरहादेव तत्र नानुमित्यादिः, तथापि यत्सामान्ये यत्सामान्यमिति न्यायात् प्रमारूपानुमित्यादिविशेषे सत्यपरामर्शादिविशेषस्य हेतुत्वमिति भावः ।

स्तीति चेन्न। गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा नास्तीति विपर्य्ययस्यापि सुवचत्वात्। अप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्तइति चेन्न, प्रामाण्यं प्रत्यपि गुणानां तयोः सत्त्वात्। पौरुषेयविषये इयमस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्यमिति चेन्न। गुणनिवृत्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवात्। तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत्। दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति क्व सामर्थ्यमुपलब्धम्? लोकवचसोति चेत्। तुल्यम्। तदप्रामाण्ये दोषाएव कारणं, गुणनिवृत्तिस्त्ववर्ज्जनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत्।

अन्यचेति। वक्तृदोषे सत्यपि भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्ये संवादात् प्रामाण्यदर्शनाद्दोषोऽपि नाप्रामाण्यप्रयोजकः, (१)तात्पर्यविषये त्वप्रामाण्यमेवेति (२)प्रामाण्येऽपि तुल्यमिति परिहरति। गुणाभावइति।

---

(१) तात्पर्य्यविषये त्विति अघटे घटवत्त्वं तत्तात्पर्य्यविषयस्तत्र च प्रमा नोत्पन्नेवेत्यर्थः।

(२) प्रामाण्येऽपीति यद्यपि तात्पर्य्यविषयीभूतेऽर्थे करणापाटवस्थलेऽपि प्रामाण्यमेवेति न तौल्यार्थस्तत्र प्रामाण्याभावात्, तथापि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानलक्षणो गुणएव तत्र नास्तीति भावः।

प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्यमेतत्। गुणानां दोषात्-सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, दोषाणामपि गुणोत्सा-रणप्रयुक्तइत्यस्तु। निःस्वभावत्वमेवमपौरुषेयस्य वेदस्य स्यादिति चेत्, आत्मानमुपालभस्व। तस्माद् यथा द्वेषरागाभावाविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननि-यमात्* प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नयो रागद्वेषकारणकत्वं,

---

निःस्वभावत्वमिति। वेदे प्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रयोजकगुणदोषयोरभा-वादित्यर्थः। तस्मादिति। यथा प्रवृत्तौ द्वेषाभावहेतुकत्वे निवृत्तौ रागाभावहेतुकत्वे सत्यपि उपेक्षाज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याता-मिति (१)रागद्वेषयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वमित्येकैकाभावोऽन्यथा-सिद्धः, तथा प्रमाऽप्रमयोरपि गुणदोषौ न तु दोषाभावगुणाभावा-

---

* रन्वयदर्शनात्,—इति आ०।

---

(१) रागद्वेषयोरिति। अत्रेदं चिन्त्यम्। प्रवृत्तिविरहस्य निवृत्तिरिति न प्रयत्नद्वैविध्यं, मानाभावात्। न च वैपरीत्यापत्तिः, सुषुप्ति-दशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिसाध्यचेष्टादिकार्य्यो(त्प-त्त्या)पत्तेः। न च तदा निवृत्तिरेवेति वाच्यम्, तदा तत्कारणद्वेषा-भावेन तदभावात्, द्वेषाभावस्य तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावा-दिति।

न तु निवृत्तिप्रयत्नोद्वेषहेतुकः प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानुविधाने द्वेषाभावहेतुकइति विभागोयुज्यते, विशेषाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि। तथापि वेदानामपौरुषेयत्वे सिद्धे अपेतवक्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्स्यति, ततः सिद्धे प्रामाण्ये गुणाभावेऽपि तदिति दोषाभावएव हेतुरकारणं गुणाइति चेन्न, अपेतवक्तृगुणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। स्वतएव प्रामाण्यनिश्चयः, किन्तु शङ्कामाचमनेनापनीयते, दोषनिबन्धनत्वात्तस्य तद्भावेऽभावात्, अतोनेदमनुमानवत्* सत्प्रतिसाधनोकर्त्तुमुचितमिति चेत्। न, गुण-

---

वित्यर्थः। नन्वन्यच्च गुणस्य प्रमाहेतुत्वेऽपि वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृगुणाभावाद्दोषाभावमाचप्रयुक्तमेव प्रामाण्यमिति प्रामाण्ये गुणस्य व्यभिचारात् न हेतुत्वं किन्तु दोषाभावस्यैवेत्याह तथापीति। सिद्धिर्ज्ञप्तिः, सिद्धे निश्चिते। वेदाः प्रमाणं अपेतवक्तृदोषत्वादित्यनुमानादित्यर्थः। अत्र वेदा न प्रमाणं अपेतवक्तृगुणत्वादिति सत्प्रतिपक्षमाह। अपेतेति। ज्ञानग्राहकादेव प्रमात्वं स्वीक्रियते, दोषाधीना तु शङ्का अपेतवक्तृदोषत्वादेव निरस्येत्याह। स्वत-

---

* नेदमनुमानं,—इति का०।

निवृत्तिनिबन्धनायाः शङ्कायाः सुलभत्वात् । तस्याः केवलायाअप्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न शङ्केति चेत्, दोषनिवृत्तेरपि केवलायाः प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न

एवेति । तथापि गुणाभावहेतुकोऽप्रमाणसंशयस्तदवस्थएवेत्याह । गुणनिवृत्तीति। तस्या इति। दोषसहितगुणनिवृत्तेरेवाप्रामाण्यहेतुत्वादित्यर्थः । दोषेति । गुणसहितदोषनिवृत्तेरेव प्रमात्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः।

ननु तथापि* शुक्तिकादिवाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं च संवादि कथं प्रमाणं, गुणाजन्यत्वात् । धूमभ्रमादग्निभ्रमत्वेव वह्न्यनुमितिर्वा कथं प्रमा, यथार्थलिङ्गज्ञानाजन्यत्वात् । न च वह्न्यन्तरमेव तद्विषयः, प्रत्यभिज्ञानात्। गोत्वाद्येकव्यक्तिके तदभावात् च। उच्यते। शुक्तिकादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये(१) च प्रमाणशब्दत्वेनाप्तोक्तत्वादेदवदीश्वरस्येव यथा-

---

* तवापि,—इति ह० ।

---

(१) भ्रान्तप्रतारकवाक्ये इति अत्राहार्य्यारोपं विना प्रतारणायाअभावात् सत्यव विषयाबाधात् प्रमारूप इति तमादाय यद्यपि गुणजन्यत्वमप्रत्यूहम्, तथापि समाधिसौकर्य्यादेतदुक्तम् । यद्वा, भ्रान्तप्रतारकस्येव वाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं, तथाच बाधितमन्यदवगत्यान्यदवाधितं यत्र दैवबलाद्भूते, तत्र भगवद्बुद्धेर्गुणत्वमिति वयं पश्यामः । अतएवोक्तगुणजन्यत्वेऽपि भ्रमादिदोषजन्यत्वादप्रामाण्यमपि स्यादित्यपास्तम् । भ्रमस्य भिन्नविषयत्वेन तद्वाक्याजनकत्वात्, प्रतारणायास्त्वाभावात् । केचित्तु विप्रलिप्सा विसंवादिप्रवृत्तिजननेच्छा, सापि यथार्थैव दोषस्तादृशी च तत्र नास्त्येवे-

तया शङ्कानिवृत्तिरिति तुल्यम्,—इति ।

एवं प्रामाण्यं परतोज्ञायते अनभ्यासदशायां सांश-

र्थवाक्यार्थज्ञानं गुणो हेतुः । तस्य कार्य्यमात्रकर्तृत्वात् । शुकादि-वाक्ये वेदतुल्यतया दोषाभावादिनाऽपि मन्तव्यत्वात् । न चैवं शब्दाभासोच्छेदः तस्यापीश्वरकर्तृकत्वात्,—इति वाच्यम् । तद्वाक्यार्थस्यासत्त्वेनेश्वरज्ञानाविषयत्वात्। एवं लिङ्गाभासजन्यप्रमायामपीश्वरस्यैव यथार्थलिङ्गज्ञानं गुणः ।

एवं प्रमायागुणजन्यतया शब्दप्रमायाश्चपि गुणजन्यतया वेदे वक्तान्तरस्याभावात् तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रति प्रमात्वग्रहोऽपि न स्वतः, अपि तु परतइति वैदिकप्रमायाश्चपि तत्त्वमाप्तोक्तवाक्यजन्यत्वेन ग्राह्यमिति ततोऽपीश्वरः सिध्यतीत्याह । एवमिति ।

अत्र यद्यपि ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वेति न संशयः, परतःपक्षेऽपि ज्ञानस्यापि* पक्षतया प्रमात्वानुमितेर्ज्ञान-

---

* ज्ञानस्य,—इति ह० का० ।

त्याहुः । वस्तुतो गुणविरहएव दोषः स च तत्र नास्तीति । कृतएव लिङ्गाभासजन्यप्रमायामीश्वरयथार्थलिङ्गज्ञानजन्यत्वेऽप्ययथार्थलिङ्गज्ञानरूपदोषजन्यतया भ्रमत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह । एतदपि सम्प्रदायानुरोधादुक्तम् । वस्तुतोऽसङ्कीर्णबाधस्थले बाधानवतारकाले यथार्थपरामर्शादप्ययथार्थानुमित्युत्पत्तेरबाधितत्वप्रमा गुणः तद्भ्रमो दोषः, शब्दे च वाक्यार्थभ्रमो दोषस्तत्प्रमा गुणः, योग्यताभ्रमो दोषस्तत्प्रमागुण इति वा विवक्षितमिति सर्व्वमवदातम् ।

ग्राहकत्वात्। अप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तेश्च। तथापि (१)तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति संशयः। स्वतःपक्षे प्रामाण्यवतएव ज्ञानस्य ग्रहात्। परतःपक्षे ज्ञातएव ज्ञानेऽनुमित्या प्रामाण्यग्रहात् तत्र तेनैव प्रामाण्यग्रहः,—इति प्राभाकराः। ज्ञानस्यातीन्द्रियतया तदनुमित्या तद्ग्रहः,—इति भाट्टाः। मनसैव ज्ञानस्वरूपवत् तत्प्रामाण्यग्रहः,—इति मुरारिमिश्राः। चितयसाधारणं च स्वतस्त्वं निरुक्तमेव।

पूर्वपक्षस्तु, यद्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं अगृहीतग्राह्यत्वं वा प्राभाकरपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं* वा प्रामाण्यं नानुव्यवसायग्राह्यं; विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात्, तथापि तदिति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं ग्राह्यं, निष्कम्पप्रवृत्त्यङ्गत्वात् लाघवाच्च। तच्च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमेव। तथा हि, विशेष्ये तद्धर्मवत्त्वं तत्प्रकारकत्वं च व्यवसायस्यानुव्यवसायेन गृह्यते। ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयइति व्यवसाये भासमाने धर्मधर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्। अतएव रजततत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीति तदाकारः। अन्यथा, पुरोवर्त्तिनं रजतञ्च जानामीति तदाकारापत्तिः। अप्रामाण्यं तु परतो ज्ञायते,

---

* विशिष्टज्ञानत्वं,—इति नास्ति ह० पुस्तके।

---

(१) तज्ज्ञानविषयकेति पक्षस्य ज्ञानप्रामाण्यमित्यनुषज्यते। प्रत्यक्षप्रकाशे चैतदनुसन्धेयम्।

तद्भाववत्त्वस्य भ्रमानुल्लिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात्। न चैवमनुव्यवसायस्य यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वे भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसङ्करः, बाधानवतारदशायामिष्टत्वात्। तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति।

तच्च सिद्धान्तमाह। एवमिति। अनभ्यासदशायामिति (१)भागासिद्धिवारणार्थम्। (२)न तु व्यभिचारनिरासार्थं, परतो ज्ञेयत्वस्य केवलान्वयित्वात्। ननु स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वात् भट्टमते ज्ञानानुमितियाङ्यत्वाच्च सिद्धसाधनम्। परतोग्राह्यत्वेऽपि कदाचित् स्वतोग्राह्यत्वाविरोधात् अर्थेन व्यभिचारश्च। तस्य तज्ज्ञानग्राह्यस्य ज्ञानप्रामाण्यसन्देहेन सन्दिह्यमानत्वात्। (३)न च ज्ञानत्वेन हेतुर्विशेषणीयः, ज्ञानविषयकज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितज्ञानरूपार्थसन्देहेऽपि तस्य निश्चितत्वेन तथापि व्यभिचारात्। उच्यते। (४)अनभ्या-

---

(१) भागासिद्धिरिति पक्षविशेषणं बोध्यमिति शेषः।

(२) न त्विति हेतुविशेषणमिति शेषः।

(३) न च ज्ञानत्वेनेति ज्ञानाविषयप्रतीत्यविषयत्वेनेत्यर्थः। यथाश्रुते स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। यत्तु ज्ञानधर्म्मत्वेनेत्यर्थ इति। तन्न, ज्ञानरूपार्थे अनुपदं व्यभिचारोपदर्शनविरोधात्। ज्ञानत्वे व्यभिचारोपदर्शनपरं तदिति ज्ञानधर्म्मेपरत्वेऽप्यदोष इत्यन्ये।

(४) अनभ्यासदशापन्नेति कर्त्तव्यहेतुर्यावति तावतएव पक्षत्वमभिमतं, अनभ्यासदशापन्नेऽपि सर्व्वत्र न संशय इति यथाश्रुते भागासिद्धितादवस्थ्यापत्तेरिति।

सदशोत्पन्नज्ञानप्रामाण्यं (१)न स्वाश्रयग्राह्यं तदन्यग्राह्यं वा, (२)स्वाश्रये

(१) न स्वाश्रयेति न यावत्स्वाश्रयग्राह्यमित्यर्थः । तेन योगीश्वरज्ञानस्य सर्व्वप्रामाण्याश्रयतया तद्ग्राह्यत्वेन न बाधः । यद्यपि सर्व्वविषयकज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यांशे बाधः, तथापि तस्य पक्षबहिर्भावरवेति बोध्यम् । तदन्येति स्वाश्रयान्येत्यर्थः । ननु परेषामपि प्रामाण्यस्यानुमितिग्राह्यत्वाभ्युपगमेन सिद्धसाधनम् । न च स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्यत्वमित्यर्थः, उक्तन्यायेन प्रामाण्यमात्रस्यैव स्वाश्रयीभूतयोगीश्वरज्ञानादिग्राह्यतया बाधापत्तेरिति चेत् । न । स्वाश्रयपदेन स्वाश्रयत्वावच्छिन्नं न विवक्षितं, येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु स्वाश्रयीभूतास्मदादिज्ञानव्यक्तिः, तदतिरिक्तमात्रग्राह्यमित्यर्थः ।

(२) स्वाश्रये सत्यपीति विपक्षबाधकतर्कसूचनायापिशब्दः । सति सप्तमीसहिता च स्वाश्रयसामानाधिकरण्यं पक्षविशेषणं लभ्यते । तथाच स्वाश्रयसमानाधिकरणस्वाश्रयाधिकरणज्ञानावधिकद्वितीयक्षणावर्त्तिद्विमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थः । तेन यत्र रूपं गुणइति ज्ञाने गुणत्वतदभाव-प्रामाण्यतदभावकोटिकः समूहालम्बनः संशयः, तत्र गुणत्वे हेत्वभावादेव न व्यभिचारः । यत्र च गुणत्वतदभावमात्रकोटिकः संशयः, तत्र तादृशसंशयविषयप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादेव न व्यभिचार इति । यद्वा, तादृशतदधिकरणकसंशयकोटित्वादिति हेतुः । तथाच यत्र तादृशतदधिकरणकसंशयकोटित्वं तत्र तन्निष्ठतया न स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति सामान्यतो व्याप्तिरभिमता । एवञ्च गुणत्वस्य रूपनिष्ठतया स्वाश्रयेण ग्रहेऽपि स्वाश्रयनिष्ठतयाऽग्रहेण विशिष्टाभावसत्त्वात्तत्र न व्यभिचार इति । केचित्तु यद्यवसायविषयकोटिको यद्यवसायधर्म्मिकश्च सन्देहस्तृतीयक्षणे जायते तत्प्रामाण्यस्यैव पक्षत्वात् तत्प्रमाण्याश्रयग्राह्यत्वाभावो गुणत्वेऽस्त्येवेति न व्यभिचार इत्याहुः ।

सत्यपि तदुत्तरवृतीयचरणवृत्तिसंशयविषयत्वात्। (१)प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयत्वाद्वा। अप्रामाण्यवत्। अर्थे निश्चितेऽपि न निश्चयानन्तरवृतीयचरणेऽर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेतिनार्थेन व्यभिचारः। स्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन समभिव्याहृतपरत्वान्न स्वस्य परत्वम्। यच्चोक्तं, यावद्व्यवसायोल्लिखितप्रकारविशिष्टएव धर्म्यनुव्यवसाये भासते। तन्न*, तथाहीदं रजतञ्च जानामीति नानुव्यवसायः। बहिर्विशेष्यके मनसोऽख्यातत्वात्। किं त्विदमिदन्त्वेन रजतत्वेन जानामीति। तच्चेदन्त्वरजतत्वे प्रकारत्वेन, तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वञ्चात्मनि भासते, अन्यथा प्रकारत्वाच्चतुर्थीयार्थासम्भवः। न च रजतत्ववैशिष्ट्यमेव चतुर्थीयार्थः, व्यवसायेऽपि तदुल्लेखापत्तेः। अतः इदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्त्तिनो नानुव्यवसायविषयइति कुतः स्वतः प्रामाण्यग्रहः।

ननु परतः प्रामाण्यपक्षेऽपि परस्य शब्दादेरभावेऽनुमानं वाच्यम्। तच्च लिङ्गाभावादसम्भवि। समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं लिङ्गमिति चेत्। न। कारणतावच्छेदकरूपग्रहं विना तदग्रहात्। तद्यदि प्रमात्वमेव, तदाऽऽत्माश्रयः। अन्यच्चेत्, तदेव प्रामाण्ये लिङ्गमस्तु, उपजीव्यत्वात्। न च तृणारणिमणिन्यायेन व्यक्तावेव कारणत्वं गृहीत्वा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वग्रहः, ग्राहकाभावात्। न च प्रत्यक्षमेव तद्ग्राहकम्। तद्धि न बहिरिन्द्रियजन्यं, आन्तरत्वात्।

* तन्न,—इति नास्ति सी० पुस्तके।

(१) प्रामाण्यसंशयेति स्वाश्रयविशेष्यकप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयायोग्यत्वादित्यर्थः। विस्तरस्तु प्रत्यक्षप्रकाशेऽनुसन्धेयः।

नापि मानसम्। तद्धि समर्थप्रवृत्तेः प्रागुत्तरकालं वा? नाद्यः, समर्थप्रवृत्तेरभावात् तद्वैशिष्ट्याग्रहात्। नान्त्यः, ज्ञानस्य नष्टत्वेन मनसा प्रत्यासत्त्यभावात्। नापि तज्जातीयत्वं लिङ्गम्। तद्धि करचरणवति शरीरज्ञानत्वादि। तच्च करचरणाद्यन्तरवति करचरणाद्यन्तरवत्त्वज्ञाने व्यभिचारः। तत्रापि शरीरांशे प्रमात्वमेवेति चेत्। तर्हि, करचरणादीति व्यर्थं, शरीरभ्रमेऽपि कस्याश्चिच्छरीरव्यक्तेर्भानात्, तत्र तस्य प्रामाण्यात्। अन्यथा शरीरत्वस्यैव भानायोगात्। करचरणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तद्व्यावृत्त्यर्थन्नदिति चेत्। करचरणादिमत्त्वमुपलक्षणं विशेषणं वा? नाद्यः, व्यावृत्तेरुपलक्ष्याभावात्। नान्त्यः, विषयतया हि न ज्ञानविशेषणत्वं करचरणवत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य व्यभिचारात्। अशरीरेऽपि तादृशभ्रमसम्भवात्। शरीरज्ञाने तदसिद्धेश्च। विषयविशेषणत्वे च करचरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्। शरीरभ्रमस्यापि वस्तुतः करादिमद्विषयत्वात्। न च करचरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न* भवतीति विवक्षितम्। तृतीयार्थस्य विषयत्वे स्वरूपासिद्धेः। शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयकत्वनियमात्।

अचाङ्गः। (१)समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्युत्तरकालं संस्कारोपनी-

* न,—इति नास्ति हृ० पुस्तके।

(१) समर्थेति न च जनकतावच्छेदकस्य प्रामाण्यस्याग्रहे कथं तद्ग्रहइति वाच्यं उक्तग्राहकसत्त्वे तृणारणिन्यायेन व्यक्तावपि तद्ग्रहसम्भवात्। यद्वा, ज्ञानवृत्तिप्रवृत्तिसामान्यजनकत्वमेव हेतुप्रविष्टम्। तथाचोपनीते ज्ञाने प्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्तौ च समर्थत्वमुपनीतं गृह्यते इत्यर्थादिप्सितवैशिष्ट्यरूपहेतुग्रह उपपद्यते इति॥

तज्ज्ञाने प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्याप्तिवद्गृह्यते। यद्वा। पूर्वं पृथिवीज्ञाने-पृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वानुव्यवसितौ कदाचित् तत्रैव गन्धस्य तद्विरोधिविरहस्य साक्षात्कारे पुनः (१)स्मृतिरूपे पृथिवीज्ञाने सति तत्सन्निकृष्टेन प्रत्यभिज्ञानवद्व विशेषणज्ञानजनितसंस्कारापेक्षेण मनसा गन्धवत्येवायं निश्चयदित्याकारेण सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवज्ज्ञानजननान्न ग्राहकाभावाद्धेत्वसिद्धिः। तज्जातीयत्वमपि करचरणवद्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारकज्ञानकत्वादि। शरीरभ्रमे करचरणवतो-विशेषणत्वात्। प्रथमं च प्रामाण्यानुमितिः केवलव्यतिरेकिणा।

ननु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्यग्रहात्कथमनुमानम्? अथ, व्याघातात् प्रमातद्विषयसिद्धौ सामान्यतः साध्यप्रसिद्ध्या न तदप्रसिद्धिः; विप्रतिपत्तिनिर्णयाच्च नाव्यभिचारासाधारण्ये इति चेत्। तर्हि कस्यापि प्रथमं स्वार्थं प्रामाण्यानुमितिर्न स्यात्। प्रामाण्य-निषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदाऽनुपस्थितेः। स्वयं प्रामाण्य-निषेधस्य च तद्धीपूर्वकत्वात्। मैवं, प्राग्भवीयसंस्कारादिशेष्यावृत्त्य-प्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं* स्मृतं,

---

* प्रामाण्यमात्रं वा,—इति सो०।

---

(१) स्मृतिरूपे पृथिवीज्ञाने इति पृथिवीज्ञानज्ञाने इत्यर्थः। अन्यथा पृथिवीस्मरणस्यैव गन्धवद्विशेष्यकत्वनिश्चयलाभे पृथिवीत्वप्रकारक-निश्चयत्वानुव्यवसितावित्यनर्थकं आपद्येत। एवञ्च तत्सन्निकृष्टे-नेत्यस्य स्मृतिरूपसन्निकर्षसहकारिणा इत्यर्थः। तथाच स्मृत्युपनीते पूर्वानुभवस्यैव गन्धवद्विशेष्यकत्वनिश्चयइति तद्विशेष्यकपृथिवीत्व-प्रकारकज्ञानत्वादिहेतुग्रहइति भावः।

पृथिवीज्ञानादौ साध्यमानं (१)सर्वनाममहिम्ना पक्षधर्मतावलात् पृथिवीज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ पर्यवस्यति। स्वतः प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति साम्प्रदायिकाः। अस्मत्पितृचरणास्तु। (२)प्रथमं प्रामाण्याभावएव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं, (३)ततएव निष्कम्पप्रवृत्तेरुपपत्तेः। (४)तदेव वा सिद्धात् पक्षधर्मतावलेन तद्वति तत्प्रकारकनिश्चयत्वा-

---

(१) सर्व्वनाममहिम्नेत्यनेनानुपपत्तिविशेषः पक्षधर्म्मतासहकारी विवक्षितइति नानुमाने तदुपयोग इति दूषणमनवकाशमित्येके। दृष्टान्तपरतया तदित्यन्ये।

(२) ननु तदक्षस्यैकस्याभावाद्देवदत्तादिज्ञानप्रामाण्यं जन्मान्तरे नानुभूतमिति तत्र नोक्तगतिसम्भवः, गत्यन्तरसत्त्वे प्राग्भवीयसंस्कारोद्बोधे मानाभावस्येत्यनुपपन्नादाह प्रथममिति।

(३) ततएवेति अप्रामाण्यग्रहाविधूननस्य ततोऽपि भावादिति भावः।

(४) तदेवेति यद्यपि पक्षधर्म्मतावलादप्यखण्डाभावस्य पक्षीयत्वं व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण सिध्यति न तु तद्वतीत्यादिकं, तथापि तदनन्तरमर्थात्तत्सिद्धिरित्यत्र तात्पर्य्यम्। अत्र चाप्रसिद्धाभावोऽपि प्रतियोगिप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे सति सिध्येत्। न चाप्रामाण्यं प्रसिद्धं, प्रामाण्यवत्तस्याप्यतीन्द्रियत्वात्। तदर्थं प्राग्भवीयसंस्काराद्यनुसरणे च प्रामाण्यानुमानार्थमेव तदनुसरणमस्तु, लाघवादावश्यकत्वाच्च। प्रमेयमित्यादिज्ञाने चाप्रामाण्याभावानुमानासम्भवे तत्र प्रकारान्तरानुसरणे सएव प्रकारः सर्व्वत्रानुस्यूतइत्यादिदूषणं प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

दिकमादाय सिध्यति । तथा हि । (१)अयं पृथिवीत्वेनानुभवो न पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकः, गन्धवद्विषयक* प्रयत्नजनक-पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीभ्रमः। एवं च, पृथिवीभ्रमे पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वसमर्थप्रवृत्ति-जनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहाद्प्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्धेतोर-प्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिध्यति। यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तद्भावएव हि हेतुना साध्यते । यच्च त्वभावव्यापकता हेत्वभावस्य ज्ञायते, तच्च साध्यप्रसिद्धिरनुमानाङ्गं, तां विना तदभावात्। यच्च भावव्यापकता हेत्वभावस्य, तच्च न साऽङ्गम् । तां विनाऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहात् । विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्यविशिष्टानुमितिरिति चेत् । प्रथमं न कथञ्चित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तच्च प्रामाण्यविशिष्टानुमितिः। अभा-

* गन्धवद्विशेष्यक,—इति सो० ।

(१) अयमिति अनुभवपदं निश्चयपरं, तेन संशयव्यावृत्तसाध्यसिद्धिः, स्मृतेरपि प्रवृत्तेस्तत्साधारण्यचेत्याहुः । निःप्रकारकत्वेनार्थान्तर-वारणाय दृतीयान्तम् । पृथिवीत्वाभाववति नेत्येव साध्यं, व्यतिरेक-व्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्यत्वेन तच्च नीलधूमवदधिकस्य व्यर्थत्वात्। अप्रामाण्यस्य भावरूपतया साध्याभावस्याखण्डत्वेन न वैयर्थ्यमि-त्यस्याप्यसम्भवादिति ध्येयम्। पृथिवीत्वभ्रमे व्यभिचारवारणाय जनकान्तम्। अत्र पृथिवीत्वमिति निश्चयस्य पृथिवीत्वाभाववत् पृथिवीत्वविशेष्यकस्य पृथिवीप्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमपक्षे तत्र व्यभिचार-इत्यत उक्तं पृथिवीत्वप्रकारकेति। निश्चयपदं च निश्चयपक्षता-सूचनार्थमविवक्षितार्थकम्। विस्तरः प्रत्यक्षप्रकाशे।

यिकत्वात्, अप्रामाण्यवत्। यदि तु स्वतोज्ञायेत, कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत्, निश्चिते तदनवकाशात्। न हि साधकबाधक* प्रमाणाभावमवधूय समानधर्म्मादिदर्शनादेवासौ, तथा सति तदनुच्छेदप्रसङ्गात्। अथ प्रमाणवदप्रमाणेऽपि† तत्प्र-

---

वविशेष्यकज्ञानानन्तरं अभाववद्भूतलमितिज्ञानवत्। एवं तदभाववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिद्धस्तदति तत्प्रकारकत्वमादाय पक्षधर्मतावलेन सिध्यतीति तत्त्वचिन्तामणावाङ्कः। कदाचिदपीति(१)। प्रामाण्यग्रहोत्तरकालमिव तत्पूर्वमपीत्यर्थः। न च ज्ञानत्वस्य साधारणधर्मस्य ज्ञानमात्रात्मत्वादाह न हीति। प्रामाण्यज्ञानमात्रं

---

* बाधक,—इति नास्ति आ० पुस्तके।

† प्रामाण्यवदप्रामाण्येऽपि,—इति का०।

---

(१) कदाचिदपीति तत्र दोषात् कदाचित् प्रामाण्यसंशयेऽपि क्वचिन्मनसा तद्ग्रहे बाधकाभावान्मनोयोग्यत्वलक्षणं स्वतस्त्वं न खण्डितं भवति, अन्यथा रजतत्वादेश्चक्षुरादियोग्यत्वं न स्यात्। दोषतदभावाभ्यामुभयोपपत्तिरिति तु तुल्यम्। न च तत्र सामग्रीवलात्तथा प्रकृते मनसोवच्छिन्नस्वातन्त्र्यात् स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वग्राहकस्यैव तत्सत्तानिश्चयरूपतया प्रामाण्यग्राहकत्वान्न तथेति वाच्यम्। तर्हि सामग्रीविरहान्न स्वतस्त्वमित्यायातं, संशयानुपपत्तेः क्वोपयोगः? न च सोऽप्यपनीते मनसः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्, अन्यथा तवाप्युपनयसहकारेण ततस्तद्ग्रहणं सर्व्वसिद्धं विरुद्धेतेति चिन्त्यम्।

त्ययदर्शनाद्विशेषादर्शनाद्भवति शङ्केत्यभिप्रायः, तत् किं प्रमाणज्ञानेोपलम्भेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धं, प्रमाणज्ञानमेव वा नेापलब्धम्? आद्ये, कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः, प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः। द्वितीये, कथं तत्र शङ्का, धर्म्मिणएवानुपलब्धैरिति। यद्पि झटिति

न विरोधि, अपि तु प्रमाणमेवेत्यवधारणात्मकमित्याशयेन शङ्कते। अथेति। निश्चयमात्रमेव संशयविरोधि, न तु तद्विशेषोऽवधारणमित्याशयेन परिहरति। तत्किमिति। प्रमाणेति प्रमाणरूपं ज्ञानमित्यर्थः। तदप्रतीतेः प्रामाण्याप्रतीतेः।

धर्मिणएवेति। ननु धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिस्मरणविशेषादर्शनधर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षात् प्रामाण्यसंशयरूपएव ज्ञानग्रहउत्पद्यते, अन्यत्र विशिष्टज्ञाने विशेष्यज्ञानस्याहेतुत्वात्। अत्राङ्कः। तुरगादौ वेगेन गच्छतस्तद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि यावद्विषयाज्ञाने यदेव धर्मि ज्ञायते तत्रैव विशेषादर्शनादितः संशयो जायते, न त्वज्ञाते धर्मिणीति धर्मिज्ञानं तद्धेतुः। किञ्च, यद्धर्मिगतसाधारणधर्मस्य येन सह* भूयः सहचारावसायस्तत्रोत्कटकोटिकता संशयस्य धर्मिज्ञानस्याहेतुत्वे न स्यात्।

यद्पीति। प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे लिङ्गपरामर्शापेक्षया विलम्बः

---

* येन सह,—इति नास्ति सो० पुस्तके।

प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्यमुच्यते*, तदपि नास्ति, अन्यथैवोपपत्तेः। झटिति प्रवृत्तिर्हि झटिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपद्यमाना तमाक्षिपेत्, प्रचुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणप्राचुर्यं, इच्छा च प्रवृत्तेः कारणं, तत्कारणमपीष्टाभ्युपायतास्ज्ञानं, तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गानुभवप्रभवं, सोऽपीन्द्रियसन्निकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदप्युपयोगः। उपयोगे वा स्वतस्त्व इति कुतस्तत्? ततः समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात्तद्ग्रहणप्राचुर्याद्वा, स्वतस्त्वन्तु तस्य क्वोपयुज्यते। न हि पिपासूनां झटिति प्रचुरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भसीति पिपासोपशमनशक्तिस्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्।

स्यादित्यर्थः। तथा चार्थापत्त्या परतस्त्वसाधनं प्रतिबद्धुमिति भावः। अन्यथैवेति। प्रवृत्तिमात्रे प्रामाण्यग्रहो न हेतुः, अर्थसन्देहादपि प्रवृत्तेरित्यन्यथोपपत्तेरित्यर्थः। उपयोगे वेति। झटित्यभ्यासापन्नलिङ्गानुसन्धानाद्युपपत्तेरित्यर्थः। परमतेऽपि व्यभिचारमाह। न हीति। न ह्यविलम्ब इत्येव लिङ्गानपेक्षता, तथा सति पिपासोपश-

---

* स्वतस्त्व प्रामाण्यग्रहः,—इति का०। स्वतः प्रामाण्यमुत्पद्यते,—इति क्री०।

स्यादेतत्। प्रामाण्यग्रहे सति सर्व्वमेतदुपपद्यते, स च स्वतो यदि न स्यात्, न स्यादेव, परतः पक्षस्यानवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न। तद्ग्रहेऽप्यर्थसन्देहादपि सर्वस्योपपत्तेः। न चानवस्थाऽपि, प्रामाण्यस्यावश्यज्ञे-

---

मनग्रहस्यानुभवस्याप्यलैङ्गिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। सर्वमेतदिति। झटिति प्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः।

स चेति*। यद्यगृहीतप्रमाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चायकमाश्रेयम्, तदा व्यवसायोऽप्यगृहीतप्रामाण्यएव विषयं निश्चाययतु, किं तत्प्रमाण्यग्रहेण। यदि च तस्याप्रामाण्यसंशयान्न तन्मात्रार्थनिश्चयः, तर्हि प्रामाण्यानुमितेरप्रामाण्यसंशयान्न ततोऽपि प्रामाण्यनिश्चयः। ततस्तस्याप्रामाण्यनिश्चयावश्यकत्वेनानवस्था। एवं, लिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानानामपि प्रमाण्यनिश्चये हेत्वाद्यसिद्धिः, तन्निश्चये चानवस्था। न हि, न लिङ्गादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽनुभवविरोधात्। तथा च, परिशेषात् स्वतः प्रामाण्यग्रह इत्यर्थः। तद्ग्रहेऽपीति। न तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चयः, किन्तु न यत्राप्रामाण्यशङ्का करतलादिज्ञाने, तत्र व्यवसायएवार्थनिश्चयइति ततएव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तिरिति न प्रामाण्यानुमितिलिङ्गादिज्ञानानामपि प्रामाण्यानुसरणमिति नानवस्थेत्यर्थः। तथाप्यनभ्यासदशापन्नज्ञान-

---

* तच्चेति,—इति सो० पु०।

यत्वानभ्युपगमात्। अन्यथा स्वतः पक्षेऽपि सा स्यात्। लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकं, ततस्तन्निश्चयार्थमवश्यं लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत्। तत् किमनुपपद्यमानोऽर्थोऽनिश्चितएव स्वोपपादकमाक्षिपति, येना-

---

प्रामाण्यसंशयेनार्थनिश्चयस्य परिभवात् तत्प्रामाण्यानुस्मरणेऽनवस्थेत्यत आह। न चेति। अगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं निश्चाययति, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्काभावात्। यत्र प्रामाण्यज्ञानेऽप्यप्रामाण्यशङ्कया प्रामाण्यसंशयः, तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः। एवं, यावदप्रामाण्यशङ्कं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तन्निश्चयः। न चैवमनवस्था, चरमप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानाभावाद्धर्मज्ञानाभावेन कोटिस्मरणाभावाद्विषयान्तरसंचाराद्वा प्रमाण्यसंशयानवश्यंभावादित्यर्थः। अन्यथेति(१)। भाट्टानां प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वे तस्याप्रि प्रामाण्यानुस्मरणेऽनवस्था। प्राभाकराणामपि प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं न स्वग्राह्यं, स्वग्राह्यत्वस्य स्वरूपप्रामाण्यान्यत्वादिति। परग्राह्यत्वेऽप्यनवस्थानात्, परिशेषानुमानेन मानान्तरेण वा ग्राह्यम्। तथाच, तत्प्रमाण्यापि स्वग्राह्यत्वमन्येनेत्यनवस्थया विषयान्तरसंचारेान स्यादित्यर्थः। कारणमुखीमनवस्थामाह लिङ्गमिति। प्रामाण्यसंशयेन लिङ्गस्य सन्दिग्धत्वान्निश्चय इत्यर्थः। भट्टमते ज्ञाततारूपलिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यसंशयान्न तन्निश्चय इति

---

(१) अन्यथेतीति प्रवृत्त्यनुपयोग्यप्यस्तीत्येव यदि प्रामाण्यमवश्यं ज्ञेयं, तदा स्वग्राह्यत्वेऽप्यनवस्थेति भावः। मिश्रमतेऽप्यनवस्था द्रष्टव्या।

नवस्था न स्यात्। प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैवमिति चेत्। ममापि प्रत्यक्षेण लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैवमिति तुल्यम्। लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः* स्यादिति चेत्। अनुपपद्यमानार्थज्ञानप्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चय इति तुल्यम्। न हि निश्चयेन स्वप्रामाण्यनिश्चयेन वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षं, अपि तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत्। तुल्यम्। तथापि यदि तल्लिङ्गाभासः स्यात्तदा का वार्त्तेति चेत्। अनुपपद्यमानेऽप्यर्थो यद्याभासः स्यात्तदा का वार्त्तेति तुल्यम्। सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः, सच क्वचिद्बाधकेनापोद्यते इति चेत्। लिङ्गेऽप्येवमिति तुल्यम्। तर्हि प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्फलः

तद्ग्राहकपरम्पराप्रामाण्यानुस्मरणेऽप्यनवस्थेत्याह। तत्किमिति। सोऽपीति। मायालिङ्गिनि झटिति परिव्राजकबुद्धिवदप्रमाऽपि प्रमेत्येव गृह्यत इत्यर्थः। (१)फलमुखीमनवस्थामाह। तर्हीति।

---

* लिङ्गनिर्णयः,—इति क्वी०।

---

(१) फलमुखीमिति यद्यपि पूर्वमेवमाशङ्क्य परिहृतैव, तथापि सामान्यतः सा, विशिष्योदाशीमाशङ्केति न दोष इत्येके। प्रसङ्गान्तरेण दोषान्तरदानाय पुनराशङ्केत्यन्ये।

प्रयास इति चेत् । एतदपि तादृगेव । अनुपपद्यमानोऽर्थएवासौ तथाविधः कश्चित्, यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्ततो नाशङ्केति चेत् । लिङ्गेऽप्येवमिति समः समाधिः । कः पुनरसावर्थोयः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्, यदनुपलम्भे विभ्रमावकाशो यादृगुपलम्भे च तदाधव्यवस्था । अन्यथा हि, तथाभूतस्यापि व्यभिचारे साऽपि न स्यात् । मा भूदिति चेन्न, भवितव्यं हि तत्त्वातत्त्वविभागेन*, अन्यथा व्याघातात् । कथं हि नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः, तथा भावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलम्भे कथं बाधकं, तदभावे त्वबाधस्य कथं भ्रान्तत्वमिति ।

यदनुपलम्भादिति । यस्य विशेषस्य शुक्तित्वादेरनुपलम्भे शुक्तौ रजतभ्रमो यस्य तु शुक्तित्वादेरुपलम्भे भ्रमबाधोव्यवतिष्ठते, स लोकसिद्ध इत्यर्थः । यद्यपि यदुपलम्भादिति वक्तुमुचितम्, तथापि वस्तुगत्या विशेषस्य ज्ञानं न भ्रमविरोधि, अपि तु विशेषत्वेनेति दर्शयितुं यादृगित्युक्तम् । एवमनभ्युपगमे लोकव्यवहारविरोध इत्याह । अन्यथेति । सा भ्रमबाधव्यवस्था । बाधकस्य व्यभिचारिजातीयत्वे बाध्यबाधकयोरविशेषाद्बाधकत्वमेव न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । लोकमर्यादाऽतिक्रमे किमपि न तत्त्वमित्यस्याप्यतत्त्वे क्वान्यस्यातत्त्वमिति बाधकस्य तत्त्वं बाध्यस्यातत्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः । तथाभावे वेति । यदि

---

* तत्त्वातत्त्वव्यवस्थया,—इति आ० ।

स्यादेतत्। परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वादेदानामनपेक्षत्वं, महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को-

---

नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः स्यात्, तदा तस्यारोपत्वं न तावद्बाधकं विना निश्चेयं, सर्वस्यारोपत्वप्रसङ्गात्। बाधकात्तन्निश्चये (१)बाधकाभिमतस्यापि बाध्यतायामबाधकत्वप्रसङ्गात्। अबाध्यत्वे तु कथमशेषविशेषोपलम्भे समारोपसम्भव इति भावः। एवञ्च प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे बद्धविच्चव्यायाससाध्येऽपि गृहीतप्रामाण्यं* न ज्ञानं प्रवर्तकम्, तस्य प्रामाण्यानुमितेः प्रागेव नाशात्। किन्तु तज्ज्ञानसमानविषयमप्रामाण्यशङ्काशून्यं ज्ञानान्तरमेव। नचैवं प्रामाण्यानुमितिरफला, (२)तां विना तत्समानविषयज्ञाने अप्रामाण्यसंशयादिति सारम्।

अस्तु सवक्तृकशब्दे प्रामाण्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वं, वेदे

---

* बद्धविच्चव्यायासस्साध्ये गृहीतप्रामाण्यं,—इति सो०।

---

(१) बाधकाभिमतस्यापीति अशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपाभ्युपगमपक्षे इति शेषः।

(२) तां विनेति न चान्यत्र विशेषदर्शनस्य धर्म्यन्तरे शङ्काप्रतिबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनन्यगत्याऽत्रैव तथा कल्पनादित्येके। तद्विषयकत्वावच्छेदेन पूर्व्वज्ञाने प्रामाण्यग्रहात् तज्ज्ञानत्वमेव विशेषदर्शनमित्यन्ये। वस्तुतस्तु, तस्योपनीतभानसामग्रीत्वेन तद्ग्रहानन्तरमुपनीतं प्रामाण्यं तत्र भासते इति न तत्र शङ्केति प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम्। अन्यथा तस्य व्याप्यत्वेनाग्रहे

विरोधः? न, उभयस्याप्यसिद्धेः। न हि वर्णाएव तावन्नित्याः। तथाहि, इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो-नास्ति*, निवृत्तः कोलाहल इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः प्रतीयते। न हि, शब्दएवान्यच्च गतो मूर्त्तत्वात्।

तु नित्यतया वक्तुरभावान्न तच्च गुणाधीनं प्रामाण्यं, शब्दोऽपि तस्मान्नोक्तत्वं विनाऽपि महाजनपरिग्रहादेव स्यादित्याह। स्यादे-तदिति। सर्गप्रलयसम्भवेन वेदस्य नित्यत्वं महाजनपरिगृहीतत्व-मसिद्धमित्याह। उभयस्येति। यद्यपि वर्णानां नित्यत्वेऽप्यर्थप्रत्य-यानुकूलानित्यानुपूर्वीविशेषघटितत्वेन वेदोऽनित्यएवेति† तच्च वक्तृ-गुणापेक्षाऽस्त्येव, तथापि वर्णस्यानित्यत्वव्युत्पादने तत्समूहविशेषवा-क्यविशेषरूपस्य तस्य सुतरामनित्यत्वं सिद्धतीत्याशयेन वर्णमात्रस्या-नित्यत्वं साधयति। तथाहीति। (१)अनभिव्यक्तवर्णत्वव्याप्यजातिवि-शेषो वर्णसमूहएव कोलाहलः। प्रत्यक्षमेव वर्णस्यानित्यत्वं, योग्या-नुपलब्धेः प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेनैव घटाभावस्येव तदभावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिं निराकरोति। न हीति।

---

* नास्तीति,—इति आ० क्षी०।

† वेदोऽनित्यएवेति,—इति सी०।

शब्दाविरोधित्वानुपपत्तेरिति ध्येयम्। धूमत्वदर्शनस्य वह्निसंशय-विरोधित्ववत् पृथगेव तस्य तद्विरोधित्वमित्याशयः।

(१) ननु कोलाहलस्य ध्वन्यात्मकत्वात्तदनित्यत्वेऽपि वर्णानित्यत्वं न सेत्स्य-तीत्यत आह अनभिव्यक्तेति।

नाप्यावृतः, ततएव संबन्धविच्छेदानुपपत्तेः। नाप्यनवस्थितः श्रोता, अवधानेऽप्यनुपलब्धेः। नापीन्द्रियं दुष्टं, शब्दान्तरोपलब्धेः। नापि सहकार्य्यन्तराभावः, अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यासिद्धेः *। नाप्यतीन्द्रियं, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। अन्यथा, घटादावपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात्। न च शब्दनित्यत्वसिद्धौ तत्कल्पनेति युक्तं, निराकरिष्यमाणत्वात्।

ये त्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति, तान् प्रत्युच्यते।

येन सत्त्वपि नोपलभ्यतदित्यर्थः। ततएव अमूर्तत्वादेव। इन्द्रियसम्बन्धविच्छेदो ह्यावरणम्। स च (१)शब्दस्य विभुत्वात् † आकाशविशेषगुणत्वे च श्रोत्रसमवायस्य नित्यत्वादयुक्तइत्यर्थः। तत्कल्पनेति। अतीन्द्रियशब्दोपलम्भककल्पनेत्यर्थः।

ननु प्रतियोगियोग्यता नाभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रं, किन्त्वधिकरणयोग्यताऽपि, सा च शब्दध्वंसे नास्तीति कथं प्रत्यक्षः सः। न चेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद्ग्रहोदृष्टोऽपि त्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया, इत्यत आह। ये त्विति। विवादेति (२)श्रूयमाणशब्दध्वंस इत्यर्थः। अतोनान्यशब्दध्वंसे(३)

---

* अन्वयव्यतिरेकतस्तस्यासिद्धेः,—इति आ०।

† शब्दस्याविभुत्वात्,—इति सो०।

---

(१) शब्दस्य विभुत्वादिति भट्टमते।

(२) अन्यशब्दध्वंसेऽपि कदाचिद्विवादसम्भवादाह श्रूयमाणेति।

(३) अन्येत्यपलक्षणम्, इन्द्रियासन्निकृष्टशब्दान्तरध्वंसेऽपि द्रष्टव्यम्।

विवादाध्यासितः शब्दप्रध्वंसः इन्द्रियग्राह्यः, ऐन्द्रियकाभावत्वात्, घटाभाववत्। नैतदेवं, इन्द्रियास-

---

भागासिद्धिः(१) तस्य साक्षात्कारकाले नाशात् इति भावः। ऐन्द्रियकेति (२)ऐन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वादित्यर्थः। नन्विदं मूर्त्तत्वाभावेऽनैकान्तिकं, भूतलस्य हि मूर्त्तत्वं* प्रत्यक्षं, यत्किञ्चिन्मूर्त्तग्रहेऽपि तद्ग्रहात्। तदभावस्तु न प्रत्यक्षः, अयोग्यस्यापि मूर्त्तस्य सम्भवेन यावद्विशेषाभावाप्रत्यक्षतया मूर्त्तसामान्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात्। न च प्रत्यक्षाशेषमूर्त्ताभावग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेतरमूर्त्ताभावनिश्चयसहकारिणा सोऽपि गृह्यतएवेति वाच्यम्। (३)लिङ्गवत्त्वावगमसहकारिणा पक्षग्राहकप्रत्यक्षेणैव लैङ्गिकावगमेऽनुमानमात्रविलयापत्तेः। मूर्त्तत्वसामान्यस्य योग्यायोग्यघटितत्वेनायोग्यतया तदभावहेतोरग्रहात्। येन रूपेण प्रतियोगियोग्यता, तेनैव तदभावस्य

---

* मूर्त्तत्वाभावेऽनैकान्तिकं भूतले हि मूर्त्तत्वं,—इति सो०।

न च तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वादैन्द्रियकत्वमेवेति वाच्यम्। अन्त्यशब्दस्यापि सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वेन तथात्वसम्भवात्।

(१) तस्येति अन्त्यशब्दस्येत्यर्थः। एतदपि प्रत्यक्षे स्वसमयवर्त्तित्वेन विशिष्य हेतुत्वपक्षे द्रष्टव्यम्।

(२) कर्म्मधारयपक्षे साध्यावैशिष्ट्यमाशङ्क्याह ऐन्द्रियकेति।

(३) लिङ्गवत्त्वेति तथाच यावद्विशेषाभावात् सामान्याभावोऽनुमीयतएव न प्रत्यक्ष इति भावः।

न्निकृष्टत्वादतीन्द्रियाधारत्वाद्वेति चेन्न। इदं ह्युपाध्युद्भावनं वा स्यात्, व्यापकानुपलब्ध्या सत्-

---

योग्यतावगमात्। (१)अत्राभावपदेन ध्वंसउक्तइति न व्यभिचारइत्येके। (२)द्रव्यनिष्ठमूर्त्तत्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि गुणादौ स प्रत्यक्षएवेत्यन्ये। उपाध्युद्भावनमिति। स्वव्यतिरेकेणेति शेषः। तेनेन्द्रिय-

---

(१) ननु मूर्त्तत्वस्य योग्यायोग्यघटितत्वेऽपि नायोग्यत्वं, किन्त्विन्द्रियेण योग्यतयैव सामान्यस्य योग्यत्वात्, घटवति भूतले मूर्त्तवदिदं भूतलमिति चाक्षुषप्रत्यक्षदर्शनाच्च, अन्यथा घटत्वसामान्यस्यापि सन्निकृष्टासन्निकृष्टघटघटितत्वेनेन्द्रियकत्वानुपपत्तेः, स्वरूपायोग्यतया सङ्ख्यादिविरहेण वा फलाभावस्याविशेषादित्यनुशयानआह अत्राभावपदेनेति। न चेन्द्रियकाभावत्वाविशेषेऽपि घटत्वसामान्याभावस्य प्रत्यक्षत्वे किं विनिगमकमिति वाच्यं, सन्निकृष्टघटस्यापि तत्र तर्कितं सत्त्वमनुपलब्धिविरोधीति यावद्विशेषाभावप्रत्यक्षासम्भवादयोग्यमूर्त्ताभावस्यातथात्वादिति विशेषात्।

(२) द्रव्यनिष्ठेति द्रव्यविशेषणतयाऽप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः। एतेनाधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा द्रव्यनिष्ठतदभावे व्यभिचारतादवस्थ्यादित्यपास्तम्। एकस्यैवाधिकरणभेदेन प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपगमात्। योग्यायोग्यजले पृथिवीत्वात्यन्ताभाववत्। अत्र यावद्विशेषाभावाप्रत्यक्षतयाऽप्रत्यक्षत्वं गुणेऽपि समानम्, अनुमानादिना तन्निश्चये तत्प्रत्यक्षत्वं द्रव्येऽपि तुल्यम्, यावद्विशेषाभावनिश्चये तन्निश्चयोऽनुमित्यात्मकइत्यपि समानमित्यनभिमतिबीजं द्रष्टव्यम्।

प्रतिपक्षत्वं वा? न प्रथमः, स्वरूपयोग्यतां प्रति* सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात्। तस्यास्ताम-

सन्निकृष्टत्वमेन्द्रियकाधारत्वञ्चोपाधिरित्यर्थः(१)। न चैन्द्रियकाधारत्वं नोपाधिः, धर्म्माभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति वाच्यम्। (२)उपाधेरधिकदेशत्वेऽपि दूषकतावीजसाध्यव्यापकत्वानपायात्।

अथ नायमुपाधिः, व्यतिरेकोपसंहारसामर्थ्याभावात्। तथा हि, अभावत्वे सत्यतीन्द्रियाधारत्वात् इति यद्यपि नैन्द्रियकाधारत्वस्य व्यतिरेक उभयाधारत्वेऽपि अविरोधात्, (३)तथाप्यभावत्वे सत्यैन्द्रियकानाधारत्वादिति सम्भवति। किन्तु योग्यताविरहस्तत्रोपाधिः। न च साधनाव्यापकत्वं, न ह्यतीन्द्रियाधारत्वमेव योग्यताविरहः, पृथिवीत्वाभावादेरयोग्यतापत्तेः। नाप्यैन्द्रियकाधारत्वाभावः सः, तदर्थासहिततदभावस्य योग्यतात्मकत्वे धर्म्माभावस्य योग्यतापत्तेः। मैवम्। (४)ऐन्द्रियकाभावमन्तर्भाव्याभावस्य योग्य-

* स्वरूपयोग्यतायां,—इति क्वा०।

(१) ऐन्द्रियकाधारत्वञ्चेति तथाचातीन्द्रियाधारत्वादित्यस्य ऐन्द्रियकानाधारत्वादित्यर्थोबोध्यः, तेन तद्व्यतिरेकत्वमस्योपपद्यते। अतएवानुपदं तथैव विभावयिष्यतीति। न च शब्दादौ साध्याव्यापकत्वं, साधनाद्यनवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः।

(२) भवेदेवं यदि समव्याप्तएवोपाधिः स्यात्, न चैवं, विषमव्याप्तस्यापि तथात्वादित्याह उपाधेरिति।

(३) तथापीति आत्मादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्।

(४) ऐन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वे सत्यैन्द्रियकाधारत्वं योग्यत्वं, तथाच

पेक्ष्यैव सर्व्वदा व्यवस्थितेः। नाप्यैन्द्रियकाधारत्व-

तेत्युक्तेऽपि साधनव्यापकताया अपरिहारादिति भावः। व्याप-केति प्रत्यक्षव्यापकैन्द्रियकाधारत्वेन्द्रियसन्निकर्षानुपलब्धेरित्यर्थः। यद्यपि शब्दध्वंसेन प्रत्यक्षोऽतीन्द्रियाधारत्वादिति पृथिवीत्वादौ व्यभिचारि, तथाप्यैन्द्रियकानाधारत्वादिति हेतूकर्त्तव्यम्। तत्र प्रथ-ममुपाधिन्निरस्यति। स्वरूपेति। स्वरूपयोग्यतां प्रत्यक्षोपहितस्वरू-पसम्पत्तिं प्रति, सहकारियोग्यतायास्तत्सम्पत्तेरिन्द्रियसन्निकर्षस्यानु-पाधित्वात्। कुतः? तस्यादिति। तस्याः प्रत्यक्षतायाः, तामिन्द्रियसन्नि-कर्षरूपसहकारियोग्यतामित्यर्थः। तथा च पक्षवृत्तित्वेन साधनव्या-पकत्वान्नोपाधिरिति भावः। (१)यद्वा, स्वरूपयोग्यतारूपं साध्यं प्रति सहकारियोग्यता नोपाधिः, साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। द्वितीय-मुपाधिं निरस्यति। नापीति। यद्यप्युपाधौ सति साध्याभावो-न दोषाय, तथापि समव्याप्तोपाधिमभिप्रेत्योक्तम्। विषमव्याप्तो-पाधिपक्षे तु त्र्यणुके साध्याव्यापकत्वम्। (२)अभावत्वपक्षधर्मावे-

---

न धर्म्माभावस्य योग्यता, तद्विरहस्य साधनव्यापकत्वेत्याह ऐन्द्रि-यकाभावमिति।

(१) स्वरूपयोग्यतापदस्य फलोपधानपरत्वेऽपदार्थव्याख्यानमित्यनुभूयान-याह यद्वेति। एवञ्चाद्य कल्पे तस्याः स्वरूपयोग्यतायास्तां सह-कारियोग्यतामपेक्ष्य सर्व्वदा अवस्थितेरित्यकारप्रश्लेषेण मूलप-क्तिका योज्या। तेन साध्याव्यापकत्वं निर्व्वहतीति ध्येयम्।

(२) अभावत्वेति अतएव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमपि निरस्तम्। वस्तुत आधारत्वं प्रतियोगिसमवायिपरमिति भूतलादिवृत्तित्वेऽपि

प्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम्, धर्माद्यभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। अतएव नोभयप्रयुक्तम्। नापि द्वितीयः, प्रथमस्यासिद्धेः। अस्ति हि श्रोत्रशब्दाभावयोः

च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तु (१)नष्टाश्रयद्रव्याद्यभावे साध्याव्यापकत्वम्। किञ्च। प्रत्यक्षयोग्यताऽत्र साध्या, सा चाभावस्य नैन्द्रियकाधारत्वमात्रं, धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेः। नायैन्द्रियकाधारत्वे सत्यैन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वं, गौरवात्(२)। तदिन्द्रियग्राह्येऽप्यधिकरणे गन्धरसाभावयोर्घ्राणादिना ग्रहाच्च। न चैन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वस्य योग्यतात्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यम्। (३)तस्याश्रयनाशजन्यस्य ग्राहकेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति भावः। अतएवेति। इन्द्रियसन्निकृष्टत्वमैन्द्रियकाधारत्वं चेत्युभयं, तत्प्रयुक्तमपि नाभावस्य प्रत्यक्षत्वं, धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेरित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षद्वये प्रथमस्यासिद्धिमाह। नापीति। अत्र* स्थापनानुमाने योग्यत्वे साध्ये प्रत्यनुमाने तदभावः साध्यः। तत्र चेन्द्रियासन्निकृष्टत्वं व्यभिचारि।

---

* ननु,—इति सो० पु०।

साध्याव्यापकत्वम्। अन्यथा शब्दध्वंसस्यापि वीचादिवृत्तित्वेन साधनव्यापकत्वापत्तेरिति।

(१) द्रव्यादीति तदभावस्य कालाद्यतीन्द्रियाधारनिरूप्यत्वात् साध्याव्यापकत्वमिति भावः।

(२) ऐन्द्रियकत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वमात्रं, तदिन्द्रियग्राह्यत्वं वा? आद्ये, गौरवादिति। अन्त्ये, तदिन्द्रियेति।

(३) तस्येति कालादावाश्रयान्तरे प्रत्यक्षत्वेतीष्टापत्तिरपि बोध्या।

स्वाभाविको विशेषणविशेष्यभावः। विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात् कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वं, तथा, विशेष्यमव्यवस्थापयतश्च कथं विशेषणत्वमिति चेत्। न, तथा विशेष्यव्यवस्थापनायाः फलत्वात्। न तु

इन्द्रियासन्निकृष्टेऽपि* योग्यताया अनपायात्। (१)तस्माद्यदा साक्षात्कारविषयत्वं साध्यं, तदा फलाभावे योग्यता व्यर्थेति तत्रासिद्धिरुक्तेत्याहुः। ननु विशेषणत्वमभावस्य तदा स्याद्यदा श्रोत्रं शब्दध्वंसज्ञाने भासेत। न चैवं, श्रोत्रस्यातीन्द्रियत्वात्। ततो न शब्दध्वंसस्य तद्विशेषणत्वं, स्वसम्बन्धेन विशेष्ये व्यावृत्तबुध्यजनकत्वात्। नापि श्रोत्रं विशेष्यं, व्यावृत्तबुध्यविषयत्वादित्याह। विशेष्यस्येति। श्रोत्रस्यातीन्द्रियत्वेऽपि (२)शब्दलिङ्गजश्रोत्रज्ञानसहकारि-मनः-प्रसूतानु-

---

* तच्च चेन्द्रियासन्निकृष्टत्वं न व्याप्यं, असन्निकृष्टेऽपि,—इति सो०।

(१) फलोपधानाभिप्रायेण समाधत्ते तस्मादिति। फलोपधानाभावरूपे साध्ये सति योग्यता सत्यपि व्यर्था व्यभिचाराप्रयोजिकेति स्वरूपासिद्धिरेवोक्तेत्यर्थः। वस्तुतः, ज्ञापनायां योग्यत्वमेव साध्यम्, अन्यथा व्यभिचारप्रसङ्गादिति तदभावरूपत्वाच्च साध्यः, तच्च चाप्रसिद्धिरूपलक्षणयोक्तेति व्यभिचारसत्त्वेऽप्यदोष इति तत्त्वम्। अतएवा-स्वरसादुक्तमित्याहुरिति।

(२) शब्दलिङ्गजेति शब्दरूपलिङ्गजेत्यर्थः। अनुमितिविषयत्वमित्युपलक्षणम्, मानसप्रत्यक्षविषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। यद्यपि श्रौत्रप्रत्यक्षविषयत्वमपि सम्भवति, तथापि तत्र श्रोत्रस्य न विशेष्यत्वमिति तन्नोक्तम्।

तद्देव विशेषणत्वमात्माश्रयप्रसङ्गात्। विशेषणभावेन समवायाभावयोर्ग्रहणं, तथा ग्रहणमेव च विशेषणत्वमिति। तस्मात्, संबन्धान्तरमन्तरेण तदुपश्लिष्टस्वभावत्वमेव हि तयोः। सैव च विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता विशेषणतेत्युच्यते। सा चाच दुर्निवारा, प्रतियोग्यधिकरणेन स्वभावतएवाभावस्य मिलितत्वात्। तथापि तया तथैव प्रतीतिः कर्त्तव्येति* चेत्। न, गृह्य-

---

मितिविषयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्याह। तथेति। विशेषणतासम्बन्धस्य हि विशिष्टज्ञानं फलं, न तु तदन्तर्भावेणैव स इत्यर्थः। आत्माश्रयमेवाह विशेषणभावेनेति। (१)तथापि सम्बन्धं विना कथं विशेषणत्वमित्युपसंहरन्नेव निराकरोति। तस्मादिति। सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमेव स्वरूपसम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः। तथापि कथं विशेषणतेत्यत आह। सैव चेति। प्रतियोगीति। प्रतियोगिनः ग्रब्दस्याधिकरणेन श्रोत्रेण ग्रब्दाभावस्य स्वभावसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः। तथापीति। तया विशेषणतया, तथैव† सन्निकर्षेण विशिष्टविशेष्यविषयैव बुद्धिः कर्तव्या। विशेष्यश्रोत्रायोग्यतया च सा च न

---

* करणीयेति,—इति आ०।

† तथैव विशेषणतया,—इति सो०।

---

(१) तथापीति उपसंहरन्नेव इति निराकरोतीत्यन्वयः।

माणविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाद्व्याप्तेः*। अन्यथा, संयुक्तसमवायेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीजननदर्शनात् गन्धादावपि तथात्वप्रसङ्गात्। तथापि नेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद् ग्रहणं दृष्टं, अपि त्विन्द्रियसंबद्धविशेषणतया, सा चातो निवर्त्तते इति चेत्। न, अस्य प्रतिबन्धस्येन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रतिसंबन्धिविषयत्वात्।

सम्भवतीत्यर्थः। गृह्यमाणेति। तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तद्योग्यता प्रयोजिका, अत्र तु विशेष्यं श्रोत्रमयोग्यम्। अतो (१)विशेष्यमविषयीकृत्य विशेषणतया प्रत्यासत्त्या शब्दध्वंसप्रत्यक्षं जन्यते इत्यर्थः। अन्यथेति। यदि नैवं, तदा स्वाश्रये गृह्यमाणे रूपादिप्रत्यक्षदर्शनाद्गृह्यमाणे वायावाश्रये तत्स्पर्शप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। तथापीति। सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणस्यैव प्रत्यक्षजननदर्शनान्नेन्द्रियविशेषणता प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। अस्येति। इन्द्रियसन्निकृष्टोऽर्थो घटादिस्तस्य प्रतिसम्बन्धी द्वितीयः स तथेति, न विशेषणतामात्रमेवम्, अपि तु गृह्यमाणविशेष्यम्। साक्षात्सम्बन्धाभावे सत्येव हि परम्परासम्बन्धआश्रीयते, अत्र तु साक्षादेव सम्बन्धोऽस्तीति न तदाश्रयणमित्यर्थः।

---

* विशेष्यावच्छिन्नत्वाद्व्याप्तेः,—इति आ०।

---

(१) विशेष्यमिति विशेष्यत्वेनेति शेषः। यद्वा, एतन्मते निरधिकरणाऽभावप्रतीतिः कालाद्यधिकरणा वेति तथोक्तम्।

अन्यथा संयुक्तसमवायेन गन्धादावुपलब्धिदर्शनात् समवायेनादर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात्। नाप्यभावत्वे सतीन्द्रियाधारत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वं, योग्यता-

---

द्वितीयं सत्प्रतिपक्षं निरस्यति। नापीति। शब्देन व्यभिचारवारणार्थमभावत्वे सतीति। योग्यतेति। तथा चोपाधिमत्त्वेनातुल्यबलत्वादित्यर्थः।

ननु स्थापनानुमाने योग्यतायाः साध्यत्वात् प्रत्यनुमाने तदभावः साध्य इति सएव नोपाधिः। साधनव्यापकत्वात्। (१)व्यभिचारानुमाने साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च। न च योग्यतावच्छेदकरूपाभाव उपाधिः, योग्यतासाधके स्थापनानुमाने नैन्द्रियकाभावत्वमेव योग्यत्वं हेतुः, साध्याविशेषप्रसङ्गात्, अपि तु योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वमिति तदभावो नोपाधिः। पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वात्। मैवम्। साध्यप्रयोजकत्वेन तादृशस्याप्युपाधित्वात्। न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य* साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्। यथा† शब्दोऽनित्यो गुणत्वात्, इत्यत्र व्योमैकगुणत्वेन सत्प्रतिपक्षे अगुणत्वमुपाधिः। जलपरमाणुरूपादौ साध्याव्यापकत्वात्। पूर्वं योग्यताविशेषो हेतुरत्र योग्यतामात्रव्यतिरेक-उपाधिरित्यन्ये।

---

* साधनव्यतिरेकस्य,—इति ह० का०।

† तथा,—इति सो०।

---

(१) ननु भवेदेवं यदि साधनं साध्यव्याप्यं स्यात्, तदेव चोपाधिवादिमतेऽसिद्धमित्यनुग्रयादाह व्यभिचारानुमान इति।

विरहप्रयुक्तत्वाद्व्याप्तेः। न चातीन्द्रियाधारत्वमेव तस्य योग्यताविरहः, तद्विपर्य्ययस्यैव योग्यतात्वापत्तेः। न चैवमेव, धर्म्मादिप्रध्वंसग्रहणप्रसङ्गात्। दृश्याधारत्वं दृश्यप्रतियोगिता चेति द्वयमप्यस्य योग्यता इति चेन्न, उभयनिरूपणीयत्वनियमानभ्युपगमात्। प्रतियोगिमात्रनिरूपणीयोन्मुखभावः। अन्यथेह भूतले घटो नास्तीत्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात्। संयोगो-

---

प्रयोजकत्वमेवाह। न चेति। न दृश्याधारत्वमात्रं योग्यता, किन्तु दृश्यप्रतियोगिकत्वसहितम्, न चैतद्धर्मादिध्वंसस्यास्तीत्याह। दृश्येति। तद्विरहश्च नोपाधिः, साधनव्यापकत्वात्। (१)नाप्युभयस्य साध्यप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वम्, (२)ऐन्द्रियकत्वरूपसाध्यसामान्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वादिति भावः। विपक्षे बाधकमाह। अन्यथेति। यद्यभावाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामेवाभावः प्रत्यक्ष इत्यर्थः। ननु

---

(१) नाप्युभयस्येति दृश्याधारत्वसमानाधिकरणदृश्यप्रतियोगित्वस्य साध्यप्रयोजकतया उपाधित्वेन ज्ञापनाहेतोरप्रयोजकत्वं नेत्यर्थः।

(२) ऐन्द्रियकत्वरूपेति न चाभावत्वपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं, नष्टाश्वयवरूपाद्यभावे साध्याव्यापकत्वादिति भावः। एतेन पूर्व्वपक्षित्ववचनत्वेनास्य ग्रन्थस्यासङ्गतिरित्यपास्तम्। सिद्धान्तिनैव स्वातन्त्र्येण स्वहेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परीहारकरणात्। केचित्तु नाप्योरित्यस्य पूर्व्वं तदेतन्निराकरोति नोभयस्येति प्रक्षिप्य सिद्धान्तिवचनं कृत्वा योजयन्ति।

च्च निषिध्यते, तद्भावश्च भूतलवत् घटेऽपि वर्त्तते । तच्च यदि प्रत्यक्षतया भूतलस्योपयोगो घटस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । अथ घटस्यान्यथोपयोगः, भूतलस्याप्यन्यथैव स्यादविशेषात् । कथमन्यथेति चेत् । प्रतियो-

---

भूतलमात्रमाधारः, तच्च दृश्यमेवेत्यत आह । संयोगोहीति । न चाऽत्र मानाभावः, घटनिषेधे हि भूतले घटाभावो न प्रागभावध्वंसात्मकः, प्रतियोगिसमानकालत्वात् । नाप्यत्यन्ताभावः, कदाचित् तस्य तत्र भावात् । तस्माद् घटसंयोगो निषिध्यते । स च संयोगः, यः एतद्घटस्य तत्र भावी, तस्य प्रागभावः, अतीतस्य ध्वंसः, सर्वदैवाभवतश्चात्यन्ताभावः ।

ननु भूतले घटोनास्तीति घटप्रतियोगिकाभावोऽनुभूयते, संयोगस्य तु प्रतियोगित्वे संयोगोनास्तीत्यनुभवापत्तिः । मैवम् । घटोनास्तीति बुद्धेरेव संयोगाभावविषयत्वात् । यथा हि भूतले घटास्तित्वबुद्धिस्तत्संयोगेन, तथा तदभावेन घटाभावबुद्धिः । यत्सम्बन्धपुरस्कारेण यत्र यद्भावबुद्धिस्तदभावपुरस्कारेण तत्र तन्नास्तिताप्रतीतिः । (१)केचित्तु, घटात्यन्ताभावएव तद्विषयः । उत्पादवि-

---

(१) नन्वेवं घटे भूतलं नास्तीति बुद्धेरपि तत्संयोगाभावविषयत्वे भ्रमत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, तस्याः प्रमात्वेन सर्व्वसिद्धत्वात् । एवं रूपे घटोनास्तीति बुद्धेरपि तत्संबन्धाभावविषयकत्वे भ्रमत्वापत्तिः । न च तत्संबन्धाभावविषयकत्वं तद्विशिष्टसंबन्धाभावविषयत्वं विशिष्टाभावश्च विशेषणाभावाधीनस्तच्चास्त्येवेति न भ्रमत्वमिति वाच्यम् । इत्तेव-

गिनिरूपणार्थमभावसन्निकर्षार्थञ्च। तच्च प्रतियोगि-
निरूपणं स्मरणलक्षणमनुपलभ्यमानेनापीति न तद्-

नाग्रधीस्तु, (१)तत्सम्बन्धतथात्वप्रयुक्ता। स च तत्संयोगध्वंसरूपः*। न चैवं घटात्यन्ताभावसम्बन्धस्य संयोगध्वंसरूपतया नित्यत्वात् घटधीस्तत्र कदापि न स्यादिति वाच्यम्। न हि यत्र यत्-संयोगोऽस्ति, तत्र तत्संयोगध्वंसः। (२)सामान्यध्वंसस्य यावद्विशेष-ध्वंसव्याप्यत्वादेकविशेषवति सामान्यध्वंसस्याभावेन तदुपपत्तेरि-त्याहुः। (३)यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदः, तथा तदवच्छेदकभेदे-

---

* संयोगध्वंसप्रागभावरूपः,—इति का०।

भावस्यैकविशेषणाभावविषयत्वेनैवोपपत्तौ विशिष्टाभावविषयत्व-कल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्यनुग्रयादाह केचित्त्विति।

(१) तत्संबन्धतथात्वेति तत्संबन्धसत्त्वासत्त्वप्रयुक्तेत्यर्थः।

(२) सामान्यध्वंसस्येति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदादभावान्तर-वत् ध्वंसस्यापि सामान्याभावत्वमिति मतेनेदम्। न च ध्वंसस्य प्रतियोगिजन्यत्वनियमात् कथं तथेति वाच्यं चरमप्रतियोगिजन्यतया तथात्वात्, यावत् प्रतियोगिजन्यत्वे गौरवात्।

(३) ननु संयोगध्वंसस्य घटात्यन्ताभावसंबन्धरूपत्वे गुणादौ तदत्यन्ता-भावसंबन्धो न स्यात्। यदि च तत्र स्वरूपमेव संबन्धः, तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु। तत्कादाचित्कत्वाभ्युपगमाच्च प्रतीतेरपि तथात्वोपपत्तेः। किञ्च, सामान्यध्वंसस्य तद्घटसंयोगसामान्यं वा, तद्भूतलघट-संयोगसामान्यं वा प्रतियोगि? नाद्यः, व्यधिकरणस्यानागतस्य च संयोगस्य तदा तत्र भूतले ध्वंसासम्भवेनात्यन्ताभावसम्भवानुपपत्तेः।

र्थमध्यक्षगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यन्तरस्यापि, कुत उभयस्य। सन्निकर्षस्तु भूतलघटसंयोगस्येन्द्रियेण साक्षान्नास्ति। येनास्ति, तेनापि यदीन्द्रियं न सन्निकृष्येत, कथमिव तं गमयेत्। न चोपलब्धोपलभ्यमानाभ्यामेवेन्द्रियं सन्निकृष्यते, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्।

नापीति संयुक्तघटस्याभावस्तच्च, स चान्यविशिष्टाभाववत् उत्पादविनाशग्रहीतोऽन्यएवेत्यन्ये। (१)यथाऽनादिसंसर्गाभावविषयेऽपभावबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वात् उत्पादग्रहीतोध्वंसः स्वीकृतः, तथा ततएवोत्पादविनाशग्रहीतस्तुरीयः संसर्गाभावो घटस्येत्यपरे। ननु घटसं-

---

नास्यः, यच्च भूतले कदापि न तद्घटसंयोगस्तच्च प्रतियोग्यप्रसिद्धा तादृग्ध्वंसाभावेनात्यन्ताभावसंबन्धानुपपत्तेः, अनागतसंयोगमादाय पूर्वदोषापत्तेश्चेति पूर्वाक्षरसादाह यथेति। यथा दण्डोपनयापनयाभ्यां दण्डावच्छिन्नपुरुषविरहः कादाचित्कः, संयोगावच्छिन्नघटविरहोऽपि तथेत्यर्थः।

(१) नन्वेवं संयुक्तत्वेनैव घटोपस्थितिरभावप्रतीत्यङ्गं स्यात् न तु घटत्वमात्रेण, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, न चेष्टापत्तिः, तत्प्रकारकतदुपस्थित्यनन्तरमपि भूतले तद्घटाभावप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यनुग्रयादाह यथाऽनादीति। समयविशेषसंसर्गिणा नित्याभावेनैवोपपत्तौ न तुरीयकल्पनमित्यनभिमतिबीजमत्रापि द्रष्टव्यम्।

योगाभावोयोग्यानुपलब्ध्या ग्राह्यः, सा च [१]प्रतियोगितद्व्याप्येतर-यावत्तदुपलम्भकसत्त्वेऽनुपलब्धिः। अत्र च संयोगस्योपलम्भकोघट-

---

(१) [तदुपलम्भकं प्रतियोग्युपलम्भकं, तस्य सत्त्वे समवधाने मेलने इत्येतत्। उपलम्भोलौकिकप्रत्यक्षं। तथा च प्रतियोगितद्व्याप्याभ्यामितरत् यावत् तदुपलम्भकं, तत् सत्त्वे अनुपलब्धिरित्यर्थः। चक्षुरादिकरणसमवधानमात्रे तु न योग्यानुपलब्धिः। अन्धकारे घटाभावप्रत्यक्षापत्तेः। किन्तु यावत्प्रतियोग्युपलम्भकसामग्रीसमवधाने सत्यनुपलब्धिः। तथा सति नान्धकारे घटाभावग्रहापत्तिः, घटोपलम्भकसामग्रीमध्यपातिनोयावदन्तर्गतस्यालोकसम्बन्धस्य तदानीमभावात्। प्रतियोग्युपलम्भे प्रतियोगिनोऽपि विषयविधया हेतुतया तस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् प्रतियोगीतरेति। प्रतियोगिसत्त्वेऽपि तेन समभिन्द्रियसन्निकर्षाभावदशायामभावग्रहात् तद्व्याप्येतरेति। प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षश्च प्रतियोगिव्याप्यः। व्याप्तिश्च भेदगर्भा विवक्षिता। अतः प्रतियोगिनः प्रतियोगिव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः। यत्किञ्चिदुपलम्भकसत्त्वेऽप्यन्धकारादौ तदभावग्रहाभावात् यावदिति। तथा च प्रतियोगितद्व्याप्यभिन्नं प्रतियोग्युपलब्धिव्यापकं यत् यत्, समुदिततत्सत्त्वे इत्यर्थः। विभिन्नदेशावच्छेदेन यावत् तदुपलम्भकसत्त्वेऽपि अभावाग्रहात् समवधाने इति व्याख्यातम्। तत्र तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रति तत्र तद्धर्मावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नव्याप्येतरतद्धर्मावच्छिन्नलौकिकप्रत्यक्षयावत्कारणसमवधाने सति तद्धर्मावच्छिन्नानुपलब्धिः कारणमिति तु निष्कर्षः]।

तस्मात् सन्निकर्षे सति योग्यत्वाद्भूतलमप्युपलभ्यते, न

एव नास्तीति न संयोगाभावः प्रत्यक्षः। मैवम्। (१)योह्यनुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी, सएवाभावग्राहकः। अतएव, पृथिवीलाभावोजलपरमाणुषु न प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः। रूपस्य महति वायौ सत्त्वेऽनुपलब्धिविरोधात्। (२)स च शब्दाधाराप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतेऽस्तीति शब्दाभावः प्रत्यक्ष इति भावः। कथमिति। अन्यथेत्यत्र कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः। ननु संयोगाभावप्रतीतौ सन्निकर्षमाचार्यं भूतलस्योपयोगे गन्धतदभावबुद्धौ द्रव्यग्रहइव नियमेन भूतलोपलम्भो न स्यात्, अतः सन्निकर्षवदस्योपलब्धिरभावप्रत्यक्षाङ्गमित्युपलब्धौ सत्यामेव सन्निकर्ष इत्यत्राह। न चेति। अत्रोपलब्धेनेत्यत्रेन्द्रियसन्निकर्षे भूतलोपलम्भस्तस्मिन् सतीन्द्रियसन्निकर्ष इति इतरेतराश्रयत्वम्। उपलभ्यमानेनेत्यत्र यद्युपलब्धिसम्बन्धिनेत्यर्थः, तदा पूर्ववदितरेतराश्रयत्वम्। यदि तु सन्निहितोपलम्भकारणेनेत्यभिमतं, (३)तदैकसामग्रीप्रसूतत्वेनाव्यभिचारेऽपि भावप्रती-

---

(१) योह्यनीति तथाचेयमेव योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिकेति संयोगाभावोऽपि प्रत्यक्षएवेति भावः।

(२) एवं सति प्रकृतः शब्दाभावएव प्रत्यक्षो न स्यादिति नाशङ्कनीयं, तत्राप्युक्तानुपलब्धिसत्त्वादित्याह स चेति। एतेन शब्दाभावमधिकृत्य पूर्वपक्षाभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम्।

(३) तदैकेति यद्यप्येवं समसमयत्वात् पूर्ववर्त्तित्वाभावेनानङ्गत्वमित्यन्यथासिद्ध्युपदर्शनमयुक्तं, यथापि यत्रापि पूर्ववर्त्तित्वं तत्रापि तदनङ्गत्वमिति दर्शयितुमन्यथासिद्धत्वादित्युक्तम्। एतदपि संयोगरूपप्र-

तु तस्योपलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेरङ्गमिति युक्तमुत्पश्यामः। प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं तदुपयोगः, तस्य संयोगवदाधारानिरूप्यत्वात्। नापि सन्निकर्षार्थं, तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षादिति। नचेदेवं, कुतएषा प्रतीतिरिदानीं श्रुतपूर्वः शब्दोनास्तीति। अनुमानादिति चेन्न, शब्दस्यैव पक्षीकरणे

त्यङ्गत्वमवर्जनीयसन्निधेरप्यन्यथासिद्धित्वादित्याह । तस्मादिति । न च शब्दध्वंसग्रहेऽपि शब्द* निरूपणार्थमाधारग्रहस्योपयोगइत्याह । प्रकृते त्विति । तस्य शब्दस्य । संयोगवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तदभावस्येति । शब्दध्वंसस्य प्रतियोगिदेशाकाशे† विशेषणत्वादित्यर्थः । न चेदेवमिति । यदि योग्यप्रतियोगिकत्वमात्रं नाभावयोग्यतावच्छेदकमित्यर्थः । शब्दस्येवेति । शब्दं पक्षीकृत्य यदि ध्वंसवत्त्वं साध्यं, तदा शब्दसत्त्वकाले उपलभ्यमानत्वं हेतुः स्वरूपासिद्धः, तदसत्त्वकालत्वे तु हेतोः पक्षे वृत्तावपि साध्यस्य ध्वंसवत्त्वस्य तत्रावृत्तेः‡ बाधितविषयत्वेनापक्षधर्मत्वादित्यर्थः(१)।

---

* शब्दध्वंसस्य,—इति ह० ।

† प्रतियोगिदेशकाल,—इति सो० ।

‡ तदावृत्तेः,—इति सो० ।

तियोगिसमवायितया भूतलस्य न निरूपकत्वमित्येवंपरं, अधिकरणनिरूपकत्वस्यैवाभ्युपगमादिति ध्येयम् ।

(१) बाधितेति प्राचीनमतेनेदम् ।

हेतोरनाश्रयत्वात्। अनित्यत्वमात्रसाधने अभावस्य नियतकालत्वासिद्धेः*। आकाशस्य पक्षत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात्। शब्दसद्भावकालेऽपि तस्य सत्त्वात्। एवं कालपक्षेऽपि दोषात्। अहमिदानीं निःशब्दश्रोत्रवान् शब्दोपलब्धिरहितत्वात् वधिरवदिति चेन्न, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, व्याहतत्वाच्च। वधिरश्च श्रोत्रवांश्चेति व्याहतम्। तस्यापि च श्रवसो निःशब्दत्वे प्रमाणं नास्ति।

ननु ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये न बाध इत्यत आह। अनित्यत्वेति। यदा कदाचित् ध्वंससिद्ध्याऽर्थान्तरत्वादित्यर्थः। कालपक्षेऽपीति। तद्देशेऽन्यत्र वा शब्दसत्त्वकालेऽपि तद्वत्तया कालस्यानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। शब्दोपलब्धीति। पूर्वोपलब्धत्वेन शब्दोविशेषणीयः। तेन ध्वंसः सिध्यति। पश्चादुदक्रमपि सन्निधानात् पूर्वं स्फुटयति। वधिरश्चेति। शब्दोपलम्भकादृष्टविशिष्टकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं वधिरस्य नास्तीत्यर्थः। ननु चादृष्टविशेषः शब्दोपलब्धौ सहकारी न तद्घटितं श्रोत्रमित्यतोदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं विवृणोति। तस्यापीति। श्रोत्रस्यादृष्टघटितत्वसंशयेऽपि न साध्यसिद्धिरिति भावः।

---

* नियतकालस्यासिद्धेः,—इति आ०।

अनुपभोग्यस्योत्पादवैयर्थ्यं प्रमाणमिति चेन्न, आद्यादिशब्दवदुपपत्तेः। तेषां शब्दान्तरारम्भं प्रत्युपयोगेऽन्त्यस्य न तथेति चेन्न, अन्त्यत्वासिद्धेः। सर्वेषां चोत्पादवतां प्रयोजनतद्भावयोरस्माद्दशैरनाकलनात्। सुषुप्त्यवस्थायां श्वासप्रश्वासप्रयोजनवच्च तदुपपत्तेः। आरम्भे सति प्रयोजनमवश्यमिति व्याप्तेः। न त्वापाततः प्रयोजनानुपलम्भमात्रेणारम्भनिवृत्तिः*। तथा सति कर्णशष्कुल्यवच्छेदोत्पादएव नभसस्तं प्रति निवर्त्तेत, बधिरस्य तेनानुपयोगात्। विवादकाले बधिरकर्णः शब्दवान्, योग्यदेशस्यानावृतकर्णशष्कुलीशुषिरत्वात्, तदितरकर्णशष्कुलीशुषिरवदिति।

निःशब्दाः पणवववीणावेणवः तदेकज्ञानसंसर्ग-

ननु बधिरश्रोत्रे शब्दोत्पत्तौ स उपभुञ्ज्येत, उपभोगाभावाच्छब्दोनास्तीत्याह। अनुपभोग्यस्येति। आद्यादिशब्दानामनुपभोग्यानामनुपभोग्यत्वमनैकान्तिकमित्याह। आद्यादीति। उपभोग्यशब्दान्तरारम्भकत्वेन परम्परयोपभोग्यत्वं तेषां, प्रकृतस्य तु शब्दान्तराजनकतया न तथात्वमित्याह। तेषामिति। प्रकृतस्याप्युत्पादकत्वेनान्त्यत्वासिद्धाऽनुपभोग्यत्वासिद्धिरित्याह। अन्त्यत्वेति। प्रत्युत बधिरश्रोत्रस्य शब्दसद्भावएव मानमस्तीत्याह। विवादेति। यदा तद्देशवासिभिः श्रोत्रवद्भिरुपलभ्यते शब्दस्तदेत्यर्थः। धर्म्यन्तरं

---

* प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेणारम्भनिवृत्तिः,—इति आ०।

योग्यत्वस्य* तदनुपलम्भेऽप्युपलभ्यमानत्वात्, यत् यदे-
ज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानुपलम्भेऽप्युपलभ्यते तत् तदभाव-
वत्, यथाऽघटं भूतलमिति चेन्न। एकज्ञानसंसर्गयोग्य-
त्वाभावात्। शब्दस्य श्रौत्रत्वात्, वीणादीनां चाक्षुषा-
त्वात्। अभिमानमात्रादिति चेन्न, तथापि शब्दप्रध्वं-
सस्यातद्देशत्वात्, अत्यन्ताभावस्य च कालानियमात्।

पक्षीकृत्य शब्दध्वंसानुमानमाह। निःशब्दा इति। एकज्ञानसंसर्ग-
योग्यत्वमात्रं(१) घटादौ व्यभिचारीति नियमेन तथात्वं वाच्यं,
तथाचासिद्धिरित्याह। एकज्ञानेति। शब्दे भासमाने उपनीतो-
वीणादिरपि भासते इति तत् सिद्धिरित्याह। अभिमानेति।
निःशब्दादिति शब्दध्वंसवन्तइति साध्यं, शब्दसमवायित्वरहिता इति
वा ? नाद्यो बाधादित्याह। तथापीति। अतद्देशत्वाद्वीणाद्यदेश-
त्वादित्यर्थः। ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमाद्वापि नियम-
मेनैकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वमसिद्धमिति भावः। अन्त्ये नियतकालप्रती-
त्यनुपपत्तिरित्याह। अत्यन्तेति। सिद्धसाधनञ्च द्रष्टव्यम्। (२)एवम-
न्योन्याभावेऽपि साध्ये इति भावः। उपाधौ विधिनिषेधावुपाधि-

---

* योग्यत्वे,—इति ह०।

---

(१) घटादाविति तादृशगन्धाद्यनुपलम्भेऽप्युपलभ्यमानस्य घटस्य गन्धादि-
मत्त्वाद्व्यभिचारइत्यर्थः।

(२) एवमिति शब्दसमवायिभिन्ना इत्यत्र साध्ये इत्यर्थः।

स्यादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयोहि भेर्य्यादयः, तेन तेषु विधीयमानः शब्दआकाशएव विहितोभवति प्रतिषिध्यमानश्च तत्रैव प्रतिषिद्धोभवति शरीरे सुखादिवदिति चेन्न। तत्र सोपाधावात्मनि प्रत्यक्षसिद्धे सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चैवमिहापि, तदुपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात्। उपाधयस्तावत् प्रत्यक्षा इति चेन्न, तैरभावानिरूपणात् । निरूपणे

मति(१) भवत इति वीणादिदेशत्वमेव शब्दध्वंसस्येति शङ्कते । स्यादेतदिति । उपाधिरवच्छेदकः। यद्यपि शरीरे गन्धविधौ विभुत्वनिषेधे चात्मनि तौ न भवतः* इति नायं नियमः, तथापि यदवच्छेदेन यद्धर्म्मते तत्रावच्छेदके विधिनिषेधधीरवच्छिन्नविधिनिषेधविषयेति नियम इति भावः। उपनीतशरीरावच्छेदेनात्मनि योग्ये सुखाद्यभावग्रहेऽपि नाकाशे शब्दाभावग्रहः, (२)उपाधिमतोऽपि तस्यायोग्यत्वादिति परिहरति। तत्रेति। तैरिति।

---

* तौ भवतः,—इति सो० ।

---

(१) उपाधिमतीति तथाच विशिष्टस्य तदाश्रयतया विशेषणस्यापि तथात्वमिति भावः। तदेवाह वीणादीति। वीणादिदेशत्वं भवत्येवेत्यर्थः। तथाच न बाध इति भावः। यद्यप्येवमुपाधिमात्रदेशत्वमेव साधयितुमर्हमित्याकाशएव विहितोभवतीति मूलमसङ्गतं, तथाप्यवच्छेदकतया तस्य तदधिकरणत्वं तत्रावच्छेद्यसापेक्षमिति विशिष्टदेशत्वसाधनमिति भावः।

(२) उपाधिमतोऽपीति, तथाच त्वन्मते नोपाधिमति विधिनिषेधौ सम्भवत इति भावः।

वा प्रत्यक्षेणापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चैवं सति पारमार्थिकाधिकरणनिरूपणीयत्वमभावस्य । न च तेऽपि प्रत्यक्षसिद्धाः, सर्व्वत्र शब्दकारणव्यवधानेऽप्युपलब्धस्य शब्दस्य नास्तिताप्रतीतेः । आनुमानिकैस्तैस्तथाव्यवहार इति चेन्न, हेतोस्तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्यानैकान्तिकत्वात्, अभावप्रतीतिकाले सन्दिग्धाश्रय-

---

वीणादयः प्रत्यक्षाश्रपि न शब्दसमवायिन इति न तैः शब्दध्वंसो-निरूप्यते इत्यर्थः । निरूपणे वेति । तथा च विवादाभावोदृश्याधारत्वदृश्यप्रतियोगित्वयोः सम्भवादिति भावः । दूषणान्तरमाह । न चैवमिति । मुख्यप्रतियोग्याधारविषयणवाभावनिरूपकत्वादित्यर्थः । यदि च मुख्यामुख्यसाधारणमाधारमात्रं तन्निरूपकत्वाह । न चेति । अप्रत्यक्षे वीणादौ शब्दाभावप्रतीत्यनुदयापत्तेरित्यर्थः । व्यवहिते वीणादौ शब्दविशेषानुमिते शब्दध्वंसव्यवहार आनुमानिकः स्यादित्याह । आनुमानिकैरिति । वीणाया अश्रौचत्वेन सशब्दवीणा न श्रोत्रेणोपलभ्यते इति व्यभिचार इत्याह । हेतोरिति । सन्दिग्धेति । यत्र शब्दविशेषेणानुमिता वीणा न प्रत्यक्षा, तत्र वीणायाः सत्त्वासत्त्वसन्देहादित्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य लिङ्गविशिष्टज्ञानादेवानुमितिसम्भवे सन्देहोनानुमितिविरोधी, तथापि प्रथमं वीणाध्वंससन्देहाच्छब्दध्वंसस्तत्र वर्तते इति धीर्न स्यात् । यद्वा, वीणाद्यननुमानेऽपि पक्षनिश्चयादनुमानाभावेऽपि शब्दस्या-

त्वाच्च। उपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे चासिद्धेः। इन्द्रिय-व्यवधानात् शब्दलिङ्गस्य चानुपलम्भात्। अपि च।

नुपलम्भादभावनिश्चयादित्येवम्परोऽयं ग्रन्थः। शब्दवत्तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सत्युपलभ्यमानत्वादिति हेतुकरणान्नोक्तदोष इत्याह। उपलभ्यमानेति। असिद्धेः। उपलभ्यमानत्वस्येति शेषः। तच्च हेतुमाह। इन्द्रियेति। (१)शब्दरूपस्य लिङ्गस्येत्यर्थः। आप्तोपदेशस्य चाभावादिति भावः। ननु शब्दएतत्कालप्रध्वंसप्रतियोगी(२) एतत्पूर्वकालत्वे सति शब्देतरयावत्तदुपलम्भकसत्त्वेऽप्यनुपलभ्यमानत्वादित्यस्तु। मैवम्। एवं सति घटाभावस्याप्यनुमेयतायामभावमात्रस्याप्रत्यक्षतापत्तेः*। यदि च योग्यानुपलब्धेस्तच्च सत्तयैव हेतुत्वान्नानुमानं, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः। अपि चेति। यदि

---

* मात्रस्याप्यनुमेयतापत्तेः,—इति ङ०।

---

(१) शब्दरूपस्येति यद्यपि शब्दश्च लिङ्गञ्च शब्दलिङ्गं, तस्येत्यर्थे उभयोरपि लाभे आप्तोपदेशस्येत्यग्रिमपङ्क्तिका विफला, तथापि लिङ्गं शब्दएव वाच्यमिति तथैव व्याघात इत्याऽऽहुः।

(२) एतत्कालइति एतत्कालीनध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः। प्रागभावदशायां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। अप्रसिद्धिवारणाय शब्देतरेति, स्वस्यापीतरेत्यर्थः। तथाच दृष्टान्तसौलभ्यम्। उपलम्भपदं प्रत्यक्षपरम्।

नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्म्मणां नाशोपलम्भः कथं ? न कथञ्चिदिति चेदाश्रयनाशात् कार्य्यनाश इति कुतस्तत् ? अनुमानतस्तथोपलम्भादिति चेत्। न, तुल्यन्यायेनोक्तोत्तरत्वात्। तन्तुषु नष्टेष्वपि यदि पटोन नश्येत्तदैवोपलभ्येतेति चेत्। एतस्य तर्कस्यानुग्राह्यमिधीयताम्। यदचोपलभ्यते न तत् कार्य्यपरम्परावत्, योग्यस्य* तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिति चेत्। न, तन्ववयवानां पटानाधारत्वे साध्ये सिद्धसाधनात्। पटप्रध्वंसवत्त्वे साध्ये बाधितत्वात्, तस्य स्वप्रतियोगिकारणमाचदेशत्वात्। ये पटध्वंसवन्तस्तन्तवस्तद्भाववन्तएते अंशव इति साध्यमिति चेन्न, तन्तुनाशोत्तरकालं पटनाशात् तद्वत्तानुपपत्तेः। योग्यतामाचसाधने च, पटप्रध्वंसासिद्धेः।

प्रतियोग्याश्रयेणैवाभावोनिरूप्यते इति शेषः। तुल्यन्यायेनेति। स्वरूपकालाकाशपचे आश्रयासिद्धनैकान्तिकत्वात्, पटतदवयवादिपचत्वे बाधादित्यादिनेत्यर्थः। तन्तुष्विति। पटारम्भकतन्तुष्वित्यर्थः। प्रागुक्तदोषभिया पटध्वंसविशिष्टतन्तुध्वंसवत्त्वमंशुषु साध्यमाश्रङ्क्य प्रकारान्तरेण बाधसिद्धसाधने आह। यदिति। तद्वत्ता,

---

* योग्यत्वस्य,—इति क्री०।

तस्य नाशानाश्रयोः समानत्वात्। अनन्यगतिकतया विशिष्टनिषेधे कृते विशेषणानामप्यभावः प्रतीतो-भवति, गुणक्रियावत्पटाधारास्तन्तवो न सन्ति स्वाव-

---

तन्तूनां पटध्वंसवत्ता। (१)नन्वेतेऽग्रवः पटध्वंसमानकाल* खजन्यतन्तुध्वंसवन्तस्तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानं स्यात्। अत्र, यदा कदाचित् समानकालत्वविवक्षायां इदानीं नष्टः पट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अथेदानीं तथात्वं विवक्षितं, तदा(२) हेतोरसिद्धिरित्येके। यत्र परम्परादिनोपलभ्यते, तत्र कथमनुमानमित्यन्ये। ननु यत्र विशिष्टनिषेधे (३)विशेष्यसिद्धौ मानं, तत्रैव तस्य विशेषणमात्रनिषेधपर्य्यवसायित्वं, प्रकृते चातथात्वात्(४) गुणक्रियावत्पटाधारत-

---

* पटसमानकाल,—इति हू०।

---

(१) नन्वेते इति यद्यपि खजन्यत्वपदं व्यर्थं यत्किञ्चित्पटसमानकालतन्तुध्वंसवत्तयाऽर्थान्तरञ्च, तथापि खजन्यत्वपदं खप्रयोज्यत्वपरं पटविशेषणमेव बोध्यमिति नोक्तदोषः।

(२) हेतोरसिद्धिरिति व्यापकेऽपि व्यर्थविशेषणत्वमिति मते व्याप्यत्वासिद्धिरित्येके। आकाशादौ व्यभिचारेण सेत्यन्ये। साध्याप्रसिद्ध्या अज्ञानरूपाऽसिद्धिरित्यपरे।

(३) विशेष्यसिद्धाविति विशेषणसिद्धाविति युक्तः पाठः। एवं विशेषणमात्रनिषेधेत्यत्र विशेष्यमात्रनिषेधेति।

(४) गुणक्रियावदिति यद्यपि गुणक्रियापटाधारेति वक्तुमर्हति, तथापि पटनिष्ठयोरपि गुणक्रिययोः परम्परया तन्तुविशेषणत्वमित्यभिप्रायेण तथोक्तम्।

यवेष्विति हि प्रत्यय इति चेत्। तथापि गुणकर्मणां पटस्य च प्रध्वंसः किमधिकरणः प्रतीयते इति वक्तव्यम्। अंश्वधिकरणएवेति चेत्, भ्रान्तिस्तर्हीयं, तस्यातद्देशत्वात्। आश्रयावच्छेदकतया तेषामपि अदूरविप्रकर्षेण तद्देशत्वं, एवम्भूतेनापि देशेन तन्निरूपणं, योग्यताया अव्यभिचारादिति चेत्। न तर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव प्रध्वंसनिरूपणमिति नियमः। प्रकारान्तरेणापि निरूपणात्। तस्मात्, यस्य यावती ग्रहणसामग्री तं विहाय तस्यां सत्यां तदभावो यच

न्तुनिषेधे गुणकर्मपटानामपि निषेधः स्यादिति शङ्कते। अनन्येति। अत्रापि बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति। तथापीति। तत्रेति। (१)पटध्वंसस्यांश्वनाधारत्वादित्यर्थः। आश्रयेति। गुणक्रियावत्पटाश्रय(२)तन्त्ववच्छेदकानामंशूनामपि गुणादि* देशत्वमित्यर्थः। तं विहायेति। तं प्रतियोगिनम्। तद्ग्राण्यश्चेति द्रष्टव्यम्। शब्दस्य तु नाश्रयग्रहान्तर्भावेन ग्रहणसामग्री येन तदग्रहे न ग्रह्येतेति भावः। यत्रेति। एतेन निरधिकरणाऽभावधीरिति सत्यं, किन्तु प्रतियो-

---

* गुणादिध्वंस,—इति सो०।

---

(१) पटध्वंसस्येत्युपलक्षणं, गुणादिध्वंसस्येत्यपि द्रष्टव्यम्।

(२) तन्त्ववच्छेदकानामिति तन्त्वाश्रयाणामित्यर्थः। तथाच परम्परासंबन्धेन तेषां गुणादिदेशत्वात्तद्ध्वंसदेशत्वमपीति भावः।

क्वचिन्निरूप्यो देशे काले वा। दूयांस्तु विशेषः। सा सती चेत्, प्रत्यक्षेण, असत्येव ज्ञाता चेत्, अनुमानादिनेति स्थितिः। एतेन, सङ्ग्रामभावो निरूप्यते,—इत्यादिशास्त्र विरोधः परिहृतो वेदितव्यः। उभयनिरूपणीयप्रतियोगिविषयत्वादनुमानविषयत्वाच्च। अन्यथा, आश्रयासिद्धिप्रसङ्गात्। तत्रापि न ग्रहणे नियमोज्ञानमात्रन्तु

गिसमवायिदेशनिरूप्यतानियमोनास्तीत्युक्तम्। नन्वेवं प्रङ्नास्तितायामप्यनुपलम्भानुमानं न स्यादित्यत आह। दूयांस्विति। प्रत्यक्षसामग्र्याः सतीत्वं योग्यानुपलम्भसहकृतत्वम्। यत्र तु प्राङ्नास्तितादावाधारेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तदभावस्तत्रासती। ज्ञाता चेदनुमानेन, स्मरणार्हस्यास्मरणादिना। आदिग्रहणादाप्तोपदेशेनापीत्यर्थः। स्थितिर्व्यवस्थितिः। प्रामाणिकत्वात् (१)प्राग्वस्तु विशेषविषयत्वात् तद्विरोधोऽपि नास्तीत्याह। एतेनेति। सङ्ख्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्याम्। विशेषविषयत्वमाह। उभयेति। उभाभ्यां संयोगिभ्यां संयोगोनिरूप्यते इति तदभावोऽपि तथेत्यर्थः। अनुमानेति। यत्र व्यापकाभावेन व्याप्याभावोऽनुमीयते, तत्राश्रयग्रह उपयुज्यते इत्यर्थः। अन्यथेति। तत्राश्रयाग्रहात् इत्यर्थः। तत्रापीति। उभ-

---

(१) प्राग्वस्तेति यद्यपि निरधिकरणाभावप्रतीत्यनभ्युपगमे विरोधशङ्कैव नास्ति, तथाप्यधिकरणपदस्य प्रतियोगिसमवायिपरत्वेऽपि न विरोधोविशेषविषयत्वादित्याशयः।

विवक्षितं, तावन्मात्रस्यैव तदुपयोगात्। क्वचिद्ग्रहणस्य सामग्रीसम्पातायातत्वात्। यदि चाधिकरणग्रहे शास्त्रस्य निर्भरः स्यात्, वह्नेर्दार्ढ्यं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाश इति नोदाहरेत्, असिद्धत्वात्। न हि वह्निविनाशस्तदवयवपरम्परास्वनिरूप्यः, तासामनिरूपणात्। नाप्यन्यच गमनाभावादिना पारिशेष्यादनुमेयः, हेतोरेव निरूपयितुमशक्यत्वात्, आश्रयानुपलब्धेः। नापि निमित्तविनाशात् सर्व्वमिदमेकवारेण

यनिरूप्यप्रतियोगिविषयेऽपि नानुभवनियमः, (१)स्मरणेनाप्याश्रयनिरूपणात्, लाघवाच्चेत्यर्थः। यत्तु* क्वचिदघटं भूतलमित्यत्र ग्रहणनियमः, सोऽन्यथासिद्ध इत्याह। क्वचिदिति। आश्रयग्रहणनियमस्य न सूत्रकारस्यापि सम्मत इत्याह। यदि चेति। दृष्टान्तस्य वह्निनाशस्याज्ञानादित्यर्थः। असिद्धत्वमेव व्युत्पादयति। न हीति। हेतोरेवेति। (२)अनुपलभ्यमानत्वादित्यस्य हेतोरभावाश्रयाप्रसिद्धेरपक्षधर्मतया येन रूपेण हेतुत्वं तेनानिरूपणादित्यर्थः। नापीति।

---

* यत्र तु,—इति ह०।

---

(१) स्मरणेनापीति स्मरणरूपाश्रयनिरूपणेनाप्यभावप्रतीतेरित्यर्थः।

(२) अन्यच्च गमनाभावे सत्यनुपलभ्यमानत्वादनुमेयस्तत्राह अनुपलभ्यमानत्वादित्यस्येति। गमनाभावस्येत्यपि द्रष्टव्यम्।

सेत्स्यतीति युक्तं, तस्यानैकान्तिकत्वात्। तेजसा विशेषितत्वादयमदोष इति चेन्न, व्याप्त्यसिद्धेः। न हीन्धनविनाशात्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति क्वचित् सिद्धं, प्रत्यक्षवृत्तेरनभ्युपगमात्। तस्मात्, यत्त्यागेनान्यत्र गमनं न सम्भाव्यते, तेन निमित्तादिनाऽपि देशेन प्रध्वंसो निरूप्यते इत्यकामेनापि स्वीकरणीयं, गत्यन्तराभावात्। अतएव तमसः प्रत्यक्षत्वेऽप्यभावत्वमामनन्त्याचार्य्याः। एतेन शब्दप्रागभावोव्याख्यातः। एवं

वह्निनिमित्तेन्धननाशस्य प्रत्यक्षत्वात् ततोऽन्यत्र प्रतियोगिगमनाभावस्तत्प्रध्वंसस्येति सर्वमित्यर्थः। तस्येति। निमित्तनाशेऽपि नैमित्तिकानां नाशादित्यर्थः। तेजसेति। निमित्तनाशे [१]अग्निर्नश्यतीति व्याप्तेरित्यर्थः। गमनं, प्रतियोगिनः। निमित्तादिनेति। अतएव यत्र कपालादिपरम्परानाशाद्घटनाशः, तत्रापीह भूतले घटोनास्तीति धीः समर्थिता*। अतएवेति। यतएव निमित्तादिनाऽपि देशे ध्वंसनिरूपणमित्यर्थः। अन्यथाऽऽलोकावयवानामनिरूपणात्तदवयवविनाशात्मकं तमो न प्रत्यक्षं स्यादिति भावः। एतेनेति। प्रतियोगियोग्यतामात्रनिरूप्यत्वेन। व्याख्यातः, प्रत्यक्ष-

---

* तत्र या भूतले घटो नास्तीति धीः सा समर्थिता,—इति ह० ना०।

---

(१) तेजोऽन्तरे व्यभिचारात्तेजःपदमग्निपरमित्याह अग्निरिति।

तया । एतच्च संसर्गाभावविषयम् । अन्योन्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकस्य प्रत्यक्षत्वात् । कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचोनेति धीः प्रत्यक्षा । प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनएवानुपलम्भस्याभावप्रत्यक्षतायां तन्त्रत्वात् । (१)यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भात्मकतयोपलभ्येतेति न पिशाचानुपलम्भः स्यात् । ननु शब्दाभावो न योग्यानुपलम्भग्राह्यः, तत्तद्ग्राह्येतरतदुपलम्भकस्य वायोस्तत्त्वाभावात् । तथा च, सतएव शब्दस्य व्यञ्जकवायुविरहादनुपलब्धिमात्रं न तु ध्वंसग्रहः । विनष्टधीरपि व्यञ्जकवायुध्वंसोपाधिकैव । अतएव यत्र यस्य सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि, तस्याभावस्तत्र गृह्यते इति योग्यानुपलब्ध्यर्थं इति पक्षेऽपि न शब्दाभावोऽध्यक्षः । व्यञ्जकाभावेन सतोऽपि शब्दस्योपलब्धेरभावात्* । मैवम् । (२)वर्णा न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्या एका-

---

* शब्दस्यानुपलब्धेर्नाभावात्,—इति सेा० ।

---

(१) यदि हीति यद्यपि यथाश्रुते इष्टापत्तिः, न च पिशाचो यदि स्तम्भात्मा स्यादिति विवक्षितमिति वाच्यम्, अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वस्य तर्कविषयत्वाभ्युपगमात् । तथापि स्तम्भोयदि पिशाचात्मा स्यात् पिशाचात्मतया प्रमाविषयः स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

(२) ननु वायोर्व्यञ्जकत्वे सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्, यदि च कार्ये प्रतिनियतजनकजन्यत्ववत् शब्देऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमिति ब्रूयात्, तत्राह वर्णा नेति । अत्र प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषाभावे सति परस्परविलक्षणपरस्परसाक्षात्कारहेतुकज्ञानविषयत्वं, तदभावः साध्यः । तेनैकत्वद्वित्वभ्रमजनकेन परिमाणग्राहिणा, परिमाणभ्रमजनकेनैकत्वग्राहिणा च न व्यभिचारः । न चैवमप्येकाधिकरणक-

स्थिते* अनुमानमप्युच्यते। शब्दोऽनित्यः उत्पत्ति-धर्मकत्वात्† घटवत्। न चेदं प्रत्यभिज्ञानबाधितं,

---

वच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात्, पटैकत्वपरिमाणवदिति प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वानुपपत्त्या वायोर्व्यञ्जकत्वनिरासात्। एवमिति। प्रत्यक्षेणानित्यत्वे साधिते इत्यर्थः। उत्पत्तिमत्त्वात्, (१)स्वसमानकालीनप्रतियोगिध्वंसानाधारक्षणाधारत्वादित्यर्थः। भावत्वेन विशेषणाच्च ध्वंसेन व्यभिचारः। न चेदमिति।

---

* एवं व्यवस्थिते,—इति क्वी०॥

† उत्पत्तिमत्त्वात्,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

क्रमिकगन्धादिभिर्व्यभिचारः, एककालावस्थायित्वे सतीत्यपि साध्ये प्रतियोगिविशेषणात्वात्। केचित्तु अवच्छेदकं देशकालसाधारणं, तथाचान्यूनानतिरिक्तदेशकालत्वे सतीति सत्यन्ततात्पर्यम्, अतो हेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचारः। न चैवं स्वमतेऽसिद्धिः, वर्णानां क्रमिकोत्पादत्वेनाव्याप्यवृत्तितया च तुल्यदेशकालत्वाभावादिति वाच्यम्। परमतेन कृतत्वादित्येके। वर्णावच्छेदेनैकदाऽपि नानावर्णोत्पादसम्भवेन तद्वर्णविशेषाणामेव प्रच्यत्वमित्यपरे। ननु तत्तद्वर्णप्रागभावत्वादिकञ्च प्रतिनियतव्यञ्जकमादाय बाध इति चेत्। न, तदन्यत्वेनापि साक्षात्कारहेतुविशेषणात्। इतरनिरूपणानधीननिरूपणत्वे सतीत्यपि हेतुविशेषणं, तेन घटान्योन्याभावघटत्वात्यन्ताभावयोः पृथक्त्वदीर्घत्वयोर्वा न व्यभिचारः। अधिकं शब्दप्रकाशे विपञ्चितम्।

(१) उत्पत्तेस्तादृशसंबन्धरूपतया तद्वत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेष्यत्वमित्यत आह स्वसमानेति।

तस्य ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात्। नैवमबाधितस्य तस्य स्वतः प्रमाणत्वादिति चेत्तुल्यम्। ज्वालायां तन्नास्ति विरुद्धधर्म्माध्यासेन बाधितत्वात्, अन्यथा भेदव्यवहारविलोपप्रसङ्गो निमित्ताभावात्, आकस्मिकत्वे वा अतिप्रङ्ग इति चेत्तुल्यं शब्देऽपि, तीव्रतीव्रतरत्वमन्दमन्दतरत्वादेर्भावात्। तदिह न स्वाभाविकमिति चेन्न, स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य तच तच सिद्धस्याचापि तुल्यत्वात्। न ह्यपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके तेजसो वा औष्ण्यभास्वरत्वे इत्यचान्यत्प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिना। तत्तथैव युज्यते, अन्यस्योपाधेरनुपलम्भान्नियमेन तद्गततत्वेन चोपलम्भादिति चेत्तुल्यमेतत्। तथाप्यतीन्द्रियान्यधर्म्मत्वशङ्का स्यादिति चेदेतदपि तादृगेव। तत् किं यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते, तस्यैव स धर्म्मः, नन्वेवं पीतः शङ्खोरक्तः स्फटिकोनीलः पट इत्यपि तथा स्यादविशेषात्। न, पीतत्वादीनामन्यधर्म्मत्वस्थितौ शङ्खादीनां च तद्विरुद्धधर्म्मत्वे स्थिते जवाकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकानु-

---

यद्यपि सएवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वं न गोचरयति किन्त्वभेदमात्रं, तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दानन्तरमपि शब्दं गोचरयत् नित्यतायामेव पर्यवस्यति, आश्रयनाशस्याभावादिति भावः। स्वत इति। स्वयमप्रामाण्यशङ्काविरहादित्यर्थः। विरुद्धेति।

विधानाच्च बाधेन भ्रान्तत्वावधारणात्। न चेह तारतारतरत्वादेरन्यधर्म्मत्वस्थितिः, नापि शुकसारिकादिगकाराणां तद्विरुद्धधर्म्मत्वं, नाप्यन्यस्य तद्धर्म्मिणोऽन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते। तथापि शङ्का स्यादिति चेदेवमियं सर्व्वत्र। तथाच न क्वचित् किञ्चित् कुतश्चित् सिध्येत्। न चैतत् शङ्कितुमपि शक्यते, अप्रतीते संस्काराभावात्, संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वात्। न च ध्वनिधर्म्माएव गृह्यन्ते, स्पर्शाद्यनन्तर्भावेन भावेषु त्वगादीनामव्यापारात्। न च श्रवणेनैव तद्ग्रहणं, अवायवीयत्वेन तस्य वायुधर्म्माग्राहक-

---

परिमाणभेदाध्यासेनेत्यर्थः। अन्यधर्म्मत्वस्थितिः, शब्दं विहायेति शेषः। तद्विरुद्धधर्म्मत्वं, तीव्रत्वादिविरुद्धधर्म्मत्वम्। तद्धर्म्मिणः, तीव्रत्वादिधर्म्मिणः। चार्वाकमतमालम्ब्याह। तथापीति। मीमांसकस्य तन्मतावलम्बनेऽनुमानप्रामाण्यस्वीकारे व्याघात इत्याह। एवमिति। न च शङ्काऽपि तच* सम्भवतीत्याह। न चैतदिति। ननु ध्वनिधर्म्मास्तारत्वादयोगृह्यमाणाएव शब्दे आरोप्यन्ते न स्मर्य्यमाणाइत्यतआह। न चेति। ध्वनयोवायवीयाऐवेति तेषान्त्वगादिभिरग्रहे तद्धर्म्मास्तारत्वादयो न गृह्यन्ते इति न गृह्यमाणारोप इत्यर्थः। अग्रहे हेतुमाह। स्पर्शादीति। अवायवीयत्वेनेति। श्रोत्रं न

---

* तच,—इति नास्ति सो० का०।

त्वात् चक्षुर्व्वत्। तारतारतरत्वाद्योवा न वायुधर्म्माः श्रावणत्वात् कादिवत्। वायुर्व्वा न श्रवणग्राह्यधर्म्मा

वायुमात्रधर्ममात्रग्राहकं*, अवायवीयबहिरिन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वदित्यर्थः। अतोन सत्ताद्रव्यत्वग्राहकेण चक्षुषा मनसा वा व्यभिचारः।

(१)ननु चाप्रयोजकमिदं, न हि यदिन्द्रियं यद्द्रव्यजातीयं तत् तज्जातीयस्यैव धर्मं गृह्णाति, तैजसेन चक्षुषा नीलाद्यग्रहप्रसङ्गात्। न,(२)यद्बहिरिन्द्रियं यद्विशेषगुणग्राहकन्तत्तज्जातीयगुणवदेवेति नियमेन श्रोत्रस्य वायुगुणतारत्वादिग्राहकत्वे तद्गुणवत्त्वप्रसङ्गे वायवीयत्वप्रसङ्गात्। श्रावणत्वात्(३)श्रवणमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। तेन न सत्तायां व्यभिचारः। श्रवणग्राह्येति। (४)श्रवणमात्रग्राह्यधर्म-

---

* वायुमात्रधर्म्मग्राहकं,—इति सो०।

---

(१) ननु चेति यद्यपि सामान्यव्याप्तौ दुष्टायामपि विशेषव्याप्तेरवैकल्यमेव, तथा च किं तन्निरासेन, तथापि विशेषव्याप्तेरेवाप्रयोजकत्वशङ्कायां सामान्यव्याप्तिरक्षत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्तेति नोक्तदोषः।

(२) यद्बहिरिन्द्रियमिति नन्वस्नेहग्राहकचक्षुरादौ व्यभिचारोविशेषपदवैयर्थ्यञ्चेति चेत्। न, विशेषपदस्यैव बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकपरतयोभयदोषनिरासात्। तज्जातीयत्वञ्च गुणत्वव्याप्यजात्या, अतोन सङ्ख्यादिमत्तयाऽर्थान्तरम्।

(३) श्रवणमात्रेति सत्तायां व्यभिचारवारकं मात्रपदं, बहिःपदञ्चाप्रसिद्धिवारकम्।

(४) सत्तावत्त्वाद्बाध इत्यत आह श्रवणमात्रेति। श्रवणमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्येत्यर्थः।

मूर्त्तत्वात् पृथिवीवत्। यदि च नैवं, कादीनामपि वायवीयत्वप्रसङ्गः। ततः किं? अवयविगुणत्वेऽनित्यत्वं, परमाणुगुणत्वेऽग्रहणम्। इयमप्येतदनिष्टं भवतः। अवश्यञ्च श्रवसा ग्राह्यजातीयगुणवता भवितव्यं, बहिरिन्द्रियत्वात् घ्राणादिवत्। सन्तु ध्वनयोऽपि नाभसाः, तथाच तद्धर्म्मग्रहणं श्रवसोपपद्यत इति चेत्। न, तारस्तारतरोवाऽयङ्कारइत्यच ध्वनीनामस्फुरणात्। न

त्यर्थः। अत्र विपक्षे बाधकमाह। यदि चेति। श्रोत्रस्य नभस्त्वे(१) मानमाह। ग्राह्येति। (२)ग्राह्यजातीयविशेषगुणवतेत्यर्थः। ध्वनीनामिति। ध्वनयो नाभसाः विभुसमवायिकारणत्वात् गुणएव, तद्धर्माश्च तारत्वादयः सामान्यरूपाः स्युः, तथा च ध्वनीनान्तारत्वादिसमवायित्वकीनामज्ञाने गकारादिगतत्वेन न भासेरन्नित्यर्थः। न चेति। जातिज्ञाने व्यक्तिविषयत्वनियमादित्यर्थः। प्रत्यक्षेऽयं नियमोऽतो न जातिपदजन्यज्ञाने व्यभिचारः। जातिपदेनापि वा जातित्वज्ञानं व्यक्तिविषयकमेव जन्यते नित्यानेकवृत्तित्वस्य जाति-

---

(१) श्रोत्रस्य नभस्त्वे इति, कादीनां नाभसत्वेऽपि श्रोत्रं वायवीयमिति तद्धर्म्मतारत्वादिग्रहस्त्वेन स्यादिति ग्राह्यनिरासाय इति शेषः।

(२) ग्राह्येति तथा च श्रोत्रस्यापि कादिमत्त्वे नभस्त्वमिति भावः। यद्यपि श्रोत्रस्य सामान्यगुणाग्राहकत्वादर्थान्तरानवकाशे विशेषपदान्तर्भावोव्यर्थः, तथापि तादृप्यसिद्ध्यर्थं चक्षुरादिसाधारण्यार्थं वा तदित्याहुः।

च व्यक्त्या विना सामान्यस्फुरणं, कारणाभावात्। व्यक्तिस्फुरणसामग्रीनिविष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री। कुतएतत्? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात्। ऐन्द्रियकेष्वेव घटादिषु सामान्यग्रहणात्, अतीन्द्रियेषु च मनःप्रभृतिषग्रहणात्। स्वरूपयोग्यतैव तत्र निमित्तमकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत्। एवं तर्हि सत्ता-द्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे परमाण्वादिष्वपि ग्रहणप्रसङ्गः, अयोग्यत्वे घटादिष्वपि तदनुपलम्भाप-त्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम्। तस्माद्व्यक्तिग्रहणयोग्य-ताऽन्तर्गतैव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलम्भे जातेर-नुपलम्भएव। तथाच न तारत्वादीनामारोपसम्भव-

---

त्वात्। एवं तर्हीति। ननु परमाणुवृत्तिसत्तादिकं गृह्यतएवेतीष्टा-पत्तिः। न च परमाणुगतत्वेन तदुद्भिरापाद्या, विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात् परमाणोश्चायोग्यत्वेनाज्ञानात्। न, परमाणु-घटितेनेन्द्रियसन्निकर्षेण पार्थिवान्तरे चागृह्यमाणे सत्तादिर्गृ-ह्येतेत्यर्थात्। न च योग्यव्यक्तिवृत्तिसन्निकर्षेण तद्ग्रहः, जातेर्यो-ग्यव्यक्तिघटितसन्निकर्षेण ग्रहे योग्यव्यक्तिभानस्यावश्यकत्वात्। तथा-चेति। न च स्मर्यमाणस्तारत्वाद्यारोपः, (१)प्रथमतस्तारत्वाद्यग्रहा-

---

(१) प्रथमत इति यथा प्रथमं चाक्षुषविशिष्टबुद्धिमात्रं न तु विशिष्टधीः धर्मिज्ञानस्यारोपहेतुत्वात्, तथाऽत्रापि स्यादिति भावः।

इति स्वाभाविकत्वस्थितौ विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति न तेन

पातात् बाधकाभावाच्च । अतएव यथा लौहितः स्फटिक इत्यत्र जपालेनाप्रतीतस्यापि लौहित्येनैव प्रतीयमानस्य जपापुष्पस्य लौहित्यमारोप्यते, तथा ध्वनित्वेनाप्रतीतावपि तारत्वेनैव ध्वनीनां स्फुरणं स्यादिति निरस्तम् । गकारगतत्वे बाधकाभावात् ।

ननु तारत्वादयो न [१]गकारादिजातयः, गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वम्, ताराकारानुगतप्रतीत्यभावापत्तेः । न च गतारत्वाद्येव जातिः, तारत्वनिश्चयेऽपि गत्वे संशयात् । [२]तारत्वमन्दत्वे च न जाती, सप्रतियोगित्वात् । नापि तयोर्विरोधः, यएव गकारस्तार आसीत् सएवेदानीं मन्द इति कालभेदेन वक्तृभेदेन च तयोरेकत्र प्रतीतेः । तारान्मन्दोऽन्य इत्यपि धीरस्तीति चेत् । न । अभेदेन धर्मिणि भासमाने विशिष्टभेदबुद्धेर्धर्मभेदविषयत्वात् । पाकरक्ते घटे रक्तोऽयं न श्याम इति धीवत् । न च तारमन्दकगकारयोरभिभाव्याभिभावकभावात् तयोर्भेदः, तद्व्यञ्जकवायोरेव तथात्वेन मन्दस्याग्रहणादिति बाधकादेव स्मर्यमाणारोपः स्यात् । अस्तु वा गृह्यमाणारोपः, श्रोत्रेणैव तद्ग्रहात् । चक्षुरादिना

---

(१) वायुगतजातित्वाभ्युपगमपक्षे बाधवारणायाह गकारादीति ।

(२) तारत्वमन्दत्वे चेति चकारोऽभिन्नक्रमः, तथा च सप्रतियोगिकत्वाच्चेत्यर्थः ।

यत्र न वायुधर्मग्रहस्तत्रायोग्यत्वमुपाधिः। अन्यथा श्रोत्रेण स्वगुणो-न गृह्येत, इन्द्रियस्य स्वगुणग्राहकत्वात्। सन्तु वा तारमन्द्ररूपा-भिन्नाएव गकाराः, तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात्।

उच्यते। शुकशारिकामनुष्यप्रभवेषु स्त्रीपुंसतद्विशेषप्रभवेषु चेचुचीरादिमाधुर्यवत् स्फुटतरं वैजात्यमनुभूयते। न चेदमौपाधिकं, तत्त्वं हि (१)आनुभविकं, औपपत्तिकं वा? नाद्यः। इन्द्रियास-न्निकर्षेण स्त्रीपुंसतद्विशेषानुभवेऽपि शब्दभेद*प्रत्ययात्। यतः स्त्रीपुंसप्रभवत्वमनुमीयते, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्। स्त्रीप्रभवत्वे ज्ञाते भेदधीस्ततश्च तदनुमानात्। नान्त्यः, उपाधेरन्वयव्यतिरेकानुविधा-नाभावात्। न च व्यञ्जकवायुवैजात्यङ्गकारगतत्वेन भासते वायोश्च ज्ञानं तेनैव रूपेणेति वाच्यम्। गकारगतत्वे बाधकाभावात्। न चाभेदप्रत्यभिज्ञानं बाधकं, यएव शुकशब्दः सएव स्त्रीशब्द इत्य-नुभवात्। तथात्वे वा, भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशेषानुमानापत्तेः। अस्ति च कोऽपि गकारस्य विशेषो यतोदिग्विशेषप्रभवत्वमनुमीयते। अव्यपदेश्यत्वेऽप्यानुभविकत्वात्। तस्माद्गकारादौ भेदे भासमानेऽनु-

---

* सविशेष,—इति हृ०।

---

(१) आनुभविकमिति यत्रोपाध्याश्रयसम्बन्धात्तथा धीस्तत्रोपाधेरानुभवि-कत्वं, यत्र च तदाश्रयानुविधानमात्रं न सम्बन्धस्तत्रौपपत्तिकत्वमिति भेदः। यद्वा, कुङ्कुमेनारुणा न तु स्वभावत इति कुङ्कुमस्योपाधित्व-मनुभूयमानं, क्षपाणे तु तथात्वमन्वयव्यतिरेकगम्यं, न तु तद्वत् क्षपाणदीर्घं मुखमिति प्रत्ययभेदः। अपरं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

गतबुद्धेर्गत्वादिकञ्जातिः । तारत्वमपि गत्वादिव्याप्यं भिन्नम्। अनुगतव्यवहारश्च, सजातीय*साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपादनुगतादुपाधेः, तदज्ञाने च तद्व्यवहाराभिद्धेः। परैरपि शुक्लादिगकारादिव्यञ्जकवायूनां वैजात्यं वाच्यम्। तच्च यदि शुक्लवर्णाभिव्यञ्जकवायुत्वं गकारव्यञ्जकवायुत्वव्याप्यं, तदा शुक्लककारव्यञ्जकवायौ न स्यात्। अथ व्यापकम्, तदा सर्व्वएव गकारव्यञ्जकवायवः शुक्लवर्णाभिव्यञ्जकवायवः स्युरिति वायुवृत्तिरेऽपि वैजात्यमानेव ।

तथापि यावद्भेदं नित्याएव वर्णाः सन्तु तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् । मैवम् । अस्ति हि सएवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं, अस्ति च तत्रोत्पादविनाशधीः । न चानयोरन्योन्यं विहायान्यद्बाधकमस्ति। न चानयोरेकं भ्रमः, एकानन्तरं विशेषदर्शनेनापरोत्पत्त्यभावापत्तेः। अतस्तयोरवश्यं विषयभेदो वाच्यः। एकविषयत्वे विरोधेनैकोत्तरमपरानुत्पादापत्तेः । एवं च भेदे भासमाने प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषयः। न चैवं तज्जातीयोऽयमिति तदाकारापत्तिः, तज्जातीयत्वविषयायाश्रपि बुद्धेः सोऽयमित्याकारदर्शनात्। यथा तानेव ग्राम्यानुपभुञ्जते तानेव तिक्तिरीनिति। यच्च प्रथमं न भेदधीस्तच्च प्रत्यभिज्ञानं व्यक्तभेदविषयम् । तस्माद्यत्र भेदधीस्तदितरबाधकाबाधा, तत्र प्रत्यभिज्ञानमेव न भवति, भवद्वा तज्जातीयत्वमालम्बते इत्यस्मत्पितृचरणाः ।

---

* सजातीय—इति नास्ति सो० ।

बाधः। नापि सत्प्रतिपक्षत्वं, मिथोविरुद्धयोर्वास्तव-तुल्यबलत्वाभावात्। एकस्यान्यतमाङ्गवैकल्यचिन्तायामस्य वैकल्ये तस्यैवोद्भाव्यत्वात्*। अवैकल्ये त्वदीयेनैव विकलेन भवितव्यमिति हीनस्य न सत्प्रतिपक्षत्वम्। तथापि नित्यः शब्दोऽद्रव्यद्रव्यत्वादित्यत्रापि साधनदृशायां† किञ्चिदाद्यमिति चेदसिद्धिः। द्रव्यं

सत्प्रतिपक्षत्वञ्च वस्तुतस्तुल्यबलेन‡, तत्तया प्रतिसंहितेन वा? नाद्य इत्याह। मिथ इति। तथात्वे वा वस्तुनोविरुद्धद्वैरूप्यापत्तेरिति भावः। अङ्गं पक्षसत्त्वादि। अस्य शब्दानित्यत्वसाधनस्य। द्वितीयं शङ्कते। तथापीति। न केवलं प्रतिपक्षतादृशायां साधनदृशायामपीत्यपेरर्थः। (१)न द्रव्यं समवायिकारणं यस्य तदद्रव्यम्। अद्रव्यत्वादित्युच्यमाने§ प्रागभावेन व्यभिचारः स्यादिति द्रव्यं विशेषणम्। असिद्धिरिति। विशेषणविशेष्ययोरित्यर्थः। असिद्धस्य

---

* तस्यैव वाच्यत्वात्,—इति आ०।
† साधनाभावदशायां,—इति आ०।
‡ अत्र, 'भवति',—इत्यधिकः पाठः हृ०।
§ अत्र, द्रव्यत्वादित्युच्यमाने,—इति सो०।

---

(१) विरोधमात्रञ्च व्याचष्टे न द्रव्यमिति। यद्यप्येवं समवायिकारणशून्यद्रव्यत्वादिति फलिते हेतौ समवायिपदमधिकं, तथाप्यखण्डाभावे वैयर्थ्यं नेति ध्येयम्।

शब्दः साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वात् घटवदिति सिध्यतीति चेन्न, एतस्याप्यसिद्धेः। न हि श्रोत्रगुणत्वे द्रव्यत्वे वाऽसिद्धे साक्षात्संबन्धे शब्दस्य प्रमाणमस्ति। परिशेषोऽस्ति, तथाहि, सदाद्यभेदेन सामान्यादित्रयव्याहत्तौ मूर्त्तद्रव्यसमवायनिषेधेन कर्म्मत्वनिषेधात् द्रव्यगुणत्वपरिशेषे संयोगसमवाययोरन्यतरः संबन्धइति चेत्। न, बाधकत्वेन परिशेषे द्रव्यत्वस्यापि

न सत्प्रतिपक्षत्वसाधनत्वे इति भावः। विशेष्यसिद्धौ* मानमाह। द्रव्यमिति। संयोगसमवायान्यतरत्वं सम्बन्धे साक्षात्त्वम्। यद्यपि भट्टानां श्रोत्रेण शब्दस्याजः संयोगोऽन्येषां समवाय इति साक्षात् सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वं न कस्याप्यसिद्धं, (१)तथापि शब्दस्य गुणत्वानभ्युपगमे तत्प्रत्येतुमग्रक्यमित्युपजीव्यविरोध(२) इत्याग्रयवानाह। न

---

* विशेष्यासिद्धौ,—इति ह०।

---

(१) तथापीति यद्यपि गुणत्वानभ्युपगमेऽपि द्रव्यगुणान्यतरत्वनिश्चयदशायां तत् प्रत्येतुं शक्यमेव, तथापीयं शङ्का मूलएवानुपदं निरस्तेति भावः। वस्तुतो बाधादेव न द्रव्यत्वसिद्धिः, बाधकञ्च मूलएवोक्तमिति ग्रन्थकृतात्पर्य्यम्। न चानेनैव तस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्वात् कथं तेनास्य बाध इति वाच्यं, संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन गृह्यमाणत्वादित्यत्र, समवायगर्भत्वे व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धत्वेन, अन्यथा स्वरूपासिद्धत्वेन, वक्ष्यमाणेन चोपाधिनाऽस्य हीनबलत्वात्।

(२) उपजीव्येति हेतुसिद्ध्यर्थं गुणत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वात्तद्विरोध इत्यर्थः।

निषेधात् लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधापत्तेः। बाधके सत्यपि वा द्रव्यत्वाप्रतिषेधे कर्म्मत्वादीनामप्यप्रतिषेधप्रसक्तौ परिशेषासिद्धेः। तस्मादेकदेशपरिशेषो न प्रमाणं, सन्देहसङ्कोचमात्रहेतुत्वात्। अथ द्रव्यत्वे किं बाधकम्? उच्यते। शब्देन द्रव्यं बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात् रूपादिवदिति परिशेषाद्गुणत्वेन समवायिसिद्धौ* लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् नाव्यवहितसंबन्धग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिः। न चासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वं, असिद्धस्य हीनबलत्वात्।

हीति। सदादीति। सत्तावत्त्वजातिमत्त्वादिनेत्यर्थः। इतरनिषेधकवत् द्रव्यत्वेऽपि निषेधकसत्त्वात्तन्निषेधे गुणत्वसिद्धौ द्रव्यत्वसाधकं बाधितमित्याह। बाधकेति। परिशेषसिद्धिमभ्युपेत्याह। तस्मादिति। द्रव्यादिकोटिसंशयप्रवृत्तेरेकदेशे कर्मादिकोटौ संशयोच्छेदेऽपि द्रव्यगुणकोटिमादाय संशयस्य तादवस्थ्याद्द्रव्यत्वे बाधिते क्व तत्साधनत्वमित्यर्थः। बहिरिन्द्रियेति। (१)चक्षुरग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वाद्रूपादिवदित्यर्थः। अथ परिशेषो नोपजीव्यस्तत्राह। न

---

* समवायसिद्धौ,—इति क्वा०।

---

(१) ननु बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वं, तत्तद्बहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वं, तथा च प्रभादौ व्यभिचारः, अतीन्द्रियशब्दांशे चाश्रयासिद्धिरित्यत आह चक्षुरग्राह्येति। एतच्च प्रभादावेव व्यभिचारवारणाय जातिविशे-

ननु शब्दस्तावद्श्रोत्रगुणोनैवेति त्वयैव साधितं प्रबन्धेन, न च श्रोत्रगुणः, तेन गृह्यमाणत्वात्, यत् येनेन्द्रियेण गृह्यते नासौ तस्य गुणः, यथा गृह्यमाणो-गन्धादिः, श्रोत्रं वा न स्वगुणग्राहकं इन्द्रियत्वात् घ्राणवत् इति न गुणत्वसिद्धिरिति चेत्। ततः किं? न चैतदपि, घ्राणादिसमवेतगन्धाद्यग्रहे* स्वगुणत्वस्या

चेति। अनेन द्रव्यत्वसाधनस्य (१)प्रतिरुद्धत्वाद्द्रव्यद्रव्यत्वासिद्धौ न तेनानित्यत्वसाधने सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः। ननु गुणत्वेऽपि बाधकात् न तत्सिद्धिस्ततो न आदिलिङ्गग्राहकमानबाध इत्याह। नन्विति। गुणत्वासिद्धावपि द्रव्यत्वासिद्धौ न साक्षात्समवन्धेन गृह्यमाणत्वे प्रमाणमुक्तं स्यादित्याह। तत इति। ननु गुणत्वे निषिद्धे परिशे-षाद्द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह। न चेति। प्रथमानुमाने (२)श्रोत्रयो-

---

* गन्धाद्यग्रहेऽपि,—इति आ०।

षणम्। आत्मनि तद्वारणाय बहिरिन्द्रियेति। उक्तभागासिद्धि-निरासाय जातिगर्भत्वम्। जातित्वपर्यन्तञ्च गन्धादिकमादाय द्रव्ये व्यभिचारवारणार्थम्। एवं सति मूलदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यादाह रसादिवदिति।

(१) प्रतिरुद्धत्वादिति बाधितत्वादित्यर्थः।

(२) श्रोत्रयोग्येति रूपत्वे रूपादौ साध्याव्याप्तिवारणार्थम्। सत्तामादाय दोषतादवस्थ्यादाह गुणत्वव्याप्येति। गुणान्यान्यत्वमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातीति।

प्रयोजकत्वात्। अयोग्यत्वं हि तत्रोपाधिः। अन्यथा, सुखादिर्नात्मगुणः तेन गृह्यमाणत्वात् रूपादिवत्, न वा तेन गृह्यते तत्समवेतत्वाद्दृष्टवत्, आत्मा वा न तद्ग्राहकः तदाश्रयत्वात् गन्धाद्याश्रयघटादिवदित्याद्यपि शङ्केत। तस्मात्, स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्यान गृह्यते, गृह्यते तु योग्योयोग्येन, तत् किमत्रानुपपन्नम्। अवश्यञ्च श्रोत्रेण विशेषगुणग्राहिणा भवितव्यं इन्द्रियत्वात्, अन्यथा तन्निर्माणवैयर्थ्यात्, तदन्यस्येन्द्रियान्तरेणैव ग्रहणात्। न च द्रव्यविशेषग्रहणे तदुपयोगः, विशेषगुणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्, न द्रव्यस्वरूपयोग्यतामात्रेण। अन्यथा चान्द्रमसं तेजः स्वरूपेण योग्यमिति तदप्युपलभ्येत। आत्मा वा मनोग्राह्य इति सुषुप्त्यवस्थायामप्युपलभ्येत। अनुद्भूतरूपेऽपि वा चक्षुः प्रवर्त्तेत। तस्माद् गुणयो-

---

ग्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वमुपाधिरन्यानुमाने त्वयोग्यगुणत्वमुपाधिरित्यप्रयोजकत्वमुभयत्रेत्यर्थः। अतएवाप्रयोजकान्तरतुल्यत्वमाह। अन्यथेति। साक्षात्संबन्धेन गृह्यमाणत्वादित्यत्र ग्राह्येन्द्रियत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं सावयवकत्वमुपाधिः। ननु बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वमप्यप्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्र विपक्षबाधकमाह। अवश्यञ्चेति। अत्रापि विपक्षबाधकमाह। अन्यथेति। ननु स्वरूपयोग्यतैव द्रव्य-

ग्यतामेव पुरस्कृत्येन्द्रियाणि द्रव्यमुपादत्ते नातोऽन्यथेति स्थितिः। अतएव नाकाशादयश्चाक्षुषाः। अस्तु तर्हि शब्दोनित्यः नित्याकाशैकगुणत्वात् तद्गतपरमहत्परिमाणवदिति प्रत्यनुमानमिति चेन्न, अकार्य्य-

---

प्रत्यक्षत्वे तन्त्वं, अतएव विशेषगुणशून्यानां कालादीनां न प्रत्यक्षत्वमित्यत आह। तस्मादिति। न च नादएव तस्य* विशेषगुणः स्यात्, ध्वन्यात्मकस्य नादस्याग्रहेऽपि वर्णसाक्षात्कारात्। नापि तारत्वादिकन्तेषामुत्कर्षादिरूपतया† जातित्वात्। (१)अतएव तस्य जातिरूपत्वेऽप्यवधिनिरूप्यत्वमिति भावः। अतएवेति। तद्विशेषगुणस्य चक्षुरग्राह्यत्वादित्यर्थः। आकाशैकेति। अनेकगुणेन संयोगादिना व्यभिचारवारणार्थमेकग्रहणम्। अत्र यद्यपि आकाशैकगुणत्वमाकाशमात्रवृत्तिगुणत्वं, तच्च गुणत्वं व्यर्थं, तथापि ध्वंसानवच्छिन्नसत्तायोगित्वं साध्यम्। तच्च विशेषपदार्थेऽनैकान्तिकवारणार्थं गुणग्रहणमित्याऽऽहुः(२)। अकार्यत्वस्येति। पूर्वसाधनव्यतिरेकोऽपि साध्यप्रयो-

---

* तस्य,—इति नास्ति सो०।

† मुत्कर्षरूपतया,—इति सो० का०।

---

(१) अतएवेति उत्कर्षरूपत्वादेवेत्यर्थः। एतदपि मतान्तरेणेति ध्येयम्।

(२) तन्मते सत्ताजातेर्विशेषपदार्थस्य चानभ्युपगमादस्वरसमाविष्करोति इत्याऽऽहुरिति। आकाशमात्रवृत्तित्वस्य तदितरावृत्तित्वे तात्पर्यम्। एवञ्च तन्मते समवाये व्यभिचारवारणाय गुणपदमित्यन्ये। गुणपदमप्रधानार्थकं, तथा चाकाशैकपरतन्त्रत्वादित्येव विवक्षितमित्याऽऽहुः। हेत्वन्तरव्याख्यानं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

त्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। अन्यथा, आत्मविशेषगुणा-नित्याः तद्गुणत्वात् तद्गतपरममहत्त्ववदित्यपि स्यात्। अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद्हेतुत्वमिति चेन्न, निरुपाधेर्बाधानवकाशात्। स्वभावप्रतिबद्धस्य च तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात्। तस्माद्बाधेन वोपाधिरुन्नीयते अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः।

एतेन श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यपि परास्तम्।

जकतया यथोपाधिस्तथोक्तमधस्तात्। अपिचोपाधेर्नित्यदोषत्वात् साधनपौर्वापर्यस्य चानियतत्वात्* यदा तदेव साधनं स्थापनायां प्रयुज्यते तदा सोपाधिः, यदा तु दूषणतया तदेवोच्यते तदा पूर्वसाधनव्यतिरेकादकार्यत्वमनुपाधिरिति तदेव नित्यत्वेन व्याप्तमव्याप्तञ्चेति महद्वैग्रस्यमिति भावः। उपाधेः साध्यव्यापकतायाहकं तर्कमाह। अन्यथेति। निरुपाधेरिति। बाधे हि पक्षाभिमते व्यभिचारस्तच्च चावश्यमुपाधिरित्यर्थः। एतच्च जलह्रदोवह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादावपक्षवृत्तिनि साधने नास्तीति पक्षधर्मे तच्च बोद्धव्यम्। अन्यथा वेति। बाधमनुपजीव्येत्यर्थः।

श्रावणत्वादिति। गुणवृत्तिजात्यनभ्युपगन्तृमते शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं, तच्च न श्रावणत्वमिति कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वात् सएव

---

* चानित्यत्वात्,—इति का०।

अत्रापि तस्यैवोपाधित्वात्। अन्यथा, गन्धरूपरसस्पर्शाश्रपि नित्याः प्रसज्येरन्, घ्राणाद्येकैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् गन्धत्वादिवदित्यपिप्रयोगसौकर्य्यात्।

विरोधव्यभिचारावसम्भावितावेवाचेति,असिद्धिरव शिष्यते* साऽपि नास्ति। तथाहि। शब्दस्तावत् पूर्व्वन्यायेन † स्वाभाविकतीव्रमन्दतरतमादिभावेन प्रकर्षनिकर्षवानुपलभ्यते। इयञ्च प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारणभेदानुविधायिनी सर्व्वचोपलब्धा। अकारणकाहि नित्याः प्रकर्षवन्तएव भवन्ति, यथा आकाशादयः, निकृष्टाएव वा, यथा परमाण्वादयः, न तु किञ्चिदतिशयानाः कुतश्चिदपकृष्यन्ते। तदियं नित्येभ्योव्यावर्त्तमाना कारणवत्सु च‡ भवन्ती जायमानतामदायैव

दृष्टान्त इति भावः। तस्यैवेति। अकार्यत्वस्यैवेत्यर्थः। शब्दोनित्यः पृथिवीतरनित्यभूतविशेषगुणत्वात्, अपाकजनित्यभूतैकसमवेतत्वात्, जलपरमाणुरूपवत्; अव्याप्यवृत्तित्वे सत्यनात्मविभुगुणत्वात्, विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैकवृत्तिगुणत्वात्, कालपरिमाणवदित्यचाप्यकार्यत्वमुपाधिरिति भावः। पूर्वोक्तेति। उपाधेरनुपलम्भेन तद्गततया

---

* असिद्धिरेव शिष्यते,—इति आ०।

† पूर्व्वोक्तन्यायेन,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

‡ कारणवतां,—इति आ०।

विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धौ प्रयुज्यते; शब्दोजायते प्रकर्षनिकर्षाभ्यामुपेतत्वात् माधुर्य्यादिवत् । अन्यथा, नियामकमन्तरेण भवन्ती * नित्येष्वपि सा स्यात् † नियमहेतोरभावात् । शब्दादन्यचेयं गतिरिति चेन्न, साध्यधर्म्मिणं विहायेति प्रत्यवस्थानस्य सर्व्वानुमान-

---

चोपलम्भेन चेत्यर्थः । प्रकर्षनिकर्षाभ्यामिति । ननूत्कर्षाकर्षयोर्जात्योर्जातिसङ्करापत्त्या रसत्वशब्दत्वव्याप्यजात्योर्भिन्नत्वेन रसशब्दसाधारणं (१)साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य मूर्त्तगुणत्वस्य स्पर्शवत्समवेतत्वस्य चोपाधित्वञ्च । मैवम् । (२)उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वादिति विवक्षितत्वात् । रसत्वादिव्याप्यजातिभेदेऽपि तादृशशब्द-

---

* भवतीति,—इति क्वा० ।

† नित्येष्वपि स्यात्,—इति क्षी० । नित्येऽपि स्यात्,—इति आ० ।

---

(१) सुखादौ साध्याव्याप्तेराह साधनावच्छिन्नेति । ननु सुखादावुत्कर्षापकर्षसम्भवाद्दोषतादवस्थ्यम् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिना तन्निर्व्वचनं, तादृशोत्कर्षादेः सुखादावसम्भवोऽविदिते तत्र मानाभावादिति वाच्यम् । तस्य रसचरमशब्दसाधारणे उत्कर्षापकर्षशब्देत्यादिविवक्षाविरोधात् । तथा सत्युत्कर्षापकर्षयोरन्यतरगर्भत्वेनैव सामञ्जस्ये व्यर्थविशेषणत्वापत्तेश्च । न च हेतुद्वये तात्पर्य्यम्, मूलविरोधादिति चेत् । न, साधनपदेन पक्षधर्म्मस्य विवक्षितत्वात् । स च वह्निरिन्द्रियत्वव्यवस्थाहेतुत्वादिः ।

(२) उत्कर्षापकर्षेति उत्कर्षापकर्षवत्त्वेत्यर्थः ।

सुखभत्वात्। न चेद् व्यञ्जकतारतम्याद्व्यञ्जनीयतारतम्यम्, अस्वाभाविकत्वप्रसङ्गात्। व्यवस्थितश्च स्वाभाविकत्वम्। न च व्यञ्जकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानुविधानमस्ति। न च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति।

स्यादेतत्। तथाप्युत्पत्तेर्नित्यत्वेन कोविरोधो येन प्रतिबन्धसिद्धिः स्यात्? असिद्धे च तस्मिन्, भवतां व्यापकत्वासिद्धोऽस्माकमप्रयोजकः सौगतानां सन्धिग्ध-

---

ब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य साधारण्यात्, (१)सर्वत्र वर्णात्मकशब्दपचीकरणे चानित्यध्वनिषु व्योमगुणेषूपाधीनां(२) साध्याव्यापकत्वात् (३)पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वेन * पक्षेतरत्वतुल्यत्वाच्चेति भावः। विपक्षबाधकाभावेनोत्पत्तिमत्त्वमप्रयोजकमित्याह। तथापीति।

---

* पक्षमात्रव्यापकविशेषणवत्त्वेन,—इति सो०।

---

(१) पक्षे साध्याव्यापकत्वमनुद्भाव्यमित्यत आह। सर्व्वत्रेति।

(२) यद्यपि द्वयोरेवोक्तत्वादुपाधीनामित्ययुक्तं, तथाप्यन्यस्यापि तत्समनियतस्य तात्पर्य्यविषयत्वात्तदभिप्रायेण तथोक्तम्।

(३) पक्षमात्रेति। ननु सुखादेरपि व्यावर्त्तनान्न पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वम्, न च साधनवत्पक्षमात्रमेव व्यावर्त्तयतीति तथोक्तमिति वाच्यं यथाश्रुतस्य तत्रापि सत्त्वादिति चिन्त्यम्।

विपक्षवृत्ति*रयमुपक्रान्तोहेतुरिति चेन्न, इदं ह्युत्पत्तिमत्त्वं विनाशकारणसन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः स्वव्यापकनिवृत्तौ† निवर्त्तमानं विनाशकसन्निधिमति विनाशिनि विश्राम्यतीति । विनाशकारणसन्निधानेनावश्यं जायमानस्य भवितव्यमिति कुतोनिर्णीतमिति चेन्न, तदसन्निधानं हि न तावदाकाशादेरिव, स्वभावविरोधात्, उत्पत्तिविनाशयोः‡ संसर्गदर्शनात् । अविरुद्धयोरसन्निधिस्तु देशविप्रकर्षात् हिमवद्विन्ध्ययोरिव स्यात् । देशयोरपि विप्रकर्षाविरोधाद्वा हेत्वभावाद्वा । पूर्वोक्तादेव न प्रथमः । द्वितीयस्तु पटकुङ्कुमयोरिव

उत्पत्तिमदपि किञ्चिन्नित्यं स्यादित्यर्थः । स्वव्यापकेति । (१)उत्पत्तिमत्त्वव्यापकं विनाशकारणं, तस्य निवृत्तावित्यर्थः । पूर्वोक्तादेवेति । उत्पत्तिविनाशयोः§ संसर्गदर्शनादेवेत्यर्थः । द्वितीयस्त्विति । पटकुङ्कुमयोः संसर्गस्यावदविरुद्धोऽपि कस्यचित्पटस्यान्तरा ध्वंसान्न भवति, तद्यदि विनाशकसंसर्गं विनैव नाशः स्यात्तदा नाशकास-

---

* सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति,—इति क्री० ।

† स्वव्यापकतावुद्धौ,—इति क्री० ।

‡ विनाशकयोः;—इति व्या० ।

§ उत्पत्तिविनाशकयोः;—इति सो० ।

---

(१) उत्पत्तिमत्त्वेति भावत्वसमानाधिकरणोत्पत्तिमत्त्वव्यापकत्वमित्यर्थः ।

स्यात्, यदि कुङ्कुमसमागमादर्वागिव प्रध्वंसकसंसर्गादर्वागेव पटोविनश्येत्। यथा हि विनाशकारणं विना न विनाशः, तथा यदि कुङ्कुमसमागमं विना न विनाशः पटस्येति स्यात्, कस्तयोः संसर्गं वारयेत्। तस्माद्विरुद्धयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः, स चातोनिवर्त्तमानः स्वव्याप्यमुपादाय निवर्त्तते इति प्रतिबन्धसिद्धिः।

न्धिः स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः। तस्मादिति। यद्यपि अत्रापि व्याप्तावप्रयोजकत्वशङ्का[१] तदवस्थैव, तथापि [२]भावानान्त्वग्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वेनैवावच्छिद्यते इति न शङ्केति भावः। स चेति। स कालविप्रकर्षस्तदा स्याद्यदि नाशकसम्बन्धमनपेक्ष्यैव कार्यस्य नाशः स्यात्, न चैवमित्यर्थः। एवं, शब्दोऽनित्यः [३]व्यापकप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, सुखवत्, बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, गन्धवदित्याद्यूहनीयम्, हेत्वाभासानां निरासादिति।

---

(१) अप्रयोजकत्वशङ्केत्युपलक्षणं, ध्वंसे व्यभिचारश्चेत्यपि बोध्यम्।

(२) अतएवाह भावानामिति।

(३) व्यापकेति आशुविनाशित्वं यदि साध्यं तदाऽयं हेतुर्बोध्यः। एवञ्च घटरूपादौ व्यभिचारवारणाय व्यापकेति। ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति। आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वे तत्र व्यभिचारादाह विशेषेति। हेत्वन्तरं शब्दप्रकाशे व्याख्यातम्।

स्यादेतत् । यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्थेन सङ्गतिरस्योपलभ्यते इति चेत्, यथैवार्थस्यास्थिरस्य * तेन । जातिरेव पदार्थोन व्यक्तिरिति चेन्न, शब्दात्तदलाभ-

---

ननु वर्णानित्यत्वे गृहीतसङ्गतिकपदनाशे कालान्तरे पदादगृहीतसङ्गतिकादर्थप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या शब्दनित्यत्वं स्यादित्याह । यद्येवमिति । तथा सति, गृहीतसङ्गतिघटनाशे तदन्यघटव्यक्तेः पदात् प्रतीतिर्न स्यात् । अथानित्येऽपि घटादावेकधर्मोपग्रहेण शक्तिग्रहस्तर्ह्यनित्ये पदेऽपि स तथैवास्त्वित्याह। यथैवेति । तेन शब्देनेत्यर्थः ।

ननु यद्यपि आनयनादिव्यवहारात् व्यक्तावेव शक्तिरुचिता, तथाप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्तिग्रहस्तत्र न सम्भवति । सर्वव्यक्तेः शक्यत्वे गान्दाद्यादित्यादौ सर्वोपादानासामर्थ्यादननुष्ठानापत्तिरेकशक्यत्वेऽनध्यवसायः । नापि गोत्वेनोपलक्षिता व्यक्तिः शक्येति न शक्यानन्त्यव्यभिचारौ, रूपान्तरेण ज्ञातस्यैवान्येन रूपेण लक्ष्यत्वात् । काकेन गृहविशेषस्येव । न च व्यक्तीनाञ्जातिं विना रूपान्तरमस्ति। गोत्वविशिष्टे कार्यान्वयेन गोत्वस्य विशेषणत्वाच्च । न च व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं, कारणत्वे दण्डत्ववत्, गोपदाद्गोत्वविशिष्टबुद्धेरनुत्पादापत्तेः । अतएव न जातिविशिष्टे शक्तिः, विशेष्यभेदादविशिष्टानन्त्यात् । तस्माज्जातिरेव पदानां शक्या न व्यक्तिरिति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह । जातिरेवेति । तर्हि जातिशक्तात् पदाद्-

---

* यथाऽर्थस्यैवास्थिरस्य,—इति आ० ।

प्रसङ्गात्। आक्षेपत इति चेत्, कः खल्वयमाक्षेपोनाम?

व्यक्त्युपस्थितिर्न स्यादित्याह। शब्दादिति। न पदात् तदुपस्थितिः किन्त्वाक्षेपत इत्याह। आक्षेपत इति। ननु जातिव्यक्त्योरेकविच्छि-वेद्यत्वान्नाक्षेपः, समानानां भावः सामान्यं समानां व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्। न। स्वरूपेणैव जातेः ग्रह्यत्वात्। सामान्य-त्वन्तु तद्धर्म्मोन तु तत्स्वरूपम्। प्रत्यक्षादौ तु जातिज्ञानस्य व्यक्ति-विषयतानियमोव्यक्तिज्ञानसामग्रीसमाजाधीनः। (१)गोत्वङ्गवाविष-यज्ञानविषयोजातित्वाद्गोभिन्नभावत्वाद्वेति जातिमात्रधीसिद्धेश्च। अथ यद्यत्परतन्त्रन्तत्तेनैकविच्छिवेद्यं, यथाऽर्थपरतन्त्रज्ञानमर्थेन, जातिश्च व्यक्तिपरतन्त्रेति व्यक्तौ भासमानायामेव भासते इति

---

(१) गोत्वमिति न च नित्यत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या तादृशप्रतीतिसम्भ-वात्तमादायार्थान्तरं, एकविच्छिवेद्यत्वनियमनिषेधार्थं सामान्यतश्च तादृशधीसिद्धेरुद्देश्यत्वात्। अतएव वक्ष्यति, जातिमात्रधीसिद्धे-श्चेति। नन्वेवं जातिपदार्थविवेचने नित्यत्वादित्येव हेतुरस्तु, न चैवं गवान्योन्याभावादौ व्यभिचारः, नित्यत्वप्रकारकोक्तप्रतीतिमादाय तत्रापि साध्यसत्त्वात्, गोघटितोपाधेश्चानित्यगोघटितत्वेनानित्य-त्वादित्यक्षरसादाह गोभिन्नेति। एतच्च गवि व्यभिचारवारणाय। गोघटितोपाधौ व्यभिचारवारणाय भावपदमखण्डपरम्। न त्वभावे व्यभिचारवारणाय तत्, उक्तरीत्या तत्र साध्यसत्त्वात्। अन्यथा गोसादृश्यादौ व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेरिति। अस्तु वा इतरनिरू-पणानधीननिरूपणपरं भावपदम्।

न तावदनुमानम्, अनन्ताभिः सह सङ्गतिवद्विनाभावस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्। शक्यत्वे वा, सङ्गतेरपि तथैव सुग्रहत्वात्। व्यक्तिमात्ररूपेणाविनाभाव इति चेन्न, व्यक्तित्वस्य सामान्यस्याभावात्। भावे वा, तदा-

---

चेत्। न। परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं, शब्दादिना व्यभिचारात्। नापि तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं, असिद्धेः। नापि परस्मिन् भासमानएव भासमानत्वं, साध्याविशेषात्। (१)तस्माद्गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्यनुमानाद्गोत्वाश्रयव्यक्तिज्ञानमिति भावः। व्याप्तिरपि शक्तिरिव व्यक्तीनामानन्त्यान्न ग्राह्या इत्याह। अनन्ताभिरिति। अथैकरूपावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिग्रहोऽपि तथैवास्त्वित्याह। शक्यत्वे वेति। गोत्वस्य व्यक्त्याश्रितत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतावलाद्गोव्यक्तिलाभः स्यादित्याह। व्यक्तिमात्रेति। व्यक्त्याश्रितत्वव्याप्तिरपि न व्यक्तित्वमनुगतं विना ग्राह्येति, न च तज्ज्ञातिः, (२)जातेरपि व्यक्तित्वादित्याह। व्यक्तित्वेति। उपाधित्वे तस्यदोषमाह। भावे वेति। व्यक्तिमात्रलाभेऽपि व्यक्तिविशेषानाक्षेपात् * तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः।

---

* व्यक्तिविशेषानपेक्षणात्,—इति का०। व्यक्तिविशेषानपेक्षा,—इति ह०।

---

(१) तस्मादिति अत्र जातिपदार्थविवेचने व्यर्थविशेषणत्वं चिन्त्यम्।

(२) जातेरपीति गोत्वत्वाद्युपाधिव्यक्तीभूतगोत्ववृत्तिव्यक्तित्वस्य जातित्वे जातावपि जातिवृत्तित्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इति भावः।

क्षेपेऽपि विशेषानाक्षेपात्। वाच्यत्वमपि वा तथैवास्तु, किमाक्षेपेण? सङ्गतेरविरोधादिति*। अर्थापत्तिराक्षेप इति चेत्†, न व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं? जातिरिति चेन्न, तन्नाशानुत्पाददशायामपि सत्त्वात्। तथापि न व्यक्तिमात्रं विनेति चेन्न, मात्रार्थाभावात्।

ननु पक्षधर्मतावलाद्युक्तिविशेषः सिध्येदित्यभिप्रेत्याह। वाच्यत्वमपीति। यदि व्यक्तित्वेनोपस्थिते व्याप्तिस्तदा गोत्वेनोपस्थिते शक्तिग्रहोऽपि स्यादित्यर्थः। वस्तुतः, पक्षधर्मतावलाद्विशेषस्य भानेऽपि (१)विशेषत्वेनोपस्थितिर्न स्यात्, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः। व्यक्तिं विना जातिरनुपपन्ना तामाक्षिपतीत्याह। अर्थापत्तिरिति। तन्नाशेति। व्यक्तिं विनाऽपि गोत्वस्वीकरोत्या(२)प्रतीतेर्नानुपपत्तिरित्यर्थः। (३)यद्यप्येकव्यक्तिनाशानुत्पाददशायामपि जातिरस्ति, तथापि व्यक्त्यन्तरमस्त्येवेति न व्यक्तिमात्रं विना‡ जातिरस्तीत्याह। तथापीति। मात्रार्थो हि नाशेष-

---

* सङ्गतेरविशेषादिति,—इति का०।

† अर्थापत्तिरूप इति चेत्,—इति आ०।

‡ व्यक्तिं विना,—इति सो०।

---

(१) विशेषत्वेनेति गोत्वादिनेत्यर्थः।

(२) उक्तस्वीकरोत्येति गोत्वं गवाविषयज्ञानविषय इत्यादि स्वदुक्तस्वीकरोत्येत्यर्थः। इत्यर्थः इति तात्पर्यार्थः।

(३) अक्षरार्थानुसारेणाह यद्यपीति।

व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमनुपपन्नमिति चेन्न, तद्भावेऽप्युत्पादात्। व्यक्तिविषयत्वं विना जातिविषयता तस्यानुपपन्नेति* चेन्न, एवं तर्ह्येकज्ञानगोचरतायां किमनुपपन्नं किं प्रतिपादयेदिति†।

व्यक्तिः, एकव्यक्तिनाग्रेऽपि गोत्वादेर्ज्ञानात्(१)। नापि व्यक्तित्वं, तद्धि न जातिरूपदोषात्, उपाधित्वे तु व्यक्तित्वेनोपस्थितसर्वव्यक्त्यन्यथानुपपत्तियहवच्छक्तिग्रहोऽपि‡ स्यादित्याह। मात्रार्थेति। तदभावेऽपीति। (२ गोभिन्नभावत्वेन गां(३) विनाऽपि त्वया गोत्वज्ञानाभ्युपगमादित्यर्थः। एवं तर्हीति। व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् केवला जातिर्नोपस्थितेति जातित्वविशिष्टएव§ पदानां शक्तिः। विशिष्टा-

---

* जातिविषयता त्वनुपपन्ना,—इति का०।

† किं सह प्रतिपादयेदिति,—इति का०।

‡ ग्रहवच्छक्तिग्रहोऽपि,—इति का० ह०।

§ जातिविशेष एव,—इति सो०। जातिविशिष्ट एव,—इति का०।

---

(१) ज्ञानादिति सत्त्वाचेत्यपि बोध्यम्।

(२) गोभिन्नेति यद्यपि तेनैकवित्तिवेद्यत्वमप्याक्षतं तच्चानुपदमेव शङ्कितं, तथापि व्यक्तेर्ज्ञानान्तरमपि तदा नास्तीत्यस्यापि तन्निरस्यत्वमुक्तम्। वस्तुतो व्यक्तिज्ञानकारणत्वशङ्क्यं, तच्च तुल्यग्रहसामग्रीकत्वात् तदभावेऽप्युत्पादादित्यर्थोयुक्तः।

(३) गामिति गोज्ञानं विनाऽपीत्यर्थः।

जातीनामन्वयानुपपत्त्या व्यक्तिरवसीयते इति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

नामानन्त्येऽप्येकत्र विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहात् सर्व्वोदासीनगोः शक्यत्वाद्यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरुपादानान्नोपादानाशक्यत्वमेकोपादानेऽनध्यवसायो वा, व्यक्तिवाचक * पश्वादिपदवदुपपत्तेः । वस्तुतो नानुमानार्थापत्तिभ्यां व्यक्तिलाभः । न हि, यत्र यदा वा गोत्वं तत्र तदा वा, यद्गोत्वं सा व्यक्तिरिति वा, व्याप्तिर्व्यभिचारात् । नापि जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, (१)जातित्वस्य पदादनुपस्थितेः । तथात्वे वा, जातिरिति वेद्यैव † व्यक्तिः, नित्यानेक‡समवेतत्वस्य जातित्वात् । व्यक्तेश्चापदार्थत्वे विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः स्यात् । सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । न च प्रकृतितात्पर्य्यविषये § तदन्वयव्युत्पत्तिः, लक्षणोच्छेदापत्तेः । एवं तर्हि गामानयेत्यादौ जातेरानयनाद्यन्वयानुपपत्त्या जातिशक्तपदेन व्यक्तिर्लक्ष्यते । अतएव व्यक्तेः प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वे विभक्त्यर्थ-

---

* एकवाचक,—इति का० ।

† जातिविच्छित्तिवेद्यैव,—इति का० ।

‡ नित्यानेकव्यक्ति,—इति ह० ।

§ प्रकृततात्पर्य्यविषये,—इति सो० ।

---

(१) जातित्वस्येति न च प्रकारान्तरात्तदुपस्थितिः, तस्यासार्व्वत्रिकत्वात्, व्यक्तिबुद्धेश्च सार्व्वत्रिकतया शक्तिरेवेति भावः ।

स्यादेतत्। प्रतिबन्धं विनाऽपि पक्षधर्मतावलात्

यस्तत्र सङ्गच्छत इत्याह। जातीनामिति। जातिज्ञाने सति लक्षणया व्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादाय जातिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्याह। परस्परेति। (१)वस्तुतः स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते लक्षणा, तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव। न च गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वेनैव। न च व्यक्तित्वेन तदुपस्थितिः, गोपदाद् व्यक्तित्वप्रकारकबुद्ध्यापत्तेः। (२)गां पश्य, गौस्तिष्ठतीत्यादौ जातेरन्वययोग्यत्वे व्यक्तेरलाभप्रसङ्गश्च। (३)तस्मादेकवित्तिवेद्यत्वान्न व्यक्तेराक्षेपः, किन्तु विशिष्टे शक्तिरेवेति भावः।

ननु जातिशक्तितया ज्ञातं पदं प्रथमं जातिं बोधयति, अनन्तरं स्वरूपसद्व्यक्तिशक्त्या व्यक्तिम्। एवञ्च जातौ ज्ञाता शक्तिर्बाधिका, व्यक्तौ तु स्वरूपसती। यथा लिङ्गं वह्निसामान्यव्याप्ततया ज्ञातं तद्विशेषव्याप्ततया*ऽनवगतमपि वस्तुगत्या व्यापकं गमयतीत्याशयवानाह। स्यादेतदिति। प्रतिबन्धं विना प्रतिबन्धग्रहं विना।

* व्याप्तिकतया,—इति क्व०।

(१) ननु परेण व्यक्तिज्ञानं विनाऽपि जातिज्ञानाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रय इत्यरुचेराह वस्तुत इति।

(२) नन्विदमप्रयोजकम्, अतएव गौर्लोघटइत्यादौ तथैव लक्षणोत्यस्वरसादाह गां पश्येति। यद्यपि यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणा सम्भवत्येव, तथापि गोपदाद्व्यक्तिमादायैव जातिस्मृतेरनुभूयमानत्वादिशिष्टे शक्तिरेव न लक्षणेति भावः।

(३) तदिदमाह तस्मादिति।

यथा लिङ्गं विशेषे पर्य्यवस्यति, तथा सङ्गतिं विनाऽपि शब्दः शक्तिविशेषाद्विशेषे पर्य्यवस्यति, सएवाक्षेप-इत्युच्यते इति चेत्। न तावत् प्रतीतिः क्रमेण, अपेक्षणीयाभावेन विरम्य व्यापारायोगात्। जातिप्रत्यायनमपेक्षते इति चेत्, कृतं तर्हि शब्दशक्तिकल्पनया* तावतैव तत्सिद्धेः। ओमिति चेन्न, व्यक्त्यनालम्बनाया-जातिप्रतीतेरसम्भवादित्युक्तत्वात्। प्रमाणान्तरापात-प्रसङ्गाच्च। स्मरणं तदित्ययमदोष इति चेन्न, अननु-

---

शक्तिविशेषात् स्वरूपसङ्गशक्तिग्रहः। एवं पदाद्युगपदेव जातिव्यक्ति-ज्ञानं स्यादुभयज्ञानसामग्र्यावृत्तत्वादित्याह। न तावदिति। व्यक्ति-ज्ञाने कर्तव्ये जातिग्रहतया ज्ञातं पदं† जातिज्ञानमपेक्षते इति क्रम इत्याह। जातीति। यदि जातिज्ञानं व्यक्तिज्ञानहेतुस्तदा किं व्यक्तिग्रहया? जातिज्ञानादेव व्यक्तिग्रहं विनाऽपि तज्ज्ञानोपपत्ते-रित्याह। कृतमिति। नास्त्येव व्यक्तौ शक्तिः, जातिज्ञानमेव व्यक्ति-ज्ञानहेतुरस्त्वित्याह। ओमिति। स्यादेवं, यदि व्यक्त्यविषयं जाति-ज्ञानं स्यान्न त्वेवमित्याह। व्यक्तीति। किं चैवं व्यक्तिज्ञाने पदा-नामकरणत्वे जातिज्ञानं मानान्तरं स्यादित्याह। प्रमाणेति। जाति-ज्ञानकरणकमपि व्यक्तिज्ञानं स्मरणं नानुभव इति न तन्मानान्तर-मित्याह। स्मरणमिति। एवं गामानयेति वाक्यादननुभूतगोव्यक्त्य-

---

* शब्दशक्तिभेदकल्पनया,—इति क्री०।

† पदं,—इति नास्ति सो० ह०।

भूतानन्वयप्रसङ्गात् । अस्त्वेकैव प्रतीति चेत्, कृतं तर्हि शक्तिभेदकल्पनया*। एवञ्च यथा सामान्यविषया शक्तिरेकैव तदिति पर्य्यवस्यति, तथा सामान्याश्रया सङ्गतिस्तदिति पर्य्यवस्येदिति ।

ननुभवप्रसङ्ग इत्याह । (१)अननुभूतेति । अस्तु तर्हि जातिव्यक्तिविषयैकैव धीरुभयशक्तिसाध्येत्याशंकते । अस्त्विति । उभयविषयैकशक्तेरेकज्ञानोपपत्तौ शक्तिद्वयकल्पनं व्यर्थमिति परिहरति । कृतमिति । ननु मा भूच्छक्तिभेदकल्पनं, भवतु सङ्गतिरप्येका, तथापि कथं प्रकृतसिद्धिरित्यत आह । एवञ्चेति । यथा पटत्वसामान्यविषया पटपदस्य शक्तिर्व्यक्तौ पर्यवस्यति न तु तच्च पृथक्शक्तिस्तथा शब्दानित्यत्वेऽपि शब्दत्वसामान्यस्यैव शक्तिः पटशब्दे वाचकत्वव्यवहारं करोति, न तु पटशब्दस्य† जातिवाचकत्वं पृथगित्यर्थः ।

---

* शक्तिद्वयकल्पनया,—इति का० ।

† तथा पटशक्तत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः पटशब्दे वाचकत्वव्यवहारं करोति, न तु शब्दस्य,—इति सो० ।

---

(१) अननुभूतेति तन्मते इति शेषः । अपरं शब्दप्रकाशे व्याख्यातम् ।

प्राभाकरास्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विशेषिका अवश्यवाच्या चेति नागृहीतविशेषणान्यायेन सैव वाच्या। न च जातावपि व्यक्तिरेव विशेष इति नागृहीतविशेषणान्यायोव्यक्तावपीति वाच्यम्। जातेः स्वतएव व्यावृत्तत्वात्। अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्। स्वतोव्यावृत्तत्वं च परेषामन्त्यविशेषस्येव स्वाश्रयवत् स्वस्मिन् व्यावृत्तधीजनकत्वम्*(१)। व्यक्तिधीस्तु जातिग्रहादेव पदात्। गोपदं हि नियमतो जातिव्यक्ती बोधयति। तत्रास्य जातिग्रहिज्ञानमेव सहकारिकल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च। न तु व्यक्तिग्रहिज्ञानं, गौरवात्, जातिग्रहिज्ञाने सति तज्ज्ञानं विना व्यक्तिज्ञाने विलम्बाभावाच्च। यथा परेषां पदार्थग्रहादेव पदाद्व्यक्तिधीः। यद्वा, जातिग्रहिज्ञानाज्जातिज्ञानं जायमानं व्यक्तिमपि विषयीकरोति। यद्येन विना न भासते, तज्ज्ञानहेतोस्तद्बोधकत्वनियमात्। अन्यथा, जातिमपि न बोधयेत्। तस्मादेकवित्तिवेद्यत्वनियमाज्जातिज्ञानार्थं कृप्ता ग्रहिर्व्यक्तिमपि ज्ञापयति। न च, जातिं विनाऽपि प्रत्यक्षादिनाऽपि व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिज्ञानसामग्री, जातिविशिष्टज्ञानं चोभयज्ञा-

---

* जनकस्वभावत्वं,—इति सो०।

---

(१) [वैशेषिकमते व्यावृत्तिबुद्धिसिद्धोविशेषनामा कश्चन पदार्थोऽस्ति। स च द्विविधः सामान्यविशेषः अन्त्यविशेषश्च। सामान्यविशेषो द्रव्यत्वादिः। स खल्वनुवृत्तिबुद्धिहेतुः सन्नेव व्यावृत्तिबुद्धेरपि हेतुर्भवति। अन्त्यविशेषस्तु नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिरेकमात्रगतश्च। स तु स्वतएव व्यावृत्त इति सिद्धान्तः।]

पकसामग्रीसमाजादिति वाच्यम्। जातिव्यक्त्योः प्रत्यक्षादिना बोधे सामग्रीभेदेऽपि शाब्दव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वात्, लाघवात्। तत्सत्त्वे तत्र विलम्बाभावेन सामग्यन्तराकल्पनाच्च। न चैवं व्यक्तिज्ञानस्य * शक्यत्वात्तद्विषयत्वाज्जातिवद्व्यक्तिरपि शक्या स्यात्, यद्विषयतया ज्ञाने ज्ञाता शक्तिरुपयोगिनी तस्यैव विषयतया शक्यतावच्छेदकस्य शक्यत्वात्। एवं च जातिव्यक्तिज्ञानजनकत्वादुभयत्रापि पदशक्तिः, जात्यंशे तु सा ज्ञाता हेतुः। परेणाप्यन्वये कुलशक्तिस्वीकारात्[१]।

उच्यते। शक्यज्ञाने विषयतया † जातेरवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव ज्ञायते, नतु केवलायाः, व्यक्तिं विना जातेरज्ञानादिति जातेरवच्छेदकत्वे नागृहीतविशेषणन्यायाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वमावश्यकमिति शक्यज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकत्वाज्जातिवद्व्यक्तिरपि शक्या। यद्वा, प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने पदानुविधानात्पदं शक्तमित्यवधारयति। न तु जातिज्ञाने, व्यवहाराहेतुत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः। पश्याद्व्यक्तेर्व्यावृत्त्यर्थमनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां प्रत्येति। तथा च व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणम्। न च जातिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः, व्यक्तिज्ञानकारणतामुपजीव्य जातिज्ञानकारणतायाः इति

* न चैवं ज्ञानस्य,—इति का०।

† शक्तिज्ञाने,—इति का०।

(१) [यत्र शक्तिरस्ति, परन्तु शाब्दबोधे तस्याः कारणता नास्ति, तत्रैव कुलशक्तिरित्येके। यत्र स्वरूपसत्त्वेव शक्तिः कारणं न तु ज्ञाता, तत्र कुलशक्तिरित्यपरे।]

न च नित्या अपि वर्णाः स्वरानुपूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गम्यन्ते*। न च तद्विशिष्टत्वमपि तेषां नित्यम्। तस्मात्तत्तज्जातीयक्रोडनिविष्टाएव पदार्थाः† पदानि च संबध्यन्ते नातोऽन्यथेति नैतदनुरोधेनापि शब्दस्य नित्यत्वमाशङ्कनीयमिति। यदा च‡ वर्णाएव न नित्यास्तदा§ कैव कथा पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादि-

---

उपजीव्यविरोधात्। अपि च, पदस्य व्यक्तिज्ञानार्थं शक्त्यज्ञाने विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमाचं कल्पयति, लाघवात्। जातिविषयविषयत्वाद्व्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानविच्छित्तिवेद्यत्वेनावश्यं ग्रीघ्रोपस्थितत्वात्। न तु जातौ शक्तिं तज्ज्ञानं कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं कल्पयति, गौरवात्। शक्तिग्रहकाले तेषां कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्चेत्यस्मत्पितृचरणाः।

इदानीं वर्णनित्यतापक्षेऽपि पदानित्यतया सङ्गतिरविशिष्टेत्याह। न चेति। स्वरोध्वनिस्तन्मतेऽप्यनित्यः। न हि तावद्वर्णमात्रे शक्तिः, व्युत्क्रमेण ततोऽर्थप्रत्ययाभावादित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टे तत्र शक्तिः। सा चैकवर्णज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वमपरवर्णस्य। ज्ञानं चानित्यमिति तद्घटितं पदमपि तथेत्यर्थः। अभिमतमुपसंहरति।

---

* सङ्गताः स्युः,—इति आ०।

† क्रोडीकृता एव पदार्थाः, इति आ०। क्रोडनिविष्टा एवार्थाः,—इति का० की०।

‡ यदि,—इति आ०।

§ वर्णा एवानित्यास्तदा,—इति की०।

विश्लिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां, कुतस्तराञ्च तत्समूह-रचनाविशेषस्वभावस्य वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य*। परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव नित्यतां ब्रूम इति चेत्। एतदपि नास्ति, सर्गप्रलयसम्भवात्।

अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्व्वकत्वनियमात् कर्म्मणां विषमविपाकसमयतया युगपद्वृत्तिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णा-

---

तस्मादिति। ननु कूटस्थनित्यतां वेदस्य न ब्रूमः, किन्तु प्रवाहाविच्छेदरूपामित्याह। परतन्त्रेति। (१)तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वव्याप्यज्ञानविषयत्वं(२) परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनत्वम्। तथा च कालत्वस्य वेदाधिकरणत्वव्याप्यत्वमेव वेदस्य नित्यतेत्यर्थः। प्रलये बाधकमाह। अहोरात्रस्येति। सामयिकाहोरात्रे तथा दर्शनादित्यर्थः। विपाकः सहकारिलाभः। वर्णादीति। वर्णब्राह्मणादयः तेषां व्यवस्था

---

* कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य,—इति नास्ति का० आ०।

---

(१) ननु पूर्व्वविच्छेदेऽपि तदुत्तरं परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनत्वसम्भवान्न तावन्मात्रेण प्रवाहाविच्छेदसिद्धिरित्यन्यथा व्यावष्टे तज्जातीयेति। विच्छेदे सर्गाद्यवेदस्य तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वाभावादव्याप्यसिद्धिरिति भावः।

(२) ज्ञानविषयत्वं तद्वत्त्वमित्यर्थः।

दिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, समयानुपलब्धौ* शाब्दव्यवहार-विलोपप्रसङ्गात्, घटादि† संप्रदायभङ्गप्रसङ्गाच्च कथ-मेवमिति चेत्। उच्यते,

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत्।
उल्लिदृश्चिकवद्वर्णमायावत् समयादयः ॥२॥

ब्राह्मणादिमातापितृजत्वेन, सर्गादौ तदभावात् सा न स्यादित्यर्थः। आदिपदाद्भवादिर्गृह्यते। समयेति। सर्गादौ प्रयोज्यप्रयोजकवृद्ध-व्यवहाराभावाच्छब्दसङ्केतग्रहो न स्यादित्यर्थः। सर्वशब्दानामगृहीत-सङ्केततयेश्वरेण शब्दतोऽपि व्युत्पादनस्याग्रक्यत्वादिति भावः। घटा-दीति। सम्प्रदायः प्रवाहस्तस्य भङ्गो विच्छेदः। यथा घटादिः क्रियते, तद्रूपस्यादर्शनादित्यर्थः।

वर्षादिवदिति। (१)वर्षादौ वर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये यथा रात्र्या-दिभेदसंसर्गभेद उपाधिस्तथाऽहोरात्रपूर्वकत्वेऽहोरात्रस्य साध्ये भवो-ब्राह्माण्डस्य स्थितिकालः सएवोपाधिरित्यर्थः। सुषुप्तौ यथा कर्मणां युगपन्निरोधस्तथाऽन्यत्रापि स्यादित्याह। वृत्तिरोध-इति। यथा तण्डुलीयवृश्चिकयोस्तत्पूर्वकत्वेऽपि आद्यौ तौ तण्डुलक-

---

* समयानुपपत्तौ,—इति का० क्री०।

† घटपटादि,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः।

---

(१) वर्षादाविति वर्षाद्यहिने इत्यर्थः।

तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनात्*, अनन्तरतत्पूर्वक-त्वेऽप्रयोजकत्वात्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभङ्ग-

---

णगोमयाभ्यां भवतस्तथा ब्राह्मणादीनां तत्पूर्वकत्वेऽपि सर्गादौ तज्जनककर्मोपग्रहीतभूतभेदात्स्यादित्याह। उद्भिदिति। प्रयोज्यप्रयोजकाद्यधिष्ठातुरीश्वरस्येव व्यवहारान्मायादि† व्यवहारादिव तद्दृशी व्युत्पन्नः स्यादित्याह। मायावदिति।

विवादाध्यासिताहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वं साध्यं अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वं वा ? नाद्य इत्याह। तत्पूर्वकत्वेति। पूर्वसर्गाहोरात्रपूर्वकत्वेन (१)प्रलयेऽपि साध्यसिद्धेरित्यर्थः। नान्त्योऽप्रयोजकत्वादित्याह। अनन्तरेति। वर्षादीति। तद्दिनं वर्षादिनम्। ननु, शरदाद्यदिनस्य वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यमस्ति, न च राशिविशेषावच्छेदइति साध्याव्यापकत्वम्। न। वर्षादिनत्वे सति यद्वर्षादिनपूर्वकं तद्राशिविशेषावच्छिन्नमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्। तथापि राशिविशेषावच्छिन्नत्वं वर्षादिनत्वस्य साधनस्य व्यापकम्। अत्र, यदा दिनत्वेन वर्षाद्यदिनस्य वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यते, तदा (२)पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति साम्प्रदायिकाः(३)।

---

* सिद्धसाधनम्,—इति आ०।

† मायावि,—इति पाठोमम प्रतिभाति।

---

(१) प्रलये प्रलयाभ्युपगमपक्षे।

(२) पक्षधर्मेति वर्षादिनत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः।

(३) ननु वर्षाद्यदिनव्यावृत्तो राश्यादिविशेषसंसर्गविशेष उपाधित्वेनाभिमतः। तदिदमुक्तं प्राक्, राश्यादिभेदसंसर्गभेद उपाधिरिति।

वदुपपत्तेः। राश्यादिविशेषसंसर्गरूपकालोपाधिप्रयुक्तं हि तत्, तदभावएव व्यावृत्तेः, तथेहापि सर्गानुवृत्तिनिमित्तब्रह्माण्डस्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वात्तस्य* तदभावएव व्यावृत्तौ को दोषः। न च तदनुत्पन्नमनश्वरं वा, अवयवित्वात्।

किञ्च, विवादाध्यासितत्वेनैतत्कालीनाहोरात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनम्। संसर्गाद्यतत्पक्षत्वे च बाधः। (१)नचाहोरात्रत्वमव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वव्याप्यम्, अहोरात्रवृत्तिधर्मत्वात्, एतदहोरात्रत्ववत्, पक्षैकदेशस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात्, साध्यवत्तया निश्चितत्वस्यैव

---

* प्रयुक्तत्वात्तस्य,—इति आ०।

तथाच वर्षादिनत्वरूपसाधनाव्यापकत्वमप्याद्यदिने सम्भवत्येवेत्यनुग्रथमाविष्करोति साम्प्रदायिका इति। केचित्तु राश्यादिविशेषवत् पूर्वकत्वमत्रोपाधित्वेनाभिमतं, तच्च शुद्धसाध्यव्यापकमेव, शरदाद्यदिनेऽपि तत्पूर्वकत्वसत्त्वात्, एवञ्चाच न साधनव्यापकत्वशङ्काऽपि, वर्षाद्यदिने वर्षादिनत्वरूपस्य साधनस्याव्यापकत्वादित्याहुः।

(१) पक्षविकल्पभिया धर्म्मिपक्षत्वमाशङ्क्य परिहरति न चेति। अहोरात्रत्वं अहोरात्रमात्रवृत्तिधर्म्म इत्यर्थः। तेन पक्षैकदेशस्यापि इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः। अन्यथैतद्धर्म्मिविशेषस्यापक्षत्वे दृष्टान्तस्य तदेकदेशत्वाभावात् असङ्गतिः स्यादिति ध्येयम्। न चैवं हेतुपक्षतावच्छेदकयोरभेदोऽतः सिद्धसाधनञ्चेति वाच्यं, तद्विशेष्यकोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेरिति।

वृत्तिनिरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपत्तेः। न ह्यनियतविपाकसमयानि कर्म्माणीति तदानीं* कृत्स्नान्येव भोगविमुखानि। न ह्यचेतयतः कश्चिद्भोगोनाम†, विरोधात्। कस्तर्हि तदानीं शरीरस्योपयोगः? नं प्रति न कश्चित्। तर्हि किमर्थमनुवर्त्तते? उत्तरभोगार्थं, चक्षुरादिवत्। प्राणिति किमर्थं? श्वासप्रश्वाससन्तानेनायुषोऽवस्थाभेदार्थम्। तेन‡ भोगविशेषसिद्धेः। एक-

---

तन्त्रत्वादिति वाच्यम्। (१)अहोरात्रत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात्। (२)न च ब्रह्माण्डस्य नित्यत्वेन साधनव्यापकोऽयमुपाधिरित्याह। न चेति। वृत्तिनिरोधस्येति। यथा सुषुप्तौ विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि युगपन्निरुद्धवृत्तीनि (३)प्रतिबद्धभोगजननानि, तद्वत्तदाऽपीत्यर्थः। आयुष इति।

---

* न तदानीं,—इति का०।

† कश्चिद्भोगोविद्यते,—इति क्षी०।

‡ भेदे,—इति आ०।

---

(१) अहोरात्रत्वेति अहोरात्रत्वस्य धर्म्मे पक्षान्तर्भूते साधनाव्यापकत्वमस्येति ध्येयम्।

(२) न चेति न चानित्यत्वेऽपि ब्रह्माण्डस्य तत्कालीनत्वमहोरात्रत्वरूपसाधनव्यापकमेव प्रलयकालेऽहोरात्रानभ्युपगमादिति वाच्यं, स्थितिकालपदेन सर्गाद्यहोरात्रव्यावृत्तस्य स्थितिकालविशेषस्योक्तत्वात्।

(३) श्वासजनककर्म्मणां वृत्तिलाभादसिद्धिरिति विवक्षयेति प्रतिबद्धेति।

स्यैव तत् कथञ्चिदुपपद्यते न तु विश्वस्येति चेत्। अनन्ततया, ऽनियतविपाकसमयतया, उपमर्द्योपमर्द्दकस्वभावतया च कर्म्मणां, विश्वस्यैकस्य वा कोविशेषोयेन तन्न भवेत्। भवति च सर्व्वस्यैव सुप्तापः। क्रमेण न तु युगपदिति चेन्न, कारणक्रमायत्तत्वात् कार्य्यक्रमस्य। न च स्वहेतुबलायातैः कारणैः क्रमेणैव भवितव्यमनियतत्वादेव। सर्व्वग्रासवत्। ग्रहाणां हि ऽन्यदा समागमानियमेऽपि* तथा कदाचित् स्यात्। यथाकलाद्यनियमेऽपि† सर्व्वमण्डलोपरागः स्यात्। चिद्दोषसन्निपातवद्वा। यथा हि, वातपित्तश्लेष्मणाञ्चयप्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽपि एकदा सन्निपातः स्यात्, तदा देहसंहारः, तथा कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेहप्रलयावस्थायां युगपदेव भोगरहिताः चेतनाः स्युरिति को-

---

जीवनस्य कालावच्छेद आयुस्तदर्थमित्यर्थः‡। उपमर्द्येति। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकस्वभावतयेत्यर्थः। सुखाप इति युक्तः पाठः, सुविनिदुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इत्यनेन क्तसम्प्रसारणस्यैव सुपेः षत्वविधानात्।

---

* ग्रहाणां गमागमानियमेऽपि,—इति क्षी०।

† कालाद्यनियमेऽपि,—इति आ०।

‡ कालावच्छेद उपाधिरायुस्तदर्थमित्यर्थः,—इति का०। कालावच्छेदआयुः, अवस्था गणनाविशेषः, तदर्थमित्यर्थः,—इति सो०।

विरोधः ? तथापि, विदेहाः कर्म्मिण इति दुर्घटमिति चेत् । किमच दुर्घटं ? भोगनिरोधवच्छरीरेन्द्रियविषयनिमित्तनिरोधादेव तदुपपत्तेः ।

दृश्चिकतण्डुलीयकादिवदर्णादिव्यवस्थाऽप्युपपद्यते । यथा हि, दृश्चिकपूर्व्वकत्वेऽपि दृश्चिकस्य गोमयादाद्यः, तण्डुलीयकपूर्व्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यो वह्निपूर्व्वकत्वेऽपि वह्नेररणेराद्यः, एवं क्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादयः, तथा मानुषपशुगोब्राह्मणपूर्व्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्तत्कर्म्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुकाएव। सएव हेतुः सर्व्वचानुगत इति सर्व्वेषां तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वमिति किमसङ्ग-

---

तथापीति । कर्मभिर्भोगजनने देहस्यावश्योत्पाद्यत्वादित्यर्थः । भोगेति । तदानीं कर्मभिर्भोगजननात् तदर्थं देहोत्पादनमित्यर्थः* । (१)तण्डुलीयकमुद्भिद् दृष्टान्तः । एवमिति । चीरादचीराच्च परमाणोः चीरम्, एवं दध्याद्यपीत्यर्थः । नन्विदानीं ब्राह्मणत्वादिव्यवस्थापकं विशुद्धमातापित्रजत्वादिकं, सर्गादौ तु कर्मेत्यननुगमदित्यत आह । सएवेति । इदानीं अपदृष्टविशेषोपगृहीतभूतजनि-

---

* इदानीं कर्म्मभिर्भोगजननान्न तदर्थं हेतोरुपादानमित्यर्थः,—इति का० । मम तु, तदानीं कर्म्मभिर्भोगजननादिति पाठः प्रतिभाति ।

---

(१) तण्डुलीयकेति उद्भित्पदेन शाकविशेषएव दृष्टान्ततयोक्त इति भावः ।

तम्? गतं तर्हि गोपूर्व्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना। न गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्, मानसास्त्वन्यथाऽपीति। गोमयवृश्चिकादिवदिदानीमपि किं* न स्यादिति चेत्। न, कालविशेषनियतत्वात् कार्य्यविशेषाणाम्। न हि वर्षासु गोमयात् शालूक इति हेमन्ते किं न स्यात्†।

समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थितनानाकायाधिष्ठानात् व्यवहारतएव सुकरः। यथा हि, मायावी सूचसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रक-

---

तत्त्वेनैव तद्भ्रवस्थेत्यर्थः। गतमिति। स्वर्गाद्यगोव्यक्तौ व्यभिचारादित्यर्थः। योनिजेष्विति। योनिजमात्रवृत्तिगोत्वव्याप्यजातेस्तत्र हेतुत्वादित्यर्थः। तन्निश्चयस्य कालविशेषवृत्त्येति भावः। समयोऽपीति। नन्वीश्वरव्यवहाराच्छक्तिग्रहे स भ्रमः स्यात्, व्यवहारहेतुतज्ज्ञानस्य नित्यतया शब्दजन्यत्वबाधात्। तथा च तन्मूलकः सर्वशाब्दव्यवहारो भ्रमः स्यात्। न। घटपदजं घटज्ञानमित्यस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमित्यस्य ज्ञानस्य सत्यज्ञानत्वात्, विषयबाधाभावात्। न च भ्रममूलकत्वेन भ्रमत्वम्, विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वस्योपाधित्वात्। अतएवानुरूपं दृष्टान्तमाह। यथा हीति।

---

* तथा किं,—इति का०।

† हेमन्तेऽपि स्यात्,—इति का० की०।

मिदमानयेति प्रयुङ्क्ते स च दारुपुत्रकस्तथा करोति, तदा चेतनव्यवहारादिवत्तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते, तथेहापि स्यात्। क्रियाव्युत्पत्तिरपि ततएव कुलालकुविन्दादीनाम्।

सर्गादावेव किं प्रमाणमिति चेत्। विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः सन्तानत्वादार-

---

विश्वसन्तानेति। ननु विश्वशब्देन ब्रह्माण्डपक्षे तदसिद्धा* आश्रयासिद्धिः। कार्यमात्रपक्षे क्रमारब्धदहनपवनादिन्यायेनारम्भेऽपि प्रलयासिद्धौ सिद्धसाधनम्। एकदेति विशेषणे (१)तेनैव व्यभिचारात्। एकदाऽऽरम्भहेतुसाकल्ये सतीति विशेषणासिद्धेः। साध्यमपि कार्यद्रव्यशून्यसमवाय्यारभ्यत्वं कार्यमात्रशून्यसमवाय्यारभ्यत्वं वा? आद्ये सिद्धसाधनमन्त्ये बाधः, आरम्भकसंयोगादेः सत्त्वात्। अथैककालीनाः सर्वे परमाणवः (२)कदाचित्समग्रोपादेयप्रबन्धशून्याः आरम्भकत्वान्नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत्। सर्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यं प्रतीयते इत्येककाले शून्यता लभ्यते। न च पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनाग्रतः सिद्धसाधनम्, पक्षधर्मतावल-

---

* तदसिद्धा,—इति नास्ति सो० ह० पुस्तकयोः।

---

(१) तेनैवेति क्रमारब्धदहनपवनादिनेत्यर्थः। तस्यैकदारब्धत्वाभावादिति भावः।

(२) संप्रति तदाधितमित्यत आह कदाचिदिति। उपादेयपदं स्वोपादेयद्रव्यपरं, तेन खण्डप्रलयसाधने न बाधः।

लभ्यसाध्याप्रातीतेः । अभेदानुमानवत् च पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वावि-रोधः । न, (१)कार्यद्रव्याधिकरणकालमात्रवृत्तित्वस्योपाधित्वात् ।

---

(१) कार्य्यद्रव्येति ननु मात्रपदोपादाने दृष्टान्तितपवनपरमाणावेव साध्या-व्याप्तिः, तस्य प्रलयेऽपि दृष्ट्या तादृशकालमात्रवृत्तित्वाभावात् । तदनुपादाने साधनव्यापकत्वं, उपाधिर्दातुर्मते मात्रपदव्यवच्छेद्य-कार्य्यद्रव्यानधिकरणकालाप्रसिद्धिश्च । अतएवेदमेवानुमानं सिद्धा-न्तितं ग्रन्थखण्डे । अन्यथा सोपाधित्वे तदनुपपत्तेः । तस्मा-दयमनुपाधिरेव । प्रलयसन्देहदशायामुपाधित्वेनास्य सन्देहो दूषक-इत्याशयेनास्योपाधित्वेनोद्भावनम् । न च मात्रपदव्यवच्छेद्या-सिद्धेरस्यैवाप्रसिद्धतया कथं तथात्वमपीति वाच्यं, न्यायमतेन तथात्वसम्भवादिति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । न्यायमतेनैवास्यो-पाधित्वम् । एवञ्चोपाधित्वादित्यस्य पूर्व्वं त्वन्मते इति पूरणीयम् । तथाच नाप्रसिद्धिर्न वा साधनव्यापकत्वम् । साध्याव्यापकत्वन्त्व-वश्यिष्यते । तदपि न सावयवत्वाणुभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापक-तया पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वात् । न चैवं स्वीकृतविविधोपाधि-वह्निर्भावेऽपसिद्धान्तः, तस्योपलक्षणपरत्वात् । अतएव वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतत्वमु-पाधिः सर्व्वसिद्धः । न च न्यायमतेन सिद्धान्तितत्वादव्यभिचरिते प्रकृतहेतौ नोपाधिरिति वाच्यं शून्यपदस्य ध्वंसपरतया कादा-चित्कत्वाभावतया वा यथाश्रुते हेतोर्मनःप्रभृतौ व्यभिचारेणास्य सङ्कतत्वात् । अतएवारम्भकत्वादिति हेतुरुक्तः, अन्यथा मेयत्वा-दिकमेव समर्थं स्यात् । द्रव्यसमवायिकारणत्वविवक्षया च सिद्धा-न्तत्वमिति न विरोधगन्धोऽपीति तत्त्वम् । कालमात्रपदयोरन्यत-रान्तर्भावेण तन्मतेऽपि सन्दिग्धोपाधिपरत्वमित्याशयः ।

(१)न च परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियाऽतिरिक्त-क्रियावन्तः मूर्तत्वात् *पटवदित्यवान्तरप्रलये महाप्रलये च कार्य-द्रव्यसमानकालिकैतद्वृत्तिध्वंसान्यध्वंसवन्तः (२)ततएव तद्वदिति वाच्यम् । (३)एतदन्यगुणवत्त्वस्योपाधित्वात् । नाप्यारब्धककालान्य-वृत्तिध्वंसाप्रतियोगिवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणवृत्ति† ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् एतत्प्रदीपत्ववदिति

---

* पवन,—इति ह० ।

† स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्ति,—इति सो० ।

---

(१) न चेति । व्योमादिसमानकालीनतया तदतिरिक्तत्वमसम्भवीत्यत-आह कार्य्येति । बाधवारणाय द्रव्येति । दृष्टान्तसिद्ध्यर्थमाह परमाणिवति । मूर्त्तत्वादिति क्रियावत्त्वादित्यर्थः । तेन निष्क्रिये विनष्टे न व्यभिचारः । योग्यता साध्येत्यन्ये ।

(२) ततएवेति मूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः । अत्रापि योग्यतायाः साध्यत्वा-न्नोत्पन्नविनष्टे व्यभिचारः । वस्तुतोमूर्त्तपदं ध्वंसवत्परमन्यथाऽव-च्छिन्नपरिमाणवत्परत्वे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

(३) एतदन्येति यद्यपि पक्षेतरत्वनिराकरणाय गुणवत्पदमयुक्तं, साध्य-व्यापकताया हेतुसत्त्वे वह्नीतरत्ववत्त्वस्याप्युपाधित्वात्, तदसत्त्वे प-र्व्वतेतरद्रव्यत्वादिवदस्यापि पक्षेतरतुल्यत्वेनानुपाधित्वात्, तथापि हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यम् ।

वाच्यम् । स्वपदेन पक्षभिन्नाभिधानेऽनन्वयात्[१]। [२]पक्षाभिधाने त्वप्रसिद्धिः ।

अत्राङ्कः । विश्वसन्तानपदेन कार्यमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिर्धर्मः कार्यद्रव्यत्वं पक्षः । [३]तथाहि, समयसमवायिभिन्नवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्ति*ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति, [४]कार्यमात्रवृत्तिधर्म-

---

* कार्यद्रव्यानधिकरणावृत्ति,—इति ह० ।

---

(१) अनन्वयादिति प्रकृतानन्वयात् कार्यद्रव्याधिकरणकालासिद्धेरित्यर्थः ।

(२) पक्षेति कार्यद्रव्याधिकरणद्रव्यादेः प्रसिद्धत्वेऽपि तादृशकालस्याप्रसिद्धेः साध्ये कालपदान्तर्भावादप्रसिद्धिरिति भावः ।

(३) एतदनन्तर्भावेन सिद्धान्तमाह तथाहीति । समयेत्युपलक्षणं, तदुपाधि-दिक्-तदुपाध्यादिकमपि बोध्यम् । एतच्च तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वेनार्थान्तरं मा भूदिति बाधस्फोरणाय । समवायिपदं द्रव्यसमवायिपरम् । तादृशवृत्तिवृत्तित्वेनार्थान्तरवारणाय पक्षे द्रव्यपदम् । महाप्रलयेनार्थान्तरवारणाय कालीनान्तं ध्वंसविशेषणम् । कार्यप्रागभावपदयोरन्यतरान्तर्भावेन साध्यद्वयं बोध्यम् । अतो न व्यर्थविशेषणत्वम् । कार्यपदं भावकार्यपरम् । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं कार्यद्रव्याभाववत्त्वं, तच्च कपालादावपीति तद्वृत्तिध्वंसमादायार्थान्तरवारणायारम्भकेति । द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्तेत्यर्थः ।

(४) कार्यमात्रेति ननु ध्वंसत्वे व्यभिचारः । न च कार्यपदं भावकार्यपरं, मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्ति-

णेयसन्तानवत्, वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्व्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः* नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवदित्यादि। अवयवानामावापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ च स्यातां सन्तानाविच्छेद-

---

त्वात्। शब्दत्ववत्। न चात्र विभुवृत्तित्वमुपाधिः, (१)अन्त्यावयवित्वकर्म्मत्वे साध्याव्यापकत्वात्। वर्त्तमानेति। ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिः। तदारम्भकत्वं तन्तुभिः पूर्वमनुत्पादितपटैरनैकान्तिकमित्यत उक्तम्। नित्यत्वे सतीति। नित्यत्वमाचन्तु व्योमादिभिरनैकान्तिकमिति तदारम्भकत्वादित्युक्तम्। प्रदीपपरमाणूनान्तैजसद्रव्यत्वेन संसर्गिद्रव्यतयाऽऽरब्धतेजोजातीयत्वसिद्धौ दृष्टान्तत्वम्। न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधिभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षबाधकत्वात्।

---

* पूर्व्वमुत्पादितसन्तानानापेक्षाः,—इति क्वा०।

त्वमर्थः, तथा चानन्तत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यं, तथापि चरमज्ञानत्वादौ व्यभिचारापत्तेरिति चेत्। न, तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य साध्यार्थस्य तत्रापि सत्त्वात्। न चैवमपि मात्रपदवैयर्थ्यमनन्तत्वे तज्जातीयव्योमादिवृत्तितयाऽपि साध्यसत्त्वादिति वाच्यं, ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि जातीयस्य विशेषणात्। अधिकं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

(१) अन्त्यावयविपदोपादानं तमादाय साध्याव्यापिरिति कृत्वा, वस्तुतः कर्म्मत्वस्य साध्याव्यापकत्वम्।

श्रेति को विरोध इति चेन्न। एवं हि घटादिसन्ताना-विच्छेदेऽपि स्यात्। विपर्य्ययस्तु दृश्यते। कर्त्रादिभोग-विशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत्। न, द्व्यणुकेषु तद्-भावात्। तथा च, तदवयवाना*मपगमाभावेऽना-

---

न त्वागमोविपक्षबाधकः, (१)तस्य कार्यद्रव्यानाधारकालाबोधक-त्वात्†। सन्तानाविच्छेदेऽपि उत्पत्तिविनाशयोरन्यथोपपत्तिरित्याह। अवयवानामिति। आपोद्वापौ उपगमापगमौ। यदि नैवं कार्य-द्रव्यस्यात्यन्तमुच्छेदस्तदा(२)ऽभिमतघटाद्युच्छेदोऽपि न स्यादित्याह। एवं हीति। विपर्ययस्त्विति। अत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः। ननु न सन्ता-नप्रयुक्तोऽत्यन्तोच्छेदः किन्त्वन्योपाधिप्रयुक्त इत्याह। कर्त्रादीति। उपाधेः साध्याव्यापकत्वमाह। द्व्यणुकेष्विति। तदभावाद्भोगविशेषस-म्पादकत्वरूपोपाधेरभावादित्यर्थः। न च तत्रापि अत्यन्तानुच्छेदेऽपि अवयवानामापोद्वापाभ्यामेवोत्पादविनाशसम्भवः तयोरत्राभावादि-त्याह। तथा चेति। नाशस्य भोगविशेषसंपादनप्रयोजत्वे द्व्यणुकनाशो न स्यात्, तेन भोगाजननात्। तथा च, विनाशिभावस्यानुत्पन्नत्वेन

---

* तत्रावयवाना,—इति का० आ०।

† नत्वागमो,—इत्यादि, एतदन्तं नास्ति का० पुस्तके।

---

(१) तस्येति यद्यपि प्रलयबोधकागमस्तत्त्वादिदमयुक्तं, तथापि तदना-धारत्वेन तत्कालाबोधकत्वादित्यर्थादित्याऽऽहुः।

(२) अभिमतेति घटात्यन्तोच्छेदोऽपीत्यर्थः।

दित्वप्रसङ्गे द्व्यणुकत्वव्याघातः। तस्मात्, यत्कार्य्यं यन्निबन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यत् यद्धेतुकं तदुपगमे तस्योत्पत्तिः। न च कार्य्यस्य स्थितिनिबन्धनं नित्यमेव, नित्यस्थितिप्रसङ्गात्। न च नित्यएव हेतुरकादाचित्कत्वप्रसङ्गात्। तदतिनिस्तरङ्गमेतत्।

ईदृश्याच्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्म्मभिरेवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्व्यणुकवत् पिपीलिकाण्डादेर्ब्रह्माण्डपर्य्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। तथाच, ब्रह्माण्डे परमाणुसाङ्गवितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु* तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्त्तन्तां? कुपित-

---

नित्यतया द्व्यणुकत्वव्याघात इति सन्तानत्वस्यात्यन्तोच्छेदेन स्वाभाविकः सम्बन्धो मन्तव्य इत्यर्थः। सन्तानस्यावस्थानमहेतुकं नित्यहेतुकं वा यदि स्यात्तदा सन्तानाविच्छेदः स्यादित्याह। तस्मादिति। यद्धेतुकमिति दृष्टान्तार्थम्। एतत्, कार्यं यन्निबन्धनस्थितीत्यादिकम्। ईदृश्यामिति। अनित्यहेतुनिबन्धनायां कार्यस्थितौ कर्मभिः सम्पादनीयो भोग एवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमणेति योजना। नन्वेवमपि ब्रह्माण्डनाशसिद्धौ गिरिसागरादीनां कुतः प्रलयइत्यत आह। तथा चेति। क्व वर्तन्तामिति विनश्यन्तीत्यर्थः।

---

* प्रागासीनेषु,—इति क्षी० आ०।

कपिकपोलान्तर्गतोदुम्बरमशकसमूहवत्, दवदहनदह्यमानदारुदरविघूर्णमानघुणसङ्घातवत्, प्रलयवपनोल्लासनीयौर्वानलनिपातिपोतसांयात्रिकसार्थवदेति। अपि च।

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्म्मणोः।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्॥ ३॥

पूर्व्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिजन्मानः* इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्म्मादेव भूयिष्ठाः†। पूर्व्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत,

---

महाद्रव्यान्तरेण निहन्यमानाधारत्वात्, महादहनदह्यमानाश्रयत्वात्, महापवनक्षुभितसमुद्रविलीयमानाश्रयत्वादित्यत्र हेतुत्रये क्रमेण दृष्टान्तत्रयमाह। कुपितेति। एतेनाधाराभावात् पतन्तएव सन्तीत्यपास्तम्। एवं सर्वस्य नाशे अर्थात् वेदोऽपि नश्यतीत्युपपाद्य वेदह्रासदर्शनेनापि तन्नाशोऽनुमेय इत्याह। अपि चेति। वेदह्रासे दृष्टान्तार्थं जन्मादिह्रास उक्तः। प्रतियुगं क्रमेण ह्रासमाह। पूर्वं हीति। समाधायिषत सम्यगाहिता इत्यर्थः।

---

* कामावर्जनीयजन्मानः,—इति क्री० आ०।

† पशुधर्म्मभवभूयिष्ठाः,—इति क्री०। पशुधर्म्मभूयिष्ठाः,—इति का०।

ततः क्षेचप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु लौकिक*व्यवहारमाश्रित्य। पूर्व्वं सहस्रशाखो† वेदोऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः षड़ङ्गएकः, इदानीन्तु क्वचिदेका शाखेति। पूर्व्वमृतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राद्योतिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, संप्रति प्रमृतसत्यान्वृतकुसीदपाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः। पूर्व्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिथयोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः, ततो-वैश्यावेश्निनोऽपि, संप्रति शूद्रान्नभोजिनोऽपि। पूर्व्वममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्नभुजः, संप्रत्यघ-

---

श्रूयमाणाश्रपि वेदा उच्छेत्स्यन्ति वाक्यत्वात् उच्छिन्नशाखावदिति भावः।

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतङ्कर्षणं स्मृतम्।
सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुसीदञ्च कलान्तरम्।

पाशुपाल्यङ्गोरक्षादि। श्ववृत्तिः सेवा। वैश्यावेश्निनो वैश्यातिथयः। अमृतभुजो यज्ञशेषभुजः। विघसभुजोऽतिथिशेषभुजः। अन्नभुजोऽमृत्यशेषभुजः। अघभुजः स्वार्थसाधितभुजः। चतुष्पादिति।

---

* लोक,—इति क्री० आ०।

† सहस्रशाखोऽपि,—इति आ०।

भुजएव। पूर्वं चतुष्पाद् धर्म्मआसीत्, ततस्तनूयमाने* तपसि त्रिपात्, ततः म्लायति ज्ञाने द्विपात्, संप्रति जीर्य्यति यज्ञे दानैकपात्। सोऽपि पादो दुरागतादि-विपादिकाशतदुःस्थोऽश्वामलकङ्कितः कामक्रोधादि-कण्टकशतजर्ज्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्य्यतया† इत-स्ततः स्खलन्निवोपलभ्यते‡।

इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिष्यते इति चेन्न, स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात्।

तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारः पादाः। दुरागतं दुष्टादुपायात् द्यूतादेरागतम्। तदेव विपादिका पादरोगः। ननु न शाखोच्छेदः किन्तु यावान्वेद इदानीमधीयते तावानेव सदाऽध्ययनविषय इति वेदह्रासोऽसिद्ध इत्याह। इदनीमिति। (१)विवादपदं स्मृतिः

---

* ततस्तनयति,—इति का०।

† वीर्य्यतयेव,—इति का०।

‡ स्खलन्नेवोपलभ्यते,—इति का०।

---

(१) विवादपदमिति एतच्च प्रत्यक्षवेदमूलस्मृत्यंशे लोभादिमूलकस्मृत्यंशे च सिद्धसाधनबाधादिवारणार्थम्। तादृप्यसिद्धयेऽनुभावकान्तम्। न्यायादिमूलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय अकृप्तेति। असम्भवन्मूलान्तरत्वे सतीत्यर्थः। ननु महाजनपरिग्रहीतपदं व्यर्थमिति चेत्। सत्यम्। भ्रमएवात्र मूलमित्यसिद्धिशङ्कानिरासाय तदुपादानात्,

स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युपगमात्। मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात्। आचारात् स्मृतिः स्मृतेश्चाचारइत्यनादिता-

---

स्मृत्यर्थानुभावकवेदमूला अकृत्रिममूलान्तरत्वे सति महाजनपरिग्रहीतस्मृतित्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिवत्। अतो न न्यायादिमूलकस्मृतौ व्यभिचारः। तथा, मङ्गलाद्याचारो वेदबोधितः (१)अलौकिकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वात् यागवदिति स्मृत्याचारमूलस्य वेदस्याप्रत्यक्षत्वात् तदुच्छेदे तदवधीयमानवेदस्याप्युच्छेदो भावीत्याह। स्मृतीति। ननु वेदवत् स्मृत्याचारयोरदृष्टे* स्वतः प्रामाण्यमेवेति न तन्मूलकवेदानुमानमित्यत आह। स्वातन्त्र्येणेति। वेदनैरपेक्ष्येण स्मृत्यादेस्त्याऽपि प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यर्थः। ननु स्मृतिकर्त्तारः स्वयमेवापूर्वं साक्षात्कृत्य तत्साधनमुपदेक्ष्यन्तीति न तेषां तदर्थं वेदापेक्षेत्यत आह। मन्वादीनामिति। अतीन्द्रि-

---

* स्मृत्याचारयोरपूर्व्वे,—इति का०।

न तु हेतुविशेषणत्वे तात्पर्य्यमित्येके। लोभादिभिन्नन्यायादिमूलकत्वाभावमात्रे सत्यन्ततात्पर्य्यम्। एवञ्च लोभादिमूलकस्मृतावेव व्यभिचारवारणाय तदित्यन्ये। लोभस्य वस्तुगत्या मूलत्वाभावान्मूलपदस्य प्रामाणिकमूलपरत्वाद्वा सत्यन्तेन लोभमूलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय तदुपादानमित्याहुः।

(१) अलौकिकेति एतच्च द्रव्यप्रकाशे व्याख्यातम्।

ऽभ्युपगमे अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। आसंसारमनाम्नातस्य च वेदत्वव्याघातेनानुमानायोगात्। उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतोवाऽनवच्छिन्नवर्णमाचस्य

यार्थदर्शित्वे तेषामनाश्वासादिति भावः। ननु भूयः शिष्टाचारदर्शनात् स्मृतिप्रणयनं, ततः पुनरिदानीं शिष्टाचारपरम्परा स्यादिति किं तन्मूलवेदानुमानेनेत्यत आह। आचारादिति। उभयोरप्यनुमानमूलकत्वेनाव्यवस्थापकत्वात् (१)तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलकत्वव्याप्तेस्तव (१) देशनायाएव धर्मे मानत्वाच्च तयोरमानकत्वापातादित्यर्थः। ननु नित्यानुमेयो वेदस्तन्मूलं स्यादतो न शाखोच्छेद इत्यत आह। आसंसारमिति। अनाम्नातस्यापठितस्य। उत्पत्तित इति स्वमते, अभिव्यक्तित इति परपक्षे, अभिप्रायत इति उभयच। यथा मौनिस्लोकोऽपठितः श्रोत्रानभिव्यक्तश्चाभिप्रायस्तथा वेदोऽपीत्यपि नेत्यर्थः। तथात्वे निश्चितानुपूर्वीकपदकदम्बकरूपत्वे नित्यानुमेयत्वव्याघात इति भावः।

अत्र स्मृत्याचारमूलं वेदोऽध्ययनविषयो न वा, वेदत्वमध्ययन-

---

(१) नन्वनुमानमूलकत्वेऽपि नानुपरम्परा न हि प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणमित्याशयादाह तादृशेति।

(२) नन्वत्राप्यसम्भवन्मूलान्तरत्वमन्यथा न्यायादिमूलकस्मृतावपि तथात्वापत्तिरित्यनुशयादाह तवेति। मीमांसकस्येत्यर्थः। तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः।

विषयत्वव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः । ननु स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यैव वेदस्य स्मृत्यर्थानुभावकत्वम् । न हि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्वी हेतुः, गामानयानय गामित्यत्र तदभावेऽपि तत्त्वात् । पदस्य वर्णविशेषानुपूर्वीनियमेऽपि तत्तद्वर्णानुपूर्वीकपदविशेषो न हेतुः (१)घटकलसपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात् । किन्त्वव्यभिचारितदर्थ*ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य, लाघवादावश्यकत्वाच्च । अतएव, वर्णलोपे दन्त्यादिसकारादिसन्देहे सत्यपि† वाक्यार्थधीः । न च, क्रमिकपदवत्त्वं वाक्यत्वं, अनुच्चार्यमाणस्य चोच्चारणघटितक्रमासम्भव इति वाच्यम् । गौरश्वइत्यादौ तत्सम्भवेऽपि‡ वाक्यत्वाभावात् । विशिष्टार्थपरशब्दत्वन्त्वत्रापि तुल्यम् । न चानुच्चार्यमाणस्य न वाक्यत्वम्, लिप्यनुमितानां मौनिश्लोकस्य च वाक्यत्वात् । किं च§ । वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चारणाद्वाक्यत्वम्, वाक्यमुच्चारयेदित्यत्रानन्वयापत्तेः । उच्चारणदशायां वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वापत्तेः । एकदा तावत्पदानामुच्चारणाभावात् । अथ, तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदात्‖ पदार्थ-

---

* पदार्थ,—इति सो० ।

† दन्त्यादिसकारसन्देहेऽपि,—इति सो० । दन्त्यादिसन्देहेऽपि,—इति का० ।

‡ तत्सत्त्वेऽपि,—इति सो० का० ।

§ किन्तु,—इति सो० का० ।

‖ पदात्,—इति नास्ति हृ० का० पुस्तकयोः ।

---

(१) घटकलसेति घटकलसपदानामित्यर्थः । प्रेषं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् । [एतद्व्याख्यादर्शनादनुमीयते, घटकलसानामितिपाठोमकरन्दसम्मतः, —इति ।]

ज्ञानमात्रं स्यान्न संसर्गज्ञानम्, अन्वयप्रकारकमत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादिसमभिव्याहाराभावात्। मैवम्। अनुमितवेदाद्वाक्यार्थानुभवे सामग्र्या वैलक्षण्यात्। धर्मिग्राहकमानेन तवाप्यरीरेश्वरकर्तृत्वस्येव स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनैव तस्य सिद्धेः। अन्यथाऽन्यच्च क्लृप्तहेतुं विना न सोऽनुभावक इत्यादौ तदसिद्धावाश्रयासिद्धिस्तत्सिद्धौ च बाधः। अतएव स्तुतिनिन्दार्थवादकल्पितविधिनिषेधकवेदादर्थमवगत्य* प्रवृत्तिनिवृत्ती। अन्यथा, विधिनिषेधकवेदानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादिविशेषवत्पदस्यानुमातुमशक्यत्वान्न ततोऽर्थधीः स्यात्। एवमाचारानुमितवेदादपि प्रवर्त्तकवर्त्तव्यताधीः स्मृत्याचारानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्वानुमितवेदादुत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नान्धपरम्परा, स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वादिति।

अत्राहुः। उच्छिन्नवेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवम्। अतएव च न बाधाश्रयासिद्धी। स्मृत्याचारमूलस्य वेदस्यास्माभिरभ्युपगमात्। तथा च, स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यानुभवमूलकत्वानुमानादेव पक्षधर्मतावलेन प्रत्यक्षवेदमूलकत्वसिद्धिः। अननुभावकस्य मूलत्वानुपपत्तेः। स्तुतिनिन्दार्थवादाभ्यामपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपराभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थएव कल्प्यते, लाघवात्। न तु विधिनिषेधवाक्यं, गौरवादुक्तदोषाच्च। यच्च चार्थवादादेव तज्ज्ञानं, तच्च तरति मृत्युमित्यादौ न तत्कल्पनाऽपि। न च बहुभिर्मेधाविभिराध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नैर्ध्रियमाणायाः शाखायाः न शाखान्तरवदुच्छेदसम्भवः इति वाच्यम्। एकस्य न सकलशाखाऽध्ययने शक्तिरित्येकेनेवाप-

* मधिगम्य,—इति सो० का०।

निरर्थकत्वात्। यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्त्तव्यं वेत्यनुमितं किं वेदानुमानेन, तदर्थस्यानुमानत एव* सिद्धेः। न च धर्म्मवेदनत्वादिदमेवानुमानमनुमेयोवेदः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अशब्दत्वाच्च। अथ शिष्टा-

---

रैरपि तदनध्ययने तदुच्छेदसम्भवात्। एकानधीतायास्तस्या अपराध्ययनविषयत्वनियमे मानाभावात्। न च शाखोच्छेदे वर्णादिहानिशङ्कया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थप्रयोगयोरनिश्चये वैदिक व्यवहारोच्छेदः, श्रूयमाणमाचष्टेव महाजनपरिग्रहीतत्वेन ततएव तन्निश्चयात्। तस्मात्, स्मृत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्ययनविषयश्च वेदत्वात्, मतवत्। विपक्षे च बाधकमुक्तं गौरवमिति संक्षेपः।

दूषणान्तरमाह। यदि चेति। वेदेनापि हि प्रवृत्तिहेतुकार्यत्वज्ञानं तद्धेतुत्वज्ञानं वोत्पाद्य प्रवृत्तिर्जन्येत्यावश्यकत्वात् लाघवाच्च (१)तदेवानुमीयतां, किं तद्बोधकवेदेनेत्यर्थः। (२)तदर्थस्य कार्यत्वज्ञानादेः। ननु धर्मवेदकत्वहेतुको वेदव्यवहारस्तच्च लिङ्गेऽप्यस्तीति तदेव नित्यानुमेयवेदशब्देनोच्यते इत्यतआह। न चेति। प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न नित्यानुमेयत्वम्, अशब्दत्वाच्च न वेदत्वमित्यर्थः। प्रमाणसामान्यानुमानेऽपि पक्ष-

---

* स्यानुमानादेव,—इति क्षी० का०।

---

(१) तदेवेति कार्य्यत्वं तद्धेतुत्वं वेत्यर्थः।

(२) तदर्थस्येति तत्प्रयोजनस्येत्यर्थः।

चारत्वात् प्रमाणमूलोऽयमिति चेत्। ततः सिद्धसाधनं, प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात्। तदसम्भवेऽप्यनुमानसम्भवात्। नित्यमज्ञायमानत्वात्तद्प्रत्यायकं, कथमनुमानं कथञ्च मूलमिति चेत्। वेदः किमज्ञायमानः प्रत्यायकोऽप्रत्यायकएव वा मूलं, येन जड़तम, तमाद्रियसे। अनुमितत्वाज्ज्ञायमानएव इति चेत्। लिङ्गमप्येवमेवास्तु। अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनी लिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता

धर्मतावत्तावत्तद्विशेषवेदसिद्धिः स्यादित्याह। अथेति। सामान्यबुद्धेरीश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनाणुपपत्तेर्न सा विशेषमवगमयतीत्याह। प्रत्यक्षेति। ईश्वरप्रत्यक्षानभ्युपगन्तृमतेऽपि भोजनादेरिव कर्त्तव्यताज्ञानेऽनुमानमेव मूलं स्यादित्याह। तदिति। (१)विशिष्यलिङ्गाज्ञानान्न तद्गमकमतो न मूलमित्याह। नित्यमिति। नित्यानुमेयो वेदोऽपि विशेषाकारेणानिश्चितत्वान्न तद्बोधकः स्यादित्याह। वेद इति। (२)विशेषत इति शेषः। सामान्यतस्तज्ज्ञानं वेदद्वानुमानेऽपि तुल्यमित्याह। अनुमितत्वादिति। आचारकर्त्तव्यताऽनुमानमूलेत्यनुमेयं

---

(१) प्रमाणत्वेनानुमितत्वादज्ञायमानत्वमसम्भवीत्यत आह विशिष्येति।

(२) उक्ताभिप्रायेणाह विशेषत इति। तथाच यथा न नित्यानुमेयलिङ्गमूलत्वं तथा न नित्यानुमेयवेदमूलत्वमपीति निगर्वः।

कारणत्वात्, न तु पश्चात्तनीति चेत्। शब्दप्रतीतिरप्येवमेव। आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमीयते, तेन तु शब्देन कर्त्तव्यता प्रतीयते इति चेन्न। आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात्। तस्मात्, कर्त्तव्यतायां प्रत्यक्षाभावात् अप्रमिततया च शब्दानुमानावकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवात्* शिष्टाचारत्वेनैव कर्त्तव्यतामनुमाय तया मूलशब्दानुमानं, तथा च किन्तेन? तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः। तथाप्यागममूलत्वेनैव† तस्य व्याप्तेरिति चेत्। अतएव तर्हि तस्य प्रत्य-

---

पूर्वमाचारकर्त्तव्यतासिद्धौ स्यात्, सा च कर्तव्यताबोधकलिङ्गप्रतीतेः प्रागेव सिद्धेति नानुमानमित्याह। अनुमेयेति। एवं शब्दप्रतीतिं विनाऽपि कर्त्तव्यताबुद्धेः सिद्धत्वाद्व्यर्थं शब्दानुमानमिति तुल्यमित्याह। शब्देति। विशिष्टशिष्टाचारेण वेदमूलत्वमनुमीयते, अतो न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनमित्याह। आचारेति। आचारस्वरूपसिद्ध्यर्थं वेदानुमानं, तत्कर्त्तव्यताबोधार्थं, व्याप्तिमात्रेण वा? नाद्यः, तत्र प्रत्यक्षस्यैव मूलत्वादित्याह। प्रत्यक्षेति। न द्वितीयः, कर्त्तव्यतायामज्ञातायां वेदाननुमानात् तज्ज्ञाने च तदनुमानवैयर्थ्यादित्याह। तस्मादिति। द्वतीयं शङ्कते। तथापीति। दर्शा-

---

* प्रत्यक्षप्रमितेरसम्भवात्,—इति का०।

† तथाप्यागममूलत्वमेव,—इति आ० क्री०।

क्षानुमानमूलत्वमनुमेयम्। आदिमतस्तत्त्वं स्यादयन्वनादिरिति चेत्। आचारोऽपि तर्हि प्रथमतस्तथा* स्यादयन्वनादिर्विनाऽप्यागमं भविष्यति। आचारकर्त्तव्यताऽनुमानयोरेवमनादित्वमस्तु† किन्नश्छिन्नमिति चेत्। प्रथमं तावन्नित्यानुमेयोवेद इति, द्वितीयं च देशेनैव धर्म्मे प्रमाणमिति। अथायमाशयः, वैदिका-

---

दिव्यवहारस्य वेदपूर्वकत्वसहचारदर्शनादित्यर्थः। न हि सहचारमात्राद्धान्निः‡ पौरुषेयवाक्यस्येव वैदिकवाक्यस्यापि प्रत्यक्षानुमानविद्यापूर्वकत्वप्रसङ्गादिति परिहरति। अतएवेति। अत्रोपाधिमाह। आदिमत इति। आगमस्येत्यर्थः। आचारस्याप्यागमपूर्वकत्वे साध्ये सएवोपाधिरित्यनादिः स तन्निरपेक्षोऽपि स्यादित्याह। (१)आचारोऽपीति। द्वितीयमिति। अनुमानस्यापि§ धर्मे प्रमाणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। आचारस्यागममूलकत्वव्याप्तौ प्रयोजक-

---

* तर्हीदं प्रथमस्तथा,—इति आ० ग्री०।

† रेव मानत्वादित्वस्तु,—इति आ०।

‡ सहचारमात्रदर्शनाद्याग्निः,—इति ह०।

§ आचारस्यापि,—इति ह०।

---

(१) आचारोऽपीति तथाच व्याप्तिग्रहादपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वमेव सिद्ध्यति, अन्यादृशश्रुतेरुक्तयुक्त्या मूलत्वानुपपत्तेरित्यभिसन्धिः।

अप्याचारा राजसूयाश्वमेधादयः समुच्छिद्यमाना-दृश्यन्ते, यत इदानीं नानुष्ठीयन्ते। न चैते प्रागपि नानुष्ठिताएव, तदर्थस्य वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। समुद्रतरणोपदेशवत्। न चैवमेवास्तु, दर्शाद्युपदेशेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्। एवं, पुनः स कश्चित्कालोभविता यचैते अनुष्ठास्यन्ते, तथाऽन्येऽप्याचाराः* समुच्छेत्स्यन्ते अनुष्ठास्यन्ते चेति न विच्छेदः, ततस्तद्वदागममूलतेति चेत्। एवन्तर्हि प्रवाहादौ लिङ्गाभावे कर्त्तव्यत्वागम-

---

माह। अथेति। अप्रामाण्येति। नित्यमननुष्ठानादित्यर्थः। तद्व-दिति। विवादाध्यासिता आचारा वेदमूलाः उच्छेदानन्तरभाविप्र-वाहत्वाद्राजसूयवदिति न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनं नाप्यत्यन्त-मुच्छेद इत्यर्थः। प्रलये स्मृत्याचारयोरुच्छेदात्लिङ्गाभावेनासत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ अनुष्ठानमेव न स्यादित्यसिद्धो(१) हेतुरित्याह। एवं तर्हीति। न च घटादिसम्प्रदायप्रवर्त्तनार्थमीश्वरस्यापि शरीरपरि-ग्रहात् तदाचारादेव कर्त्तव्यताऽनुमितिः स्यादिति वाच्यम्। बहुव्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वात्लाघवेन वेदरूपवाक्यस्य

---

* तथाचान्येऽप्याचाराः,—इति आ० की०।

---

(१) असिद्ध इत्युपलक्षणं, चैत्यवन्दनाद्याचारप्रवाहे लौकिकाचारप्रवाहे च व्यभिचारोऽपीति द्रष्टव्यम्।

येऽननुमानादसत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ आचारसङ्कथाऽपि कथमिति सर्वविप्लवः। तस्मात्, प्रत्यक्षश्रुतिरेव मूलमाचारस्य, सा चेदानीं नास्तीति शाखोच्छेदः। अधुनाऽप्यस्ति साऽन्यचेति चेद्‌च कथं नास्ति? किमुपाध्यायवंशानामन्यच गमनात्, तेषामेवोच्छेदाद्वा, आहोस्वित् स्वाध्यायविच्छेदात्? न प्रथमद्वितीयौ, सर्वेषामन्यच गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे शिष्टाचारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात्। तस्याध्येतृसमानकर्तृकत्वात्। अ-

---

कल्पनादिति भावः। शाखोच्छेद इति। व्यासादीनां सहस्रशाखवेदज्ञातॄणां सत्त्वेऽपि साम्प्रतं तदध्ययनाभावेण शाखोच्छेदः। स्मृत्याचारमूलं वेद इदानीमप्यन्यत्राध्ययनगोचर इति भट्टमतं शङ्कते। अधुनाऽपीति। परिहरति। अन्यचेति। भारतवर्षे तदध्ययनाभावेऽप्यन्यच तदध्ययनकल्पनायां गौरवमिति भावः। तस्येति। यद्यप्याचारस्याप्यध्येतृसमानकर्तृकतयाऽध्ययनगोचरशाखाबोधिताचारस्यानुपपत्तिः, तथाप्यत्राध्ययनाभावः शक्त्यभावप्रयुक्तः। स च नैतद्देशनियतः, प्रागप्यत्र तदभावापत्तेः, (१)किन्त्वेतत्कालनियतः। अतो-

---

(१) किन्त्वेतत्कालेति यद्यप्येतत्कालावच्छिन्नैतद्देशत्वाभ्युपगमे नोक्तदोषस्तथापि लाघवादेतत्कालावच्छेदेनैव शक्त्यभावः कल्प्यते इति भावः।

न्यतआगतैराचारप्रवर्त्तने अध्ययनप्रवर्त्तनमपि स्यात्। न तृतीयः, आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नानामन्तेवासिनामविच्छेदे तस्यासम्भवात्।

तस्मादायुरारोग्यबलवीर्य्यश्रद्धाशमदमग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् स्वाध्यायानुष्ठाने शीर्य्यमाणे कथञ्चिदनुवर्त्तते, विश्वपरिग्रहाच्च न सहसा सर्वोच्छेदइति युक्तमुत्पश्यामः।

गतानुगतिकोलोकइत्यप्रामाणिकएवाचारो न तु शाखोच्छेदः, अनेकशाखागतेतिकर्त्तव्यतापूरणीयत्वात् एकस्मिन्नपि कर्म्मण्यनाश्वासप्रसङ्गादिति चेत्। एवं हि महाजनपरिग्रहस्योपप्लवसम्भवे* वेदाअपि गता-

---

भारतवर्षान्यदेशः (१)स्मृत्याचारमूलाध्ययनशून्योदेशत्वात् एतद्देशवदिति भावः। उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्त्तव्यताशङ्कया एकस्मिन्नपि कर्मणीतिकर्त्तव्यतेयत्तानिश्चयो न स्यादित्यमानकएवाचमाचार इत्याह। गतेति। महाजनपरिगृहीताचारस्यामानकत्वशङ्का वेदेऽपि स्यादित्याह†। एवं हीति।

---

* स्योपप्लवे,—इति का० क्षी०।

† स्यामानकत्वशङ्कया वेदेऽपि सा न स्यादित्याह,—इति का०।

---

(१) स्मृत्याचारेति विवादपदस्मृत्याचारेत्यर्थः। इदानीं तच्छून्य इति साध्यम्। तेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यम्।

नुगतिक्कतयैव लोकैः परिगृह्यन्ते इति न वेदाः प्रमाणं स्युः। तथा च वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः।

एतमेव च* कालक्रमभाविनमनाश्वासमाशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रतिविहितमतो नोक्तदोषोऽपि। न चायमुच्छेदो ज्ञानक्रमेण येन श्लाघ्यः स्यात्, अपि तु प्रमादमदमानालस्यनास्तिक्यपरिपाकक्रमेण। ततश्चोच्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहः तदनन्तरञ्च पुनरुच्छेद-

---

वृश्चिकेति। उच्छिन्नशाखवेदाङ्गीकारेऽननुष्ठानं वृश्चिकभीः, तया पलायमानस्य सर्ववेदाप्रामाण्यापात आशीविषमुखे निपात इत्यर्थः। अनेकेत्यादि दूषयति। एतमिति। तत्तत्कर्मणि नानाशाखाबोधितेतिकर्त्तव्यताबोधनाय महर्षिप्रणीता महाजनपरिगृहीताश्च स्मृतयः सन्तीति नानाश्वासइत्यर्थः। अन्यथैकस्य सकलानवगमाच्छाखान्तरबोधितेतिकर्त्तव्यताशङ्कया एकशाखातोनार्थनिश्चयः स्यादिति भावः। नन्वाचारस्योच्छिन्नशाखामूलकत्वे साऽपि शाखान्तरवच्छिद्येर्ट्येतेति नोच्छेदः, स चेत् नूनं समुद्रतरणोपदेशवच्छाखैवाप्रमाणमित्यत आह। न चेति। अप्रामाणिकधिया न तच्छाखानध्ययनमपि त्वन्यप्रयुक्तमित्यर्थः। तदेवं वेदत्वादाचारानुमितवेदवद्वेदोच्छेदमन्तीत्युपसंहरति। ततश्चेति। दिनरात्रिह्रासैश्च न व्यभिचार-

---

* एतमेव च,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

इति सारस्वतमिव स्रोतः, अन्यथा क्षतहानप्रसङ्गात्। तथाच भाविप्रवाहवद्भवन्नप्ययमुच्छेदपूर्वकइत्यनुमीयते। स्मरति च भगवान् व्यासो गीतासु भगवद्वचनम्।

यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे,—इति॥

कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः? हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रहणधारणार्थानुष्ठानादिः। स ह्यच न स्यात् ऋते निमित्तम्*।

स्यापि पक्षत्वादिति भावः। ननु वर्तमानप्रवाहोच्छेदसिद्धावपि (१)भाविप्रवाहोच्छेदसिद्धिः कुत इत्यत आह। अन्यथेति। प्रागुपात्तादृष्टस्य देहाद्यभावेन भोगाजनकत्वादित्यर्थः। नन्वेवमपि प्राच्यविच्छेदासिद्धौ परन्तन्त्रपुरुषपूर्वकोऽनादिरेवायं सम्प्रदाय इत्यच न किञ्चिदनिष्टमित्यत आह। तथाचेति। प्रवाहत्वादिति शेषः। धर्मोयागादिः, तस्य ग्लानिरुच्छेदः। अधर्मस्य मण्डलीकरणादेः। संस्थापना व्यवस्था। ननु महाजनपरिग्रहादेरस्य प्रामाण्यधीः, सएव कः इत्यत आह। कः पुनरिति। हेतुदर्शनेति। अनन्यथासिद्ध-

---

* नास्त्ययमंशः क्षी० का० पुस्तकयोः।

---

(१) भाविप्रवाहेति भाविप्रवाहतदुच्छेदयोः सिद्धिः कुत इत्यर्थः।

न ह्यचालस्यादिर्निमित्तं, दुःखमयकर्म्मप्रधानत्वात्। नाप्यन्यच सिद्धप्रामाण्येऽभ्युपायेऽनधिकारेणास्मि*न्ननन्यगतिकतयाऽनुप्रवेशः, (१)परैः पूज्यानामप्यचाप्रवेशात्। नापि भक्ष्यपेयाद्यद्वैतरागः, तद्विभागव्यवस्थापरत्वात्। नापि कुतर्काभ्यासाहितव्यामोहः†, आकुमारं प्रवृत्तेः। नापि सम्भवद्विप्रलम्भपाषण्डसंसर्गः, पिचादिक्रमेण प्रवर्त्तनात्। नापि योगाभ्यासाभिमानेनाव्यग्रताऽभिसन्धिः, प्राथमिकस्य कर्म्मकाण्डे सुतरां‡

प्रवृत्तिविषयत्वमित्यर्थः। तदेवाह। न ह्यचेति। निमित्तमित्यत्रे सर्वत्रानुसज्यते। योगेति। योगएव कर्त्तव्यो न तु चित्तविक्षेपहेतुर्यागादिरित्यभिमानेनेत्यर्थः। प्राथमिकस्येति। ब्रह्मचारिणइत्यर्थः। योगव्यग्रताभिमानेन कर्मकाण्डे प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य

---

† धिकारेणान्यस्मि,—इति आ०।

† कुतर्काभ्यासव्यामोहः,—इति क्री०। कुतर्काभ्यासमोहः,—इति आ०

‡ कर्म्मकाण्डएव सुतरां,—इति क्री०।

---

(१) परैः पूज्यानामप्यत्रावशेषादिति मूलम्। पाषण्डैः स्वमतप्रवेशार्थं पूज्यमानानामप्यत्र प्रवेशदर्शनादनन्यगतिकतया नात्र प्रवेश इत्यर्थः। वस्तुतोऽप्रवेशादिति पाठः। अत एव बौद्धाधिकारेऽपि तथैव पाठः। तत्र तन्मतप्रविष्टानां पूज्यानामेव नात्र प्रवेशाधिकारः, तत्राप्यनधिकृतानामत्र प्रवेशस्त्वसम्भावितएवेत्यर्थः।

व्यग्रत्वात्। नापि जीविका, प्रागुक्तेन न्यायेन दृष्टफलाभावात्। नापि कुहकवञ्चना, प्रकृते तदसम्भवात्।

सम्भवन्ति चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे। तथाहि। भूयस्तच कर्म्मलाघवमित्यलसाः। इतः पतितानामप्यनुप्रवेशइत्यनन्यगतिकाः। भक्ष्याद्यनियम इति रागिणः। स्वेच्छया परिग्रहः* इति कुतर्काभ्यासिनः। पिचादिक्रमाभावात् प्रवृत्तिरिति पाषण्डसंसर्गिणः।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते,†—

इत्यादिश्रवणाद्व्यग्रताऽभिमानिनः। सप्तघटिकाभोजनादिसिद्धेर्जीविकेत्ययोग्याः। आदित्यस्तम्भनं पाषाणपाटनं शाखाभङ्गो भूतावेशः प्रतिमाजल्पनं धातुवाद इत्यादिधन्धनात्‡ कुहकवञ्चिताः। ततस्तान्§ परिगृह्णन्तीति सम्भाव्यते। अतो न ते महाजनपरिगृहीता इति विभागः।

योगवहिर्भावादित्यर्थः। प्रागुक्तेन विफला विश्ववृत्तिर्न,—इत्यादिना। बौद्धाद्यागमपरिग्रहे अन्यथासिद्धिमाह। सम्भवन्तीति। उभयोरिति। अत्यन्तमलिनः कायो देही चात्यन्तनिर्मलः,—

---

* स्वेच्छयाऽर्थपरिग्रहः,—इति का०।
† विधीयताम्,—इति का०।
‡ वचनात्,—इति का०।
§ तान्,—इति की०।

स्यादेतत्। यद्येवं सर्व्वकर्म्मणां वृत्तिनिरोधो* न किञ्चिदुत्पद्यते न किञ्चिद्विनश्यतीति स्तिमिताकाशकल्पे जगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः? प्रकृतिपरिणतेरिति सांख्यानां शोभते। ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते। वासनापरिपाकादिति सौगतमतमनुधावति। कालविशेषादिति चोपाधिविशेषाभावादयुक्तम्। असताञ्चोपलक्षणानां न विशेषकत्वं, सर्व्वदा तुल्यरूपत्वात्। न च ज्ञानद्वारा, अनित्यस्य तस्य तदानीमभावात्, नित्यस्य च विषयतः स्वरूपतश्चाविशेषात्†, इति चेन्न। शरीरसंक्षोभश्रमजनितनिद्राणां प्राणिनामायुः‡ परिपाकक्रमसम्पादनैकप्रयो-

---

इति पूर्वार्द्धम्। साङ्ख्यानामिति। प्रकृतिपरिणतावपि प्रयोजनाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् तेषामेव शोभते, न त्वस्माकमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। भास्करस्त्विदण्डिमतभाष्यकारः। ननु वर्तमानोपाध्यभावेऽप्यतीतसूर्यस्पन्दाः§ उपाधयः स्युरित्यत आह। असतामिति। तस्य ज्ञानस्येत्यर्थः। शरीरेति। यथा सुषुप्तौ कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधेऽपि श्वासानु-

---

* वृत्तिनिरोधे,—इति आ० क्षी०।

† स्वरूपतश्चैकरूपत्वात्,—इति का०।

‡ आयुषः,—इति क्षी० का०।

§ प्यतीतस्पन्दा,—इति का०।

जनश्वाससन्तानानुवृत्तिवन्महाभूतसंप्लवसंक्षोभलब्धसंस्काराणां परमाणूनां मन्दतरतमादिभावेन कालावच्छेदैकप्रयोजनस्य* प्रचयाख्यसंयोगपर्य्यन्तस्य कर्म्मसन्तानस्येश्वरनिःश्वसितस्यानुवृत्तेः। कियानसावित्यचाविरोधादागमप्रसिद्धिमनतिक्रम्य तावन्तमेव कालमित्यनुमन्यते। ब्रह्माण्डान्तरव्यवहारो वा कालोपाधिः। तद्वच्छिन्ने काले पुनः सर्गः। यथा खल्वलाबुलतायां विततानि फलानि, तथा परमेश्वरशक्तावनुस्यूतानि

वृत्तिबलात् कदाचित् प्रबोधस्तथा परमाणूनां कर्मसन्तानानुवृत्तिवशात् कदाचित्सर्ग इत्यर्थः। प्रचयेति। यावत् प्रचयाख्यः संयोगोऽनुवर्त्तते, तावत्कर्म्म† सन्तानानुवृत्तिरित्यर्थः। प्रचयश्च यद्यप्यवयवमात्रवृत्तिः‡ संयोगस्तथापि द्व्यणुकारम्भकसंयोगमात्रमत्र विवक्षितम्। कियानिति। ब्रह्मवर्षशतमेव कालोपाधिरित्यागमप्रसिद्धेराक्षीयते इत्यर्थः। यद्वा, प्रकृतब्रह्माण्डान्यब्रह्माण्डवृत्तिः कालोपाधिरित्याह। ब्रह्माण्डेति। पूर्वं शब्दनित्यत्वस्य प्रवाहाविच्छेद-

---

* मन्दतरतमादिन्यायेन कालावच्छेदकप्रयोजनस्य,—इति क्वी०। मन्दतरतमादिभावेन कालावच्छेदसम्पादनैकप्रयोजनस्य,—इति का०।

† सर्ग,—इति ह०।

‡ यद्यप्यवयविमात्रवृत्तिः,—इति ह० का०।

सहस्रशोऽण्डानीति श्रूयते। एवं विच्छेदसम्भवे कस्य केन परिग्रहः, यतः प्रामाण्यं स्यात्। ज्ञापकश्चायमर्थो न कारकः। ततः कारकाभावान्निवर्त्तमानं कार्य्यं ज्ञापकाभिमतः कथंकार*मास्थापयेत्।

स्यादेतत्। सन्तु कपिलादयएव साक्षात्कृतधर्म्माणः कर्म्मयोग†सिद्धास्तएव संसाराङ्गारेषु पच्यमानान् प्राणिनः पश्यन्तः परमकारुणिकाः प्रियहितोपदेशेनानुग्रहीष्यन्ति, कृतं परमेश्वरेणानपेक्षितकीटादिसंख्यापरिज्ञानवतेति चेत्। न। तदन्यस्मिन्ननाश्वासात्। तथा ह्यतीन्द्रियार्थदर्शनोपायोभावनेत्यभ्युपगमेऽपि

रूपस्य नित्यत्वस्य चासिद्धिरुक्ता, इदानीमस्मदभिमतस्यापि (१) महाजनपरिग्रहस्य सर्गादावसम्भवादसिद्धिमाह। एवमिति। किञ्च महाजनपरिग्रहः प्रामाण्यज्ञापकोन त्वुत्पादकः, यस्त्वुत्पादको गुणस्तदभावे ग्राह्यस्य प्रामाण्यस्याभावात् किन्तेन ग्राह्यमित्याह। ज्ञापकश्चेति। अयमर्थो महाजनपरिग्रहरूपः। द्वितीयामन्यथासिद्धिं दूषयितुमुपन्यस्यति। स्यादेतदिति। भावनायाः संस्काररूपाया-

---

* कथं कारक,—इति आ०।

† धर्म्माणो योग,—इति आ० क्री०।

---

(१) अस्मदभिमतस्यापीति। प्रामाण्यग्राहकत्वेनास्मदभिमतस्यापि सर्गादिकालेऽसम्भवादसिद्धिरित्यर्थः।

नासौ सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयति, यतः समाश्वसिमः। प्रमाणान्तरसंवादादिति चेन्न, अहिंसादि हितसाधनमित्यत्र तदभावात्। आगमोऽस्तीति चेन्न, भावनामात्रमूलत्वेन तस्याप्यनाश्वासविषयत्वात्। एकदेशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति* चेन्न, स्वप्नाख्यानवदन्यथाऽपि† सम्भवात्। न चानुपलम्भे भावनाऽपि।

विषयविशेषे मनोधारणाहेतुप्रयत्नरूपाया वाऽऽत्मसाक्षात्कारजनकत्वेऽपि दृष्टादौ कामिन्यादिसाक्षात्कारभ्रमजनकत्वान्न समाश्वासकत्वमित्याह। तथाहीति। दृष्टे संवादेऽप्यतीन्द्रियार्थे तदभावादित्याह। अहिंसादीति। यद्यपि न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यनेन हिंसाया अनिष्टसाधनत्वं बोध्यते, न तु तदभावस्य हितसाधनत्वं, तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा यागाद्येवोक्तमित्याहुः। भावनामात्रेति। ईश्वरमूलकत्वे त्वविवाद इति भावः। आगमैकदेशे संवादेन प्रामाण्यं निश्चित्यान्यत्रापि वेदत्वेन तदनुमेयमित्याह। एकदेशेति। एकदेशसंवादोऽप्रमाणसाधारण इति न तद्भ्रमक इत्याह। स्वप्नेति।

---

* निवृत्तिरिति,—इति का०।

† सुषुप्ताख्यानवदन्यत्रापि,—इति आ०। स्वप्नाख्यानवदन्यत्रापि,—इति की०।

‡ रूप,—इति का०।

चौरसर्पादयो ह्युपलब्धाएव भीरुभिर्भाव्यन्ते*। न च कर्म्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम्। न चैतयोः स्वरूपेणोपलम्भः क्वचिदुपयुज्यते भावनासाध्यो वा। न चास्मिन्नन्वयव्यतिरेकौ सम्भवतः, देहान्तरभोग्यत्वात् फलस्याप्रतीततया तदनुष्ठाने तदभावाच्च। न च कर्त्तृ-भोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते,† तद-भावात्। न ह्येतस्य पूर्व्वकर्म्मणः फलमिदमनुभवामीति

ननु महाजनपरिग्रहात् भावनामूलकेऽप्यागमे समाश्वासः स्यादित्यत-आह। न चेति। सर्वत्र भावना साक्षात्कारजनिकाऽपि न सम्भ-वति अनुभूयमानमात्रविषयत्वात् तस्या इत्यर्थः। कर्म यागादि। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। न चेति। हितसाधनज्ञानमुपयोगि न वस्तुतेन ज्ञानमतिप्रसङ्गादित्यर्थः। भावनासाध्यो वेत्यत्रोपलभ्य इत्यनुषञ्जनीयम्। न चान्यत्रेवात्र साधनत्वनिश्चयः सम्भवतीत्याह। न चास्मिन्निति। अस्मिन् कर्मयोगसाधनत्वे। ननु प्रवृत्तौ सत्यां कर्मयोगान्वये फलस्यान्वयज्ञानात् साधनत्वनिश्चयः स्यादित्यत आह। अप्रतीततयेति। हितसाधनत्वेनेति शेषः। हितसाधनत्वनिश्चयात् प्रवृत्तिस्तस्माच्च तन्निश्चयइत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। ननु योऽहं विहितनिषिद्धकर्म कृतवान् सोऽहं तत्फलमनुभवामीति प्रत्यभि-

---

* भीरुभिर्व्विभाव्यन्ते,—इति क्वा०।

† तदुपपत्स्यते,—इति का० क्री०।

कश्चित्प्रतिसन्धत्ते। केचित्तथा भविष्यन्तीति सम्भावनामात्रेऽप्यनाश्वासात्, विनिगमनायां प्रमाणाभावात्। प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवदन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समाश्वासइति चेत्। न, एकजन्मप्रतिसन्धानवज्जन्मान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणाभावात्। तथापि च अधिकारिविशेषेण ब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽनुष्ठानरूपस्याश्वासस्याभावात्। न हि पूर्वजन्मनि मातापित्रोर्ब्राह्मण्यात्तदुत्तरत्र ब्राह्मण्यमिति नियमोयेन सर्गादौ वर्णादिधर्म्मव्यवस्था स्यात्। ईश्वरवददृष्टविशेषानिबन्धभूतविशेषानुपलम्भात्* ।

ज्ञानात्तद्ग्रहः स्यादित्यत। आह। न चेति एकेति। (१)यथैकस्मिन्† जन्मनि कार्यभेदे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा जन्मभेदे इत्यर्थः। अस्तु वा संवादात् समाश्वासः, तथाप्यधिकारिविशेषेण स्वीयब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽधिकृतवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानं तेषां न स्यादित्याह। तथापि चेति। न चेदानीमिव तदाऽपि तन्निश्चयः प्रत्यक्षादित्याह। न ह्येति। ननु यथेश्वरेणादृष्टविशेषजन्यतथा

---

* भूतभेदानुपलम्भात्,—इति क्री० का०।

† यथैकत्र,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) यथैकत्रेति प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वमन्योन्यसंवादश्चेत्तदा स्याद्यदि जन्मभेद प्रतिसन्धानं न स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः।

अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चाप्तास्वासस्योक्तत्वात्। एतेन ब्रह्माण्डान्तरसञ्चारिवर्णव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्त्तनमपास्तम्। सञ्चारशक्तेरभावात्। वर्षान्तरसञ्चरणमेव हि दुष्करं, कुतो लोकान्तरसञ्चारः, कुतस्तराञ्च ब्रह्माण्डान्तरगमनम्। अणिमादिसम्पत्तेरेवमपि स्यादिति चेन्न, तचापि* प्रमाणाभावात्, सम्भावनामात्रेण समाश्वासानुपपत्तेः। आद्यमहाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्तिरेवाच प्रमाणमिति चेत्, एवम्भूतैककल्पनयैवोपपत्तौ भूयःकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। विदेहनिर्म्माण-

---

शरीरे ब्राह्मणादि साक्षात्कृत्य सर्गादौ कपिलादयो वेदमध्यापयन्ते, तथा कपिलादिभिरप्यधीष्यतइत्यत आह। ईश्वरवदिति। अणिमादिसम्पत्तावप्यागमएव मानम्, तत्प्रामाण्यग्रहएव चानाश्वास इत्याह। अचापीति। हेतुदर्शनशून्यैर्यहणधारणादिरूपमहाजनपरिग्रहानुपपत्तिरेवाणिमादिसम्पत्तौ मानमित्याह। आद्येति। तथाविधाः किं बहवः कल्पनीयाः एकएव वा? नाद्यइत्याह। एवमिति। (१)कल्पनायां लाघवसाचिव्यादेकएव विषय इति तन्नानात्वे मानाभाव इत्यर्थः। कल्पनागौरवमाह। विदेहेति।

---

* अत्रापि,—इति आ०।

---

(१) मूलयुक्तिमाह कल्पनायामिति।

शक्तेरणिमादिविभूतेश्चावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अस्त्वेकएवेति चेत्, न तर्हीश्वरमन्तरेणान्यच्च समाश्वास इति॥

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्व्वन् जगत् क्रीड़ति।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि॥४॥

(इति द्वितीयः स्तवकः॥०॥)

विविधो देहो विदेहः। अन्यमाग्रङ्ख ईश्वरादन्यत्रानाश्वासेन तत्रैव पर्यवसानमिति परिहरति। अस्त्वित्यादि। परिच्छेदार्थमुपसंहरन् ईश्वरस्य नतिमाह*। कारमिति। जगत् (१)कार्यद्रव्यजातं, हत्वा हत्वा संहरन्, हत्वा हत्वा सृजन्। मायावशात् (२)सृष्टिसंहारसहकारिसम्पत्तेर्यः क्रीड़तीव(३)। तं देवं स्तुत्यं, सत्यविश्वासैक-

---

* नुतिमाह,—इति ह०।

---

(१) नित्यस्य संहरणादिकमसम्भवीति व्याचष्टे कार्य्यत्रयेति। कार्य्यमात्रसंहरणं महाप्रलयएवेति तत्राभीक्ष्णत्वमनुपपन्नं तस्याप्रस्तुतत्वञ्चेति द्रव्यपदमुपात्तम्।

(२) ईश्वरस्य मायाविले संसारित्वापत्तिरिति व्याचष्टे सृष्टीति।

(३) वास्तवक्रीड़नमपि तस्य नास्तीत्यत आह इवेति।

कारणं, भवं जगन्मूलकारणम्, निष्प्रतिबन्धस्फुरदिच्छाप्रभावं शिवं प्रत्युद्दिश्य समस्तान्तकालेष्वपि भूयासमित्याशंसा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-प्रकाशे द्वितीयः स्तवकः ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज महामहोपाध्यायरुचिदत्तविरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे द्वितीयः स्तवकः ॥ ० ॥

अथ तृतीयः स्तवकः।

नन्वेतदपि कथं, तच्च बाधकसम्भवात्*। तथा हि, यदि स्यादुपलभ्येत। अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेदेवन्तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात्। नैतदेवं, शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत्,

---

नमो गजवदनाय।

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति। नन्वेतदपीति। अन्यथासिद्धिनिराकरणमपि कथमीश्वरसाधनाय, तच्च प्रत्यक्षबाधादित्यर्थः। (१)तच्च स्वरूपसदनुपलब्धिसहकृतप्रत्यक्षबाधमाह। तथाहीति। यद्यप्यनुपलम्भेनेश्वरान्योन्याभावात्यन्ताभावसाधने इष्टापत्तिः, प्रागभावप्रध्वंससाधने चापसिद्धान्तः, तथापि क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं वेदश्च यदि सकर्तृकः स्यात्तदा तदुत्तयोपलभ्येत इत्यर्थः। अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकतायामयोग्योच्छेदइति योग्यानुपलब्धिर्बाधिका वाच्येत्याह। अयोग्यत्वादिति। एवं शशः शृङ्गी पशुत्वादित्यत्रापि तद्बाधो न स्यादयोग्यत्वात् शृङ्गस्येत्याह। एवमिति।

---

* बाधकसद्भावात्,—इति क्षी०। बाधकात्,—इति का०।

---

(१) अनुपलब्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानभ्युपगमान्न बाधकत्वमत आह तच्चेति।

चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् तद्बाधे सोऽपि बाधितएवेति तुल्यम्। व्यापकस्वार्थाद्यनुपलम्भेनाप्यनुमीयते नास्तीति। कोहि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित्कुर्य्यात्,—इति। उच्यते,—

प्रदीपस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यतया योग्यव्यक्तिवृत्तित्वनियमात् नायोग्यं प्रदीपमित्याह। प्रदीपस्येति। एवं शरीरविशिष्टात्मनि कर्तृत्वेन कर्तृयोग्यतानियमादिशेषणबाधेन[१] विशिष्टबाधएवेत्याह। चेतनस्यापीति। न तु कर्तृव्यापकशरीरबाधाद्व्याप्यकर्तृबाधपरोऽयं ग्रन्थः, [२]प्रत्यक्षबाधस्योपक्रान्तत्वात्। व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकानुमानं बाधकमाह*। व्यापकेति। व्यापकश्चासौ स्वार्थादिश्चेति कर्मधारयः। आदिपदाच्छरीरादि। चेतनप्रवृत्तेः [३]स्वेष्टसाधनताज्ञानव्याप्तत्वात् तद्बाधनेन सोऽपि बाधितेत्यर्थः।

---

* लिङ्गकानुमानबाधकमाह,—इति ह०। लिङ्गकानुमानबाधनमाह,—इति सो०। लिङ्गकानुमानमाह,—इति का०।

---

(१) विशेषणबाधेनेति शरीरबाधेन कर्त्तुर्बाधएवेत्यर्थः।

(२) प्रत्यक्षबाधस्येत्युपलक्षणम्। अग्रिमेण पौनरुक्त्यापातादित्यपि द्रष्टव्यम्।

(३) स्वेष्टेति यद्यपि जगतएव तदिच्छाविषयत्वात् स्वेष्टसाधनताज्ञानं तस्यापि, तथापि स्वप्रयोजनव्याप्यत्वादिति मूलोक्तएव तात्पर्य्यम्। स्वप्रयोजनप्रयोजकताज्ञानव्याप्यत्वादित्यर्थः।

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः* कुतस्तराम्।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥१॥

स्वात्मैव तावत् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेद्धुं न शक्यते, कुतस्त्वयोग्यः परमात्मा†। तथाहि, सुषुप्त्यवस्थायामात्मानमनुपलभमानोनास्तीत्यवधारयेत्। कस्यापरा-

---

योग्याऽदृष्टिरिति। योग्यानुपलब्धिः क्वायोग्ये परमात्मनि बाधिका। शृङ्गस्यापि (१)तथात्वे तत्रापि योग्यानुपलब्धिर्न बाधिका। न हि अग्रशृङ्गमयोग्यं योग्यानुपलब्ध्या निषिद्ध्यते येन प्रतिबन्धिः स्यात्। (२)अथ शृङ्गं योग्यमेव नायोग्यं, तदा अतितरां न प्रतिबन्धिः। व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकञ्चानुमानमीश्वरासिद्धावाश्रयासिद्धम्। तत्सिद्धौ वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितमित्यर्थः।

---

* प्रतिवन्दिः,—इति क्री० का०। एवं परत्र।

† परात्मा,—इति आ० क्री०।

---

(१) तथात्वे अयोग्यत्वे।

(२) प्रतिबन्धिसामान्यनिषेधे कृते अतितरां न प्रतिबन्धिरिति युज्यते इति तदर्थपरतया प्रथमं तृतीयमेव पदं व्याख्याय द्वितीयपदं व्याचष्टे अथेति।

धेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते? सामग्री-वैगुण्यात्*। ज्ञानादिक्षणिकगुणोपधानो ह्यात्मा† गृह्यते इत्यस्य स्वभावः। ज्ञानमेव कुतो न जायते इति

सामग्रीति। यथा योग्योऽपि घटादिरालोकाभावान्नोपलभ्यते, तथाऽऽत्मा क्षणिकज्ञानादियोग्यगुणाद्युपधानसहकार्यभावान्नोपलभ्यतइत्यर्थः। यद्यप्येवमुपधायकतृतीयलिङ्गपरामर्शसत्त्वादात्मबुद्धिरेव स्यान्नानुमितिः। न चानुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका, कारणमेलकरूपायां सामग्र्यामितरकारणानां (१)व्यभिचारित्वात्‡ तृतीयलिङ्गपरामर्शएव प्रतिबन्धकोवाच्यः; तस्य च योग्यविशेषगुणत्वेनात्मोपलम्भकस्यातथात्वम्(२)। (३)तथापि रूपवत्प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् ज्ञानेऽप्युद्भूतत्वजातिसत्त्वादनुद्भूतज्ञानस्य नात्मोपलम्भकत्वमिति तदुपधानेऽपि नात्मग्रहः। अतएवाद्यन्तग्रहणयोरुद्भूतत्वाभावान्न प्रत्यक्ष-

---

* वैधर्म्यात्,—इति का०।

† गुणोपाधिह्यात्मा,—इति आ०।

‡ व्यभिचारात्,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) व्यभिचारादिति तेषु सत्त्वप्यात्मप्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावादित्यर्थः।

(२) अतथात्वमिति एकस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वविरोधादित्यर्थः।

(३) तथापीति तथाच परामर्शेऽप्यनुद्भूतत्वान्न तथात्वमिति भावः।

चिन्त्यते पश्चादा कथमुत्पत्स्यते इति चेत् । मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नतयाऽजननात्, तत्प्रत्यासत्तौ च पश्चाज्जन-

---

त्वमित्येके(१) । आत्ममनःसंयोगविशेषस्यात्मग्राहकत्वमनेनोक्तमित्यन्ये(२) । मनस इति । यद्यपि सुषुप्तौ यतएव न ज्ञानन्ततएवात्मग्रहोपपत्तौ योग्यविशेषगुणोपधानमतन्त्रं, तथापि द्रव्यसाक्षात्कारे सामान्यतएव योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वावधारणादेतदुक्तम् ।

---

(१) ननु हेत्यन्तरवत् परामर्शोऽपि व्यभिचारी, सत्यपि तस्मिन् बाधादिना अनुमितिप्रतिबन्धे परामर्शोपहितात्मप्रत्यक्षसत्त्वात् । अन्यथा वह्निव्याप्यवन्तं जानामीत्यनुव्यवसायानभ्युपगमे अनुभवविरोधात् । तस्मात् प्रत्येकमप्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितिसामग्रीत्वेन तद्धेतूनां फलबलात् प्रतिबन्धकत्वम् । परामर्शस्य च रूपान्तरेण तदुपजम्भकत्वमिति नोक्तविरोधः । यदि च सकलहेत्वधिकरणत्वाच्चाणः सामग्री, तदा तस्य परामर्शभिन्नत्वादिरोधशङ्कैव नास्ति । एवञ्चोपपत्तौ न ज्ञानादावद्भूतत्वं, मानाभावात् । आद्यशब्दाग्रहस्य श्रोत्रेणासंबन्धात् । संबन्धे वा तद्ग्रहस्येष्टत्वात् । चक्षुष्कान्तशब्दस्य च स्वसमवर्त्तितया विशिष्य हेतुत्वपक्षएवाप्रत्यक्षत्वात् । न च कर्त्तृत्वादिनिर्व्विकल्पकापेक्षायां पक्षान्तरेऽप्यसम्भवः, सुतरां तर्हि नोद्भूतत्वम् । स्मरणरूपविशेषणज्ञानमादाय तत्सम्भवाच्चेत्यनुग्रयमाविष्करोति इत्येके इति ।

(२) उक्तेनैवोपपत्तौ मनःसंयोगविशेषत्वेन हेतुत्वे गौरवं, संयोगे विशेषस्य जातिरूपः प्रत्यक्षखण्डोक्तसङ्गरापत्त्या निरस्तः, अन्यस्य दुर्व्वच इत्यस्वरसमाविष्करोति इत्यन्ये इति ।

नात्। मनोवैभववादिनामिदमसम्मतम्। तथाहि। मनोविभु, सर्व्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्व्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेन्न।

असम्मतमिति। विभुनोमनसः इन्द्रियाप्रत्यासत्तेरभावादित्यर्थः। सर्वदेति। द्रव्यत्वं परमाणुभिः, स्पर्शरहितत्वं च गुणादिभिर्व्यभिचारीति विशिष्टं लिङ्गम्। तस्याणुत्पत्तिक्षणे घटे सत्त्वाद्व्यभिचारदत्यतउक्तं सर्वदेति। अनारम्भकद्रव्यत्वं द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वमत्र विवक्षितम्। अतो न (१)कर्मसंयोगाद्यारम्भके मनसि स्वरूपासिद्धिः। तथापि घटेऽनैकान्तिकदत्यत उक्तं नित्यत्वदृति। कालादिर्दृष्टान्तः। चतुर्थहेतावात्मा दृष्टान्तः। न च महत्त्वमुपाधिः,(२) साधनव्यापकत्वात्। न च सुखादिकं (३)मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्ति-

---

(१) कर्मेति न्यायमते। संयोगादीति भट्टमते।

(२) स्वमतावष्टम्भेनाह साधनेति। अन्यथा पक्षएव साधनाव्यापकत्वात्।

(३) अणुसंयोगेन सिद्धसाधनादाह मूर्त्तेति। चन्दनसंयोगेन सिद्धसाधनादाह असमवायीति। शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय जातिगर्भत्वम्। तत्र च गुणपदं स्वरूपार्थम्। गुणत्वावान्तरपदं तादृशशब्दवृत्तिसत्तायोगित्वेनार्थान्तरवारणाय। शब्दसुखान्यतरत्वादिकमादायार्थान्तरादाह जातिपदम्। जलावयविक्षेत्रे व्यभिचारादाह नित्यवृत्तीति। परमाणुक्षेत्रे व्यभिचारादाह अनित्येति। आत्मवृत्तिद्वित्वे व्यभिचारादाह विशेषेति।

सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात्। तथाहि, यदि रूपाद्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया* मनोऽनुमितिर्न तदा द्रव्यत्वसिद्धिः, अद्रव्यस्यापि करणत्वात्। अथा-

---

गुणत्वव्याप्य† जातिमत् नित्यवृत्त्यनित्यविशेषगुणत्वात् शब्दवत् (१)पाकजवच्चेति प्रतिरोधः, मूर्त्तत्वस्याप्रयोकत्वात्(२), अनात्मवृत्तित्वस्योपाधित्वाच्चेति भावः। आपाततइति। यावन्मनो न सिद्धतीत्यर्थः। स्वरूपासिद्धिमेवाह। तथाहीति। अद्रव्यस्यापीति। लिङ्गज्ञानादेरित्यर्थः। द्रव्यत्वविनाकृतञ्च रूपादिभिर्व्यभिचारीति भावः। अथेति। (३)ज्ञानकरणाजन्यः‡ सुखाद्यनुभव इन्द्रियजन्यः जन्यप्रत्यक्षत्वात् रूपप्रत्यक्षवत्। स्पर्शाद्यविषयत्वेन विशेषणान्न त्वगादिनाऽर्थान्तरम्। गन्धादिष्वेकैकमात्रप्रत्यक्षजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निःस्पर्शं

---

* कारणतया,—इति आ०। एवं परत्र।

† गुणत्वावान्तर,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

‡ ज्ञातकरणाजन्यः,—इति सो०। ज्ञानकारणाजन्यः,—इति का०।

---

(१) भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वादुभयसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह पाकजवच्चेति।

(२) अनात्मेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिः, अन्यथा प्रचयजन्यपरिमाणवृत्तिजातियोगिन्यात्मपरिमाणे साध्याव्यापकत्वात्।

(३) ज्ञानेति जन्यत्वमपि पक्षविशेषणमतो नेश्वरप्रत्यक्षभागे बाधः। इन्द्रियजन्यः विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकरणजन्य इत्यर्थः। तेनेन्द्रियत्वस्य मनोगर्भत्वादीदानीं न साध्याप्रसिद्धिः।

सामेव साक्षात्कारितयेन्द्रियत्वेन तदनुमातव्यं, तथापि व्यापकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्व्वक्तव्यः। तत्र यदि कर्णशष्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः तद्दोषे च वृत्तिनिरोधः श्रोत्रवत्प्रसज्येत। ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः*। तथा च तद्वच्छेदेन वृत्तिलाभे शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः। असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्य्याणां प्रादेशिकत्वनियमात्। शरीरतदवयवादिपरमाणुपर्य्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्प-

---

लाघवाच्च निरवयवमित्यर्थः। तथापीति। (१)यथा श्रोत्रस्य विभिन्द्रियतया कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्यैवेन्द्रियत्वात्तदनवच्छेदेनोत्पन्नोऽपि शब्दोन गृह्यते तदवच्छेदेनोत्पन्नस्यापि तस्य तदुपघातान्न ग्रहः, तथा मनोऽनवच्छेदकशरीरावयवावच्छेदेनोत्पन्नं सुखाद्यपि तदवच्छेदकावच्छेदेनोत्पन्नञ्च तदुपघातान्न गृह्येतेत्यर्थः। असमवायीति। कार्यविभुविशेषगुणे चायन्नियमोऽतो न व्याप्यवृत्तिकर्मजन्यविभुपरमाणुसंयोगेन व्यभिचारः।

---

* रभिधेयः,—इति का०।

---

(१) यद्येति यद्यप्यतिप्रसङ्गभिया श्रोत्रस्योपाधिकल्पनेऽप्यच तदभावान्न तत्कल्पनमर्हं बहिरिन्द्रियत्वज्ञापकयोजकं, तथाप्यापातत इदं, व्यासज्यानुपपत्तावेव तात्पर्य्यम्।

नागौरवप्रसङ्गः नियमानुपपत्तिश्चेति । ततोऽन्यदेवैकं

ननु किमसमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने विभुकार्यं जनयतीति नियमः, स्वावच्छिन्ने जनयत्येवेति वा, स्वावच्छिन्नएव जनयतीति वा ? आद्ये सुखादेरधिक* देशतायामापादकाभावः । द्वितीये चाणुमनःसंयोगोऽपि स्वावच्छिन्नेऽधिकदेशे च जनयेत्, नियामकाभावात् । अन्त्ये तवापि सुखादेरणुदेशतापत्तिः । मनोवैभवेऽपि तदविरोधश्च । अथ निमित्तचन्दनाद्यनुरोधेन सुखादौ न्यूनाधिकदेशता निमित्तवायुसंयोगादिव शब्दे, न त्वसमवाय्यनुरोधात् । तर्हि मनोवैभवेऽपि तथाऽस्तु । न च विभुकार्यासमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने करोत्येव भेर्य्याकाशसंयोगइव शब्दमिति चन्दनाद्यनवच्छिन्नेऽपि सुखादि स्यादिति वाच्यम् । तद्देशावच्छिन्नचन्दनसुखे हि तद्देशचन्दनसापेक्षोऽसमवायीति कथं तन्निरपेक्षस्तत्कुर्यात् । तथाच शरीरमात्रस्योपाधित्वेऽपि निमित्तत्वग्रात् सुखादेर्नियतदेशत्वं स्यात् ।

अत्राहुः । विभुकार्यविशेषगुणस्य न स्वासमवायिकारणन्यूनदेशत्वमिति नियमः । मनोवैभवे च शरीरं व्याप्यैव मनःसंयोगोऽसमवायीति तदवच्छेदं व्याप्यैव सुखादेरुत्पत्त्यापत्तिः । ततः पादावच्छिन्नं सुखं यदि शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणकं स्यात् शरीरव्यापकं स्यात्, निमित्तकारणस्य चाधिकदेशत्वमात्रप्रयोजकत्वात् । अतएव निदाघतप्तस्य अम्भसि मग्नस्य सर्व्वाङ्गीणसुखधीरुपपन्नेति भावः । नियमेति । सर्वेषामेव शरीरादीनामुपाधित्वे

---

* सुखादेरेक,—इति सो० ।

सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम्। तथा च तस्यै-वेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्ध-र्म्मिग्राहकप्रमाणबाधः। अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहका-रितया तदनुमानं, ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः। यदि च मनसोवैभवेऽप्यदृष्टवशात् क्रमः उपपाद्येत, तदा मन-सोऽसिद्धेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति।

अथ यचादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तच्च तत्पूर्णतायां कार्य्यमुत्पद्यतएव। अन्यथा, अन्यतन्तु-संयोगेभ्योऽपि* कदाचित्पटो न जायेत, जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात्, बलवता कुलालेन दृढ-दण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत। यच्च तु दृष्टानुपहा-रेणादृष्टव्यापारस्तच्च तद्गुण्यात् कार्य्यानुदयः, यथा परमाणुकर्म्मणः। तदिहापि यदि विषयेन्द्रियाणा-त्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सद्भावे

कुतो नियतदेशसुखाद्युत्पत्तिरित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। सुखाद्यु-पलब्धीनामिन्द्रियजत्वानुमाने मनोऽणुत्वानुल्लेखेऽपि अनुपपत्तिवशा-दणुत्वं विषय इति धर्मिग्राहकतुल्यतया तद्बाध उक्तः। प्रागुक्तेति। धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः। युगपदनेकविषयसम्बन्धानेन्द्रियसंयोगे सति ज्ञानक्रमानुपपत्तेरणुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति भावः। यदि

---

* संयोगेनापि,—इति का०।

सदैव कार्य्यं स्यात्। न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योपहरणीयमस्ति। न च सदैव ज्ञानोदयः। ततोऽतिरिक्तमपेक्षितव्यम्। तच्च यद्यपि सर्व्वाण्येवेन्द्रियाणि

वादृष्टवशान्नोक्तदोषावकाशस्तदा ततएव ज्ञानक्रमोऽपि स्यादिति मनःसिद्धौ न मानमस्तीत्याश्रयासिद्धा हेतव इत्याह। यदि चेति। तथापीति। (१)एकं करणमेकत्वैकदा एकावच्छेदेनैकजातीयामेकामेव क्रियां जनयति, न त्वनेकाम्। एकत्वेत्यादिविशेषणात् कुठाराग्निशब्देषु युगदपदनेकच्छिदारूपादि (२)नानादिगवच्छिन्नानेकशब्दजनकेषु न व्यभिचार इति करणधर्म्मत्वेन क्रियाक्रमः स्यादित्यर्थः।

न च तथापि चक्षुराद्यवच्छेदेन शब्दवद्भिन्नदेशां परमाणाविव विजातीयामग्निसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादेवेति वाच्यम्। ज्ञानकरणमेकत्वात्मनि एकदैकमेव ज्ञानं जनयति। समूहालम्बनकरणवत्। कथमन्यथा सामग्रीसत्त्वे समूहालंबनमेकज्ञानम्। नन्वन्यज्ञानसामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यंभावः, तदसत्त्वे किं करणधर्म्मत्वेन* तस्य सहकार्य्यन्तरमात्रपर्यवसायित्वात्। न। ज्ञानकरणस्यैकत्वैकदैकज्ञानमात्रजनकतया तच्च नानाज्ञानकारणाभावेनैव† सामग्यसत्त्वात्।

---

* करणधर्म्मेणानेन,—इति सो०।

† तच्च कारणाभावेनैव,—इति सो० का०।

---

(१) एकं करणमिति प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

(२) नानेति अत्र नानादिगवच्छिन्नेति पाठोयुज्यते, अन्यथा अनन्वयात्। [अनेनानुमीयते, मूले पाठान्तरमासीत्। परमस्मदवलोकितेषु सर्व्वेष्वेव पुस्तकेष्वित्थमेव पाठः।]

व्याप्नोति, तथापि करणधर्म्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते, अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः, प्रतिपत्तुरकरणत्वात्*, चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत्। नन्वेवमपि युग-

---

प्रतिपत्तुरिति। तस्यानेककरणोपेतस्यानेककार्यकर्तृत्वादिति भावः। चक्षुरादीनामिति। एषां पौगपद्यात् पुनः सएव ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गः, करणधर्मत्वेनापि प्रत्येकमविशेषादिति भावः। नन्वेवमिति। एवमप्येकदा बहूनां ज्ञानानामनुत्पत्तावप्येकदा नानेन्द्रियकरणकं रूपादिज्ञानमेकं स्यादेव, एकेन्द्रियजन्यसमूहालंबनज्ञानवदित्यर्थः। न च चाक्षुषत्वादिजातिसंकरापत्तेर्नैकं ज्ञानमिति वाच्यम्। तथा सति फलविरोधेनैकस्यापि ज्ञानस्याजननापत्तेः। चित्ररूपवच्चाक्षुषादिविजातीयस्यैव ज्ञानस्य सामग्रीबलेनोत्पत्त्यापत्तेर्वा। न च तत्र फलबलात्तथा, अत्र फलाभावे हेतोः कल्प्यत्वापत्तेः। अन्योन्यप्रतिबन्धस्य तत्त्वे वाऽज्ञानमेव स्यान्न त्वेकस्य ज्ञानमित्युक्तम्। (१)वस्तुतः

---

* रकारणत्वात्,—इति का०।

---

(१) ननु रूपादिषु मध्ये रूपादिमात्रग्राह्यत्वेनैव चक्षुरादिसिद्धेस्तदन्यगुणग्रहे तदसामर्थ्यात्तत्र ज्ञानमसम्भवीत्यत्रोच्यते वस्तुत इति। ननु गोगोत्वनिर्विकल्पकानन्तरमन्यतरविशेषणज्ञानोत्पत्ताविवादृष्टमेवात्र नियामकमस्तु, यथा च तत्र नोभयविशेष्यकसमूहालम्बनं तथाऽत्र न युगपज्ज्ञानमिति चेत्। न, अणुना मनसा दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनाऽनवकाशात्। अन्यथा सएव न कल्प्येतेति भावः।

पञ्चज्ञानानि माभूवन् युगपञ्चज्ञानन्तु केन वार्य्यते। भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेन्न, एकेन्द्रियग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात्। तेष्वपि भवत्येवेति चेन्न, व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवादविषये क्रमानुमानात्। बुभुत्साविशेषेण व्यासङ्गे क्रियाक्रम इति चेन्नैवं, न ह्येष बुभुत्साया महिमा

पञ्चसु यदेकं करणं ज्ञानं जनयति नापराणि, तत्र नियामकमाश्रयेयम्। अन्यथा ज्ञानजनने तेषां कलहं कः समाद्ध्यादिति भावः। आश्रयमविद्वानाह। भवत्येवेति। एकैकेन्द्रियेण स्वस्वविषये समूहालम्बनमेकैकं जन्यतएवेत्यर्थः। आश्रयमुद्घाटयति। एकेति। तेष्वपीति। दीर्घां प्रष्कुलीं भक्षयतोगन्धादिज्ञानमेकमनेकेन्द्रियजन्यमुत्पद्यते इत्यर्थः। व्यासङ्गेति। एकेन्द्रियासक्तमनसोऽणुना मनसा युगपदनेकेन्द्रियासन्निकर्षात्तत्र ज्ञानक्रमस्य (१)सर्व्वसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन तत्रापि गन्धादिज्ञानोत्पादः क्रमेण भवतीत्यनुमीयते, कालसौक्ष्म्याच्च क्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः। ननु दृष्टान्ते नानेकेन्द्रियमनःसंयोगाभावः क्रमप्रयोजकः* किन्तु बुभुत्साप्रयुक्त इत्याह। बुभु-

---

* दृष्टान्तेऽनेकेन्द्रियमनःसंयोगाभावः—इति का०। दृष्टान्तेनैकेन्द्रियमनःसंयोगजज्ञानाभावः,—इति ङ०।

---

(१) सर्व्वसिद्धत्वादिति यद्यपि युगपदनेकेन्द्रियसन्निकर्षो न सर्व्वसिद्धः, तथापि ज्ञानक्रमस्य तत्र सर्व्वसिद्धत्वात् अत्रापि क्रम इत्यत्रैव तात्पर्य्यम्।

यद्बुभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि न ज्ञानमपि तु न तच्च संस्कारातिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात्। यदि त्वबुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निरुन्ध्यात्, घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत्। तस्माद्बुभुत्साऽपीन्द्रियान्तराद्राक्षप्य बुभुत्सितार्थग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्तावुपयुज्यते न तु स्वरूपतः। विभुनोऽपि मनसो व्यापारक्रमात्क्रम इति

त्सेति। बुभुत्सा न रूपादिग्रहहेतुः, न वा इतरज्ञानप्रतिबन्धिका, किं त्वन्ययोपयुज्यते इत्याह। न हीति।

(१)ननु बुभुत्साया अतन्त्रत्वे कथं मनोऽणुत्वपक्षे मन्दोऽपि बुभुत्सितः शब्दो गृह्यते नान्यः। तन्त्रत्वेऽपि कथं दृग्भिः पठ्यमानासु गाथासु तावद्गोचरबुभुत्सायां प्रणिधाने च सर्वेषामज्ञानमेकज्ञानञ्च। न च, श्रोत्रमनःसंयोगविशेषः कार्योन्नेयोऽस्ति, सएव किञ्चिच्छब्दग्रहहेतुस्तदन्यग्रहप्रतिबन्धकएवेति वाच्यम्। (२)विभुत्वेऽपीन्द्रियमनःसंयोगविशेषस्य तथात्वे व्यासङ्गोपपत्तेः। अथ प्रत्यक्षानुकूलेन्द्रियमनःसंयोगद्वारा बुभुत्साप्रणिधानयोः प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चाक्षुषादिबुभुत्सितग्रहे कृप्तत्वात्ताभ्यां श्रोत्रे बुभुत्सितशब्दावच्छेदेन मनः-

---

(१) तटस्थः शङ्कते नन्विति। यद्वा, गूढाभिसन्धिः शङ्कते नन्विति।

(२) अतएवाभिसन्धिमुद्घाटयति विभुत्वेऽपीति।

चेन्न, तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात्। गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमानुपपत्तेः। अनित्यस्य

संयोगः क्षत इति सएव गृह्यते नान्य इति चेत्। न, युगपत्पठ्यमानासु विंशतिगाथासु तावद्गोचरबुभुत्साप्रणिधानयोः सत्त्वे तावद्गाथावच्छेदेन मनःसंयोगाद्युगपत्तासामुपलम्भप्रसङ्गात्। प्रत्येकसामग्रीसत्त्वात्।

उच्यते। यद्यपि बुभुत्साप्रणिधाने न शब्दग्रहमात्रे सहकारिणी, न वेतरग्रहप्रतिबन्धके, तथापि नानाशब्दसमवायदशायां यः शब्दग्रहस्तत्र तयोस्तथाभावः। (१)तथैव तेषामन्वयव्यतिरेकनियमात्। नचाणावपि मनसि रसनसंयुक्ते लक्षसंयोगस्यापि सत्त्वात् रसगुड़द्रव्यज्ञानयौगपद्यापत्तिः, (२)रसनसंयोगकाले मनसस्त्वक्संयोगे माना-

---

(१) तथैव तेषामिति नन्वेवं वैभवेऽपि रूपादिसकलगोचरबुभुत्साया अहेतुत्वेऽपि तदन्यतमबुभुत्सा तद्ग्राहिका अन्यग्रहप्रतिबन्धिका चास्तामिति तुल्यः समाधिः। न च तादृशबुभुत्सायामपि सूचीसर्पादिवेधानुभवेन तादृशस्याप्यपि व्यभिचारान्नैवमिति वाच्यं, शब्देऽपि तादृशबुभुत्सायां निकटाहन्यमानढक्काशब्दानुभवेन तुल्यत्वात्। अत्रापि यदि विशेषकल्पनं, तदा तदपि तुल्यमिति। मैवम्। अगुणा मनसैवोपपत्तौ तादृशबुभुत्साहेतुत्वादिकल्पनायामेव गौरवात्।

(२) रसनसंयोगकाल इति, न च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वे तदावश्यकमिति वाच्यं, त्वचस्तथात्वमतेऽपि तन्मनोयोगस्य तथात्वे मानाभावात्। न च सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तिरेव मानं, शरीरमनःसंयोगाभावात्तदुपपत्तेः।

च नित्यैकगुणस्याविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन तदन्तरेणानुपपत्तेः। तदपि कल्पयिष्यते इति चेत्, तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां लाघवाय। तस्मादक्षेव

भावात्। तस्मात्, (१)चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वविषयसंबद्धानि त्वगादीनि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगशून्यानि, तदा स्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वात्। पटवत्। अन्यथा सामग्रीसत्त्वे युगपज्ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः।

नित्यैकगुणस्येति। नित्यपदं* स्वेहे, एकपदञ्च द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय। नित्यवृत्त्येकवृत्त्यनित्यगुणत्वेन (२)मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं† साध्यमित्यर्थः।

ननु मनोऽवयव्यस्तु तस्य संकोचविस्ताराभ्यां ज्ञानक्रमयौगपद्ययोरुपपत्तेः। प्रस्फुलीभवणानन्तरं गन्धादीन् युगपत्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्य बाधकं विना प्रमात्वात्। मैवम्। यदि हि संकोचविस्तारहेतुरदृष्टं, तदा ततएव तदुभयमस्तु किं मनसा, नाप्येकपञ्चबुभुत्सया तौ भवतः, बुभुत्साया अहेतुत्वात्। हेतुत्वे वा लाघवात् विभु मनोऽस्तु। एतेनाणुमनः-

---

* ऋनित्यपदं,—इति का०।

† मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं,—इति ह०।

---

(१) चाक्षुषेति प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितम्।

(२) शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय साध्यं व्याचष्टे मूर्त्तेति। गुणपदं स्वरसार्थम्।

मन इति। तथाच, तस्मिन्ननिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुपधानत्वादात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामनुपलम्भः। एतदेव मनसः शीलमिति कुतो निर्णीतमिति* चेदन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। न केवलं तस्य, किन्तु सर्व्वेषामेवेन्द्रियाणाम्। न हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुराद्यपि द्रव्ये प्रवर्त्तते। स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत्, तत्तत्संस्कारोद्बोधे विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेः। उद्बोधएव कथ-

---

पञ्चकमस्तु अवयविनो लघुत्वात् बुभुत्सावशात्तेषामेव एकपञ्चेन्द्रियसम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम्। पञ्चबुभुत्सायां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे व्यासङ्गानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह। तस्मादिति।

एवमौपोद्घातिकं मनोवैभवनिराकरणं समाप्य प्रकृते योजयति। तथा चेति। एतदेवेति। विशेषगुणोपहितात्मग्राहकत्वमित्यर्थः। अनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वान्मनसः स्वप्नप्रत्यया अपि न स्युरित्याह। स्वापेति। सर्वेन्द्रियप्रत्यासत्तिविरहे मनसो ज्ञानाजनकत्वं, न तु त्वगादिप्रत्यासत्तिमतोऽपीत्याह। तत्तदिति। उद्बोधः सहकारिसाकल्यम्। विषयस्मृतिदोषादृष्टादिसाचिव्यान्मनसा स्वप्नानुभवो जन्यते इत्यर्थः। सदृग्रदर्शनादेरुद्बोधकस्याभावात् संस्कारोद्बोधो न स्यादित्याह। उद्बोधएवेति।

---

* निश्चितमिति,—इति क्री० का०।

मिति चेत्। मन्दतरतमादिन्यायेन वाह्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भात्, अन्ततः शरीरस्यैवोष्मादेः प्रतिपत्तेः। यदा च मनस्त्वमपि परिहृत्य पुरीतति वर्त्तते, तदा सुषुप्तिः।

स्यादेतत्। परात्मा तु कथं परस्यायोग्यः? न हि साक्षात्कारिज्ञानविषयतामेवायं न प्राप्नोति, स्वयमप्यदर्शनप्रसङ्गात्। नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः, तस्यापि हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव* तद्योग्यता। नापि

---

(१)न तदेवोद्बोधकं, किं त्वदृष्टादिकमपि यथासम्भवमित्याह। मन्देति। (२)मन्दत्वं गत्वादिव्याप्यजातिः। ऊष्मादेरिति। (३)अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शतेजसः स्पर्शादेरित्यर्थः। स्वापमुक्त्वा सुषुप्तिमाह। यदा चेति। आत्मनोनिरिन्द्रियप्रदेशः पुरीतत्। किञ्चिन्मनः कञ्चिदे-

---

† कारणतैव,—इति का० आ०।

---

(१) न तदेवेति न तदृष्टदर्शनमेवेत्यर्थः। आदिपदात्तद्भिन्नशब्दाद्युपलम्भपरिग्रहः। तथाच क्वचिददृष्टं क्वचिज्ज्ञानान्तरमुद्बोधकमिति भावः।

(२) ननु मन्दत्वं तारत्वनिरूप्यमिति तदज्ञाने तज्ज्ञानमसम्भवीत्यत आह मन्दत्वमिति। जातिज्ञाने च नेतरज्ञानापेक्षेति भावः।

(३) ननूष्मा तेजस्त्वजातीन्द्रियमित्यत आह अनुद्भूतरूपेति। उष्मादेरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानवज्जीह्माश्रयणादिति भावः।

करणस्य, साधारणत्वात्। न ह्यासंसारमेकमेव मनः एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यत्र नियामकमस्ति। स्वभावइति चेत्, तर्हि मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, तदेकार्थतायाश्चपायादिति। न, भोजकादृष्टोपग्रहस्य नियामकत्वात्। यद्वि मनो यच्छरीरं यानीन्द्रियाणि यस्यादृष्टेनाकृष्टानि, तानि तस्यैवेति नियमः। तदुक्तं प्राक्, प्रत्या-

---

वात्मानं गृह्णातीत्यपि नास्तीत्याह। नापीति। एकस्यापि मनसोऽनेकात्मग्राहकत्वादित्यर्थः। नहीति। नैयायिकमते इति शेषः। (१)भट्टानां तु ज्ञानार्थयोरिवात्ममनसोरपि स्वाभाविकएव सम्बन्धो यतो मुक्तावप्यात्मनो नित्यनिरतिशयानन्दसन्दोहाभिव्यक्तिः। (२)एकात्ममात्रज्ञानजनकत्वं मनसः स्वभाव इत्याह। स्वभावइतीति। एकस्यात्मन एकमेव मन इति स्वभावः, एकं मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति वा। इदमपि जीवन्मुक्तौ नास्ति। तत्र कायव्यूहे वक्तृतरमनःस्वीकारात्, योगिनामप्यात्मसाक्षात्कारजननादित्याह। मुक्ताविति। जीवन्मुक्तौ। यदीयादृष्टाकृष्टं यन्मनस्तत्तस्यैव ग्राहकं, योगिनामपि ततएव तदीयत्वं तस्य, अदृष्टस्यापि तदीयत्वं तदीयमनोनिष्पन्नत्वेन, बीजाङ्कुर-

---

(१) भट्टानामिति तथाच तेषां तथानियमएवेत्यर्थः।

(२) एकात्ममात्रेति तथाच नियामकान्तराभावेऽपि स्वभावएव नियामकइति भावः।

त्मनियमाङ्गीकारिति । एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः ।

तदेवं योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ नास्ति तदितरा तु न बाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः किमधिकृत्य प्रतिबन्धिः । न हि, शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्ध्या कश्चिन्निषेधति । न च प्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्मन्यते । अथायमाशयः, अयोग्यशशशृङ्गादावनुपलब्धिर्न बाधिका स्यादिति ततः किं तत्सिध्येदिति चेत् । एवमस्तु यदि प्रमाणमस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत्, परसाधने प्रतिबन्धिस्तर्हि न तद्बाधने । तत्रैव भविष्यतीति चेत् । तत् किं तत्र प्रतिबन्धिरेव दूषणम्, अथ कथञ्चित्तुल्य-

---

वच्च नानवस्थादोष इत्याह । भोजकेति । यथा परात्मनि परमनसो न साक्षात्कारजनकत्वं तथा परबुद्ध्यादावपि, तुल्यत्वादित्याह । एतेनेति ।

यच्च प्रतिबन्धिः स्यात् तदुभयमपि नेष्यते इत्याह । न हीति । न हि तेन ईश्वरसाधने किञ्चिद्दूष्यते इत्यर्थान्तरं निग्रहस्थानमित्याह । ततदृति । आशयमविद्वानाह । तदिति* । तत्सिद्धावपि न प्रकृते दूषणमित्याह । एवमिति । मानमाह । पशुत्वादिकमिति । पक्षसमत्वादेव नाश्वादौ व्यभिचार इति भावः । आशयं स्फुटयति । परेति । यदीश्वरः सिद्ध्येत्, तदा शशशृङ्गमपि सिद्ध्येदितीश्वरसाधने प्रतिबन्धिस्तथा चार्थान्तरमित्युक्तम् । नन्वनुपलब्धिमात्रेण यथा शशे शृङ्गा-

---

* इत्यर्थान्तरं निग्रहस्थानमाह तदिति,—इति का० ।

न्यायतया योग्याएव परात्मबुद्ध्यादयस्ते च बाधिता-एवेत्यपहृतविषयत्वम्* ? न प्रथमः, अव्याप्तेः। न हि पशुत्वादेः शशशृङ्गसाधकत्वेन कार्य्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिसाधकत्वं व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिषिध्येत। न द्वितीयः, मिथोऽनुपलभ्यमानत्वस्य वादिप्रतिवादिस्वीकारात्। तथापि पशुत्वादौ को दोष इति चेत्। न जानीमस्तावत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः।

भावस्तथा चित्यादौ कर्तुरप्यभाव इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिः स्यात्† दृष्टापत्तेरभावादित्याह। तत्रैवेति। मिथ इति। परात्मादेः परायोग्यत्वस्योभयवादिस्वीकारात् प्रत्यक्षेणानुपलम्भमात्रं नायोग्ये बाधकमित्यर्थः। अर्थान्तरं हि पुरुषदोषो न तु साधनदोषइत्याशयेन पृच्छति। तथापीति। अग्ने शृङ्गस्याप्यन्तमभाव इति सर्व्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधः। (१)शृङ्गत्वस्य जातेर्योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेनायोग्ये शंकितुमप्यशक्यत्वात्। (२)अन्यथा, तद्व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या अनुमानानव-

---

* त्वपक्षतविषयत्वम्,—इति क्षी० का०।

† इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिरित्यर्थः। ननु यदि चित्तौ कर्त्ता स्यात् अग्ने शृङ्गमपि स्यादिति साधनएव प्रतिबन्धिः स्यात्,—इति सो० हृ०।

---

(१) अयोग्यस्यैव बाध इत्याशङ्क्याह शृङ्गत्वस्येति।

(२) अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह अन्यथेति।

स्यादेतत्। यत्प्रमाणगम्यं हि यत्, तद्भावएव तस्याभावमावेदयति। यथा रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादेरभावम्। कायवाग्व्यापारैकप्रमाणकश्च परात्मा, तद्भावएव तस्याभावे प्रमाणमङ्कुरादिषु। तन्न, तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेः। अन्यथा, सुषुप्तोऽपि न स्यात्। श्वासमन्तानोऽपि तच्च प्रमाणमिति चेन्न, निरुद्धपवनोऽपि न स्यात्। कायसंस्थानविशेषोऽपि तच्च प्रमाणमिति चेन्न, विषमूर्च्छितोऽपि न स्यात्। शरीरोष्माऽपि तच्च प्रमाणमिति*, चेत्। न†, अलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि‡ न स्यात्।

तस्मात्, यद्यत् कार्य्यमुपलभ्यते§ तत्तदनुगुणश्चेतनस्तच्च तच्च सिद्ध्यति। न च कार्य्यमात्रस्य क्वचिद्व्यावृत्ति-

---

काग्रात्, (१)अन्वयिनश्चानङ्गीकारात्। परात्मनश्चायोग्यस्यापि कर्तृत्वान्न कर्तृत्वं योग्यत्वनियतमित्याशयवत उत्तरम्। नेति।

यत्प्रमाणेति। यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः। अतो न धूमाभावेऽपि अग्निसत्त्वाद्व्यभिचारः। अतएव, तदेकप्रमाणत्वासिद्धेरिति वक्ष्यति। कार्यमात्रप्रमाणोन्नेयस्तद्विशेषनिवृत्तिमात्रेण न निवर्तते, कार्यमात्रस्य

---

* तच्च तथेति,—इति आ०।

† न,—इति नास्ति क्री० आ०।

‡ अलावसिक्तमूर्च्छितोऽपि,—इति क्री० आ०।

§ कार्य्यमुत्पाद्यते,—इति का०।

---

(१) अन्वयिनः केवलान्वयिनः।

रिति। न च त्वदभ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं नान्येनेति नियमोऽस्ति। न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः। सा हि कात्स्न्र्येन वा स्यादेकदेशेन वा स्यात्? न प्रथमः, प्रत्यक्षाद्यन्यतमासङ्गावेऽपि* तत्प्रमेयावस्थितेः। न द्वितीयः, पुरुषनियमेन सर्व्वप्रमाणव्यावृत्तावपि प्रमेयावस्थितेः। अनियमेनासिद्धेः। न हि सर्व्वस्य सर्वदा सर्वथाऽच प्रमाणं नास्तीति निश्चयः शक्य इति। कथन्तर्हि चक्षुरादेरभावो निश्चेयः? व्यापकानुपलब्धेः। चरमसामग्रीनिवेशिनो हि कार्य्यमेव व्यापकं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः। योग्यमात्रस्य कदाचित् कार्य्यं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः। अन्यथा, तत्रापि

च न व्यावृत्तिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। तथाच, प्रमाणविशेषनिवृत्तावपि प्रमाणसामान्यसत्त्वात्तदेकप्रमाणगम्यत्वमसिद्धमित्यर्थः। न च प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिर्यतः प्रमाणविशेषाभावे प्रमेयासत्त्वं स्यादित्याह। न चेति। अनियमेनेति। सर्व्वपुरुषापेक्षयेत्यर्थः। व्यापकेति। तत्तद्व्यापकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्तेरित्यर्थः। कार्यविशेषस्य कारणविशेषव्यापकत्वमाह। चरमेति। कार्यं रूपज्ञानादि। योग्यतामात्रस्येति। व्यापकमित्यनुषज्यते। न च भक्षितविनष्टबीजे व्यभि-

---

* प्रत्यक्षाद्यन्यतमसङ्गावेऽपि,—इति आ०।

सन्देहः। प्रकृतेऽपि व्यापकानुपलब्ध्या* तत्प्रतिषेधोऽस्तु। न। आश्रयासिद्धत्वात्। न ह्यीश्वरस्तज्ज्ञानं वा क्वचित् सिद्धम्। आभासप्रतिपन्नमिति चेत्। न। तस्याश्रयत्वानुपपत्तेः। प्रतिषेध्यत्वानुपपत्तेश्च।

व्यावर्त्त्याभाववत्त्वैव भाविकी हि विशेष्यता।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

चारः, यत्सामान्यं यत्कारणतावच्छेदकं तदवश्यं तज्जनकवृत्तीत्यर्थात्। नित्ययोग्याभिप्रायकत्वाद्वा। अन्यथेति। कदाचित्कार्यव्यतिरेके योग्यतायामपि सन्देह इत्यर्थः। प्रकृतेऽपीति। ईश्वरो न कर्ता तद्व्यापकस्वार्थादिशून्यत्वात् व्योमवदिति व्यापकाभावलिङ्गकमनुमानमित्यर्थः। आभासेति। असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः। यदीश्वरे कर्त्तृत्वनिषेधः साध्यते तदाऽऽश्रयत्वमीश्वरस्य, यदा तस्यैवाभावः तदेश्वरस्य प्रतियोगित्वं, उभयमपि नास्तीत्याह। तस्येति।

कुतः इत्याह। व्यावर्त्त्येति। व्यावर्त्त्यः प्रतियोगी, तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी, विशेष्यता आश्रयता, वस्तुनः प्रामाणिकस्य, स्वाभावविरहरूपत्वं च प्रतियोगित्वम्। असत्ख्यातेः कारणाभावेन निरासादित्यर्थः।

नन्वनुमितिरेव पक्षः। तथाहि, दृश्यमनुमितिरयथार्था अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात्, ज्ञाने नित्यत्वज्ञानत्वाद्वा, घटः कर्त्ता चैत्र-

---

* साध्यव्यापकानुपलब्ध्या,—इति का०।

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधाधिकरणत्वं निषेध्यता वेति*। कथं तर्हि शशशृङ्गस्य निषेधः? न कथञ्चित्। स ह्यभावप्रत्ययएव। न

ज्ञानं नित्यमिति ज्ञानवत्,—इत्यस्तु। नचोपजीव्यविरोधः, अनुमितिर्हि उपजीव्या न तु तद्यथार्थत्वमपि। न। अयथोजकत्वात्। अन्यथा, पर्व्वते अग्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धाग्निमद्भिन्नेऽग्निमत्त्वज्ञानत्वात्, ह्रदेऽग्निमानितिवदित्यापत्तेः। अपि चानुमितेरयथार्थत्वं दोषादुत्पन्नमनेन ज्ञाप्यं न त्वनेनोत्पाद्यम्। तच्च चायमेव(१) दोषो दोषान्तरं वा? नाद्योऽन्योन्याश्रयात्। नान्यस्तदभावात्।

न चेति। (२)आभासानाभाससङ्करापत्तेरिति भावः। कथमिति। (३)यदि नासतो निषेध्यत्वमिति शेषः। न कथञ्चिदिति। नाचापि कल्पितस्य निषेध्यत्वं, (४)शशेऽधिकरणे शृङ्गस्येव निषेधादित्यर्थः। स हीति। पारमार्थिकाभावप्रत्ययएवेत्यर्थः। प्रतियोग्यधिकरणयो-

---

* चेति,—इति आ० क्षी०।

---

(१) अयमेवेति प्रकृतानुमानमेवेत्यर्थः।

(२) आभासेति आभासप्रतिपन्नस्यापि वस्तुत्वाभ्युपगमे वस्तुत्वावस्तुत्वसङ्करापत्तिरित्यर्थः।

(३) यदीति यद्यपि तर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः, तस्य च नित्यसापेक्षतया शेषदानं विनाऽपि तदर्थलाभः, तथापि नित्यसापेक्षतया अध्याहारत्वात् तदपेक्षया शेषस्य त्वरितप्रतिपत्तिकरत्वमिति भावः।

(४) शशे इति यद्यपि शशे गवादिशृङ्गस्य संयोगरूपा सत्त्वात् कथं शृङ्गाभावः, समवायरूपा च तदभावो गवादावपि शृङ्गस्य संयोगित्वात्, तथापि जन्यजनकभावसंबन्धेन तदभावो बोध्यः।

चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावोनाम। न चापारमार्थिकविषयं*प्रमाणं नामेति। अपि च,—

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने॥३॥

केन च शशशृङ्गं प्रतिषिध्यते, सर्व्वथाऽनुपलब्धस्य योग्यत्वासिद्धेः। तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत्। ननू-

---

र्वस्तुत्वादिति भावः। न चेति। प्रामाणिकनिषेधव्यवहारे प्रामाणिकस्यैव निषेध्यत्वादित्यर्थः।

किञ्चानुपलब्धिमात्रान्निषेधनिश्चयेऽतीन्द्रियोच्छेदाद्योग्यानुपलम्भात् स वाच्यः। योग्यता च प्रतियोगितद्ग्राह्येतरतत्प्रमापकसाकल्यरूपाऽलीके नास्तीति दोषसचिवतज्ज्ञानसामग्रीरूपा सा वाच्या। तस्यां च सत्यां नालीकस्यानुपलम्भः, उपलम्भस्यैव सत्त्वात्। अनुपलम्भदशायाञ्च तज्ज्ञानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीत्याह। अपि चेति।

केन चेति। न केनापीत्यर्थः। सर्व्वथेति। प्रमाणतइति शेषः। नन्वाभासोपलब्धस्यापि नेदं रजतमिति निषेधादुपलब्धमात्रस्य निषेधो न तु प्रमितस्यैवेत्यत आह। तदितरेति। रजतादेः प्रामाणिकत्वेन योग्यस्यैवानुपलम्भान्निषेधोन त्वाभासोपलब्धस्येत्यर्थः। तर्हि किं न स्यादित्याह। नन्विति। आभाससामग्रीकाले†

---

* न चापरमार्थविषयं,—इति क्रौ०।
† सामग्रीभावे,—इति सो०।

क्तमाभासोपलब्धं हि तत् । अतएवाशक्यनिषेधमित्युक्तम् । अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भसामग्र्याअभावात्, तत्काले चानुपलम्भाभावादिति । कस्तर्हि

ऽनुपलम्भाभावादनुपलम्भकाले च तद्रूपयोग्यताया असत्त्वादित्याह । अतएवेति ।

नन्वेवं घटादावपि दोषस्योपलम्भकारणत्वात्तदभावोऽपि न गृह्येत । प्रमापकसाकल्यस्य च विवक्षितत्वे गुणस्यैव प्रमापकस्याभावात् तत्साकल्यासिद्धेः । अत्राहुः । (१)प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य गुणत्वात्तस्य च तद्व्याप्यत्वादेव, तदन्यगुणस्य च तत्राकारणत्वात् । घटादौ गुणान्यप्रमाकारणत्वेन योग्यता, ग्रहणप्रसङ्गे च न दोषान्यज्ञानकारणत्वेन योग्यता, (२)दोषान्यप्रमापकस्याभावादित्यन्ये ।

---

(१) प्रत्यक्षप्रमायामिति तथाच प्रतियोगितद्व्याप्येतरव्यावर्त्यप्रमापकसमवधाने सति अनुपलब्धिरभावग्राहिका, गुणस्य चार्थनियतत्वेन तद्व्याप्यपदेनैव व्यवच्छेदान्नासम्भवः । सा च न ग्रहणप्रसङ्गाभावे, तत्प्रमापकाप्रसिद्धेः, न च दोषान्यज्ञापकसाकल्यं विवक्षितं, तच्चेन्द्रियाद्येव तत्रापि प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवादित्याहुः । वस्तुतोऽसत्ख्यातेः कारणाभावेनानभ्युपगमादलीकस्य नोपलब्धत्वमपीति न तन्निषेध्यमिति भावः ।

(२) प्रमापकस्येति ज्ञापकस्येत्यर्थः । अत्रेदमनभिमतिबीजम् । असत्ख्यातिपक्षे दोषान्यज्ञापकमिन्द्रियाद्येव, अन्यथा दोषोऽपि न तज्ज्ञापकइति दोषान्यविशेषणं व्यर्थमिति ।

शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यार्थः ? शशे अधिकरणे विषाणाभावोऽस्तीति।

स्यादेतत्। यद्यपीश्वरोनावगतो यद्यपि च नाभासिद्धेन प्रमाणव्यवहारः शक्यसम्पादनः, तथाप्यात्मानः सिद्धास्तेषां सार्व्वज्ञं निषिध्यते, क्षित्यादिकर्तृत्वञ्चेति। तथाहि। मदितरे न सर्व्वज्ञाश्चेतनत्वादहमिव, न च ते क्षित्यादिकर्त्तारः पुरुषत्वादहमिव।

शशशृङ्गेति। ननु गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतिबलात्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मेण शशीयत्वेनावच्छिन्नः शृङ्गाभावः प्रतीयते। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। मैवम्। (१)प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया तादृशप्रतीतेरसिद्धेः। अन्यथा, प्रतियोगिनिर्विकल्पकादपि व्यतिरेकप्रतीत्यापत्तेः*। न सर्व्वज्ञादिति। (२)परेषां सर्व्वज्ञाप्रसिद्धेः अत्र किञ्चि-

---

* अभावबुद्ध्यापत्तेः,—इति का०।

---

(१) प्रतियोगितेति यद्यपि तादृशज्ञानं विनाऽपि प्रमेयाभावइति शाब्दादिनाऽभावग्रहान्न तस्य हेतुत्वं, तथापि प्रत्यक्षे तथात्वं बोध्यम्। यद्यप्याहार्य्यादिरूपं तादृशज्ञानं प्रकृते सम्भवत्येव, तथाप्यनुमानप्रकाशे मदुक्तमनुसन्धेयम्।

(२) परेषामिति यद्यपि शाब्दादिज्ञानमादाय तेषामपि तत्प्रसिद्धिरस्त्येव, तथापि तथा सति बाधापत्तेः सर्व्वज्ञपदस्य सर्व्वविषयकप्रत्यक्षाश्रयपरतायामेव प्रसिद्धिर्बोध्या।

एवं, वस्तुत्वादेरपीति। तदेतदपि प्रागेव परिहृतम्। तथाहि,-

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽंशे हेत्वसिद्धिरगोचरे।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रमाणप्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसाधनम्। ततोऽन्येषामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम्। आत्मत्वमाचेण सोऽपि सिद्ध इति चेत्। कोऽस्यार्थः? किमात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्व्वज्ञविश्वकर्त्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव* वा पक्षः? सर्व्वत्र पूर्व्वदोषानतिवृत्तेः। अथायमाशयः, आत्मत्वं न सर्व्वज्ञसर्व्वकर्त्तृव्यक्तिसमवेतं जातित्वात् गोत्ववदिति। तदसत्। निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वात्।

दनभिज्ञत्वमेव साध्यम्। तत इति। सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेस्तैरनभ्युपगमान्नात्मत्वेनापि तदुपस्थितिरिति भावः। सर्व्वेति। आत्मत्वपक्षेऽप्यसर्व्वज्ञत्वे† चित्याद्यकर्त्तृकत्वे च साध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः। न चात्मत्वमसर्व्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानवज्ज्ञानित्यत्वव्याप्यमिति वाच्यम्। विपक्षे बाधकाभावात्। अन्यथा, मूर्तत्वमवयवित्वव्याप्यमिति परमाणुरपि

---

* आत्ममात्रमेव,—इति क्षी०, आत्मत्वमात्रमेव,—इति आ०।
† आत्मत्वपक्षत्वेऽप्यसर्व्वज्ञत्वे,—इति सो०।

तथा चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षदृत्याश्रयासिद्धिरिति सएव दोषः।

त्वदुपगतागमश्लोकप्रसिद्धस्यैवेश्वरस्यासर्व्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च साध्यते इति चेन्न।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्भटा ॥५॥

निगदव्याख्यातमेतत्। चार्व्वाकस्त्वाह। किं योग्यताविशेषाग्रहेण* यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, विपरीतमस्ति। न चेश्वरादयस्तथा, ततो न सन्तीत्येतदेव ज्यायः। एवमनुमानादिविलोप इति चेत्। नेदमनिष्टम्। तथाच लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न।

न सिद्धेदिति भावः। तथा चेति। (१)जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात्तदभावेनाश्रयासिद्धिरित्यर्थः। आगमादेरिति। न चागमादेर्धर्म्यंशे प्रामाण्येऽपि अन्यत्र न प्रामाण्यमिति वाच्यम्। (२)तद्रूपेणाप्यस्मदादितदन्यपक्षत्वे सिद्धसिद्धिभ्यां व्याघातादिति भावः। सभा-

---

* विशेषग्रहेण,—इति का० आ०।

---

(१) जिज्ञासितेति प्राचीनमतेनेदम्।

(२) तद्रूपेणेति यद्यपि धर्म्मिमात्रसिद्धौ न सिद्धसिद्धिव्याघातः, तथाप्याप्तोक्तत्वाविशेषाद्धर्म्मांशेऽपि प्रामाण्यमन्यथा न धर्म्यंशेऽपीत्याश्रयासिद्धिरेवेति भावः। अस्मदादिपक्षत्वे सिद्धसाधनं बोध्यम्।

सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः। संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति। अत्रोच्यते,—

दृष्यदृष्योः क्व सन्देहो भावाभावविनिश्चयात्।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहएव। तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात्। सएव तु कुतः? दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात्। तथाच गृहाद्बहिर्गत*श्चार्व्वाकोवराको न निवर्त्तेत। प्रत्युत, पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोरस्ताड़ं शोकवि-

---

वनेति। उत्कटकोटिकसंशयमात्रेणेत्यर्थः। दृष्यदृष्योरिति, सप्तमीद्विवचनान्तम्। दर्शने तत्सत्त्वनिश्चयाददर्शने चाभावनिश्चयान्न सन्देहः। प्रत्यक्षहेतौ गोलकादावदृष्या अनुपलब्ध्या बाधिते हेत्वभावात् प्रत्यक्षमपि न स्यादित्यर्थः। तथा चेति। पुत्रादिसिद्धादर्शनात् स न स्यादिति गृहं न प्रत्यावर्त्ततेत्यर्थः। प्रत्युतेति। पुत्रादेरदर्शनादित्यर्थः।

ननु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चार्व्वाकसिद्धान्तादनुपलब्धिः प्रत्यक्षसहकारिणी। न च गेहाद्बहिर्गमनेऽधिकरणेन सहेन्द्रियसन्निकर्षोऽस्तीति न पुत्राद्यभावनिश्चयः स्यात्। सन्निकृष्टे देशे

---

* गृहान्निर्गत,—इति क्री०। गृहान्निष्क्रान्त,—इति का०।

कलोविक्रोशेत्*। स्मरणानुभवान्नैवमिति चेन्न। प्रतियोगिस्मरणेवाभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति। सत्त्वादिति चेदनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्माचेणाभावावधारणम्। तदैवोत्पन्ना इति चेन्न। अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात्। अबाधे वा सएव दोषः। अतएव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भबा-

---

चाभावनिश्चयेऽपि ध्वंसानिश्चयान्न शोकः स्यात्। अतएव, पर्व्वते परभागेना सद्देन्द्रियासन्निकर्षान्नाग्न्यभावनिश्चय इति तच संशयादनुमानप्रवृत्तिः। अचाङ्गः। अधिकरणज्ञानमाचमभावधीहेतुर्न तु तदिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि। अतएव, देवताद्यभावस्तदधिकरणासन्निकर्षेऽपि गृह्यते इति चार्व्वाकसिद्धान्तमाश्रित्योक्तम्।

पुचादेः स्मरणान्नैवं करोतीत्याह। स्मरणेति। स्मरणादिति वक्तव्ये अनुभवग्रहणं तच प्रमाणसूचनार्थम्। पुचादिस्मरणं तद्भावग्रहेऽनुकूलमेव, प्रतियोगिज्ञानं विना तदग्रहादित्याह। प्रतियोगीति। अनुपलम्भकालइति। तथा चानुपलब्धिमाचमभावसंशये हेतुर्न‡ तन्निश्चायकमित्यर्थः। हेतूनां पुचाद्युत्पादकानामित्यर्थः। सएवेति। नानुपलब्धिमाचेणाभावनिश्चय इत्यर्थः। अतएवेति हेतूनां बाधा-

---

* बज्र विक्रोशेत्,—इति का०।
† पर्व्वतपरभागेन,—इति सो०।
‡ माचमभावधीहेतुर्न,—इति का०।

धितत्वात्। उपलभ्यन्तएव गोलकादय* इति चेन्न। तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात्। न च यौगपद्यनियमः, कार्य्यकारणभावादिति।

एतेन, न परमाणवः सन्त्यनुपलब्धेः, न ते नित्यानिरवयवाः वा पार्थिवत्वात्, घटादिवत्, न पाथसीयपरमाणुरूपादयोनित्याः † रूपादित्वात् दृश्यमानरूपादिवत्, न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्याकार्य्यातीन्द्रियसमवायि जातित्वात् शृङ्गत्ववत्, नेन्द्रियाणि सन्ति योग्यानुपलब्धेः, अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धिनिरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्व्वदेवतानिराकरणं नास्तिकानां निरसनीयम्। मीमांसकश्च तोषयितव्योभीषयितव्यश्चेति।

देवेत्यर्थः। ननु चक्षुरादीनामपि स्वोपलब्धिकाले सत्त्वमन्यदा त्वसत्त्वमित्यतएवेत्यत आह। न चेति। (१)उपलम्भेन्द्रिययोर्युगपदुत्पन्नयोः पौर्व्वापर्याभावादित्यर्थः। एतेनेति। अनुपलम्भमात्रस्याबाधकत्वेन हेत्वन्तरस्य चाश्रयासिद्ध्यादिनेत्यर्थः‡। मीमांसक-

---

* गोलकादिरूपत्वात्तेषाम्,—इति क्षी०।

† पाथसीयपरमाणुरूपादयोऽनित्या,—इति क्षा०।

‡ चासिद्ध्यादिनेत्यर्थः,—इति का०।

---

(१) उपलम्भेन्द्रिययोरिति प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वनियमात्तदन्यज्ञानस्य त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः।

यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधेनेष्यते, अनुपलभ्योपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः। तथाच कथं तथाभूतार्थसिद्धिरपि, अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः। तदभावे शब्दादेरप्यभावः, प्रामाण्यासिद्धेः। सेयमुभयतःपाशा रज्जुः।

अत्र कश्चिदाह। मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्व्वाहात्। तस्याश्च सपक्षासपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात्। यच्च तद्भङ्गः, तच्च प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः। न ह्यस्ति सम्भवोदर्शनादर्शनयोरविप्लवे हेतुरूपप्लवते* इति।

स्येति। अनुपलम्भमात्रस्याभावासाधकत्वादपूर्वादिसिद्धा तोषणम्। योग्यानुपलम्भस्य बाधकत्वेनायोग्यपरमात्माबाध इति भीषणम्।

यद्यनुपलम्भमात्रान्नाभावनिश्चयः, तदाऽतीन्द्रियोपाधिशङ्कया व्याप्तिनिश्चयान्नानुमानमिति न तत ईश्वरसिद्धिरित्याह। यद्येवमिति। अनुमानाभावे तद्वाह्यप्रामाण्यं शब्दाद्यपि न तत्र मानमित्याह। तदभावदिति। चतुःपञ्चेति। पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि केवलान्वयिनि, सपक्षसत्त्वाभावे विपक्षासत्त्वं केवलव्यतिरेकिणि, उभयन्तु रूपमन्वयव्यतिरेकिणीति तत्र पञ्चरूपाणि। तद्भङ्गदिति। यत्र उक्तरूपसम्पत्तिभङ्गस्तत्र

---

* हेतुरूपविप्लवः;—इति क्षी० का०।

अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत्। भूयोदर्शनाविप्लवे कोऽयमप्रयोजको नाम? न तावत् साध्यं प्रत्यकार्य्यमकारणं वा, सामान्यतो दृष्टानुमानस्वीकारात्। नापि सामग्र्यां कारणैकदेशः, पूर्ववदभ्युपगमात्। नापि व्यभिचारी, तदनुपलम्भात्। व्यभिचारोपलम्भे वा सएव दोषः। न च शङ्कितव्यभिचारः, निर्बीजशङ्कायाः सर्व्वत्र सुलभत्वात्। नापि व्याप्यान्तर*सहवृत्तिः, एकत्रापि साध्येऽनेकसाधनोपगमात्। नाप्यल्पविषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि† हेतुत्वात्। ननु धूमो‡ वह्निमात्रे अप्रयोजकएव, तन्नि-

---

दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकोऽन्यथा तयोर्निर्व्विषयतापातदित्यर्थः। सामान्यत इति। रूपरसयोरकार्य्यकारणभूतयोरपि व्याप्यभ्युपगमादित्यर्थः। पूर्ववदिति। पूर्वं कारणं, तद्यस्यास्ति विषयतया लिङ्गज्ञानस्य, तत्तथा। कारणैकदेशस्यापि तदितरावैकारणव्याप्यस्यान्यतन्तुसंयोगादेः पटादौ लिङ्गत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। निर्बीजेति। साध्याभावसहचारदर्शनस्य शङ्काबीजस्याभावात्, भावे वा, व्यभिचारएव स्फुटो दोष इत्युक्तमित्यर्थः। अल्पविषय-

---

* रूपान्तर,—इति आ०।

† तथाभूतस्यापि,—इति क्षी० का०।

‡ धूमोऽपि,—इति क्षी०।

वृत्तावपि तदनिवृत्तेः। आर्द्रेन्धनवन्तं वह्निविशेषं प्रति तु प्रयोजकः, तन्निवृत्तौ तस्यैव निवृत्तेरित्येतदप्ययुक्तम्। सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वायोगात्*। तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात्। सिद्धौ वा सामान्यविशेषाभावानुपपत्तेः। नापि कृत्स्नसामर्थ्योऽन्यस्मिन् कल्पनीयसामर्थ्योऽप्रयोजकः, नाग्ने कार्यत्वसावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति।

तदेतदपेशलम्। कथं हि विशेषाभावात्, कश्चि-

दिति। व्यापकवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः। तन्निवृत्ताविति। धूमनिवृत्तावपि वह्ननिवृत्तेरित्यर्थः। तस्यैवेति। आर्द्रेन्धनप्रभवस्येत्यर्थः। सामान्येति। वह्निसामान्याव्याप्यत्वे† तद्विशेषव्याप्यतैव न स्यात्, सामान्यस्य विशेषव्यापकत्वादित्यर्थः। तथाच, विशेषव्याप्यत्वे सामान्यव्याप्यत्वं ध्रुवमिति भावः। नाग्न इति। गुणादिनाग्ने (१)भावकार्यत्वस्य प्रयोजकत्वे कृत्स्नेऽपि द्रव्यनाग्ने तद्व्याप्यसावयवत्वस्यापि

---

* विशेषसाधकत्वनियमात्,—इति का० आ०।

† वह्निसामान्यव्याप्यत्वे,—इति ह०।

---

(१) ध्वंसे व्यभिचारेण भावपदमन्तर्भावयति भावकार्यत्वस्येति। यद्यप्यत्र पौर्व्वापर्य्यनियमे मानाभावः, तथापि सामान्यविशेषयोः प्रथममुत्सर्गतः सामान्यस्योपस्थितिरित्याशयेन तथोक्तम्।

ह्यभिचरति कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम्* । ततो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति क्वासौ† निर्ब्बीजा। एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्व्वाकनन्दिनी नोपलभ्याय। स्वभावादेव कश्चित् किञ्चिद्ह्यभिचरति कश्चिच्च नेति स्वभावएव विशेष इति चेत्। केन चिह्नेन पुनरसौ निर्णेय इति निपुणेन भावनीयम्। भूयोदर्शनस्य शतशः प्रदत्तस्यापि भङ्ग-

---

तत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः। कथं हीति। (१)सहचारदर्शनस्य व्यभिचार्य्यव्यभिचारिसाधारणत्वात्तदेव विशेषादर्शनसहकृतं व्यभिचारशङ्काबीजमित्यर्थः। एवं सतीति।

"अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम्"—इति

चार्व्वाकोक्तातिप्रसक्तिर्नोपालभ्याय, शङ्काबीजस्य सहचारदर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः। यथा किञ्चित् कस्यचित्कार्यं कारणं चेत्यत्र स्वभावएव नियामकः, तथा किञ्चित् कस्यचिद्ग्राह्यं व्यापकञ्चेत्यपीत्याह। स्वभावादेवेति। स स्वभावविशेषएव कुतोऽवधार्यः इत्याह। केनेति। भूयोदर्शनस्येति। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्यभिचारदर्शनादि-

---

* मभिधातुम्,—इति आ०।

† शङ्काबीजमतो नासौ,—इति क्रौ० का०।

---

(१) सहचारदर्शनस्येति शङ्कितव्यभिचारएवाप्रयोजकइति भावः।

दर्शनात्। यच्च भङ्गो न दृश्यते तच्च तथा इति चेत्। आपाततो न दृश्यते इति सर्व्वत्र कालक्रमेणापि न दृश्यते इति को नियन्तेति। तस्मादुपाधितद्विरहावेव व्यभिचाराव्यभिचारनिबन्धनं, तद्वधारणञ्चाशक्यमिति।

त्यर्थः। अनन्यगतिकतयोपाधिविरहएव तदुपायः, स च दुरवधारणइत्याह। तस्मादिति।

ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शने एव व्याप्तिग्राहके, न च तयोरव्याप्तिसाधारण्यं, उपाध्यभावज्ञानस्याप्यव्याप्तसाधारणत्वात्। न च स्वरूपसन्नेव (१)स तद्ग्राहकः, व्याप्तिभ्रमानुपपत्तेः। नापि वस्तुगत्या यत्रोपाध्यभावस्तत्र तज्ज्ञानाद्व्याप्तिप्रमाऽन्यत्र तु तद्भ्रमइति वाच्यम्। यत्र वस्तुसती व्याप्तिस्तत्र सहचारदर्शनादेरपि तत्त्वापत्तेः।

अत्राऽऽहुः। व्यभिचारादर्शनस्य* व्याप्तिनिश्चायकत्वे तस्मिन् सति व्याप्तिसन्देहानुपपत्तिः। अनौपाधिकत्वनिश्चये तु न सन्देहइति तदेव व्याप्तिग्राहकम्। (२)किञ्च, यथा व्यभिचारादर्शनाद-

---

* सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनस्य,—इति सेा०।

---

(१) स उपाध्यभावः।

(२) नन्वनौपाधिकत्वं व्याप्तिव्याप्यमिति व्याप्यत्वेन तदनिश्चयदशायां तत्सन्देहः स्यादेव, न चानौपाधिकत्वव्याप्तिमतेनेदं, तस्य व्याप्तिग्राहकत्वेनाभ्युपगमादित्यरुचेराह किञ्चेति।

ननु यः सर्व्वैः प्रमाणैः सर्व्वदा अस्मदादिभिर्यद्वत्तया नोपलभ्यते नासौ तद्वान्, यथा वकः श्यामिकया, नोपलभ्यते च वह्नौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न। अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात्। सर्व्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टैर्व्यभिचारतः, सर्व्वदेत्यसिद्धेः। तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये। तच्च, तादात्म्यं विपक्षे बाधकाङ्गवति*। तदुत्पत्तिश्च पौर्व्वापर्य्येण

व्यभिचारनिश्चयः, एवमव्यभिचार(१) दर्शनाद्व्यभिचारनिश्चयोऽपि स्यादविशेषात्। न च भावानुपलब्धिरभावनिश्चायिका न त्वभावानुपलब्धिर्भावनिश्चायिकेति वाच्यम्। अव्यभिचारस्यापि भावत्वात्। साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वात्। चित्यादि द्विकर्त्तृकं कार्यत्वात् पटवदित्यादेरपि गमकत्वापाताद्वा।

तदपेक्षायामिति। (२)उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः। असिद्धेरिति। सर्वदा उपाधिमत्तयाऽनुपलम्भस्येत्यर्थः। बौद्धोक्तं तद्ग्राहकमाह। तादात्म्येति। विपक्षबाधकञ्च क्षणभङ्गप्रस्तावे

---

* विपक्षबाधकाङ्गवति,—इति का०।

---

(१) अव्यभिचारेति व्याप्तिनिश्चयइत्यर्थः। अतएवाग्रे तथैव वक्ष्यति।

(२) उपाध्यभावेति उपाध्यभावनिश्चयापेक्षायामित्यर्थः।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्। न ह्येवं सति शङ्कापिशाच्यवकाशमासादयति। आशङ्क्यमानकारणभावस्यापि पिशाचादेरेतल्लक्षणाविरोधेनैव तत्त्वनिर्व्वाहादिति*। न। एवमप्युभयगामिनोऽव्यभिचारनिबन्धनस्यैकस्याविवेचनात्†, प्रत्येकं चाव्यापकत्वात्। कुतश्च कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानञ्च न व्यभिचरत इति। अत्रोच्यते,—

व्याख्यातम्। प्रत्यक्षानुपलम्भावन्वयव्यतिरेकौ। अपि चाग्नीन्धनादिसमवधानेऽप्यन्यस्य पिशाचादेः सन्निधिराशङ्क्यमानो नाग्नीन्धनादिव्यभिचारिणोऽन्यत्र धूमस्यादर्शनादिति (१)नियतस्य वाच्यः, स च नेत्याह। आशङ्क्यमानेति। अग्निं विना पिशाचादेव धूमः स्यादिति पिशाचस्य कारणत्वशङ्काऽन्वयव्यतिरेकावादाय वाच्या। तौ चाग्नेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेति नान्यकारणशङ्केत्यर्थः। दूषयति। नैवमपीति। तयोर्न मिलितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वमसिद्धेरिति‡ प्रत्येकं तत्त्वे व्याप्तिग्राहकतावच्छेदकानुगतरूपाभाव इत्यर्थः। ननु ज्ञापकस्याननुगमो न

---

* तन्निर्व्वाहादिति,—इति आ०।

† निबन्धनस्याविवेचनात्,—इति आ०।

‡ तयोर्मिलितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वमसिद्धमिति,—इति का०।

---

(१) नियतस्य अग्नीन्धनादिनियतस्य तस्य तादात्म्यादेरित्यर्थः।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः॥७॥

कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत, तदाकलनञ्च नानुमानमवधीर्य्य कस्यचित्। मुहूर्त्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्तूयनसंवत्सरादयोहि भाविनोभवन्मूहूर्त्ताद्यनुमेयाएव, अनवगतेषु

दोष एकस्याप्यनेकज्ञाप्यत्वादित्यत आह। कुतस्येति। विपक्षबाधकतर्कस्यापि व्याप्यपेक्षया तत्रापि तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था, तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहे व्यभिचारात् तर्कोऽपि न तद्धेतुः स्यादित्यर्थः।

शङ्का चेदिति। कालान्तरदेशान्तरयोर्व्यभिचारोपाध्यन्यतराशङ्का यदि, तदाऽनुमानमस्त्येव, तां विना तयोरप्रतीतेः। यदि च तयोरप्रतीतौ न शङ्का, सुतरामनुमानं, शङ्कानिरासकस्याप्यनपेक्षणादित्यर्थः। वादकथामाश्रित्य शङ्कानिवर्त्तकमाह। व्याघातेति। शङ्काया अवधिस्तर्कः, तन्निवर्त्तकत्वात्। ननु तर्कोऽपि व्याप्तिमूलकतया* तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह। व्याघातावधिरिति। तर्कमूलव्याप्तौ स्वक्रियाव्याघातेन व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति न तत्र तर्कापेक्षेत्यर्थः।

पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे। कालान्तरेत्यादि तथाचेत्यन्तेन। ननु

---

* तर्कोऽपि व्याप्तिग्रहमूलकतया,—इति का०। तर्कोऽपि व्याप्तिमूलकतया,—इति ङ०।

स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात्। अनाकलने वा, कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्येत*। तथाच, सुतरामनुमानस्वीकारः। एवञ्च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम्।

स्वीकृतमनुमानं, सुहृद्भावेन पृच्छामः, कथमा-

साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं साधने वर्त्तते न वेति शङ्का देशकालावनन्तर्भाव्यैवेति नानुमानावश्यकत्वम्। मैवम्। साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं तदनधिकरणाधिकरणत्वं, तच्च† प्रसिद्धधूमाधिकरणे वह्निनिश्चयादेव न शङ्का। तदन्यच्चानुमानगम्यमेव।

तथापि सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षेणापि कालादेरुपस्थितेर्नानुमानादेव तदुपस्थितिः। सा च प्रत्यासत्तिरनुमानप्रामाण्यवादिनाऽपि स्वीकार्या। अन्यथा, यस्य व्याप्तिग्रहः स न पक्षधर्मः तादृशस्य न व्याप्तिग्रहगोचर इत्यनुमानविलयापत्तिः। मैवम्। इदमसाधकमनुपलभ्यमानव्यभिचारशङ्कायत्त्वादित्यनुमानमपि शङ्काऽऽस्कन्दतीति जात्युत्तरत्वात्। व्याप्तिग्रहाभावव्यभिचारशङ्कयोस्त्वयाऽपि व्याप्तिस्वीकारात्। व्यभिचारशङ्कायामव्यभिचारकोटेरावश्यकत्वाच्च। (१)अपि चानुमानाप्रामाण्यं नानुमानगम्यं, तदनङ्गीकारात्। नापि प्रत्यक्षगम्यं, तथा-

---

* व्यभिचारशङ्केति,—इति आ०।

† तदधिकरणाधिकरणत्वं, तच्च,—इति का०। तदनधिकरणानधिकरणत्वं, तच्च,—इति सो०।

---

(१) ननु व्याप्तिस्वीकारेऽपि नानुमानप्रामाण्यस्वीकारस्तयोर्भेदादित्यतआह अपि चेति।

शङ्का निवर्त्तनीया,—इति चेन्न, यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः। तेन हि वर्त्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते, विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्य्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम्।

ऽनुव्यवसायाभावात्। एतेनोत्कटकोटिकसंशयरूपाऽनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्यपास्तम्*। (१)धूमादग्निं निश्चिनोमीत्यनुव्यवसायेन तन्निश्चयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्। अन्यथा, प्रत्यक्षस्यापि निश्चयत्वे कः समाश्वासः?

यावदाशङ्कमिति। तर्कसहकृतभूयोदर्शनज-(२)संस्कारसचिवप्रमाणेन व्याप्तिर्गृह्यते इत्यर्थः। तर्कव्यापारमाह। तेन हीति। इच्छा विच्छिद्यते इति। संशयजनितसाध्याभाववति जिज्ञासा† निवर्त्यते इत्यर्थः। तज्जनकसंशयसहितेति शेषः। (३)अन्यथा, जिज्ञासाविच्छेदेऽपि संशय-

---

* करणमित्यपास्तम्,—इति सो०।

† संशयजनितसाध्याभावजिज्ञासा,—इति हृ०। संशयजनितजिज्ञासा,—इति सो०।

---

(१) धूमादिति निश्चयत्वं जातिरिति मतेनेदम्। उपनीतभानाभिप्रायेण वा। अन्यथा अनुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेरित्याहुः।

(२) आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेराह संस्कारेति।

(३) अन्यथेति प्रतिबन्धकतावच्छेदके ज्ञानत्वस्यैव न प्रवेशो गौरवात्, कृतोनिश्चयत्वस्येति भावः। ननु संशयो न जिज्ञासाहेतुः, तस्या इच्छात्वेन

ज्ञानेऽसाधनताज्ञानसाध्यत्वात्। साध्यार्थिनश्च साध्याभावज्ञानं नेऽसाधनमिति न तत्र जिज्ञासा। तथाच कथं तन्निवर्त्तकता तर्कस्येति चेत्। न, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्प्रतिपक्षस्येव संशयस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात्। ननु विरोधिविषयत्वाभावात्तर्कः कथं संशयजिज्ञासयोर्निवर्त्तक इति चेत्। न, वैषयिकविरोधाभावेऽपि स्वरूपेणैव दाहादौ मण्यादिवत् फलबलेन तस्य विरोधित्वात्। इच्छाया-मनिष्टप्रतिसन्धानत्वेनापि विरोधित्वाच्च। मधुविषसंपृक्तान्नबुभुक्षादौ तथा दर्शनात्। नन्वेवमपि यदि निर्व्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादिति विषयपरिशोधकस्य तर्कस्य कथमनुमितावुपयोगः, परामर्शादेव विशेषदर्शनत्वेन प्रङ्गानिवृत्तेरिति चेत्। विशेषदर्शने खरसवाहिप्रङ्गाऽनुदयेऽपि अन्याहितप्रङ्गोदयेन बाधकप्रमाणावतारप्रङ्गानिबन्धनसाध्याभावप्रङ्गानिवर्त्तकत्वेन तदुपयोगादिति विपश्चितमनुमानप्रकाशे। केचित्तु प्राथमिकलिङ्गदर्शनस्य तदविरोधित्वेन धूमवानयं वह्निमान्न वेति संशयः, ततो जिज्ञासा, ततश्च साध्याभावज्ञानोपायानुसन्धानपरस्य तामपि वह्निव्याप्यं पक्षधर्म्मधूमे न परामृशति, व्यग्रत्वादिति प्रसिद्धायां परामर्शसामग्र्यां तत्तर्कावतारे तेनापहृतायां जिज्ञासायां तदुपायानुसरणपरत्वरूपविषयान्तरसञ्चाराभावे परामर्शोत्पादः। अत एवायं न्यायविषयपरिशोधक इति गीयते। न्यायस्य परामर्शस्य विषयोलिङ्गं, तस्य परिशुद्धिः परामर्शप्रतिबन्धकसाध्याभावजिज्ञासा-तदुपायानुसरणपरत्वयोरुपगमः। तदाह प्रमेयतत्त्वबोधे वर्द्धमानः। "एवञ्च विरोधिनानाविषयस्य जिज्ञासा तदुपायानुसरणञ्च वास्तवकोटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्थी"—इति। न चैवं तर्कस्य न्यायोत्तराङ्गत्वप्रतिपादनविरोधः, परामर्शव्यापारस्तर्क इति मतेन तदुत्थानात्। तदाह तत्रैव वर्द्धमानः। "तर्को न्यायस्य पूर्व्वाङ्गं न्यायविषयपरिशोधकत्वात्, व्याप्तिग्राहकत्वाच्च" इत्याद्यः।

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते, ततोऽनवस्थया भवितव्यम्। न, शङ्काया व्याघातावधित्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते, यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघाता-

---

त्वे व्याप्त्यग्रहात्। न च साध्याभावविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तन्निवर्त्तनमफलं,लाघवात्साध्याभावविषयत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्।

नन्वन्यत्रैव तर्कमूलव्याप्तावपि शङ्काऽनुवृत्तौ मूलशैथिल्यात्तन्निवर्त्तनं तर्कादेवेत्यनवस्थेत्याह। नन्विति। न चानादिसिद्धव्याप्तिकाएव केचित्तर्का इति वाच्यम्। तत्रापि प्रमाणानुयोगेऽनुमानएव पर्यवसानेऽनवस्थापत्तेरिति भावः। तर्कमूलव्याप्तिग्रहो न तर्कान्तरात् किन्त्वन्यथैवेत्याह। शङ्काया इति। तदेव स्पष्टयति। तदेव हीति। (१)धूमो यदि वह्निसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे तत्समवहितसामग्र्यजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र तर्के प्रवृत्ते किमवह्नेरेव धूमः स्यादिति शङ्का, क्वचिदह्निं विनाऽपि स्यादिति वा, आकारणतएवोत्पद्यत इति वा? सर्व्वत्र स्वक्रियाव्याघातः। यदि ह्यन्वयव्यतिरेकावधृतकारणभावं कारणं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा नियमेन धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थमन्नस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्योपादानं

---

(१) यत्तर्कमूलव्याप्तौ व्याघातः शङ्काप्रतिबन्धकत्वमुदाहरति धूमो यदीति। सत्यन्तं घटादौ व्यभिचारवारणाय। पक्षविशेषणमप्येतद्बोध्यम्। तेनैतद्विशेषणस्यैव व्यतिरेकमादाय नास्य विपर्य्ययपर्य्यवसानम्। तद्ग्रहस्य योग्यानां व्यभिचारदर्शनात्, अयोग्यानामनुपस्थितकल्पनागौरवात्।

न कुर्यात्। तैर्विनाऽपि तेषां सम्भवात्। तस्मात् (१)तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम्। न ह्यस्ति सम्भवोधूमाद्यर्थं वह्न्यादिकमुपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेत्यर्थः। अतश्च,—

"व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति न चेच्छङ्काततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः"—इति

खण्डनमपास्तम्। व्याघातस्य शङ्काऽनाश्रितत्वात्। स्वक्रियाया-एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्। एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियमो नियमश्च व्याप्तिरिति तच्चाप्यनवस्थेत्यपि निरस्तम्।

नन्वेवं तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहाद्व्यभिचारेण तर्कोऽपि न व्याप्तिग्राहकः। अचास्मत्पितृचरणाः। तर्को न व्याप्तिग्राहकः (२)किन्तु

(१) तदुपादानमिति तदुपादानहेतुभूतधूमवह्न्यादिकार्य्यकारणभावज्ञानमेवेत्यर्थः। शङ्काया विरोधिनिश्चयप्रतिबध्यत्वादिति ध्येयम्। यद्यपेवमन्योन्याश्रयः, शङ्कानिवृत्तावेव तर्कस्य कार्य्यकारणभावनिवर्त्तकत्वं निश्चिते च कार्य्यकारणभावे ततः शङ्कानिवृत्तिरिति। तथापि न सर्व्वत्रानेनैव तर्केण वह्निधूमकार्य्यकारणभावग्रहः। स्वतः सिद्धशङ्काविरहेऽन्वयादिज्ञानवतस्तद्ग्रहे बाधकाभावात्। तस्मात् सर्व्वत्र शङ्का स्यादेवेति यस्यार्व्वाकादिरनुमानविरोधी मन्यते, तं प्रत्युच्यते। तथा सत्येतादृशतर्कोऽपि वादृशशङ्कायां भवतो धूमार्थंवह्न्यादानं व्याहन्येत। तदिदमाह, न ह्यस्ति सम्भवो धूमाद्यर्थं वह्न्यादिकमुपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेति दिक्।

(२) किन्विति न चैवमव्यभिचारज्ञानाभावसहकृतताद्व्यभिचारनिश्चयप्रसङ्ग इति पूर्व्वोक्तदोषानवाय इति वाच्यम्। सहचारदर्शनस्य व्यभिचारनिश्चयानङ्गत्वात्, मानाभावात्, विरुद्धे व्यभिचारनिश्चयस्य तेन विनाऽपि भावाच्च। प्रेमन्त्वनुमानप्रकाशे।

दयोर्दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा। न हि हेतु-फलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि* शक्यते। तथा सति, शङ्कैव न स्यात्, सर्व्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादि वत्।

व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनम्। ज्ञानञ्च निश्चयः शङ्का च। शङ्का, क्वचिदुपाधिसन्देहात्, क्वचिद्विशेषादर्शनसचिवसाधारणधर्मदर्शनात्। तदभावश्च, क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, क्वचित्स्वतः सिद्धएवेति नानुगमः। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततो व्याप्तिनिश्चयः स्यात्। न। तयोः स्वरूपसतोरेव व्याप्तिग्राहकत्वात्। सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा, विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां तादृशपुरुषज्ञानवत्। द्वयञ्च प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सामग्री। तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहादिति। (१)शङ्काऽपि हेतुमती न वा? आद्ये हेतुं विना न स्यादेव, द्वितीये (२)देशादिनियमहेतोरभावात् सर्व्वासत्यत्वप्रसङ्ग इत्याह। तथा सतीति। नन्वतीन्द्रियोपाध्यभावनिश्चयोऽशक्यः, योग्योपाधेर्योग्यानुपलब्धेरभावनि-

---

* शङ्कितुं,—इति क्री० आ०।

---

(१) अहेतुकैवोत्पत्तिरित्यभ्युपगमे हेतुफलभावाभावेऽपि शङ्का स्यादेवेत्यतो व्याचष्टे शङ्काऽपीति।

(२) देशादीति अत्रैव शङ्का नान्यत्रेति नियमहेतोरभावात् शङ्कायामपि शङ्का, एवं सर्व्वं मिथ्या भविष्यतीत्यपि शङ्का स्यादिति सर्व्वासत्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः।

तथाप्यतीन्द्रियोपाधिनिषेधे* किं प्रमाणमित्युच्यतामिति चेत्। न वै कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धोऽस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम्। केवलं साहचर्य्ये निबन्धनान्तरमाचं शङ्क्यते। ततः शङ्कैव फलतः

स्यैऽप्ययोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातादित्याह। तथापीति। उपाधिर्निश्चितः शङ्कितो वा? आद्ये, न वै कश्चिदिति। शङ्काऽपि, भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरित्यात्मिका, (१)सकललोकयात्राविलोपकतया नाद्रियतएवेति। साध्यव्यापकतया निश्चितमिदं साधनाव्यापकं स्यादिति शङ्का स्यात्तत्राह। केवलमिति। साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकान्तरमित्यर्थः।

अथ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकं,तत्र का व्याप्तिः, यत्र तर्कोपयोगः। न तावत्स्वाभाविकत्वं, स्वभावजन्यत्वस्याव्याप्तेः, स्वभावाश्रितत्वस्य चातिव्याप्तेः। नापि (२)विशिष्टवैशिष्ट्यं, रासभा-

---

* निषेधः किंप्रमाणक इत्युच्यतामिति चेत्,—इति क्री० का०।

---

(१) सकलेति शङ्कापिशाचीसत्त्वेनातिप्रसङ्गान्न सा प्रतिबन्धिकेत्यर्थः। यद्यपि संशयसहितजिज्ञासायाश्च शङ्कानिवर्त्तत्वेनोक्तत्वात् तथैव युक्तत्वाच्च ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति मूलमयुक्तं, तथापि मतान्तरेणेदमित्येके। अनुमानप्रवृत्ताविति न सप्तमी किन्तु निमित्तसप्तमी, न च कर्म्मयोगाभावान्न तथेति वाच्यं, शङ्कास्वरूपस्य कर्म्मकर्तृत्वादित्यन्ये।

(२) विशिष्टेति साधनविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यमित्यर्थः।

स्वरूपतश्च निवर्त्तनीया। तच्च फलमस्याविपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहृत्य निवर्त्तते*, ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति सर्व्वं सुस्थम्। न चैतदनागमं, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादयतः सूचकारस्याभिमतत्वात्। अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यात्।

दिविशिष्टेऽपि वह्निवैशिष्ट्यात्। नापि निमित्तनैमित्तिकत्वं, रूपरसयोरभावात्। निमित्तत्वस्य नियमघटितत्वाच्च। नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धः, एकव्यक्तिकाव्याप्तेः। नानाव्यक्तिकेऽपि धूमादौ सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वह्नावसम्भवात्। अतएव, न कृत्स्नेन साध्येन सम्बन्धः। नापि यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवह्नेराश्रितत्वाभावात्। नाप्यविनाभावः, केवलान्वयिनि अव्याप्तेः। नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम्। यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वम्। तच्चाप्रसिद्धम्। साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः। नाप्यव्यभिचारित्वम्। तद्धि न साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं, साध्यवदन्योन्याभाववदवृत्तित्वं वा। केवलान्वयिन्यव्याप्तेः। नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं, साध्यसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं वा। तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकर-

---

* सा तर्कादाहृत्य निवर्त्तनीया,—इति का०।

णत्वम्। तच्च केवलान्वयिन्यसम्भवि। यत्किञ्चित्साध्याधिकरणाधिकरणे धूमादौ चासिद्धम्। नापि व्यापकसामानाधिकरण्यं,[१] व्याप्तिनिरूप्यत्वात्। [२]नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम्। पर्व्वतीयाग्नेर्महानसधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्। न च धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वह्निसामान्यमिति वाच्यम्। न हि विशेषाभावादन्यः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः। विशेषाभावसमूहादेव तद्व्यवहारोपपत्तेस्तत्र मानाभावात्। अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्द्रव्यत्वाद्यव्याप्यतापत्तेश्च। न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणं, संयोगे साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात्। न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरन्योऽभावः, अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्। एतेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावेतरत्वेनापि विशेषणं परास्तम्। वह्नेर्धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्।

अथ साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं, न च द्रव्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि संयोगवत्, द्रव्यं न संयोगवदित्यप्रतीतेरिति चेत्। न। मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितानुभवाद्वच्छेदभेदेन संयोगवदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। न चैवं भेदाभेदापातः, ईदृशस्थावच्छेदकं भेदमादाय तदुपगमात्*। वह्नि-

* तदभ्युपगमात्,—इति का०।

(१) व्यापकत्वं व्याप्तिघटितं तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम्? आद्ये दोषमाह व्याप्तिनिरूप्यत्वादिति।

(२) अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति नापीति।

मत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च। न च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः, प्रमाणाभावादित्युक्तम्। किञ्च, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्यवत् यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो न व्याप्यव्यापकभावः, तस्यानिरूपणात्। नान्योऽतिव्याप्तेः। साध्यञ्च यदि सिद्धिकर्म विवक्षितं, तदा पर्वतवह्निधूमयोरेव व्याप्तिः। व्यापकञ्चेत्तदाऽन्योन्याश्रयः। नापि साधनसमानाधिकरणावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम्। साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः। नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः। तथाहि। उपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको वाच्यः*। तच्च यद्यपि व्यापकत्वं न व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयत्वात्, किन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं, गोत्वाश्वत्वयोरतिव्याप्तेः। अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेश्च। किन्त्वभावविरहात्मत्वम्। तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो-धूमादावसिद्धेः। प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मस्य सिद्धासिद्धिभ्यां निषेद्धुमशक्यत्वात्। यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं, यावत्साधनाव्यापके घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यते इति चेत्। न। व्यधिकरणत्वात्। यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वमनौपाधिकत्वमिति चेत्। न। आत्माश्रयात्। एतेन, यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यस्य, यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य, तत्त्वमनौपाधिकत्वमित्यपास्तम्।

अथ यावत्साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मप्रति-

* उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः,—इति का०।

योगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम्। न ह्येवं सोपाधिः, साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन उपाधेरार्द्रेन्धनवत्त्वादेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्। आर्द्रेन्धनविरहिणि धूमस्यावृत्तेरिति चेत्। न। सोपाधौ गतत्वात्। तथाहि। वह्निः साधनं, तत्समानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावस्तन्नायःपिण्डे, तत्प्रतियोगि चत्वरवर्त्यार्द्रेन्धनं, तत्प्रतियोगिको योऽत्यन्ताभावो महानसे, तत्समानाधिकरणः साध्यो धूमस्तेन सामानाधिकरण्यं वह्नेः साधनस्य। तथाप्यार्द्रेन्धनसामान्याभाववति धूमो न वर्त्तते इति चेत्। न। सामान्यावच्छिन्नाभावस्यासाधकत्वात्। नापि यावत्साधनव्यभिचारितव्यभिचारि यत्साध्यन्तेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। अनेकव्यक्तिकोपाधिमति प्रसङ्गतादवस्थ्यात्।

अथ केवलान्वयिनि केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः, साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिणि। एतयोरनुमितिविशेषे प्रयोजकत्वम्। अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका। न च तन्मात्रादनुमित्यापत्तिः, विशेषसामग्रीसहितायाएव सामान्यसामग्याजनकत्वनियमादिति चेत्। न। धूमे साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याभावात्। वह्निमत्पर्व्वतादन्यत्र महानसे धूमस्य वृत्तेः। सकलसाध्यवदन्यवृत्तित्वं न धूमे इति चेत्। न। वह्निमतां प्रत्येकं सकलसाध्यवदन्यत्वात्।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिणोऽपि सम्बन्धस्य केनचित्सह व्याप्तित्वात्। वह्निधूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव वक्तव्येति चेत्। न। अनुमितिकारणलिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे

सम्बन्धमात्राभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। तज्ज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं (१)सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्।

अत्रोच्यते। यत्सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यस्य, तस्य सा व्याप्तिः। तथाहि। धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं, धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्। वह्नेस्तु धूमसम्बन्धित्वे न वह्नित्वमवच्छेदकं, धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्। न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वादर्शनात्। किन्तु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं, तादृग्ग्रस्य व्याप्यमेव। यद्वा, यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यद्यस्य रूपं, तदेव तस्य व्याप्यत्वम्। वह्निसामानाधिकरण्यं च धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते, सोपाधौ तूपाधिना। यद्वा। प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेन* सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। न च धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः। रासभत्वन्तु तथा, धूमवति रासभो नास्तीति प्रतीतेः। सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्यान्यः, विशेषाभावप्रमायामपि सामान्ये संशयात्। न चैवं संयोगित्वव्याप्यत्वं सत्त्वस्य स्यात्, कर्मणि संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यात्। एतदेवानौपाधिकत्वमित्युच्यते इति संक्षेपः।

---

* प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नेन,—इति ह०।

---

(१) सम्बन्धज्ञानेऽपीत्युपलक्षणम्। एवमप्यर्थान्तरतादवस्थ्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। व्याप्तिलक्षणान्यनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यानि।

तदयं संक्षेपः। यचानुकूलतर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः। स च द्विविधः, शङ्कितोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च। यचेदमुच्यते,—

भूयोदर्शनाविशिष्टे कोऽयमप्रयोजको नामेत्यत्रोत्तरमाह। तदयमिति। अनुकूलत्वञ्च तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वं, व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तनद्वारेत्युक्तम्। सोऽयमप्रयोजकः शङ्कितोपाधिः, साधनाव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वेनोभयथा वा सन्दिग्धः। यथा, मैत्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये प्राक्पाकजत्वम्। (१)यथा, तुल्ययोगक्षेमत्वेनोपाधेः साध्यव्यापकतया सन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादि*। यथा, मैत्रातनयत्वे प्राक्पाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देह इति क्रमेणोदाहरणम्। न चोपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति वाच्यम्। व्यभिचारशङ्काऽऽधायकत्वेन (२)सन्दिग्धानैकान्तिकस्यैव दूषकत्वात्। अत्रैव वृद्धसम्मतिमाह। यचेति। (३)विपक्ष-

---

* यथा तुल्ययोगक्षेमत्वेन सन्दिग्धस्योपाधेरीश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादेः,—इति का०। यथा तुल्ययोगक्षेमत्वेनोपाधेर्व्यापकतया सन्दिग्धस्येश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादेः,—इति ह०।

---

(१) यथा तुल्येति यद्यप्यस्योपाधित्वाभावान्न सन्दिग्धोपाधित्वं, अन्यथेश्वरानुमानस्य सोपाधित्वापत्तेः, तथापि विशेषादर्शनदशायां कदाचित् तत्सन्देहेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकइति तदपि तथात्वेनोदाहृतम्। वस्तुतः प्राक्पाकजत्वादिकमेव साध्यव्यापकत्वमात्रसन्देहदशायां तथेति बोध्यम्।

(२) सन्दिग्धेति दूषकत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयम्।

(३) विपक्षस्येति विपक्षगामित्वमित्यर्थः।

"यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्"।
तच्चोपाधिस्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः।

स्याव्यतिरेकित्वं यावच्छङ्क्यते, तावन्न हेतुर्गमक इत्यर्थः। उपाधिसन्देहस्य च (१)ज्ञायमानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावान्न* हेत्वाभासान्तरत्वं, स्वरूपसति सन्देहे कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्तेरिति भावः। साधनाव्यापकत्वदिति। (२)साधनत्वाभिमताव्यापकत्वे† साध्यत्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः। (३)व्यापकत्वञ्च तदनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति न व्यापकादिज्ञानेऽन्योन्याश्रयः।

ननु साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेर्व्याप्तिः।

---

* प्रतिबन्धकत्वान्न,—इति सो० प्रा०।

† साधनाभिमताव्यापकत्वे,—इति का० हु०।

---

(१) ज्ञायमानत्वेनेत्यादितः। परमुखनिरीक्षकतयेति बोध्यम्। अन्यथोपाधेस्तथात्वं स्यादेवेति।

(२) साधनत्वसाध्यत्वे व्याप्यत्वव्यापकत्वे, न च सोपाधौ वस्तुतस्तथात्वमत आह अभिमतेति।

(३) ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वम्। तथाच व्याप्तौ गृहीतायामुपाधिप्रत्ययस्तत्प्रत्यये च तदभावरूपानौपाधिकत्वप्रत्ययाधीनव्याप्तिप्रत्यय इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह व्यापकत्वञ्चेति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमप्यत्यन्ताभावविशेषणम्। तेन संयोगस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वम्।

न च तयोरनुपाधित्वं, दूषकताबीजसाम्यात्। (१)बाधानुद्धीतपक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च। (२)अथ प्रयोजकोधर्मउपाधिः। तत्त्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः। तस्मिन् सत्यपभवतस्तेन विनाऽपि भवतश्च तदप्रयोज्यत्वात्। पक्षेतरत्वन्तु (३)न तथेति चेत्। न। (४)दूषणौपयिक*प्रयोजकत्वस्य साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वस्य तत्राप्यनपायात्। साध्यव्यापत्वस्य चादूषकत्वात्। (५)व्यर्थविशेषणत्वादनुपाधिरिति चेत्। न। तद्धि, न निःप्रयोजनकत्वं, (६)साधनव्याप्तिपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात्।

---

* दूषकतौपयिक,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) पक्षेतरस्योपाधित्वं मन्यमानोऽपि नैयायिकसिद्धान्तानुसारेण तल्लक्षणेऽतिव्याप्तिं ददाति बाधानुद्धीतेति। त्वन्मते इति शेषः। एतदपि पक्षान्तर्भावेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण बोद्धव्यम्। एतच्चाग्रे स्फुटम्।

(२) ननु साध्यप्रयोजकत्वे सतीति लक्षणविशेषणं तच्च न पक्षेतरत्वे इति नातिव्याप्तिरित्याह अथेति।

(३) न तथा, न प्रयोजकत्वघटितलक्षणवदित्यर्थः। एतेनोक्तशङ्कायामव्याप्तिपोषकतयाऽसङ्गतिरित्यपास्तम्।

(४) दूषकेति तथाच प्रयोजकत्वगर्भस्यापि तस्य तत्र सत्त्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः।

(५) ननु व्यर्थविशेषणरहितत्वं तद्विशेषणमिति नातिव्याप्तिरित्याह व्यर्थेति। अनुपाधिः उपाधिलक्षणानाक्रान्त इत्यर्थः।

(६) साधनेति इतरत्वस्य केवलान्वयितया साधनव्यापकत्वमिति पर्व्वतादिपदं विशेषणम्। ततश्च पक्षस्यैव साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः। तथाच पुनरतिव्याप्तिवदवस्थामेवेति भावः।

(१)नापि व्यभिचारावारकत्वं, पक्षे (२)स्वसिद्धस्य* व्यभिचारस्य वारणात्। (३)तादृग्रस्याप्यस्मदादिपदादेरुपादानात्। नापि पर्व्वतेतरान्यत्वादेरित्यत्र व्यतिरेके इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धेरसिद्धिवारणार्थं पर्व्वतपदं विशेषणमित्येव व्यर्थत्वम्। इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्यग्रहात्। येन विशेषणेन विना व्याप्यग्रहस्तस्यैव सार्थकत्वात्। व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तन्त्रत्वात्। अतएव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव यज्ञकत्वादित्यत्र असिद्धिवारकविशेषणस्य सार्थकत्वम्। अन्यथा बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः। (४)पक्षे साध्यसन्देहे साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्न तदुपाधिः, यच्च तु पक्षे साध्याभावप्रमा, तत्र

---

* पक्षे असिद्धस्य,—इति सो० प्रा०।

---

(१) ननु साधने साध्यव्यभिचारावारकतयैव व्यर्थत्वं ब्रूमः, तत्र तद्वारकस्यैवोपाधित्वात्। यथा वह्नौ धूमव्यभिचारवारकमार्द्रेन्धनवत्त्वमुपाधिः। पक्षेतरत्वञ्च न धूमे वह्नित्यभिचारवारकं, तत्र तस्यैवाप्रसिद्धेरित्यत आह नापीति।

(२) स्वसिद्धस्य पक्षेतरोपाधिवादिसिद्धस्य। तन्मते धूममात्रस्य पर्व्वतस्य एव वह्नित्यभिचारित्वात्तद्वारकं धूमे पर्व्वतेतरत्वं विशेषणम्। पर्व्वतेतरधूमवत्त्वस्य वह्न्यव्यभिचारित्वात्। तथाच सर्व्वथा व्यर्थविशेषणरहितत्वस्य तत्र सत्त्वादुक्तातिव्याप्तिः सुदृढ़ैवेति भावः। यद्यपि वास्तवव्यभिचारवारकत्वविवक्षायां नातिव्याप्तिः, तथापि एतादृग्रस्याप्युपाधित्वेन सर्व्वसिद्धत्वात्तत्राव्याप्तिर्बोध्या।

(३) तादृग्रस्यापीति स्वसिद्धव्यभिचारवारकस्यापीत्यर्थः।

(४) पक्षापक्षसाधारणसाध्यव्यापकत्वमेव विवक्षितमिति नोक्तातिव्याप्तिरित्याह पक्षे इति।

बाधोन्नीतत्वेनोपाधिरेवेति चेत्। न, पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्व-ग्रहादेवोपाधेर्दूषकत्वात्। अन्यथा, पक्षे साध्यसन्देहादुपाधिमात्रोच्छेदापत्तेः। विपक्षव्यावर्त्तक* विशेषणशून्येति विशेषणान्न तदुपाधिः। बाधोन्नीतपक्षेतरत्वं चोपाधिः, तच्च पक्षाभिमतस्य विपक्षत्वादिति चेत्। न, वस्तुनोविपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वाभावात्। सर्व्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्। तत्रोपात्तत्वेन विशेषणे च व्याघातः। न हि तत्रोपात्तत्वेन शून्यं चेति सम्भवति।

(१)तथापि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य पक्षेतरत्वे† सत्त्वात् (२)तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिरावश्यकीति हेतोर्व्यभिचारात्तच्च चावश्यमुपाधिसत्त्वादन्यस्योपाधेरभावात् पक्षेतरत्वमेवोपाधिः स्यात्। किञ्च, व्यभिचारावारकत्वं न व्याप्तिविरोधि नापि तज्ज्ञानविरोधि, नीलधूमे तदुभयसत्त्वात्।

अथोपाधेः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम्। तथाहि, नास्य व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं, वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्यभिचारि तद्ग्रापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदित्यार्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूम-

---

* विपक्षव्यावर्त्तक,—इति का०।

† पक्षेतरे,—इति सो० प्रा०।

---

(१) परमतेनैव परस्यातिव्याप्तिं दत्त्वा अनुमानदेवी चार्व्वाकस्तस्योपाधित्वमेवोपपादयति तथापीति।

(२) तद्व्यावृत्त्येति अत्र पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवेति तद्व्यावृत्तावपि पक्षनिष्ठसाध्याव्यावृत्तेः कथं व्यभिचार इति चिन्त्यम्।

वत्त्वव्यापकत्वासिद्धेः। धूमवत्त्वव्यापक* वह्निमत्त्वाव्यापकत्वात्। व्यापकत्वे वा साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वापत्तेः। न च धूमव्याप्यत्वं वह्निमत्त्वस्यासिद्धम्। तद्धि न व्यभिचारात्, स्फुटे व्यभिचारे उपाधुपन्यासस्यानर्हत्वात्। तस्य तदर्थत्वात्। नाप्युपाधिनिश्चयात्, उपाधित्वासिद्धेः†।

अथ यथा सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां वह्निमत्त्वं व्याप्यं धूमवत्त्वस्य व्यापकं, तथा आर्द्रेन्धनवत्त्वमपि व्यापकं धूमवत्त्वस्य व्याप्यम्। तथा च व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिवत् व्याप्यसत्त्वात् व्यापकसत्त्वं‡ भावश्यकमित्यविशेषादुभयमप्यसाधकमित्युच्यते। हन्त तर्हि सिद्धमुपाधेः सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम्।

नापि व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वेन। (१)सा हि न तावद्व्याप्तिभङ्गनिश्चयात्, तस्योपाधित्वनिश्चयसाध्यत्वात्। प्रकृते च तदनिश्चयात्। सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां तन्निश्चयइति चेत्। न, तयोर्हेतावपि सत्त्वात्। तच्चोत्पन्नमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिर्दर्शनाद्बाध्यते इति चेत्। न, उपाधावपि तद्भङ्गापत्तेः। तत्राप्युपाधिसद्भावात्। तथा ह्यार्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्वउपाधित्वे तदभावोधूमवत्त्वाभावव्याप्यो वाच्यः।

---

* धूमवत्त्वव्याप्य,—इति सो० ग्रा० का०।

† उपाधेरसिद्धेः,—इति का०।

‡ व्यापकसत्त्वाद्व्याप्यसत्त्व,—इति का०।

---

(१) अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमान्न व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वमिति तदुद्भावकत्वेन तथात्वं वाच्यम्। एवं सत्याह सा हीति।

अन्यथा आर्द्रेन्धनस्यापि धूमवत्त्वव्यापकत्वानुपपत्तेः। न हि यद्भावो यद्भावव्यभिचारी तत्तस्य व्यापकम्। एवं* व्यतिरेके निर्व्वह्निमुपाधिः। इदं हि (१)निर्धूमस्य व्यापकतया अभिमतस्य व्यापकं, निर्धूमस्य वह्निमतोऽदर्शनात्। दर्शने वा व्यभिचारस्य स्फुटतयोपाध्युपन्यासस्यानर्हत्वादित्युक्तम्। आर्द्रेन्धनविरहस्य चाव्यापकं, आर्द्रेन्धनाभाववति पचे तदसत्त्वात्। नापि व्याप्यनिश्चयाद्व्याप्यत्वासिद्धिः। व्याप्यनिश्चयो हि पचे वह्निमत्त्वस्यार्द्रेन्धनविरहस्य च दर्शनात्। एवञ्च, धूमवत्त्वनिर्धूमवत्त्वाप्रसक्तौ वस्तुनो विरुद्धद्वैरूप्याभावादेकत्र व्याप्तिभङ्गो वाच्यः। स च विनिगमकाभावादेकत्र निश्चेतुं न शक्यते† इति वाच्यम्। दूषणं च सत्प्रतिपक्षतैव। (२)तस्मादुपाधेः सत्प्रतिपक्षभावेन दूषकत्वस्थितौ पक्षेतरत्वस्य नोपाधित्वं, तद्व्यतिरेकस्य साधारणतया‡ साध्याभावासाधकत्वादिति।

मैवम्। तथा सति प्रतिपक्षानुमाने सत्प्रतिपक्षान्तरस्योपाधेरनुद्भावनापत्तेः। न च, सत्प्रतिपक्षान्तरमपि तत्रोद्भाव्यम्, उत्तम्भकाप्रतिबद्धस्य मन्त्रस्येवाप्रतिबद्धस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्।

---

* एवञ्च,—इति सो० प्रा० का०।

† इत्युभयत्रापि शक्यते,—इति अधिकः पाठः सो० प्रा०।

‡ असाधारणतया,—इति हृ०। आवश्यकतया,—इति का०।

§ सत्प्रतिपक्षस्येवोपाधे,—इति हृ०।

---

(१) निर्धूमस्येति तथाचापातत उक्तोपाधिना प्रकृतोपाधौ व्याप्तिज्ञानबाधा स्यादेवेति भावः।

(२) उपसंहरन्नेव प्रकृते योजयति तस्मादिति।

सर्वत्र स्थापनायामपि प्रतिबद्धतयाप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् । न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलत्वार्थमुद्भावनम् । बलं ह्यत्रानुमित्यौपयिकं व्याप्तिपक्षधर्मताऽऽत्मकं विवक्षितम् । तच्च तुल्यमेव । न तु भूयस्त्वमपि तथा, एकस्मादनुमित्यनुदयापत्तेः । तदाहुराचार्याः । "बहुवस्त्वित्यन्वाचये चकारः"—इति । सन्दिग्धोपाधेरदूषकत्वापाताच्च । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । (१)केवलव्यतिरेकिणा च सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारणं, (२)तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वात् । किं चैवं, बाधोन्नीतपक्षेतरत्वमपि नोपाधिः स्यात् । व्यतिरेके ऽसाधारणत्वात् । (३)केवलान्वयिन्यसाधारणत्वाभावात् पक्षे-

---

(१) ननु सन्दिग्धोपाधेर्व्यभिचारसंशयाधायकतया पृथगेव दोषत्वमभ्युपगम्यते न तु सत्प्रतिपक्षतयेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह केवलेति । व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण तेनापि सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः ।

(२) तस्यापीति व्यसाधारणस्यापीत्यर्थः । तथाच सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवत्तत्रासाधारणोऽपि न दोष इति भावः ।

(३) ननु बाधेन व्यतिरेके पक्षस्यैव सपक्षत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावान्नासाधारणमित्यरुचेराह केवलान्वयिनीति । केवलान्वयिधर्म्मिसाध्यकानुमाने इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेके साध्याप्रसिद्ध्या सपक्षाभावान्नासाधारणमिति भावः । यद्यप्येवमसाधारणाभावेऽपि साध्याप्रसिद्धैव व्यतिरेके सत्प्रतिपक्षत्वाभावान्न तस्योपाधित्वं स्यात्, तथाप्यसाधारणनिरासमात्राभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः । वस्तुतः, साध्याप्रसिद्धावप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणीव व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्म्मतापरामर्शसम्भवात्तस्य प्रकृतहेतुपक्षधर्म्मताव्याप्तिपरामर्शसम्बलनदशायां सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । यद्यपि विरोधिपरामर्शत्वेन

तरत्वस्योपाधितापत्तिश्च। अपि चैवमन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वात् त्र्यणुकवदित्यत्राश्रावणत्वमुपाधिर्न स्यात्। तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्। न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्। पर्व्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकञ्चैवमप्युपाधिः स्यादेव। तद्व्यतिरेकस्यासाधारणत्वाभावात्। यत्तु, पक्षेतरत्वस्य साध्यकसाम्यात्साध्यव्यापकत्ववत् साध्याभावव्यापकत्वात्तन्निवृत्त्या साध्यसाध्याभावाभ्यां निवर्त्तितव्यं, न चैवमिति तस्य साध्यव्यापकत्वे सन्देहः,—इति। तन्न। (१)तथापि साध्यव्यापकतापक्षमाश्रित्योपाधित्वापत्तेः।

अथ साध्यसमव्याप्यत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति पक्षेतरत्वं नोपाधिः। युक्तञ्चैतत्। यद्धूमोऽन्यत्र भासते तस्यैव जपापुष्पस्येवोपाधित्वात्*। उपाधिवृत्तिं हि साध्यव्याप्यत्वं साधनाभिमते भासते इति तथैवोपाधिपदप्रवृत्तिः। साध्यव्याप्यत्वमात्रञ्च न दूषकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वमपीष्यते। मैवम्। दूषकताबीजस्य विषमव्याप्तेऽपि सत्त्वात्।

---

* जवापुष्पस्योपाधित्वात्,—इति सो० ग्रा०।

तथात्वं प्रकृते च विरोधनिरूपकाप्रसिद्धिः, तथापि विरोधप्रतिसन्धानमेव तत्रयोजकम्। तच्च प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रमसम्भवात् सम्भवत्येवेति मतविशेषेण तथोक्तमिति। यद्वा, आकाशात्यन्ताभावादिकेवलान्वयिपरमेतत्। तत्र तदतोऽप्रसिद्धा सपक्षाभावादिति। केचित्तु पूर्व्वस्वरसादाह अपि चेति।

(१) तथापीति साध्यव्यापकताकोटिमाश्रित्य सन्दिग्धोपाधितापत्तेरित्यर्थः।

दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात्। दूषणान्तरसंकीर्णस्य चानुपाधित्वे समव्याप्तस्यापि तत्त्वापत्तेः।

(१)अथोपाधिः स उच्यते, यद्भावोव्यभिचारविरोधी। न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि। यत्र हि व्यभिचारस्तत्र समव्याप्तमन्ततः साध्यमणुपाधिर्भवत्येव। स्वस्य स्वव्यापकत्वे सति व्याप्यत्वात्। साधनाव्यापकत्वाच्च। विषमव्याप्तिके तु साध्यव्यापकोयोधर्मस्तद्व्याप्यत्वमात्रेण तद्व्याप्यत्वम्। दृष्टं ह्यनित्यत्वस्य व्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यश्च गुणत्वम्। न च गुणत्वानित्यत्वयोर्मिथोव्याप्तिः। समव्याप्तिके च तद्व्यापकव्याप्येन व्याप्तश्च तद्व्यभिचारि चेति व्याहतम्।

मैवम्। तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमात्रं प्रयोजकं, लाघवात्। न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि, (२)व्यभिचारस्थलस्य* त्वयैवोक्तत्वात्। †न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं, तथाचानवस्थेति†। व्यभिचारव्यावर्त्तनार्थमनौपाधित्वलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापकत्वे विशेषणं

---

* व्यभिचारिस्थलस्य,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

† नचैत्यारभ्य एतदन्तं, नास्ति का० पु०।

---

(१) समव्याप्तएवोपाधिरित्युपपादयन्नेवाह अथेति। यदीयं प्रसञ्जितं साधनव्यापकत्वं हेतुसाध्ययोर्व्यभिचाराभावापादकमित्यर्थः। अभावः साधनव्यापकत्वम्।

(२) तत् किं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, तथा चोक्तगुणत्वाव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारीति।

प्रच्छिन्नमेव । (१)यदि च यद्व्यतिरेकेऽनुमितिर्भवत्येव तद्दूषणं, तदा (२)विरुद्धत्वादेरप्यदूषणत्वमिति यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव दूषणमिति विषमव्याप्तोऽप्युपाधिः ।

अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । तेन मैचातनयत्वेन श्यामत्वे ध्वंसस्य च जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं प्राक्पाकजत्वं भावत्वं चोपाधिः । काकादौ प्रागभावे च केवलसाध्याव्यापकत्वादिति । तन्न । सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थे साधनावच्छिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नप्रमेयत्वव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् । (३)पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेश्च । किञ्च, विशिष्टसाध्यव्यभिचारं प्रसाध्य केवलसाध्यव्यभिचारः साध्यः, तत्र चार्थान्तरम् । केवले साध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न

---

(१) यदि चेति ननु समव्याप्त्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमेऽप्यनुमितिनियमोनास्ति, वह्नेरभिमान् धूमादित्यादौ तादृशोपाधेरभावेऽपि स्वरूपासिद्ध्या अनुमित्यभावादिति चेत् । न । पक्षवृत्तित्वे बाधप्रतिरोधाभावे च सति यद्व्यतिरेके लिङ्गस्य समीचीनत्वनियमस्तद्दूषणमित्यर्थात् ।

(२) विरुद्धत्वादेरिति आदिपदाद्व्यभिचारादिपरिग्रहः । अन्यतरव्यतिरेकेऽप्यन्यतरसत्त्वे लिङ्गस्यासमीचीनत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु साधनावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षेऽपि सत्त्वात्तदव्यापकतया नातिप्रसङ्गइत्यनुग्रहादाह पक्षधर्मेति । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तेरित्यर्थः ।

तु विशिष्टे। प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टव्यभिचारः साध्यवति इति चेत्। न। अप्राप्तकालत्वात्। प्रथमं साध्यव्यभिचारएवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धौ पश्चात्तन्निर्व्वाहार्थमुपाधिर्व्वाच्य इति चेत्। न। एवं सति प्रकृतानुमाने उपाधेरदूषणत्वापत्तेः। अतएव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्यपास्तम्। (१)आर्द्रेन्धनवत्त्वादौ नियतताद्दृशधर्माभावेनाव्याप्तेश्च। (२)शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वव्यापकस्याश्रावणत्वस्योपाधित्वापाताच्च। नापि पक्षावृत्तित्वे साध्यव्यापकत्वमुपाधित्वम्। शब्दोऽनित्यः गुणत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य शब्दवृत्तेरनुपाधित्वापातात्। न च स्फुटे व्यभिचारे निःफलमुपाध्यनुसरणमिति वाच्यम्। (३)व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिसत्त्वात्। अन्यथैकत्र साधने साध्यतद्भावसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनाऽनुपपत्तेः।

अथ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः। पर्यवसितं च साध्यं पक्षधर्मतावललभ्यम्। (४)यथा शब्दोऽनित्य-

---

(१) आर्द्रेन्धनवत्त्वादाविति यद्यपि द्रव्यत्वादिकमवच्छेदकं सम्भवत्येव, तथाप्यवच्छेदकस्य साध्ये व्याप्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम्। तदिदमाह नियतेति। नियतावच्छेदकेत्यर्थः। धूमत्वस्यैवार्द्रेन्धनव्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। वस्तुतः प्रागभावोविनाशी जन्यत्वादित्यादौ भावत्वाद्युपाध्यव्याप्तिर्बोध्या।

(२) शब्दोऽभिधेय इति। एतच्च पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादाय बोध्यम्।

(३) व्यभिचारे इति। अस्फुटत्वदशायां तदनुसरणसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

(४) यथेति। यद्यप्यत्र व्यभिचाराभावात्तद्व्याप्योपाधेरनुपपत्तिः, तथापि

त्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यत्र यथोक्तसाधा-व्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मतावललभ्यस्यानित्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः । *कृतकत्वे चैवं साध्यमानेऽनित्यत्वमुपाधिः* । तन्न । पक्षधर्मतावललभ्यसाध्यसिद्धौ हि निःफल उपाधिः, तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः? न हि सोपाधौ पक्षधर्मतावलात्साध्यं सिध्यति, यद्व्यापक उपाधिः स्यात् । द्व्यणुकस्य (१)सावयवत्वे सिद्धे, द्व्यणुकं द्रव्यसमवेतं† (२)जन्यमहत्त्वानाधारद्रव्यत्वादित्यत्र (३)निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं चोपाधिः स्यात् । नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितस्य साध्यस्य व्यापकत्वात् । साधनाव्यापकत्वाच्च ।

अथ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये यद्यपि भावत्वं प्रागभावे सा-

---

* नास्त्ययमंशः—का० ।

† द्व्यणुकमनित्यद्रव्यसमवेतं,—इति का० ।

सत्प्रतिपक्षे विरोधमात्रस्य तन्त्रत्वेन पर्य्यवसितानित्यत्वरूपसाध्याभावसाधनद्वारा तदुत्थापकतयैवोपाधित्वमित्येतन्मततात्पर्य्यम् । न च कृतकत्वस्य पक्षवृत्तितया तद्व्यतिरेकस्यासिद्धत्वान्न तदुत्थापकत्वमपीति वाच्यम् । शब्दनित्यतावादिन उपाधिदातुर्मते शब्दस्याकृतकत्वादिति भावः ।

(१) असमवेतत्वपर्य्यवसानवारणायाह । सावयवत्वे इति ।

(२) जन्येति परमाणुसिद्धिदशायां मनसोऽणुत्वादिसिद्धिदशायाञ्च गगनादौ व्याप्तिग्रहार्थं जन्यपदम् । अखण्डाभावे न वैयर्थ्यमिति ।

(३) निःस्पर्शेति अत्र द्रव्यपदं समव्याप्तत्वाभिप्रायेण ।

ध्याव्यापकं, तथापि जन्यत्वे सति यदनित्यत्वं तद्व्यापकत्वादुपाधिरिति। न। इदमसाधकं साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिचारित्वादित्यत्र साध्यव्यभिचारित्वादित्यस्यैव गमकत्वे ग्रेषवैयर्थ्यापत्तेः। सम्बन्धव्यभिचारानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च। यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यं स उपाधिरिति चेत्। न। रासभादीनामप्युपाधित्वापत्तेः। तद्विशिष्टेऽपि साधने साध्यसम्बन्धात्। यद्विशिष्टएवेति चेत्। न। प्रमेयत्वादेरप्युपाधित्वापत्तेः। यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति चेत्। न। [१]गुरुत्वेन रसवत्त्वे साध्ये गन्धवत्त्वादेः साध्याव्यापकस्याप्युपाधित्वापत्तेः।

अथोपाधिमात्रस्य व्यतिरेकिधर्मत्वं, क्वचिद्बाधोन्नीतस्य पचेतरत्वस्याप्युपाधित्वात्। तत्तदुपाधेश्च तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं, वह्निधूमोपाधेस्तु न लक्षणं, लक्ष्याभावात्। न च पर्वतेतरत्वं वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः स्यात्। आपाद्याप्रसिद्धेः। न च पचेतरत्वं वह्निव्यापकं कुतो न भवतीति वाच्यम्। एतस्योपाधिलक्षणप्रस्तावे अर्थान्तरत्वादिति मतम्। तन्न। अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तम्, अन्यस्याप्रयोजकत्वात्। तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वम्, अतिप्रसङ्गात्। किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वं, तच्च पचेतरेऽतिव्याप्तमेवेत्युक्तम्।

---

(१) रासभादावतिप्रसङ्गे सत्येव दूषणान्तरमाह गुरुत्वेनेति। रसवत्त्वे रसयोग्यत्वे। अन्यथा विशिष्टस्यापि हरीतक्यादौ व्यभिचारेण नियमासिद्धेः।

अत्राङ्कः। (१)यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं पक्षे व्यावर्त्तते, सधर्मस्तत्र हेतावुपाधिः। स च धर्मः कतमो भवति, यस्य व्यावृत्तिः साध्यसाधनसम्बन्धविरोधिनी। यथाऽऽर्द्रेन्धनवत्त्वं वह्निमत्त्वे। व्यावर्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वं तप्तायःपिण्डे। व्यावर्त्तते च (२)भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वसम्बन्धः, प्राक्पाकजत्वव्यावृत्त्या श्यामत्वमैचातनयत्वयोः सम्बन्धश्च। (३)पक्षधर्मतावलाच्चानित्यत्वश्यामत्वाभावयोः पर्यवसानम्। तथा, वायावुद्भूतरूपवत्त्वं व्यावर्त्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्धयतीति सर्व्वत्र पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्ति। (४)अतएव साधनावच्छिन्नादौ साधनव्यापकोऽप्युपाधिः, यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः। यथा, करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमुपाधिः। न च स्वरूपासिद्धिरेव तत्र दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करात्। एतेन बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वस्योपाधित्वं निरस्तम्। स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वात्।

---

(१) यद्व्यावृत्त्येति पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यव्यावृत्तिरनुमीयते इत्यर्थः।

(२) साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभिप्रायेणाह भावत्वेति।

(३) नन्वेवं सम्बन्धाभावसाधनेऽर्थान्तरं साध्याभावसिद्धेरुद्देश्यत्वादित्यताह पक्षधर्मतेति।

(४) अतएवेति यतएव तादृशोपाधिव्यावृत्त्याऽपि पक्षे साध्यव्यावृत्त्यनुमितिरित्यर्थः। तथाच साध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वे प्रयोजकमिति बाधोत्थापकतयोपाधेर्दोषत्वमित्येतन्मततात्पर्य्यम्। साधनेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकादावुपाधौ साध्ये इत्यर्थः।

(१)अस्मत्पिट्टचरणास्तु। यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं, स उपाधिः । लक्षणं पुनः, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति (२)साधनाव्यापकत्वम् । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं, तदवच्छिन्नं

---

(१) नन्वेवं पक्षवृत्तिरुपाधिर्न स्यात् तद्व्यतिरेकस्य पक्षे साध्याव्यापकत्वात् । न चेष्टापत्तिः, तस्याप्युपाधित्वेन व्यवहारात् । न च पक्षव्यापकं साधनवत्तरं, तथा चान्यत्र क्वचित् साधनवति साध्यव्यावर्त्तकत्वाद्व्यभिचारज्ञानद्वारैव तस्य दूषणत्वमिति वाच्यम् । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्यैवमनुपाधितापत्तेः, तस्य साधनव्यापकत्वेन साधनवति स्वव्याहत्या साध्याव्यावर्त्तकत्वादित्यरुचेराह अस्मत्पिट्टचरणास्त्विति । यद्व्यभिचारित्वेन लिङ्गेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुभीयते, स उपाधिरित्यर्थः । न चाकाशादिसाध्यकहेतौ घटादेरुपाधितापत्तिः, यस्य पर्य्यवसितसाध्यव्यापकस्य व्यभिचारित्वेनेत्यर्थात् । तच्च क्वचिद्विशेषितं क्वचिदविशेषितञ्च लिङ्गमित्यन्यदेतत् ।

(२) साधनाव्यापकत्वं व्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वम् । तेन महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापके धूमाव्यापके ह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमुपाधिज्ञानकालएव व्यभिचारभाने तदुन्नायकत्वमस्य न स्यादिति चेत् । भान्तोऽसि । न ह्यनेनैव रूपेण ज्ञातस्यास्य तदुन्नायकत्वं, किन्तु शुद्धसाध्यव्यापकत्वादिना । इदन्तु सकलसङ्गाहकमात्रम् । साधारणादीनामुभयकोट्युपस्थापकत्ववत् । इदञ्च सर्व्वेरेवाभ्युपेयम् । अन्यथा पर्य्यवसितत्वाद्यस्फुरणे शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्फुरणेऽपि तदुन्नायकत्वं न स्यात् । न चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तमिति प्रागुक्तविरोधः, तस्य यथाश्रुताभिप्रायेण साधनाव्यापकत्वसाध्यव्यापकत्वार्थाभिप्रायेण वा सर्व्वसमाधेयत्वात् । पर्व्वतत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वादिना

साध्यं पर्यवसितम्। तचार्द्रेन्धनप्रभवत्वाद्युपाधौ महानसत्वाद्येव तादृशो-धर्म्मः। तद्वच्छेदेन साध्यस्य धूमस्य प्रसिद्धेः। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-व्यापकोपाधौ द्रव्यत्वं, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ च साधनमेव तथा। तथाच तद्वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्यादेव। व्यापकत्वभिचारिणः तद्व्याप्यव्यभिचारि-त्वनियमादिति।

साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एव दूषकताबीजम्। न च पक्ष-धर्म्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नयनेऽर्थान्तरं, विशेषणाव्यभिचारित्वेन निश्चिते साधने विशिष्टव्यभिचारस्य सिद्धतोविशेष्यसाध्यव्यभिचारमादाय पर्यवसा-नात्, पक्षधर्म्मताबलात्। न च पक्षधर्मताबललभ्यार्थसिद्धावर्थान्तरत्वं, व्यक्तिसाधकानुमानमात्रे तदापत्तेः। भवतु वाऽर्थान्तरं, तथापि हेत्व-राभासएव। अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात्। हेत्वाभासान्तरस्य च तचा-

---

पाषाणवत्त्वादिग्रहेऽपि धूमे न तदुन्नयनं, बाधात्। तदवतारे व्यभिचारानुमितेर्भ्रमरूपाया इष्टत्वात्। अस्तु वा व्यभिचारित्वमेवं व्यभिचारित्वसमनियतधर्म्मान्तरपरम्। न चैवं तेनैव तदुन्नयनापत्तिः, स्वरूपेणैव तस्य ज्ञानात्। तथाच नियतत्वास्फुरणदशायां तदभा-वात्। तथापि च तस्य तदुन्नायकत्वे बाधकाभिधानाच्च। केचित्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिकमेव लक्षणम्। इदन्तु येन रूपेण ज्ञातस्य तस्य व्यभिचारानुमापकत्वं, तन्निर्व्वचनम्। तथाच लक्षणमित्यस्य व्यभिचारानुमापकतावच्छेदकमित्यर्थ इत्याऽहुः। विस्तरस्तु मिदमनुमान-प्रकाशे।

भावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषस्तचोद्भाव्यः। अपिच। यः (१)साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः, सएवोपाधिः। व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरत्वम्। न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं* जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यादिति वाच्यम्। केवलान्वयित्वग्राहकमानबाधादुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात्। न च स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः, अनुकूलतर्काभावेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्। न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्राद्व्याप्तिग्रहः, अप्रयोजकेऽपि तद्ग्रहप्रसङ्गात्। न चाप्रयोजकत्वादेव तद्गमकम्। न हि व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वेऽप्रयोजकत्वम्। सहचारदर्शनमात्रस्य संशायकत्वाच्च। न च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन तथापि सन्दिग्धोपाधित्वम्। स्वव्याघातकत्वेन तस्य तत्संशयानाधायकत्वात्। बाधोन्नीते च साध्यव्यापकतायाग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वात्। अतएव पर्व्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकमणुपाधित्वेन निरस्तम्। धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवत्वाभिमत्वस्य, वह्निरिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षत्वे चोद्भूतरूपवत्त्वस्य, व्यापकतायाग्राहकः प्रत्यक्षावधृतः; मैत्रातनयत्वेन साध्ये श्यामत्वे साध्यशाकपाक-

---

* आवणत्वं,—इति का०।

---

(१) साधनेति साधनं व्यभिचारि यस्य, साधनाव्यापक इत्यर्थः। अत्र स्वव्यभिचारित्वेनेति शेषः। तेन तदुन्नायकाप्रयोजकत्वादौ नातिप्रसङ्गः। एवञ्च साधनव्यभिचारिपदं स्वरूपनिर्व्वचनं बोध्यम्।

तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जवाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते* चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते इति। तदिदमाहुः,—

जत्वस्य च वैद्यकावधृतः कार्य्यकारणभावः। एवं जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये भावत्वव्यापकताग्राहकोघटोन्मज्जनप्रसङ्गः। एवमन्येषामपि तत्तदनुकूलतर्कात्साध्यव्यापकत्वग्रहः। यत्र च साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्। न च यत्र सन्दिग्धोपाधिः, तत्र [१]ततएव हेतोरुपाधिः साध्यः। तत्रापि श्यामत्वादेरुपाधित्वात्। न चोभयमपि साध्यम्, अर्थान्तरत्वात्। केवलसाध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न तूभयत्र। यतएवोपाधेः साध्यव्यापकत्वं तर्कान्निश्चेयमतएव तुल्ययोगक्षेमत्वाभावान्न साध्यव्याप्यव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वं साधनीयमिति। व्यभिचारोन्नयनद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्वम्। एवं चासिद्धेरुपजीव्योऽप्युपाधिर्न हेत्वाभासान्तरम्। सिद्धसाधनवत् दूषकतायां परमुखनिरीक्षकत्वेन स्वतो दूषकत्वाभावात्। न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकमिति।

अन्वर्थत्वमुपाधिपदस्याह। तद्धर्मेति। यद्धर्मोऽन्यत्र भासते

---

* सावधानताभिमते,—इति क्वा०।

(१) ततएव हेतोरिति मिथ्यातनयत्वादेव प्राकपाकजत्वमुपाधिः साध्यः पक्षेऽपीति साधनव्यापकत्वनिश्चयान्न सन्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः।

"अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा"—इति।

तदनेन विपक्षदण्डभूतेन तर्केण सनाथे भूयोदर्शने, कार्यं वा कारणं वा ततोऽन्यद्वा समवायि वा संयोगि वा अन्यथा वा भावो वा* ऽभावो वा सविशेषणं वा निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीम्, अन्यथा तदाभास इति रहस्यम्।

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरप्येतदेव बीजम्। यदि कार्यात्मानौ कारणमात्मानञ्चातिपतेतां, तदा तयोस्तयो-

---

सणवोपाधिपदवाच्यो यथा जवाकुसुमं स्फटिके। तथा यद्वृत्तित्वव्याप्यत्वं साधनत्वाभिमते भासते, स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति समव्याप्ते उपाधिपदं मुख्यं, विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमुपाधिपदमित्यर्थः। अन्ये इति। ये सोपाधयस्ते परप्रयुक्तानामुपाधिप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीविकाः, तैः सोपाधिभिर्हेतुभिः पक्षे निश्चितैरपि न साध्यव्यापकस्य सिद्धिरित्यर्थः। कार्यकारणसंबन्धानामननुगमेऽप्यनुगमकमाह। तदनेनेति। अनौपाधिकसम्बन्धत्वमेव सर्व्वत्रानुगमकमित्यर्थः। भूयोदर्शने इति। अत्र न वारसङ्ख्यानियमः, किन्तु यावता दर्शनेन यस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिस्तस्य तावत्त्वं विवक्षितमिति। परैरपि व्यभिचारशङ्काऽपसरणेऽस्मदुक्तप्रकारोऽभ्युपेयः,

---

* अन्यथाभावोवा,—इति का०। अन्यत्वाभावोवा,—इति की०।

स्तत्त्वं व्याहन्येत। अतएव, सामग्रीनिवेशिनश्चरमकारणादपि* कार्यमनुमिमते सौगता अपि। तस्माद्विपक्षबाधकमेव प्रतिबन्धलक्षणम्। तथाहि। ग्राकाद्याहारपरिणतिविरहिणि मिचातनये न किञ्चिदनिष्टमिति नासौ तस्य व्यापिका, व्यापिका तु श्यामिकायाः, कारणत्वावधारणात्। कारणञ्च तत् तस्य, तदतिपत्य भवति चेति व्याहतम्। एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति।

क्व पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति? न क्वचिदित्येके।

अन्यथा तन्निवृत्तिर्दुर्लभा इत्याह। तादात्म्येति। व्यभिचारिण्यपि कुतस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्यातामिति शङ्का सुलभेत्यर्थः। यतएव विपक्षे बाधकादविनाभावग्रहो न स्वभावकार्य्ययोरेवातएव वधिरादेर्मुरजाभिघातादिना शब्दाद्यनुमानमित्याह। अतएवेति। उपसंहरति। तस्मादिति। प्रतिबन्धो लक्ष्यते निश्चीयतेऽनेनेति लक्षणं बोधकं विपक्षबाधकमित्यर्थः। यत्र तु तदभावः, तत्राप्रयोजके न तन्निश्चयो यथाऽत्रेत्याह। तथा हीति। अतः ग्राकपाकजत्वं न साधनव्यापकमित्यर्थः। मैत्रातनयत्वादिना यथोपाधिर्नानुमीयते, तथोक्तमधस्तात्। तत् किं साधनाव्यापकत्वसन्देहवत् साध्यव्यापकत्वेऽपि सन्देहएव, नेत्याह। व्यापिका त्विति। क्व पुनरिति। पञ्चसु हेत्वाभासेष्वित्यर्थः। तत्र कस्यचिन्मतमाह। न क्वचिदिति।

---

* सामग्रीनिवेशनियताचरमकारणादपि,—इति आ० क्री०।

यथा हि, सिद्धसाधनं न बाधितविषयं, विषयापहारा-भावात्। नापि निर्णये सति पक्षत्वातिपातादपक्ष-धर्मः, कालातीतविलोपप्रसङ्गात्। न चानैकान्ति-कादिः, व्यभिचाराद्यभावात्। तथाऽयमपि। सूचन्तूप-लक्षणपरमिति।

तदसत्। विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफल-

पक्षभ्योहेत्वाभासान्तरमेवेत्यर्थः। विषयेति। (१)प्रमितसाध्याभाववद्धर्मिकत्वाभावादित्यर्थः। नापीति। साध्यनिश्चये सन्देहघटितपक्षत्वा-भावादित्यर्थः। कालेति। साध्याभावस्य धर्मिणि प्रमायामपि* तत्स-न्देहाभावादपक्षधर्मत्वाद्बाधोऽप्यसिद्धएवान्तर्भवतीत्यर्थः। सूचं लिति। "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः"—इति विभागोद्देशसूत्रमित्यर्थः। विभागस्येति। यद्यपि विभागसूत्रं न शब्दविधया न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदं प्रत्याययति युक्तिशास्त्रत्व-व्याघातादिति परीक्षैकवाक्यतया† स तेन प्रत्याय्यस्तथा च परी-क्षायास्तत्र तात्पर्य्यावश्यकत्वे विभागसूत्रस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पने मानाभावः, तथापि परीक्षैकवाक्यतया पर्यवसितएवार्थो विभागस्य

---

* साध्याभाववद्धर्मिणः प्रमायामपि,—इति सो० पा०।

† परीक्षैकवाक्यतया,—इति का०।

---

(१) साध्याभावप्रमा बाध इति मतानुरोधादाह प्रमितेति।

त्वात्। क्व तर्हि द्वयोरन्तर्निवेशः? असिद्धएव। व्याप्तस्य हि पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः, तद्भावोऽसिद्धिः।

दर्शितः। द्वयोरिति। सिद्धसाधनाप्रयोजकयोरित्यर्थः। व्याप्तस्येति। ननु व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकमभावो नासिद्धिरननुगमादिति प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिर्वाच्या। तथाच यत्र विशिष्टाभावाज्ञाने व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्तत्राव्याप्तिः। तेषां हेत्वाभासान्तरत्वापत्तिर्वा। विशिष्टाभावस्य दोषतायामसाधकतानुमाने व्यर्थविशेषणत्वञ्च। प्रत्येकाभावस्य समर्थत्वेनैवान्यथासिद्धेः। न च व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिः, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्यैव दूषकत्वेन व्यर्थविशेषणत्वात्।

यत्तु पक्षधर्मताप्रमितिविरहः आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति। तदपि, व्यर्थविशेषणत्वात् तदभावेऽपि प्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वाच्च परास्तम्। किञ्च, प्रकृतसाधनस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यतत्प्रमित्योरप्रसिद्धा तदभावो दुरवधारणः। यत्किञ्चिदिरहश्च सदसद्धेतुसाधारणः। स्वप्रमित्यभावोयत्किञ्चित्प्रमित्यभावोवा सद्धेतावपि। सकलतत्प्रमित्यभावश्च दुर्निरूपः। न च प्रमितिविरहः स्वरूपसत्त्वेव दूषणं कारणाभावत्वादिति वाच्यम्। हेत्वाभासस्य ज्ञायमानस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्। व्याप्त्यादिभ्रमादनुमित्यनुत्पादापत्तेश्च।

अथ व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः। अतएवाव्याप्तापक्षधर्मयोरपि तदारोपरूपा सिद्धिरित्यनुमितिर्न तु

तदनिश्चये व्याप्यपक्षाधर्म्मादपि सा। न च व्याप्त्यादिप्रत्येकप्रमित्यभावएव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम्। विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वेन तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति। मैवम्। तथा सति सव्यभिचारादेरपि अत्रैवान्तर्भावापातात्। असिद्धेः स्वरूपसत्त्वाएव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं* व्यभिचाराद्यनुपजीवनात्। (१)यदि च तस्मात्तत्प्रमितिर्नोत्पद्यते इति तस्योपजीव्यत्वं, तदाऽऽश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्तत्सिद्धिर्नेति (२)सैव पृथग्दोषः स्यादिति।

अत्रास्मत्पिटचरणाः। आश्रयासिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं, प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात्। (३)न तु विशिष्टाभावस्य, (४)व्यर्थविशेषणत्वात्, तज्ज्ञानं विनाऽप्यनुमितिप्रतिबन्धात्।

---

* तज्ज्ञानार्थं,—इति सो० प्रा०।

---

(१) ननु ज्ञानमनुपजीव्यत्वेऽपि स्वरूपसत्त्वमुपजीव्यत्वं तस्य स्यादित्यत आह यदि चेति।

(२) सैवेति आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। ज्ञानगर्भहेत्वाभासानुरोधादिति भावः। वस्तुतः सएवेति पाठः। आश्रयासिद्ध्यादिरित्यर्थः।

(३) चिन्तामणिविरोधादेव नेति स्थाने नन्विति पाठः क्वाचित्को हेयः। व्यर्थासङ्गतेश्च।

(४) व्यर्थेति एतच्चाखण्डाभावानभ्युपगमेन। तदभ्युपगमे व्यर्थत्वाभावात्। विशिष्टस्यापि ग्राह्यतया तदभावज्ञानस्यापि विरोधित्वाच्च। विशिष्टाभावोऽपि दोषएव। अतएव तत्साधारणमेव सङ्ग्राहकमनुपदं वक्ष्यतीत्यवधेयम्।

इयञ्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतास्वरूपाणामन्यतमाप्रतीत्या भवन्ती यथासङ्ख्यमन्यथासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्याख्यायते। मध्यमाऽप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या

अनुमितिकारणलिङ्गपरामर्शविषयाभावत्वेन अनुगतेन* त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधहेत्वाभासाधिक्ये। न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वेन विरुद्धव्यभिचारयोरपि सङ्ग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः। सव्यभिचारादेश्च(१) एवंरूपत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पार्थक्यम्। (२)उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसंकरात्।

इयं चेति। विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावव्यापकत्वादित्यर्थः। अन्यथासिद्धिः सोपाधित्वम्। स्वरूपासिद्धिरपक्षधर्मत्वम्। मध्यमा-

---

* अनुगतेन,—इति नास्ति सो० पु० का०।

---

(१) एवंरूपत्वेऽपीति परामर्शविषयाभावत्वेऽपीत्यर्थः।

(२) उपधेयेति ननु यद्युपाध्यसङ्करमात्रेण पार्थक्यं, तदा आश्रयासिद्ध्यादीनामपि तथात्वे विभागव्याघातएव। यदि चोक्तानुगतरूपसंग्रहीततया न तथात्वं, तदा व्यभिचारादावपि तुल्यम्। अतएव नोपजीव्योपजीवकभावोऽपि। अभेदे तदभावात्। अन्यथा आश्रयासिद्ध्यादेरपि तथात्वापत्तिरिति चिन्त्यम्। वस्तुतो व्यभिचारादिभिन्नपरामर्शविषयाभावत्वं, व्यभिचारादिचतुष्टयभिन्नहेत्वाभासत्वं वा विभाजकोपाधिरिति तत्त्वम्।

तद्विशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी। तच्च चरमा सिद्धसाधनमिति व्यपदिश्यते, व्याप्तिस्थितौ पक्षत्वस्याहत्य* विघटनात्। न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं विघटनादिति विशेषः।

ऽपीति। अन्यथासिद्धेः सन्दिग्धसाध्यधर्मवद्धर्म्यप्रमितिरूपत्वाद्यत्र विशेष्यस्य धर्मिणएवाज्ञानन्तत्रैकाऽन्यथासिद्धिरन्या च तद्विशेषणसाध्यसन्देहाभावात् सिद्धसाधनमुच्यते इत्यर्थः। न च सिद्धसाधनं न हेत्वाभासोऽनैकान्तिकवदनुमितिकरणाविघटकत्वात्सत्प्रतिपक्षवत् स्वतएवाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। लाघवात् कारणविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तद्विशेषकरणत्वस्य व्यर्थत्वात्। साध्यज्ञानस्य (१)तद्विशेषितसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेति तस्य हेत्वाभासत्वमपि। (२)साध्यसाक्षात्कारे सति लिङ्गज्ञानेऽप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात्। न च केवलान्वयिनि संशयाभावः, तत्रापि साध्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयात्। पक्षविशेष्यकत्वस्य चातन्त्रत्वात्।

---

* पक्षत्वरूपस्याहत्य—इति का०। पक्षस्वरूपस्याहत्य,—इति का०।

† तद्विशेष,—इति का० सो० प्रा०।

---

(१) तद्विशेषितेति साध्यविशेषितसाध्यान्तरानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेत्यर्थः।

(२) तदेव दर्शयति साध्यसाक्षात्कारे इति। सिषाधयिषाविरहे सतीति द्रष्टव्यम्। एवञ्च साक्षात्कारत्वमविवक्षितं बोध्यम्। एतच्च सर्वं प्राचीनमतेनेत्यवधेयम्।

पक्षत्वस्येति*। सन्दिग्धसाध्यवत्त्वस्येत्यर्थः। व्याप्तेरेवेति। यद्यपि जलह्रदोऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र बाधेऽपि न व्याप्तिभङ्गः, तथापि धर्मिणि यत्र साधनाभिमतस्य वृत्तिस्तद्भिप्रायकोऽयं ग्रन्थः।

ननु साध्याभाववति पक्षत्वाभिमते हेतोः सत्त्वात् ज्ञप्तावसिद्धिः, तज्ज्ञाने च व्यभिचारः। साध्याभावप्रमितौ सन्देहाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च।(१) व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्य व्यर्थत्वेनातन्त्रत्वात्। सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमिति ज्ञानादेव भङ्गात्। न चोपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्। तद्धि न तमवगम्यैवावगमः, एकत्र हेतुसाध्याभावावित्येकवित्तिवेद्यतया व्यभिचारज्ञानस्य तदनुपजीवकत्वात्। नाप्युद्भावितव्यभिचारनिर्वाहार्थं तदुद्भावनम्। इदं व्यभिचारीत्युक्ते कथमिति परानुयोगस्यानावश्यकत्वात्। तथालेऽपि निर्वाह्यमेव दूषणमस्तु क्लृप्तत्वात्।

अथ अर्थान्तरोपनायकस्मृत्यादिसहकारिता सामान्यतएव प्रमाणस्य क्लृप्ता प्रत्यभिज्ञानादौ, तदिह समीचीनव्याप्तिपक्षधर्मताकलिङ्गपरामर्शस्यासदर्थकाञ्जनमयत्वादिस्मृत्यादिसहकारिविशाद्यत्वाभासधीकारणत्वं, तच्च बाधः पृथक्, न व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावात्। प्रत्यभिज्ञानादौ प्रतीतिबलेन तत्क-

---

* पक्षत्वरूपस्येति,—इति ग्रा० सो०।

---

(१) व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्येति फक्किका साध्याभावप्रमितावित्यस्य पूर्वं युज्यते इति प्राज्ञः।

ख्यनात् । अन्यथा पूर्वानुभूतसकलार्थभानेऽनुमितेर्यार्थार्थोच्छेदापत्तेः । भानेऽपि तस्य विप्रतिपत्त्यविषतया तेन हेत्वाभासत्वानिरूपणात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति ज्ञातत्वेन बाधस्य दोषत्वेन कृप्तत्वादनुमितावपि सएव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तत्त्वात् ।

अथ पक्षाभिमते साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः, विरोधित्वाविशेषात् । एवं च, साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वं, साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं च बाधः । तादृग्यं चाग्नित्वाद्येवेति । मैवम् । पक्षाभिमते साध्याभावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धौ दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धौ वा, तस्योक्तरूपबाधानन्तर्भावे षष्ठहेत्वाभासत्वापत्तेः । उक्तरूपस्य बाधः पक्षाभिमतविषयसाध्याभावबुद्धौ सत्यामसत्यां वा ? आद्ये नैकान्तिकत्वमेव, साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहात् । अन्त्ये लिङ्गत्वाभिमतसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपक्षएव दोषो न बाधः । तत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकं बाधे त्वधिकबलत्वमिति चेत् । न । गमकताप्रयोजकरूपसम्पत्तेरेव बलत्वेन तस्य द्वयोरपि ज्ञातत्वात् ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामनैकान्तिकत्वासिद्धेः पक्षाभिमते धर्मिणि साध्याभावप्रमितेः साधनाभिमतात्साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहएवानैकान्तिकावतार इत्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् । अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहादनैकान्तिकत्वबुद्धिस्तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रयः । मैवम् ।

साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेनानैकान्तिकत्वज्ञानतया दूषकत्वात्। यद्यप्यनैकान्तिकत्वेऽपि साध्याभावप्रमैव प्रयोजिका तां विना तदभावादिति तस्याएव दोषत्वमहँ, तथापि तस्याः साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वेन दूषकत्वं, क्लृप्तत्वात्। न तु साध्याभावप्रमात्वेन, तस्यावश्यकत्वेऽपि तेन रूपेण दूषकत्वाकल्पनात्।

अत्रोच्यते। (१)गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र बाधः पृथक्। न च तत्राप्यनैकान्तिकमेव दोषः।

---

(१) गन्धप्रागभावावच्छिन्न इति यद्यपि गन्धप्रागभावसमयावच्छेदेन गन्धसाधकाभावादेव न गन्धानुमितिर्न तु बाधात्। न च पक्षधर्मताबलात् तथा, पक्षधर्मता हि लिङ्गस्य पक्षे वृत्तिरेव, सा च साध्यसामान्याभिमतस्तस्य पक्षीयं साध्यविशेषं विनाऽनुपपन्नेत्यतो व्याप्या सह परामृश्यमाना पक्षसम्बन्धं साध्यं साधयति। न तु पक्षतावच्छेदकत्वेन यदुपादीयते तदवच्छेदेन साध्यस्य पक्षे सम्बन्धं, बीजाभावात्। तं विना तस्या अनुपपत्त्यभावात्। तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसम्बन्धं विनाऽपि प्रकृते पृथिवीत्वादिहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मतायां उपपन्नत्वात्। तथापि प्रमाणस्यायं स्वभावो यद्बाधकं विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमेव जनयति। तथाच ज्ञानसामान्यसामग्रीबलादेव तदवच्छेदेनानुमितिः स्यात्, यदि न बाधो दोष इति प्राञ्चः। यत्तु यथा शब्दतात्पर्यवशेन क्वचिदेकस्य द्वयं क्वचिद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमित्यन्यथोपदैविध्यं, तथा सिषाधयिषावशादनुमितिद्वैविध्यमपीति। तन्न, सिषाधयिषायाः पक्षतावशरीरनिःपादकत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचारेण चानुमित्यहेतुत्वात्। न चानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वं, मानाभावात्। पक्षतायाश्च अहेतुत्वाभावाच्चेति संक्षेपः।

यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकः* इत्यनैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते। तदसत्। व्याप्यसिद्धा हि निमित्तेन व्यभिचारः शङ्कनीयोऽन्यथा वा? प्रथमे, असिद्धिरेव दूषणमुपजीव्यत्वात्, नानैकान्तिकमुपजीवक-

---

साध्याद्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य तत्त्वात्। अन्यथा द्रव्यत्वेन गुणाननुमानापत्तेः। आद्यक्षणे साध्याभाववद्वृत्तित्वात्। न च वस्तुतो यो गन्धप्रागभावावच्छिन्नस्तत्र साध्यमस्त्येवेति सिद्धसाधनमेव तत्र दोषः। पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यस्यानुमेयत्वात्।

अथैवं(१) विद्यमानेयं नदी उपरि देशे वृष्टिमती विशिष्टपूरवत्त्वादित्यत्र विद्यमानवृष्ट्यनुमानापत्तिः। न चेष्टापादनं, विद्यमानवृष्टेर्वर्त्तमाननदीपूरं प्रत्यहेतुत्वादिति चेत्। न। (२)तत्र समयभेदेनैव व्याप्यग्रहात्तथैव साध्यसिद्धेः। किञ्चैवं सिद्धसाधने प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तित्वेनैककालवृत्तित्वमपि स्यात्। यदि च तयोरेकसमयावच्छेदेनैकत्रावृत्तेर्न तथात्वं, तर्हि तत्प्रागभावावच्छिन्ने धर्मिणि तत्प्रतियोग्यनुमितावपि न सिद्धसाधनमपि तु बाधएव।

---

* यत्त्वप्रयोजकोऽसौ सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति का०। यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति ख्री०।

---

(१) विद्यमानेति वर्त्तमानकालावच्छिन्नेत्यर्थः।

(२) तत्रेति पूर्वकालीनवृष्ट्यैव व्याप्तेस्तस्यैव सिद्धिरित्यर्थः। बाधादेव न तत्सिद्धिरबाधे चेष्टापत्ति रित्यपि बोध्यम्।

त्वात्। अन्यथा शङ्का त्वदूषणमेव, निर्णीते तदनवकाशादिति।

उपमानन्तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित्। तथाहि। न तावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम्।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥८॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भावनीयः,

अधिकन्तु न्यायनिबन्धनप्रकाशे* विपश्चितमस्माभिः। मतान्तरं विकल्प्य निकरोति यच्चिति।

अनुमानादिभ्यः फलव्यापारवैजात्याभावादुपमानं न मानान्तरमिति तन्नेश्वरबाधकमित्याह। उपमानन्त्विति। ननु सादृश्यमेव तद्विषयः स्यात्। न हि तदिन्द्रियगम्यं, तदापातमात्रेणाज्ञानात्। नापि लिङ्गादिगम्यं, तदभावेऽपि सादृश्यज्ञानात्। तच्च न द्रव्यमगुणत्वात्। न गुणः कर्म वा, गुणेऽपि वृत्तेः। न सामान्यं, सप्रतियोगिकत्वात्। न च विशेषसमवायौ, (१)प्रत्यक्षत्वादित्याह। तथा हीति। परस्परेति। विरोधोऽत्र न परस्पराभावव्याप्यत्वं, नीलपीतयोरन्यतरनिषेधेऽप्यन्यतरस्याविधेः। किन्तु परस्पराभावरूपत्वम्।

---

* अत्र "अन्वीक्षातत्त्वबोधे—इत्यधिकं द्र०।

(१) प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकमतेन। न्यायमते समवायभेदसाधनेऽनेकत्वादिकं लिङ्गमिति ध्येयम्।

परस्परविधिनिषेधरूपत्वात्। न भाव इति* निषेधमात्रेणैवाभावविधिः, ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव पुनः सहृदयो निषेधेन्नाभाव इति। एवं, नाभाव इति निषेधएव भावविधिः, ततस्तं विहाय स्ववाचैवानुन्मत्तः कथं पुनर्निषेधेन्न भाव इति। अत एवभूतानामेकताप्यशक्यप्रतिपत्तिः, प्रतिषेधविध्योरेकत्रासम्भवात्†। तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम्।

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव‡ पूर्ववत्। पूर्वं द्रव्यमेव। उत्तरञ्चाश्रितमनाश्रितं वेति द्वयमेव, पूर्ववत्। तचोत्तरं समवायएव, अनवस्थाभयात्। आश्रितन्तु सामान्यवत् निःसामान्यञ्चेति पूर्ववत्

पूर्ववदिति। परस्परविरोधे प्रकारान्तराभावादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

नन्वेतादृग्विकल्पेन परिशेषे सामान्यविशेषसमवायानामपि द्रव्यादित्रयसाधर्म्यात्तद्दन्तर्भावः स्यात्। अथ व्यवहारान्यथानुपपत्त्या तेषां तद्बहिर्भावः, तुल्यं सादृश्येऽपि। (१)न हि तत् सामान्यं, तचो-

---

* इति हि,—इति क्षी०।

† रेकत्वासम्भवात्,—इति का०। रेकतया असम्भवात्,—इति क्षी०।

‡ द्वयमेवेत्येतदपि,—इति आ० क्षी०।

(१) व्यवहारान्यथानुपपत्तिमेवाह न हीति।

द्वयमेव। तच्च प्रथममपि स्यन्दोऽस्यन्द इति द्वयमेव। एतच्च यथासङ्ख्यं कर्म्म गुण इति व्यपदिश्यते। निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितन्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति प्रागिव द्वयमेव। एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यञ्चेत्यभिधीयते। तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते। अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातु-

---

त्कर्षादिव्यवहारानुपपत्तेः। सामान्यस्यैकरूपत्वात्। सामान्यस्याश्रयभेदेऽप्यभेदात्। सादृश्यस्य च प्रत्याश्रयं भेदात्। अथ तद्भेदे सति तद्गतभूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यं, भेदश्च प्रत्याश्रयं भिन्नः सप्रतियोगिकश्चेति चेत्। न। (१)सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सावधित्वे तस्मात्सदृग्र इति प्रतीत्यापत्तेः। पदार्थान्तरत्वे च सप्रतियोगिकत्वेऽपि सावधित्वाभावेन तदभावोपपत्तेः। न च सप्रतियोगित्वमेव सावधित्वं, घटान्नेति प्रतीत्यापत्तेः।

अचाङ्गः। (२)असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं जात्यादिसाधारणं, भेदाघटितत्वाच्च निरवधि। तद्गतबहुधर्मवत्त्वं च तन्नि-

---

(१) भेदघटितत्वेनेति यद्यपि भेदोऽन्योन्याभावः, स च न सावधिः, किन्तु सप्रतियोगिकः। अन्यथा घटो नेत्यत्र घटान्नेति प्रतीत्यापत्तेः। तथापि भेदपदमत्र एथक्त्वपरम्। अतएव भेदाघटितत्वादिति सिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते। अन्यथा तस्याप्यन्योन्याभावघटितत्वे विरोधापत्तेः।

(२) असाधारणेति असाधारण्यान्यमात्रेत्यर्थः। एतच्च स्वस्मिन्नपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गवारणाय।

मुत्सहते । एतेन शक्तिसङ्ख्यादयो व्याख्याताः । ततोऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः । अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति ।

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य विषयः स्यात् । तत्सदृशोऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रियजन्यः, तदापातमात्रेणानुत्पत्तेरिति चेत् । न, पूर्वमपि-

---

रूप्यमितीतरनिरूप्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्वम् । तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं, न तु भेददीर्घादिवत्स्वावधित्वं, तस्मात्सदृश इति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च यादृशगन्नद्गतबहुधर्मवत्त्वज्ञानमनतिप्रसक्तं तव सादृश्यव्यञ्जकं, तदेव सदृशव्यवहारनिमित्तमस्तु, किमधिकेनेति संक्षेपः ।

एतेनेति । षट्पदार्थानतिरेकेणेत्यर्थः । तत इति । भावरूपपदार्थाः षड्भावस्यापि मानसिद्धतया पदार्थत्वोपगमादिति भावः । प्रत्यक्षादिविषयद्रव्यादिपदार्थातिरिक्तं सादृश्यमुपमानपरिच्छेद्यमित्यसिद्धमित्याह । अत इति ।

मा भूत्सादृश्यं पदार्थान्तरं, तथापि तदेवोपमानपरिच्छेद्यं, प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यत्वात्, इन्द्रियसन्निकर्षेऽपि तदज्ञानात्, लिङ्गाद्यज्ञानेऽपि ज्ञायमानत्वाच्चेति जरन्मीमांसकमतमाह । स्यादेतदिति । (१)तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य सादृश्यत्वाङ्गेदांशस्य

---

(१) तद्भिन्नत्वे इति तदन्यत्वे सतीत्यर्थः ।

ण्डानुसन्धानरूपसहकारिवैधुर्य्येणानुत्पत्तेः*, सोऽय-मिति प्रत्यभिज्ञानवदिति।

नन्वेतत्सदृशः स इति नेन्द्रियजन्यं, तेन तस्या-सम्बन्धात्। न चेदं स्मरणं, तत्पिण्डानुभवेऽपि विशि-ष्टस्याननुभवात्। न चैतदपि अयं स इति विपरीत-प्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयं, तत्तेदन्तोपस्थापनक्रमविप-र्य्ययेऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाविरोधात्, तस्य सन्निहितवर्त्तमानगोचरत्वात्†, प्रकृते तु तदभावात्। तस्मात्, तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवर्त्तिसादृश्यज्ञा-

---

प्रतियोगिज्ञानज्ञेयत्वात् सहकारिवैधुर्य्यादापाततः प्रत्यक्षेणाज्ञाने-ऽपि तत्समवधाने ततएव तज्ज्ञानोत्पत्तिरित्याह। पूर्व्वेति। यथा तत्तास्मरणाभावादापाततः प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि तत्समवहितादि-न्द्रियादेरेव तदुत्पत्तिरित्याह। सोऽयमिति।

सादृश्यमात्रस्योपमानापरिच्छेद्यत्वेऽपि गोप्रतियोगिकगवयनि-ष्ठसादृश्यज्ञानकरणकगवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यधीरूपमानफल-मिति प्राचरमतमाह। नन्विति। न च सा प्रत्यक्षफलम्, विशेष्यस्य गोरसन्निकर्षादित्याह। नेन्द्रियेति। गत्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। गोपिण्डानुभवेऽपि गवयस्याज्ञानात् तत्प्रतियोगिकसा-

---

* वैधुर्य्येण प्रागजननात्,—इति का०।

† सन्निहितवर्त्तमानविषयात्,—इति का०। सन्निहितवर्त्तमानत्वात्,—इति की०।

नमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति। एतदपि नास्ति।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥९॥

यदा हि एतद्विसदृशोऽसौ* इति प्रत्येति, तत्रापि तुल्यमेतत्। न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात्। न स्मरणं, विशिष्टस्याननुभवात्। नोपमानमसादृश्यविषयत्वात्। नन्वेतद्धर्म्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं,

---

दृश्यवैशिष्ट्यानुभवादित्यर्थः। न चेति। ऋजुमत्यभिज्ञाने† तत्ताविशिष्टे इदन्ताविशिष्टाभेदो भासते, अयं स इत्यत्र तु इदन्ताविशिष्टे तत्ताविशिष्टाभेदइति तत्तेदन्तयोरनुयोगित्वप्रतियोगित्वावच्छेदकभेदात्, प्रत्यभिज्ञानयोर्भेदेऽपि तत्र विशेष्यसन्निकर्षादत्र तु तदभावादित्यर्थः।

तादृशी धीः प्रत्यक्षाद्यफलमप्यर्थापत्तिफलमिति नैतत्करणमुपमानं मानान्तरं सिद्ध्यति, अन्यथा तद्विधर्म्माऽयमिति बुद्ध्यनन्तरमेतद्विधर्म्माऽसाविति‡ धीकरणं मानान्तरं स्यादित्याह। साधर्म्यमिति।

---

* एतद्विधर्म्मा प्रकृतोऽसौ,—इति क्षी०। एतद्विसदृशः,—इति आ०। मम तु, एतद्विसदृशः सः,—इति पाठः प्रतिभाति।

† वाक्यप्रतिज्ञाने,—इति सो० भा०। ऋजुप्रत्यभिज्ञाने,—इति का०।

‡ द्विधर्म्मा सा इति,—इति हृ०। मम तु, एतद्विधर्म्मा स इति,—इति पाठः प्रतिभाति।

तच्चाभावगम्यमेवेष्यते। न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु, सादृश्यस्य भावरूपत्वादिति चेन्न। इतो व्यावृत्तधर्म्मविशिष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात्, तस्य च भावरूपत्वात्।

स्यादेतत्। तद्धर्म्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहाविद्यमानास्तच्च सन्तीति। न हि तद्विधर्म्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्म्माऽसौ न भवतीति चेत्। एवन्तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव। न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते।

गवि करभवैधर्म्यं हि करभवृत्तिधर्माभाववत्त्वं, तच्च स्मृते गवि प्राङ्नास्तितावदनुपलब्धिगम्यमेवेति न तच्च मानान्तरापत्तिरित्याह। नन्वेतदिति। करभावृत्तिधर्मवत्त्वं गवि तद्वैधर्म्यं, तच्च भावएवेति नानुपलब्धिगम्यमित्याह। इतइति।

नन्विदमप्युपमानमेव। तथाहि, सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानम्। अन्यद्येतद्विधर्मा स एतस्माद्दीर्घ इति प्रतीतिः कुतः? न तावदनुमानात्, विशेष्यासन्निकर्षे तद्धेतोस्तन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादेर्लिङ्गस्याज्ञानात्। नाप्यर्थापत्तेः, तस्याव्यतिरेकानुमानरूपत्वात्। न च तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्यादौ भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यादिरपि भासते इति वाच्यम्। विशेषणविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंविद्वेद्यत्वाभिदेः। एतत्सदृशएतद्विधर्मा स इति तद्विशेष्यकज्ञानानु-

दयाच्च । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । न च प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षो हेतुः, न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षागौरवात् ; अन्यथा अतीतानागतव्याप्यविशेष्यकं व्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । (१)अतीतानागतविशिष्टे सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गित्वादिधर्मवत्त्वं*, तच्च गवये गोसादृश्ये भासमाने गवि भासतएव, सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षादिति चेत् । न । तथापि गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादिज्ञानस्य† गोरसन्निकर्षेणेन्द्रियाजन्यत्वात् ।

मैवम् । अन्योन्यसदृग्वस्तु प्रत्यक्षेण जानतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृग् इति सामान्यतोव्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् । यथा भ्राता भगिनी । गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोर्गवयगतसादृश्यविच्छिवेद्यमेव । सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् । यत्तूक्तं सामान्यतो व्याप्तिग्रहञ्च विना गवयसदृशो गौरिति फलासिद्धेः । तादृशेन व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी, परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् ।

---

* शृङ्गादिधर्म्मवत्त्वं,—इति सो० ।

† शृङ्गादिज्ञानस्य,—इति सो० ।

---

(१) अतीतानागतेति यद्यप्येवमपि गौरत्वं नापाक्तं, तथापि प्रामाणिकं तदिति भावः । अन्यथा घटसन्निकर्षात् पटविशेष्यकस्यापि समूहालम्बनस्यापत्तेः । तथाच तत्तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्तद्विशेष्यसन्निकर्षो हेतुः । अतएव सामान्यलक्षणाऽभ्युपगमोऽपीति ।

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम्। तत्रापि तद्धर्म्मशालित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिदन्तास्पदस्यैकतां व्यवस्थापयति। तस्मान्नोपमानमधिकमिति। एवं प्राप्ते अभिधीयते।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ १०॥

यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः। सेयं न तावत् वाक्यमात्रफलं, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्य-

---

ननु प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वापरकालमध्यावस्थानं* नाध्यक्षगम्यं, मध्ये इन्द्रियासम्बन्धात्। न लिङ्गादिगम्यं, तदज्ञानेऽपि ज्ञानात्। तदिदमेवोपमानपरिच्छेद्यं स्यादित्यत आह। एतेनेति। साधर्म्यवैधर्म्ययोरर्थापत्त्यन्तर्भावेनेत्यर्थः। दृष्टश्च तन्मध्येऽसन्निकृष्टं चेति तत् तथा, तस्य प्रत्यभिज्ञानम्। तदेव स्फुटयति। तत्रापीति। तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदोमध्यासन्निकृष्टस्य मध्यसत्त्वं विना अनुपपन्नो मध्यस्य सत्त्वं कल्पयतीत्यर्थः।

उपमानफलं विदुरित्यनयोर्मध्ये, इतिरध्याहार्य इति सम्प्रदायविदः। ननु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि समुदितयोस्तयोः फलं

---

* पूर्व्वापरकालाध्यवसमस्थानं,—इति स० प्रा०।

क्षफलं, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात्। नापि समाहार-फलं, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात्। वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणबहिर्भावएव, अन्तर्भावे वा कियती सीमा? तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम्। अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो-

---

स्यादित्यत आह। नापीति। नन्विन्द्रियसम्बद्धे गवये वाक्यतदर्थ-स्मृतौ च सत्यां प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह। वाक्येति। गवयगतगोसादृश्यावेदने समयपरिच्छेदो न भवत्येवेत्यर्थः। फल-समाहारमाशङ्क्य निराकरोति। फलेति। प्रत्यक्षफलं हि प्रायशो-लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिकरणं औपम्यानुभवजनितपदज्ञानञ्च वाक्यार्थ-प्रमायां प्रत्यक्षं* स्यादित्यर्थः। ननु तत्फलस्य तदनन्तर्भावे विकल्पोऽप्यालोचनफलं प्रत्यक्षं न स्यात्, अन्तर्भावे वा लिङ्ग-सादृश्याध्यक्षयोः कः प्रदेष इति पृच्छति। तत् किमिति। उत्तरं, तत्तदिति। यत्र व्यापारिण इन्द्रियसन्निकर्षादेरवस्थितिस्तत्र तत्फलस्यावान्तरव्यापारता, यत्र तु तस्यानवस्थितिस्तत्र प्रमाण-बहिर्भूतत्वमित्यर्थः। इममेव विशेषमादाय शङ्कते। अस्तीति।

---

* करणप्रत्यक्षं—इति ह०।

व्यापारः। न, उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः।

ननु च वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः, गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञेति, केवलमिदानीं प्रत्यभिज्ञानात्ययमसाविति। प्रयोगाद्वाऽनुमितः, यो यद्वासति दृत्यन्तरे दृद्वैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दएव गोः, प्रयुज्यते चायं गोसदृशे, इति किमुपमानेनेति। न।

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥११॥

उक्तयुक्त्या परिहरति। उपलब्धेति। इन्द्रियव्यापारोपरतौ लिङ्गशब्दानुसन्धानस्येव* वाक्यार्थस्मृतिसचिवस्य सादृश्यज्ञानस्यापि मानान्तरत्वादित्यर्थः। अयमसाविति। यो गोसदृशोधर्म्यौ गवयशब्दवाच्यतयाऽवगतस्तं साक्षात्करोमीति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः।

निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम्। समय इति। (१)गवयत्वप्रवृत्ति-

---

* लिङ्गशब्दानुमानस्येव,—इति का० सो०।

---

(१) धर्म्मिणि समयस्य पूर्वं गृहीतत्वादाह गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेति।

न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं, अप्रतीतगूनां अव्यवहारप्रसङ्गात्। न चोभयमपि निमित्तं, स्वयं प्रतीतसमयसङ्गान्तरेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः। गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो दृश्यव्यवहारान्न सादृश्ये। कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् । वस्तुगतिस्तावदियं, तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः। गन्धवत्त्वमिव

निमित्तकगवयपदवाच्योऽयं पिण्ड इत्याकार इत्यर्थः। (१)गवयपदस्याग्रहीतसमयत्वेनाप्रत्यायकत्वाद्गोसदृशपदस्य च सादृश्यमात्रबोधकत्वादिति भावः।

अप्रतीतेति। गवयत्वस्य जातितया लघुत्वात्, सादृश्यस्य चोपाधितया गुरुत्वादिति भावः। उभयं समुच्चितं निमित्तं विकल्पोवा? आद्योऽप्रतीतगूनामव्यवहारापातादेव निरस्तः। द्वितीये त्वाह। स्वयमिति। स्वयं यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते व्युत्पत्तिर्गृहीता, तत्र परस्यापि सा भवतिति धियाऽत्रारण्यकोवाक्यं प्रयुङ्क्ते। तेन च सा गवयत्वेण ज्ञातेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयेदित्यर्थः। वस्तुगतिरिति।(२)तर्कादिपुरस्कारादित्यर्थः। सन्देहेऽपीति। गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितं वा धर्म्मान्तरमिति संशये सति न प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः। सन्देहाकारमाह। गन्धवत्त्वमिवेति।

---

(१) ननु गवयपदादेव गवय प्रतीत्य तद्विशिष्टे समयं ग्रहीष्यतीत्यतआह गवयपदस्येति।

(२) तर्कादीति लाघवपुरस्कारादित्यर्थः।

पृथिवीत्वस्य, गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्यनिर्धारणात्।

स्यादेतत्। पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिरिदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीतइव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्य्यवदातस्य कालान्तरे। न च वाच्यं, वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्य्यवसितमिति। गोसादृश्यस्योपलक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरच तात्पर्यं सन्देहात्। इदानीन्तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोषइति वदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेत्। न।

पूर्वमिति। (१)गवयपिण्डदर्शनादित्यर्थः। फलसिद्धिः, प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः। इदानीमिति। गवयत्वविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षकालइत्यर्थः। तर्केति। प्रागुक्ततर्काद्गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते तात्पर्यनिश्चयाद्गोसदृशपदं(२) लक्षणया गवयत्वबोधकमित्यर्थः।

---

(१) पूर्व्वत्वस्य किञ्चिन्निरूप्यत्वादाह गवयपिण्डेति।

(२) गोसदृशपदमिति यद्यप्येतन्न पदं किन्तु वाक्यं, तच्च न लक्षणा तस्याः पदधर्म्मत्वात्, तथाप्येकपदस्य लक्षणा पदान्तरञ्च नियामकमिति भावः। वाक्येऽपि लक्षणेतिमतेन पदमिह वाक्यमेवोक्तमित्यन्ये।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः॥ १२॥

गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्य्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्। रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवति इति वाक्यवत्। अन्यथा वाक्यभेददोषात्। न च गङ्गायां घोष इति वत्पदार्था एवान्वयायोग्याः, येन प्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात्। प्रतीतवाक्या-

---

उपलक्षणत्वनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य-इति सामानाधिकरण्यरूपयथाश्रुतपदार्थान्वयेनैव वाक्ये पर्यवसिते पश्चाल्लक्षणा न कल्प्यते। यत्र त्वयोग्यतया मुख्यार्थान्वयासम्भवः, तत्रैव सेत्याह। श्रुतेति।

मानान्तरेति। मानान्तरं प्रत्यक्षं, तेनोपनीतन्दर्शितमित्यर्थः। अन्यथेति। यदि पर्यवसितेऽपि वाक्ये तत्तदाकाङ्क्षायान्तत्तदाक्यार्थ-ज्ञानं स्यात्तदा वाक्यभेद इत्यर्थः। यत्र तु लक्षणा, तत्र नैवं वाक्य-पर्यवसानमित्याह। न चेति। ननु प्रतीत्यपर्यवसानाभावेऽपि प्रतीता-पर्यवसानाद् येन विनाऽनुपपत्तिः, सोऽपि वाक्यार्थः स्यादित्याह। प्रतीतेति। यदि कल्पनागौरवात् गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्त-त्वानुपपत्तौ गवयत्वस्य तथात्वकल्पनाऽपि वाक्यार्थः स्यात्, तदा दिवाऽभोजिनः पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनकल्पनाऽपि वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः।

र्थबलायातेऽप्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेध-वाक्यस्यापि रात्रिभोजनमर्थः स्यात्। तस्मात्, यथा गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति वाक्यान्निश्चितेऽपि

तस्मादिति। ननु सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तावपि तात्पर्यानुपपत्त्या षष्ठीः प्रवेशयेतिवत् लक्षणाऽस्तु। गवयपदव्युत्पित्सुं प्रति व्युत्पत्तये हि वाक्यमाप्तेनोक्तम्। तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनं विना, न च गोसादृश्यं तयेति तात्पर्यतो गोसदृशपदेन (१)गोसादृश्यसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितमिति कल्प्यते। न च यथा धूमोऽस्तीत्यत्राग्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा, तथाऽत्र मानान्तरमस्ति, येन तन्निर्वाह्यम्। उपमानस्यासिद्धेः। न च वाक्ये न लक्षणा, तस्या वृत्तित्वेन शक्तिवच्छब्दधर्मत्वादिति वाच्यम्। एकपदएव लक्षणा, पदान्तरं तन्नियामकमित्युपगमात्। न च गोसदृशपदस्य गवयत्वे साक्षात्तात्पर्यग्रहएव लक्षणा, स च मानाभावान्नास्ति, अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि सा स्यादिति वाच्यम्। उपस्थापकान्तराभावे सति तत्तात्पर्यस्यैव साक्षात्तात्पर्यरूपत्वात्।

अत्राहुः। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषबोधने न तात्पर्यं, किन्तु यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं, तत्रायुक्त-

---

(१) शक्यसम्बन्धमाह गोसादृश्यसमानाधिकरणमिति।

सामान्ये* विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति।

अस्त्वनुमानम्। तथाहि, गवयशब्दो गवयस्य वाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तच्च प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेन्न, असिद्धेः। न ह्यसति वृत्त्यन्तरे तद्वि-

---

सामयीतः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छेदः। न च तत्र तात्पर्यं, यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्। यच्च वा करभनिन्दातात्पर्यकं धिक्करभमित्यादिकं, तत्रापि तादृग्रं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयङ्करभशब्दवाच्य इति धीः। न च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तत्र तात्पर्यम्।

अस्मत्पितृचरणास्तु, (१)सर्व्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं, यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि प्रकरणादिना भोजनादिप्रयोजनकप्रवेशस्य ज्ञानात्तादृशे च प्रवेशने यष्ट्यादेरनन्वयात्, तात्पर्यग्रहार्थमपि प्रकरणादेरवश्योपजीव्यत्वादित्याहुः।

मानान्तरमिति। तर्कः प्रमाणसहकारी, न च तस्यां दशायां मानान्तरमस्तीत्युपमानं तर्कोपकार्यमाख्येयमित्यर्थः। असिद्धेरिति।

---

* सामान्य,—इति का० ओ०।

---

(१) सर्व्वत्रान्वयेति यद्यप्येवमपि प्रकृते लक्षणा स्यादेव, उक्तप्रकरणादिना प्रवृत्तिनिमित्तवाच्यत्वज्ञानात्, तस्य च धर्म्मिमात्रेऽनन्वयात्, तथापि तात्पर्य्यानुपपत्त्या लक्षणेति परोक्तनिराकरणमात्रपरोऽयं ग्रन्थ इति प्रतिभाति।

षयतया प्रयोगः सङ्गतिमविज्ञाय ज्ञातुं शक्यते। सामानाधिकरण्यादिति चेन्न, पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, सादृश्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तम्।

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात्, यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति। तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमिनुयात्, अयमसौ गवयो गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति। न, विपर्ययात्। न हि गोसदृशं

वस्तुतो गवयव्यक्तिवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न सिद्धतीति भावः। गवयसामानाधिकरण्येन गोसदृशो गवयपदवाक्यप्रतिपादनाद्गवयवाचकत्वं गवयपदस्य ज्ञायते इत्याह। सामानाधिकरण्यादिति। गवयसामानाधिकरण्येनेत्यत्र यदि पिण्डसामानाधिकरण्यं विवक्षितं, तदा पिण्डवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वासिद्धेर्नोपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात्प्रतीतिरित्याह। पिण्डेति। गवयत्वजातिसामानाधिकरण्यं तु मानाभावादसिद्धमित्याह। निमित्ते चेति।

न हीति। येन सादृश्यस्य व्याप्यत्वं स्यादिति शेषः। (१)यदि गोसदृशः किंशब्दवाच्य इति पृच्छेत्, तदा तमुद्दिश्य गवयशब्दवाच्य इति विदध्यादपि तु (२)कीदृग्गवय इति पृष्टः,

---

(१) यदीति उद्देश्यस्य व्याप्यत्वं विधेयस्य व्यापकत्वं प्रतीयते इति भावः।

(२) कीदृक् गवयइति गवयपदवाच्यः कीदृगित्यर्थः। गवयत्वविशिष्टत्ववाच्यत्वमेवमपि न सिद्धतीत्यपि बोध्यम्।

बुद्धावारोप्यानेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कीदृगिति । तथाच यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं, ततः किं तेन ? प्रकृतानुपयोगात् ।

अथ किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः, तदा व्यतिरेकपरं* स्यात्, लक्षणस्य तथाभावात् । तथाच, गोसदृशो गवय इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवह्रियते नासौ गोसदृश इति । एवञ्च प्रयोक्तव्यं, अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यः गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशो यथा हस्ती । न च हस्त्यादीनां विपक्षत्वे

---

(१)तथा च यो गवयशब्दवाच्यः स गोसदृश इति उत्तरयतो-विपरीतएव व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । यद्योगेति । व्याप्यं यच्छब्देन पूर्व्वमुद्दिश्यते । यथा यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यर्थः ।

यद्योगप्राथम्याभावेऽपि गन्धवती पृथिवीत्यादिवद्व्यतिरेकिरूप-लक्षणपरत्वं स्यादित्याह । अथेति । हस्त्यादीनां गवयव्यवहाराविषयत्वं तत्राप्रयोगेन निश्चेयन्तत्राह । सर्वेति । न चैवं व्यवहारसाध्ये सर्वत्र

---

* व्यतिरेकिपरं,—इति का० ।

---

(१) तथाचेति न तु यो गोसदृशः स गवयपदवाच्यइत्युत्तरं, येन गोसा-दृश्यस्य वाच्यत्वं (व्याप्यत्वं ?) यद्योगादिना लभ्येतेति भावः ।

प्रमाणमस्ति। सर्व्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात्, कतिपयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात्।

ननु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति कीदृक् किं लिङ्गमिति। न, न ह्यनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिदाद्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः स्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नः, येन निमित्तेन गवयशब्दः प्रवर्त्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेत्। न, न हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, यत इदं स्यात्। ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेत्। न, अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्। पर्य्यायान्तरं वा। यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने वनं गतोद्रक्ष्यसीति। यथा वा कः पिक इत्यत्र कोकिल इति।

लक्षणोच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। यथा (१)पृथिवीत्वेन पृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यते, तथा (२)गवयत्वेन निमित्तेन गवयपदवाच्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्। गवयत्वस्यातिदेशवाक्यादप्रतीतेः। न ह्यनेनेति। (३)अज्ञातसामान्यस्य विशेषजिज्ञासा न युक्तेति भावः।

---

(१) पृथिवीत्वेनेति पृथिवीत्वनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वमित्यर्थः।

(२) गवयत्वेनेति गवयत्वनिमित्तकगवयपदवाच्यत्वस्येत्यर्थः। धर्म्ममात्रवाच्यत्वस्य शब्दादेव प्रतीतेरिति भावः।

(३) अज्ञातेति गवयपदवाच्यस्य प्रतीतौ स किंलिङ्गकइति प्रश्नः, तत्प्रतीतिस्तु तस्य लिङ्गादेव जातेति लिङ्गस्य ज्ञातत्वान्न तत्र प्रश्नइति भावः।

तस्मान्निमित्तभेदप्रश्नएवायं, गवयो गवयपदवाच्यः कीदृक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः।

तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्टस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे। तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव। तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहायतामापद्यते। सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवं, निमित्तान्तरकल्पने च कृतकल्प्यविरोध इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति।

उपसंहरति। तस्मादिति। ननु यदि निमित्तप्रश्नस्तर्हि तदेव नोत्तरयतीत्यत आह। तस्य चेति। व्युत्पाद्यस्याप्रतीतगवयत्वजातिकत्वादिति भावः। तच्चेति। सामग्र्युत्थानानुकूलमित्यर्थः।

ननु सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्ततायां गौरवानवतारे नोपमानस्याप्यवतारः, तथा च तर्केण इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, यत्रैवं तत्रैवमिति चेत्। न। तर्कस्यानिश्चायकत्वात्। न चायं[1] तर्को व्याप्तिमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः स्यात्। न च गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतोदृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिनत्ति, न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी

---

(१) अयमिति लाघवाख्य इत्यर्थः।

कल्प्यते इति वाच्यम्। इदं सप्रवृत्तिनिमित्तमन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरमन्तरेणाप्रतीतेः। (१)अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदप्रकारकत्वात्।

ननु यथेच्छायां सामान्यतोदृष्टेन विशेषबाधकसहकृतेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं ज्ञायते। अन्यथा, विशेषबाधकानां पृथिव्यादेकैकमात्रव्यतिरेकविषयत्वेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं केन ग्राह्यम्। (२)तथाऽत्रापि गौरवाख्यतर्कसहकृतसामान्यतोदृष्टादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते पश्चाद्व्यतिरेकि(३) स्यात्। कल्प्यमानान्तरसहकारिलाघवेन कृतप्रमाणसहकारित्वस्य युक्तत्वात्।

मैवम्। इच्छायामेकैकबाधसहकृतापरापरबाधकैरेव तावद्विशिष्टवैशिष्ट्यरूपाष्टद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात्। न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणद्वयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाननिर्वाहात्। तर्कानवतारदशायान्तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्चेति(४) संक्षेपः।

---

(१) अनुमितेरिति तथाचेतराप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिनत्तीत्यप्ययुक्तमिति।

(२) तथाऽत्रापीति अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकत्वनियमोऽस्विदमेवेत्याशयः।

(३) व्यतिरेकीति पूर्वोक्तव्यतिरेकीत्यर्थः।

(४) तस्य सामान्यतोदृष्टस्य। तदपरिच्छेदकत्वात् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापरिच्छेदकत्वात्। तर्कसहकारेणैव तस्य तथात्वाभ्युपगमादिति भावः। यद्यपि तद्दशायां नोपमानस्याप्यवतारः, तथापि तर्कानवतारे सामान्यतोदृष्टस्य किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमात्रमनुमाय पर्य्यवसितत्वादग्रे पुनस्तर्कावतारे उपमानप्रवृत्तिरप्यनुहैवेति

भावः । अत्रेदमालोचनीयम् । क्लृप्तप्रमाणाभावस्य सामान्यतोदृष्टस्य पुनरनुसन्धानमात्रं कल्पयितुमर्हं, लाघवात् । न तु मानान्तरं, गौरवात् । न च पुनरनुसन्धीयमानादपि तर्कसहकृतादपि तस्मान्नेतरा-प्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदोऽनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति वाच्यम् । लाघवगौरवसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकस्यापि भानाभ्युपगमात् । अतएवेश्वरानुमाने क्षित्यादावेकमाचकर्तृकत्वानुमितिः । अस्तु वा तथा, तथापि इतरत् न प्रवृत्तिनिमित्तं गुरुत्वादिति मानान्तरादितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वनिश्चये उक्तव्यतिरेकिणा गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरविकलैव । न च साध्याप्रसिद्धेर्न तत्सिद्धिरिति वाच्यं तथा सत्युपमानादपि तद्विप्रतिपन्नबुद्ध्यनुदयापत्तेः । विशेषणज्ञानं विना तदभावात् ।

यदि च गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातिविशेषत्वादित्यादिना तस्य तुल्यवृत्तित्वेऽपि तथा किञ्चित्पदे तत्प्रसिद्धिसम्भवात्तथात्वं, तदा प्रक्षतेऽपि तुल्यम् । व्यतिरेक्यन्तरेऽप्येयमेव गतिः । किञ्च, यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानं जनयति, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहकृतमनुसन्धीयमानं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्तु, कृतं मानान्तरेण । तदाह गङ्गेशः । विचित्रसहकारिबलेनैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वादिति । अन्यथा तत्र लिङ्गविशेषाज्जीवित्वानिश्चये अर्थापत्तिर्लब्धावकाशा स्यात् । तस्मात्, त्यज वोपमानं मानान्तरं, स्वीकुरु वाऽर्थापत्तिं संशयकरणिकामन्यामिति ।

वस्तुतस्तु संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदउपमानार्थइत्याकरएव स्फुटं, न तु प्रवृत्तिनिमित्तपर्यन्तपरिच्छेदोऽपि, तस्य शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे इत्यादिघटितस्य नियमतउपस्थितौ मानाभावात्, तद्ग्रहस्य व्यव-

हारानङ्गत्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। तथा च गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वसिद्धि-रेवोद्देश्या। तदिदमुक्तम्, पिण्डवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्ट-वाच्यत्वासिद्धेर्नोपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात् प्रतीतिरिति। एवञ्च शब्दादिग्रेष्यवाच्यत्वावगमेऽपि गवयत्ववाच्यत्वपरिच्छेदार्थमुपमान-स्वीकार इति परमार्थः। तदिदमुक्तमाकरे। सामान्यविशेषवाचक-त्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति।

तच्च ब्रूमः। एवं व्यवहारादेरपि शक्तिग्राहकस्य व्यक्तिमात्रविषय-त्वात् घटत्वादिवाच्यत्वग्रहार्थं मानान्तरमनुसन्धेयम्। यदि च लाघवा-दिसहकृतं व्यक्तिशक्तिग्राहकमेव तद्ग्राहकं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। तदिदमुक्तं गङ्गेशेन। शक्तिग्राहकमेव लाघवादिसहकृतं निमित्तम-प्यवधारयति, यथा चित्रादौ कर्तृग्राहकं कर्तुरेकतामिति।

ननु प्रकृते विशिष्टशक्तिग्राहकं नास्ति, शब्दस्य गवयत्वोपस्थिति-काले पर्य्यवसितत्वादिति चेत्। न। गवयत्वविशिष्टोऽयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादित्यादेर्लाघवसहकृतस्य सत्त्वात्। लिङ्गाभासादिनाऽप्य-नुमित्यविरोधाच्च। अन्यथा व्यवहारादिना घटत्वादिविशिष्टशक्ति-ग्रहोऽप्यशक्यः। यदा। धर्म्मिवाच्यत्वे शब्दादेव सिद्धे गवयत्वं गवयपद-वाच्यं गवयत्वादिति व्यतिरेकिणा लाघवसहकृतेन तद्वाच्यत्वसिद्धिः। तस्मात् पिण्डादेः सपक्षाद्यावृत्तावसाधारणं, तस्य सत्प्रतिपक्षो-त्थापकतया दोषत्वादस्य च तर्कसहकारेणाधिकबलत्वात्। अस्तु वा गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव साध्यम्। तथाच सपक्षाभावान्नासा-धारण्यम्। न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमि-त्तकमिति सामान्यतोदृष्टादेव सामान्यतस्तत्सिद्धेः। न च व्याप्त्याद्य-प्रतिसन्धानदशायामपि तत्परिच्छेदान्नैवमिति वाच्यं, मानाभावात्। अन्यथा मूलप्रकाशयोरनुमानदूषणप्रयासस्यासङ्गतत्वापातात्। तद-दुष्टत्वेऽपि तदनवतारे उपमानावतारसम्भवात्। तथा च यच्च

लक्षणान्वस्यानवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम्। वाक्यार्थश्च क्वचित् साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यमतो नाव्यापकम्। तस्मान्नियत-

---

एवमुपमानस्य कृत्स्नमानातिरेकं प्रसाध्याव्याप्तिं परिहर्तुं लक्षणमाह। लक्षणस्येति। अनवगतसङ्गतिस्त्रासौ संज्ञा चेति कर्मधारयः। न च गोविसदृशो न गवयपदवाच्य इत्यत्र अर्थादापद्यते गोसदृशो गवयपदवाच्य इति, तथा च नात्र वाक्यार्थानुसन्धानमस्तीति* वाच्यम्। परम्परया तत्रापि वाक्यतात्पर्यात्। (१)वस्तुतस्तु, उपमितिकरणत्वमुपमानत्वम्। उपमितित्वञ्च जातिः। न च तदसिद्धिः, सामग्रीविशेषे कार्य्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणव्यङ्ग्यत्वात्। सैव सामग्री, अनवगतसङ्गतीत्यादिना दर्शिता। क्वचिद्वैधर्म्यमिति। धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादौ। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति।

---

* वाक्यार्थानुसन्धाने सतीति,—इति सो० प्रा०।

तत् यत्परिच्छेदस्तत्र कृत्स्नप्रमाणभावस्यैवावतारः कल्प्यते, लाघवात्। अतीन्द्रियादिविषये व्याप्त्यपरामर्शवदुपनयसहकृतेन मनसा विशिष्टवाक्यत्वपरिच्छेदसम्भवाच्च। न चोपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलाद्विजातीयप्रमासिद्धौ तत्करणसिद्धिरिति वाच्यम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्धौ तादृश्यानुव्यवसायासिद्धेः। गवा गवयमुपमीनोमीत्यनुव्यवसायस्य सादृश्यबुद्धिविषयत्वात्। अतएवान्यत्रापि मुखचन्द्रादिसादृश्यप्रतीतौ तथेति विद्वद्भिः परिचिन्तनीयमिति।

(१) नन्विदमुपमितावेवातिव्याप्तं लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् सादृश्यज्ञानोपनीतस्य तत्र भानसम्भवादित्यतश्चेराह वस्तुतस्त्विति।

विषयत्वादेव न तेन बाधो न त्वनतिरेकादिति स्थितिः।

शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः। तथा हि, यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति चानैकान्तिकं, पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा। यद्यपि चैतानि पदानि

शब्दोऽपीति। यद्यपि शब्दस्यावाधकत्वेऽनुमानानतिरेकित्वं न हेतुरनुमानात्मकस्यैव शब्दस्य बाधकत्वसम्भवात्, तथाप्यनुमानबाधकत्वनिरासेनैव शब्दबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः। अनुमानानतिरेकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, अनुमानाभेदं* प्राप्य शब्दो न बाधकं, (१)प्रकृतेः क्रियमाणानि,—इत्यादिशब्दस्य वक्तव्ययुक्त्याऽन्यपरत्वादित्यन्ये।

पदानां तदर्थानां वाऽऽकाङ्क्षादिमतां वाक्यार्थप्रत्यायने लिङ्गभावेनैव करणत्वमस्तु, किं शब्देनातिरिक्तमानेनेत्यभिप्रेत्य पदार्थकरणत्वपक्षेऽनुमानाभेदं साधयति। यद्यपीति। अनैकान्तिकमिति। (२)निराकाङ्क्षादिभिरित्यर्थः। तथेति। तैरेवानैकान्तिक-

---

* अनुमानाद्भेदं,—इति श्रा० सो०।

---

(१) एवं सति हेतुं पूरयति प्रकृतेरिति।

(२) निराकाङ्क्षादिभिरिति अयोग्यैरित्यत्रैव तात्पर्यम्। योग्यतासत्त्वे आकाङ्क्षाविरहे व्यभिचाराभावादिति ध्येयम्। अयं शब्दप्रकाशे विपञ्चितम्। द्वितीयप्रयोगे मूले आकाङ्क्षादिमत्त्वादित्येव हेतुः। तत्स्मारकत्वादित्यस्य व्यर्थत्वात्।

स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः। न ह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति। ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते। न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं, यल्लिङ्गस्य विषयस्तदेव तस्य, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति।

मित्यर्थः। पदकरणत्वमाश्रित्याह। यद्यपि चेति। समवाय इति। न पदार्थसंसर्गाणां पदेषु समवाय इत्यर्थः। विशेषणेति। स हि पदार्थानां मिथोऽन्वयो न पदधर्मइत्यर्थः। न चेति। लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यच्छब्दस्य, तदेव तस्य लिङ्गस्य तत्स्मारकत्वादित्यर्थस्य विषयः कर्मेति न चेति योजना। परस्पराश्रयत्वं स्पष्टयति। तदुपलम्भे हीति। लिङ्गतया ज्ञापकत्वोपलम्भे हीत्यर्थः। मानान्तरेण शब्दस्य लिङ्गत्वसिद्धौ ततोऽनुमित्या लिङ्गतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्ध्येदित्यत्र ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वसिद्धिरिति भावः। यद्यपि पूर्वपूर्वविषयानुमितिजनकत्वेनानादित्वान्न परस्पराश्रयत्वं, तथापि ज्ञापकत्वसिद्धावपि नार्थसिद्धिः। (१)प्रमापकत्वे तु साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः।

तथापीति। अचेते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्त इति

---

(१) प्रमापकत्वे इति आकाङ्क्षादिमतोऽपि सहकारिविरहेण कदाचित् प्रमानुत्पादकत्वादिति भावः। यद्यपि ज्ञापकत्वेऽपि व्यभिचारः, तथापि दूषणान्तरस्यैव सम्भवादयं नोद्भावित इति भावः।

तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेतिपदार्थवदिति स्यात्। न च विशेषासिद्धिर्दोषः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात्। यद्वा, एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याजेति पदवत्। न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः। तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भ इति ॥ अत्रोच्यते ॥

साध्यमतो नानभिमतसंसर्गसिद्ध्या अर्थान्तरम्। नन्वेवं संसर्गमात्रसिद्धावपि व्यवहारौपयिकस्यद्विशेषो न सिद्ध्येदत आह। न चेति। संसृज्यमानपदार्थव्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य पक्षधर्मताबलात् सिद्धिरित्यर्थः। ननु संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धावपि कुतो वाक्यार्थसिद्धिरित्यत आह। न चैवमिति। संसर्गविशेषसिध्यर्थमाह। तस्य चेति। तस्य संसर्गस्य पदार्थविशेषोपहितस्यैव ज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञानज्ञानस्य च तद्विषयविषयकत्वात् संसर्गे च सम्बन्धिनएव विशेषत्वादपि पक्षधर्मताबलाद्व्यापकत्वेनाज्ञातस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिरित्यर्थः।

नन्वेवं भ्रान्तिज्ञोऽपि भ्रान्तः स्यात्। न चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः। भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेश्च। अत्राहुः। न भ्रमविषयविषयकत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वेन। न च शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमित्यत्र विशेष्यावृत्तिः प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वात्। न च

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥१३॥
एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टाएवेति

प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, तत्र योग्यताविरहात्। तस्माण्याहार्य-संसर्गज्ञानवत्त्वाच्च। तथापि संसर्गज्ञानं विना मूकस्यान्यस्य वा वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः। कथञ्च तत्र संसर्गप्रमा? वक्तुर्ज्ञानानुमानासम्भवादिति चेत्। न। तत्र वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञान-पूर्वकत्वादित्युक्तत्वात्।

तत्र प्रथमं प्रयोगं दूषयति। अनैकान्त इति। परिच्छेदे-ऽवधारणे। द्वितीयं दूषयति। आकाङ्क्षेति। आकाङ्क्षायाः सत्त्व-मात्रेणैव कारणतया लिङ्गविशेषणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। योग्यता-ऽऽसत्तिमात्रेण विशेषणे दोषमाह। योग्येति। न बन्धनं सम्बन्धो-व्याप्तिरूपो यस्यां, सा तथा। (१)निराकाङ्क्षे व्यभिचारादित्यर्थः।

संसृष्टाएवेति। न च सम्भावना नियमो वा न साध्यः, किन्तु संसृष्टा इत्येव साध्यमिति वाच्यम्। (२)संसर्ग* व्यभिचार्यव्यभिचारि-

---

* संसर्गस्य,—इति पाठः सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु। मकरन्दानुमतएव तु पाठो मूले निवेशितः।

---

(१) निराकाङ्क्षे इति तात्पर्यघटितसाध्ये व्यभिचारोऽयमुन्नेयः।

(२) संसर्गव्यभिचारीति आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति हेतोः संसर्गव्यभिचार्यव्यभिचारिसाधारण्यतया व्यभिचार इत्यर्थः। संसर्ग-व्यभिचारिसाधारण्यमेव दर्शयति ययोरिति। नचैवं तत्र योग्य-

नियमो वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गा इति वा? न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात्। आप्तोक्त्या* विशेषणीयमिति चेत्। न, वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः। न ह्यविप्रलम्भकत्वमाचमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्। अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि। न चैतच्छक्यमसर्व्वज्ञेन सर्व्वदा सर्व्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुं, भ्रान्तेः पुरुषधर्म्मत्वात्।

तच्च क्वचिदाप्तत्वमनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः। ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम्। न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम्। बुद्धेरर्थभेदमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात्। पदार्थमात्रे

धारणतया ययोरेव घटानयनयोः परस्परसंसर्गो न जातस्तेनैव व्यभिचारादिति भावः। तदुक्तेरपीति। भ्रान्तेन पित्तादिनाऽप्रतारकेणोक्तपदानां तदर्थानां वा संसर्गाभावादित्यर्थः। ननु पदार्थज्ञानमात्रनिरूपणाद्भ्रान्तत्वनिरूपणमस्खित्यत आह। पदार्थेति।

---

* आप्तोक्तेन,—इति का०।

तैव नेति कथं व्यभिचारइति वाच्यं, घटस्यानयनमित्यत्र संसर्गव्यभिचारिणोरपि घटानयनयोर्योग्यपदस्मारितत्वात्। संसर्गस्य व्यभिचारीति क्वचित्पाठः। स तु चिन्त्यः।

चाभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्, अनाप्तसाधारण्यात्। एतेषां संसर्गेऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेत्। न, एतेषां संसर्गे इत्यस्याएव बुद्धेरसिद्धेः। अननुभूतचरे स्मरणायोगात्, तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति।

नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्, वाक्यस्य च तदेकफलत्वात्। योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः। अन्यथा, तदसिद्धावासन्नसाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात्। तथा चाग्निना सिञ्चेदित्यादिना स्मारितैरनैकान्तः। तथाविधानां सर्व्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति।

द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति। तच्च केयमाकाङ्क्षा नाम? न तावद्विशेषणविशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्वभावतया* साध्यत्वात्। नापि तद्योग्यतेति। आप्तोक्तत्वरूपविशेषणासिद्धेरित्यर्थः। तदेकेति। (१)निश्चयैकफलत्वादित्यर्थः। प्रागेवेति। (२)योग्यतया लिङ्गविशेषणेन सिद्धेरित्यर्थः। तस्येति। एकत्र पदार्थे पदार्थान्तरवैशिष्ट्यस्यैव

* संसर्गविशेषस्वभावतया,—इति क्वी०।

(१) अनिश्चयस्य सन्निहिततया तत्परामर्शभ्रमं वारयति निश्चयैकेति।

(२) योग्यतया इति सम्भावितपदस्य लिङ्गविशेषणयोग्यतापरत्वे दूषणमिदम्। सन्दिग्धपरत्वे संसर्गानिश्चयादित्येव दूषणं बोध्यम्।

ग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात्। नाप्यविनाभावः, नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात्। तत्रापि विशेषाश्लिष्टसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति चेत्*। न, अहो विमलं† जलं नद्याः कच्छे‡ महिषश्चरतीत्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात्। नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां§ रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत्‖ सर्व्वदा वाक्यापर्य्यवसानप्रसङ्गात्।

गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा। पट इत्युक्ते किंरूपः कुत्र

संसर्गरूपत्वादित्यर्थः। विशेषेति। नीलेन गुणसामान्यमाक्षिप्यते, सरोजेन द्रव्यमात्रं, तयोश्चाविनाभावोऽस्त्येवेत्यर्थः। अहो इति। जलान्वितनद्याश्रयीभूतकच्छे साकाङ्क्षतापत्तावेकवाक्यतापातादित्यर्थः। रक्त इति। यथा रक्तः पटोभवतीत्यत्र रक्तपदार्थान्वयं विना पटो भवतीत्येकदेशो न पर्यवस्यति, तथा रक्तपदं विना यत्र पटो भवतीत्येव वाक्यमुच्चारितं, तत्रापि तन्न पर्य्यवस्येदित्यर्थः। अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थज्ञानाच्चेति भावः। गुणक्रियेति। पट इत्युक्ते

---

* विशेषाश्लिष्टसामान्याविनाभावोऽप्याकाङ्क्षेति चेत्,—इति क्री० का०।
† सुविमलं,—इति आ०।
‡ नद्यास्तीरे,—इति क्री०।
§ जिज्ञासया,—इति क्री० आ०।
‖ वतः,—इति आ०।

किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा। तच्च भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया न तु किंरूपइत्यादिरपि। यदा तु रक्त इत्युच्यते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्यात्,—इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्। एवन्तर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्, किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति।

तच्च प्रथमे नानया व्यभिचारव्यावर्त्तनाय* हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत्सत्तामात्रेणोपयोगात्। आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकोऽयमेति† पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यादौ व्यभिचारात्। द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सङ्गावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्य्यादन्वयप्रत्ययो न जायते।

किंगुणः? किंक्रियः? इति जिज्ञासा। तच्च यदा भवतीत्युच्यते, यदा जिज्ञासाविषयस्य क्रियाविशेषस्य पदेन स्मारणात् सैव जिज्ञासा आकाङ्क्षा। रक्त इत्युक्तौ किंगुण इत्यपि सेत्यर्थः। सत्तामात्रेणेति। स्वरूपसदाकाङ्क्षायोग्यतादिसाचिव्याच्छब्दएव ज्ञानजनने सम्भृतसामग्रीको लिङ्गमेव विलम्बितमिति भावः। व्यभिचारादिति।

---

* वारणाय—इति का०।

† ऽयमुपैति,—इति का०।

न त्वेतदस्ति, आसत्तियोग्यतामाचप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्व्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात्। निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात्।

कथमेष निश्चयः, साकाङ्क्षएव प्रत्येति न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत्। तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः। अन्यच तथा दर्शनाच्च। यदा हि* दूरात् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो† भवति। तथेहाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाले संस-

---

(१)राजपदार्थपुरुषपदार्थयोरन्योन्यान्वये वक्तृज्ञानाभावादित्यर्थः। अनुमानान्तरवदिति। अनुमितिकारणान्तरव्याप्त्यादिवदित्यर्थः। यद्यपि प्रतिपदार्थान्विताकाङ्क्षायाः तत्कालएव नाशान्न कालान्तरे सत्त्वं, तज्ज्ञानहेतुत्वञ्च संस्कारद्वारा सम्भवति, तथापि पदार्थसमूहविषयायाः एकस्याएवाकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्त्वमस्त्येवेति भावः। विशेषोपस्थानेति। अन्वयप्रतियोगिपदार्थस्मरणानन्तराव्यवहितकाले इत्यर्थः।

---

* यथाहि,—इति आ०। † अन्वयप्रत्ययो,—इति आ० क्षी०

---

(१) राजपदार्थेति यद्यपि योग्यतासत्त्वे ईश्वरसंसर्गज्ञानसत्त्वान्न व्यभिचारः, तथाप्यजनितान्वयबोधे तत्रेश्वरतात्पर्य्याभावात्तात्पर्य्यघटितसाध्ये व्यभिचार इति भावः।

(१)नन्वाकाङ्क्षा ज्ञाताऽन्वयधीहेतुः ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि-व्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् । न चाप्रयोजकत्वं, आकाङ्क्षासत्त्वेऽपि ज्ञानादन्वयबोधाभावापातात् । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति संशये तद्विपर्यये वाऽन्वयधीप्रतिबन्धाच्च ।

अचास्मत्पितृचरणाः । प्रवृत्तिपरत्वं शब्दस्य लिङ्गत्वे न स्यात् । अर्थज्ञानं हि प्रवर्त्तकं न तु तज्ज्ञानज्ञानं, गौरवात् । तदभावेऽप्यर्थज्ञानात्प्रवृत्तेश्च । अतो वक्ता घटज्ञानवानिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकमपि त्वयं घट इति । घटज्ञानज्ञानमपि घटविषयमिति चेत् । सत्यम् । न तु घटत्वप्रकारकं, प्रवर्त्तकञ्च तथा । अन्यथा, भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतएव, लक्षणानानार्थाद्यन्वयबोधात् तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुस्तच्च पदार्थसंसर्गविशेषज्ञानोद्देश्यकत्वमतस्तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तम् । तात्पर्यज्ञानं न वाक्यार्थहेतुरिति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अपि चानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमाचप्रकारकत्वात् पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानीत्यनुमितिः स्यान्न घटज्ञानपूर्वकानीति । योग्यतायाश्च लाघवात्संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः । बाधसंशयस्य ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वाच्च । अन्यथा प्रमामाचोच्छेदप्रसङ्गात् । (२)स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयते-

---

(१) नन्विति तथा चाकाङ्क्षाया लिङ्गविशेषणत्वसम्भवादनुमानएवान्तर्भाव इति भावः ।

(२) क्वचिदपि तदनिश्चये तत्संशयेऽपि दुर्लभ इत्यत आह स्वपरेति ।

र्गावगतिरेव जायते न तु जिज्ञासाऽवगतिरिति। न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासाऽवगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्थानाकाङ्क्षत्वात्। न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः। यदा ह्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामिति वक्तोच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामिति शृणोति, तदाऽस्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बकत्वं; न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्व्वकत्वमिति।

ऽपि। यथेह भूतले घटो नास्तीत्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि घटाप्रमाविरहो निश्चीयते। (१)अतएव सा न लिङ्गविशेषणम्। (२)बाधकप्रमामात्रविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वात्, तत्संशयेऽपि शब्दादन्वयबोधात्, लिङ्गविशेषणस्य च सर्वत्र निश्चितत्वादिति सङ्क्षेपः।

(३)एतदेवाभिसन्धाय पूर्वापरितोषेणाह। न चैवमिति। आ-

---

(१) अतएवेति यतएव संशयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः

(२) नन्वेतदेव कुतइत्यत आह बाधकेति।

(३) एतदेवेति आकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वमेवेत्यर्थः।

स्यादेतत् । यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः, तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणासंस्पर्शात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः संसर्गप्रत्ययः ? अलिङ्गत्व लिङ्गत्वाध्यारोपात् । एतावानेवायं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः । न, तत्सन्देहेऽपि श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र प्रत्ययो न जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति । भ्रान्तिरसाविति चेत् । न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात् । न लिङ्गाभासजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात् । एतादृक्पदकदम्बप्रतिसन्धानमेव तां जनयतीति चेत् । यद्येवमेतदेवादुष्टं सद्भ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम् ? व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यावधारणात्,

---

काङ्क्षादेर्ज्ञायमानतया हेतुविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । तत्सन्देहे इति । यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपीत्यर्थः । भ्रान्तिरसाविति । कतिपयपदश्राविणो यः संसर्गप्रत्यय इत्यर्थः । व्याप्तीति । शब्दोन लिङ्गतया ज्ञापकः व्याप्त्यादिज्ञानरहितस्यापि (१)दोषवतः अवि-

---

(१) दोषवत इति विपर्यय इति च स्वरूपनिर्वचनं, ज्ञानहेतुत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

चक्षुरादिवत्। नास्त्येव तच्च संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रह-मात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत्। तर्हि यावत्सम-भिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतिकारः, तथाभूतस्या-नाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात्। असंसर्गा-ग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत्। एवन्तर्हि संसर्गो न सिध्येत्। आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेत्। न। सर्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः। यच्च क्वचि-दाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात्। प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमादित्युक्तम्।

न च सर्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम्, अजिज्ञासोरपि

पर्य्यायहेतुत्वात् चक्षुर्वदित्यर्थः। नास्त्येवेति। कतिपयपदश्रवणं यत्ने-त्यर्थः। (१)संसर्गे बाधकाच्चेति भावः। एवं तर्हीति। असंसर्गा-ग्रहपूर्वकत्वसिद्धावपि (२)तस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवर्त्तकं संसर्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः। सर्वेति। आप्तोक्तत्वस्य च लिङ्गविशेषणतया ज्ञात-स्यैव हेतुत्वादित्यर्थः। सिद्ध्यभ्युपगमादिति। सिद्ध्यभ्युपगमप्रसङ्गा-दित्यर्थः। तथा च शब्दस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः। तदेवं पदस्मारितपदार्थविषया जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्योक्तं, सम्प्रति ता-

---

(१) संसर्गइति समस्ताश्रवणमेव बाधकमित्याशयः।

(२) तस्येति असंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः।

वाक्यार्थप्रत्ययात्। आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः? जिज्ञासां प्रति योग्यता। सा च स्मारित-तदाक्षिप्तयोरविनाभावे* सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः। न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधीन-

---

मप्यव्यापकतयाऽऽस्कन्दितुमाह । न चेति । अथ योग्यतैव केत्यत-आह । सा चेति । (१)शब्दस्मारितयोरविनाभावो यथौदनं पचतीत्यत्र क्रियाकारकयोः । तदाक्षिप्तयोरविनाभावो यथा नीलं सरोजमस्तीत्यत्र विशेषाक्षिप्तयोर्द्रव्यगुणसामान्ययोः । प्रतिपादके संसर्गज्ञानप्रागभावोनास्तीत्यत उक्तं, श्रोतरीति । वाक्यान्तरोच्चारणेन तत्रापि सोऽस्तीत्यत उक्तं, तदुत्पाद्येति । तदाक्योच्चारणजन्य इत्यर्थः । प्रतियोगीति । संसर्गावगमप्रागभावो हि प्रतियोगिनि तदवगमे ज्ञाते ज्ञातव्यः, स च स्वविषये संसर्गे ज्ञाते बोद्धव्य इति संसर्गस्य प्रागेव ज्ञानादाक्यस्यानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः ।

ननु निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानप्रागभावस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः । प्रागभावस्य च कार्यमात्रहेतुत्वान्न शब्दसाधारणम् । प्रागभावाभावस्य च कारणान्तराभावव्याप्यत्वात्तत एव कार्याभाव इति आकाङ्क्षा न हेतुः स्यात् । योग्यताऽऽसत्त्योरका-

---

* स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे,—इति आ० क्री० ।

---

(१) स्मारितयोरिति एतच्च सत्यन्तं विशेषणं स्वरूपनिर्वचनम् ।

निरूपणत्वात्तद्भावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति।

रणत्वापत्तिश्च। अयोग्यानासन्नयोस्तदुच्चारणजन्यसंसर्गधीप्रागभावाभावादेवान्वयबोधानुत्पत्तेः।

अथ ज्ञाप्यतदितरान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलोपस्थितिहेतुत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा। घटमानयतीत्यत्र हि घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटमन्यद्वेति जिज्ञासा भवति। (१)गौरश्व इत्यत्र नाभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वात्। राज्ञ इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वान्न पुरुषमाकाङ्क्षति। मैवम्। नामविभक्तिधात्वाख्यातार्थानां घटकर्मत्वानयनकृतीनां स्वरूपेणोपस्थितिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्राकाङ्क्षाविरहापत्तेः। (२)घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयतीत्यत्रेवान्वयबोधापत्तेश्च।

अत्राहुः। (३)अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा। येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं, तस्य तदपर्यवसानम्। नामविभक्ति-

---

(१) नन्वेवं गौरश्वइत्यादावभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा स्यादित्यत्र आह गौरश्व इति। तथाचेष्टापत्तिरिति भावः।

(२) यदि च स्वरूपेणैव तदुपस्थितिस्तदनुकूला, तत्राह घटः कर्मत्वमिति।

(३) अभिधानेति अभिधानमन्वयानुभवः, तस्यापर्यवसानमनिष्पत्तिरित्यर्थः। एतच्च घटः कर्मत्वमित्यादावप्यस्तीत्यन्यमपर्यवसानपदार्थमाह येनेति।

धात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। (१)घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राभेदेन नान्वयज्ञानमयोग्यत्वात्। योग्यता च बाधकमानाभावः। अन्यच्च यद्बाधकं तदभावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। प्रकृतसंसर्गे च न तदभावः, सिद्ध्यसिद्ध्यव्याघातात्। न च प्रकृतसंसर्गेऽन्यच्च सिद्धबाधकमानाभावः, प्रकृतसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः। स्वबाधकप्रमाणविरहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। सकलतदभावस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्। न च स्वरूपसत्त्वेवायं हेतुः, योग्यताभ्रमादन्वयबोधानुपपत्तेः। नापि सजातीयेऽन्वयदर्शनं, यथाकथञ्चित् सजात्यस्यावावर्त्तकत्वात्। पदार्थतावच्छेदकरूपेण च तस्य वाक्यार्थापूर्वतया निरासात्। नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गाभावाप्रसिद्ध्या तदनिरूपणात्। नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयतापत्तेः। किं त्वितरपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यता। प्रमेयमभिधेयमित्यत्र प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रमाविशेष्यत्वं गोत्वे प्रसिद्धं, अभिधेयत्वसंसर्गे च तदभावः। आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोगिस्मृतिरिति सङ्क्षेपः।

---

(१) घटः कर्म्मत्वमित्यादेश्च नेतरव्यतिरेकप्रयुक्तं क्रियाकर्म्मभावेनान्वयानुभावकत्वं, किन्तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तं, तत्समवधानेऽपि तदननुभावकत्वात्। अभेदान्वये च तत्राप्याकाङ्क्षाऽस्त्येव, अयोग्यत्वाच्च नान्वयधीरित्यतआह घटः कर्म्मत्वमिति। आकाङ्क्षालक्षणादिकं शब्दप्रकाशे सम्यग्व्याख्यातमनुसन्धेयम्।

प्राभाकरास्तु, लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनान्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिषत। लोके त्वनुमानतएव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरन्विताभिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामाचं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः। तदतिस्थवीयः।

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत्। न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति।

प्रसङ्गसङ्गतेराह। प्राभाकरास्त्विति। लोकेति। यएव लौकिकास्तएव वैदिका इति भावः। व्युत्पत्तिबलेनेति। व्यवहारेणेतरान्वितपदार्थज्ञानस्यैव स्वकारणस्यानुमितेरित्यर्थः।

वेदे कृत्स्नसामग्रीतोलोकेऽपि संसर्गानुभवादन्यथा त्वनुवादकताऽपि न स्यादित्याह। निर्णीतेति। आकाङ्क्षादिमत्तया ज्ञानात् प्राक् लिङ्गज्ञानाभावात् तदुत्तया च ज्ञाने वेदतुल्यतयाऽन्वयबोधे विलम्बाभावादन्यथा वैदिकवाक्यादपि स न स्यात्, तस्य लौकिकोपजीवकत्वादिति भावः(१)। प्रत्युतानुमाने व्याप्तिस्मृत्यादिविल-

---

(१) उपजीवकत्वात् तुल्यत्वात्। यएव लौकिकास्तएव वैदिका इत्यायत्वात्! लोके व्युत्पत्तिग्रहोव्यवहारादिति तस्योपजीव्यत्वमित्यर्थाद्धः।

लिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते* व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीयास्तीति विलम्बेन किं निर्णेयम् ? अन्वयस्य† प्रागेव प्रतीतेः।

लोके वक्तुराप्तत्वनिश्चयेऽपेक्षणीय इति चेत्। न। तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधारणात्‡। अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभावात्। न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्तिवैचित्र्यं स्यात्। अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्याऽपि सामग्री सन्देहेन शिथिलायते इति चेत्। न।

त्वादनुमितिविलम्बेन तस्यैवानुवादकत्वमित्याह। व्याप्तिस्मृतीति। लोके इति। स च न वक्तृज्ञानानुमानं विनेति भावः। तं विनाऽपि वेदादन्वयबोधाद्व्यभिचारात्स न तत्र हेतुरित्याह। तद्रहितस्यापीति। यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तएवामीषामर्था इत्याह। न चेति। यथा स्थाणुपुरुषसंशये चक्षुर्न निश्चायकं, तथाऽऽप्तोक्तत्वानाप्तोक्तत्वसन्देहे§ तुल्याऽपि सामग्री न निश्चायिकेत्याह। अनाप्तोक्ताविति। यथा समानविषयकसन्देहस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्चिन्ति-

---

* प्यवसिते,—इति का०।

† अर्थस्य,—इति का०।

‡ शब्दशक्तेरवधारणात्,—इति आ० का०।

§ तथाऽऽप्तोक्तत्वे सन्देहे,—इति सो०।

चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन* शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात्।

ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत्सन्देहे सति निश्चायकं, यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु सत्तयेति चेत्। न। वाक्यस्य निश्चितत्वात्। फलप्रामाण्यसन्देहस्य च फलोत्तरकालीनत्वात्। आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्गत्वात्। लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः। भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौड़मीमांसकस्यार्थनिश्चयः। न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा निश्चयादिति†।

षयकोऽप्रमाजनकत्वसंशयो न चाक्षुषनिश्चयप्रतिबन्धकः, तथाऽऽप्तोक्तत्वसन्देहोऽपि न शाब्दनिश्चयप्रतिबन्धक इत्याह। चक्षुरादाविति। सन्देहः किं वाक्यस्वरूपे, तज्जनितज्ञानप्रामाण्ये वा, आप्तोक्तत्वे वा? आद्ये, वाक्यस्येति। द्वितीये, फलेति। अन्त्ये, आप्तोक्तत्वस्येति। न चाप्रमाजनकत्वे‡ सन्देहः, तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः। ननु लोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थज्ञानानुदयात् तन्निश्चयस्तद्धेतुः,

---

* सत्त्वेन,—इति का०।

† तथात्वादिति,—इति की०।

‡ न च प्रमाजनकत्वे,—इति सो०।

स्यादेतत् । नाप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतेरङ्गमिति ब्रूमः । किन्त्वनाप्तोक्तत्वशङ्कानिरासः* । स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत् । तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्यादिदितपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्ययएव न भवेत्, भवन्नपि वा न श्रद्धेयः ? प्रथमे सत्यादयएव प्रमाणम् । न चासंसर्गाग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारो बाधकस्यात्यन्तमभावात् । तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवन्निमित्तान्तरान्निवर्त्स्यतीति वेदे यदि, लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् ।

तथा च वाक्यार्थगोचरपदार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्† तदुपजीविनोऽनुमानाद्वाक्यार्थधीरित्यत आह । लोकेऽपीति । बाधकस्येति । न चाप्तोक्तत्वकारणबाधएव बाधक इति वाच्यम् । व्यभिचारात् तद्धेतुतायामेव बाधात् । नापि लौकिकत्वेन ज्ञाते तद्धेतुः, मानाभावात् । आप्तोक्तत्वस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति भावः । यथोत्पन्नप्रत्यक्षज्ञाने प्रामाण्यग्राहकाद्प्रामाण्यशंकात्मकाश्रद्धापगमः, तथा वेदवाक्यजेऽपीत्याह । द्वितीये इति । यदि

---

* निरासं,—इति क्वा० ।

† वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्,—इति सो० ।

अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकताप्रसङ्गः* । तदुच्यते† ।
व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कृतः ॥१५॥

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदो न किञ्चिदभिधत्ते इति पक्षः, तदा आप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवद्वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः। इयांस्तु विशेषो यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्तपुंदोषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वादाप्तोक्तपदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्गएवाहत्य साध्योबुद्धिव्यवहितस्त्वितरचेति फलतो न कश्चिद्विशेषः,—इति। तथा चान्विताभिधानेऽपि जघन्यत्वाद्वेदस्या-

---

चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदार्थधीः, तदैते पदार्था मिथः संसृष्टाः (१)दोषवत्पुरुषाप्रणीताकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वेदेऽन्वयधीरस्तिति वेदोऽप्यनुवादकः स्यादित्याह। अन्यथेति। तथाच शब्दः प्रमाणमेव न स्यात्, सर्वत्रानुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति भावः। बुद्धीति। वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः। इतरच्च, लौकिक-

---

* प्रसङ्गात्,—इति क्षी० का०।
† तथाहि,—इति आ०।

---

(१) दोषवदिति अत्र हेतुद्वये तात्पर्यम् । न चाद्यहेतोर्विसंवादिशुकवाक्ये व्यभिचारः, दोषवत्पुरुषाप्रणीतसतात्पर्यकपदस्मारितत्वस्याद्यहेत्वर्थत्वात्।

नुवादकत्वप्रसङ्गः। न चैवं सति तच्च प्रमाणमस्ति। विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तच्च शक्तिः परिकल्पनीया, सा चानुमानेनैवोपपन्नेति वृथा प्रयासः। तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीत-

---

वाक्ये। किञ्चैवं लोकवेदसाधारणादनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ वेदस्य तच्च सामर्थ्यानवधारणादन्विते शक्तावपि न मानमित्याह। न चैवमिति। तच्चेति। अन्विते शक्तावित्यर्थः। सा, विशिष्टप्रतीतिः। विपरीतेति। लोके सम्भृतसामग्रीकत्वेन शब्दस्यैव पूर्वं बोधकत्वाद्व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गमेवानुवादकमित्यर्थः। यद्वा, अन्विते पदानां शक्तिर्लोके चानुवादकः शब्द इति विरुद्धकल्पनेत्यर्थः।

नवीनास्तु। अप्रमाणशब्दव्यावृत्तं प्रमाणशब्दानुगतं प्रामाण्यप्रयोजकं किञ्चित्कार्यवैलक्षण्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यम्। तच्च ज्ञातं तत्प्रयोजकं, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यप्रमाणवैलक्षण्यात्, व्याप्त्यादिवत्। न चाप्तोक्तदोषाभावौ तथा, भ्रान्तप्रतारकवाक्यजे ज्ञाने तदभावात्। किन्तु यथार्थतात्पर्यकत्वम्। [१]तच्च यथार्थवाक्यधीप्रयोजनकत्वं लोकवेदसाधारणं, तदभावाच्चाप्रमा, सएव दोषः। ततएव भ्रान्तप्रतारकवाक्यं संवादिशुकादिवाक्यञ्च प्रमाणम्। तच्च ज्ञातमुपयोगि, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यादित्युक्तम्। अन्यथा, अन्यपरस्यान्वयबोधो* न स्यात्। न स्याच्च

---

* अन्यपरादन्यान्वयबोधो,—इति सो०।

---

(१) तच्चेति न च गौरवम्, विशेषतः साधनात्।

यष्टीः प्रवेशयत्यत्र लक्षणा नानार्थे विनिगमना च, (१)तयोस्तात्पर्यग्रहमूलकत्वात्। न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसहकारित्वमिति वाच्यम्। तेषामननुगमेनाहेतुत्वात्। तात्पर्यग्राहकता त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वात्, धूमादीनामिव। तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, लोके च न्यायाविषयेऽपि पुंसां तात्पर्याग्रे तन्न्यायगम्यमपि तु प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वमवधार्य तन्निश्चयः। अनुमानं च, इदं वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरज्ञानजन्यं, वाक्यत्वात्। ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषाद्वाक्यार्थानुमानम्। अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिव। तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः यथार्थज्ञानविषयत्वात्, मदुक्तपदार्थवत्। एवं वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना वक्त्राभिप्रेतयथार्थज्ञानपरत्वज्ञानम्। ततो वेदतुल्यतया शब्दादर्थज्ञानमित्यनुवादकः शब्दो वक्तृज्ञानावच्छेदकतया वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेरित्याहुः।

मैवम्। यथार्थप्रतीतिपरत्वस्य ज्ञातस्य प्रमाऽनुत्पादकत्वात्। अपूर्ववाक्यार्थनिरूपणतया तस्य पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वात्। गौरवाच्च। न वा भ्रमाजन्यत्वग्रहः, वाक्यार्थमज्ञात्वाऽयमभ्रान्त इति निश्चेतुमशक्यत्वात्। पुंसो भ्रमादिसम्भवात्। न च संवादात्तद्ग्रहः, तस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात्। न च भ्रमादिजन्यवैलक्षण्येन शब्दज्ञानमस्ति। ज्ञाने वा यादृग्योग्यत्वं तादृग्यः प्रत्यायकत्वमेवास्तु।

(१) तयोरिति लक्षणाविनिगमनयोरित्यर्थः।

कल्पनेयमायुष्मताम्*। किञ्चेदमन्विताभिधानं नाम? न तावदन्वितप्रतिपादनमाचम्, अविवादात्। नापि

किञ्च, पुंवाक्यस्य भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनुमिते परिशेषाद्भ्रमाद्यजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या सामग्री लौकिकवाक्येऽपि वृत्तेति ततश्चार्थस्य निश्चयादेदवत् तस्यापि प्रामाण्यम्। अनुमितावनुमानस्य† व्याप्तिस्मृत्यादिविलम्बितत्वात्। यदि च यथार्थतात्पर्यकत्वज्ञानं‡ प्रमोत्पादकं, तदा लौकिकवेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवान्न शब्दः प्रमाणं स्यात्। अनेकार्थे श्लिष्टे चानेकोपस्थितावपि प्रकरणादेक§मादायान्वयबोधः। लक्षणाऽपि न तात्पर्यानुपपत्त्या, किन्त्वन्वयानुपपत्त्येत्युक्तम्। (१)यदा नानार्थे लक्षणायाञ्च नियतपदार्थोपस्थित्यर्थं पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा। तेन विना तदभावात्। न वाक्यार्थे। अन्यत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितिस्तात्पर्यग्रहं विनेवेति न तदपेक्षेत्यस्मत्पितृचरणाः।

इदानीं प्रसङ्गागतं पदानामन्विताभिधानं विकल्प्य सिद्धसाधनादिना निराकरोति। किञ्चेति। अविवादादिति। पदानां

---

* कल्पनमायुष्मताम्,—इति आ० क्षी०।

† अनुमितानुमानस्य,—इति सो०।

‡ यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञातं,—इति सो० आ०।

§ प्रकरणादिकं,—इति ह०।

---

(१) ननु प्रकरणादीनामननुगमेनाहेतुत्वादित्युक्तमित्यत्रचेराह यद्वेति।

स्वार्थाभिधायास्तच्च तात्पर्य्यम्, अविवादादेव। नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रतिपादनं, वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वात्। नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थएवोपक्षयात्। नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः। यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादिप्रतिसन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवद्वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात्। नापि

साचाद्वाक्यार्थानभिधायकत्वेऽप्यन्वितस्वार्थाभिधानद्वाराऽन्वितज्ञानोत्पादकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। नापीति। स्वार्थे पदानां शक्तिस्तस्यादृतरान्वितस्वार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वस्याभिहितान्वयपक्षेऽप्युपगमादित्यर्थः। संगतिः, शक्तिग्रहः। सा किं प्रत्याय्ये वाक्यार्थे पदार्थमात्रे वा? आद्ये, वाक्यार्थस्येति। उपस्थिते हि शक्तिग्रहः, न च शब्दानुभवात्पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरिति कुत्र शक्तिर्गृह्येतेत्यर्थः। अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति। नापीति। पदार्थशक्त्या तन्मात्रमुपस्थापयेन्न त्वन्वितमित्यर्थः। न च स्वार्थसङ्गतिरेव स्वार्थतदन्वितयोः* प्रतिपादिकेत्याह। नापीति। अपेक्षणीयाभावात्पदार्थस्मृतिकाल एवान्वितमपि प्रतिपाद्येदित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, पदार्थस्मृत्यनन्तरं तेषां योग्यतादिज्ञानापेक्षयाऽन्वितानुभवोत्पादात्तदनपेक्षायाञ्चातिप्रसङ्गादित्याह। यौगपद्येति। ननु पदार्थे सङ्गतिरन्वितज्ञाने कर्त्तव्ये

---

* तदन्वययोः,—इति सो०।

सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा वाक्यार्थे तु पदार्थ-प्रतिपादनावान्तरव्यापारेति युक्तं, तस्याः स्वयमकरणत्वात् । सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः । तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानि इति चेत् । न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेः तदाश्रयत्वेन, सामान्यमाचगोचरत्वात् तद्वन्माचगोचरत्वाद्वा । नापि तदनुगुणव्यापारवत्त्वेन, अकरणत्वादित्युक्तम् । तदनुगुणकरणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनु-

---

पदार्थस्मृतिमपेक्षते इति क्रमः स्यादित्याह । नापीति । तस्या इति । करणानामवान्तरव्यापारयोगः, न च सङ्गतिः करणं, किन्तु पदानि, तेषामन्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः । तथापीति । करणमित्यनुषज्यते । तथाच सङ्गतेः करणकोटावन्तर्भाव इति तस्या अवान्तरव्यापारयोग इति भावः । सङ्गतेर्वाक्यार्थज्ञानानुकूलत्वं साक्षाद्वाक्यार्थधीजनकत्वं, वाक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वं वा, तदनुकूलपदार्थस्मृतिहेतुत्वं वा? तत्र नाद्य इत्याह । न तावदिति । अस्य पदस्येदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन सङ्गतेर्यद्धान्न वाक्यार्थाश्रयत्वमित्यर्थः । न चान्याश्रया सङ्गतिरन्यद्बोधयत्यतिप्रसङ्गादिति भावः । सामान्यतद्वन्माचेति मतभेदेन द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति । नापीति । विशिष्टस्य करणत्वेऽपि विशेषणमात्रस्यातत्त्वादिति भावः । अन्ये तु विवादपर्यवसानमित्याह । तदनुगु-

गुणत्वे न नो विवादः। अन्वितएव शक्तिरिति चेत्। उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वात् प्रतीतिक्रमानुपपत्तेश्चेति। स्मृतक्रियान्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाञ्च क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदोषावकाशः। नापि पर्य्यायताऽऽपत्तिः, प्राधान्येन नियमात्। नापि पौनरुक्त्यं, विशेषान्वये तात्पर्य्यात्। नापीतरेतराश्रयत्वं,

---

णेति। ननु वृद्धव्यवहारादन्वितएव पदानां शक्तिरित्याशङ्क्योक्तयुक्त्या निराकरोति। अन्वितएवेति। नन्वन्वयविशेषे न शक्तिर्नोक्तदोषः स्यात्, किन्तु क्रियाकारकयोरन्योन्याविनाभावादन्वयसामान्यमुपस्थितमिति तत्रैव शक्तिग्रह इत्याह। स्मृतेति। क्रियाकारकान्वयविशेषस्य च वाक्यार्थत्वान्न तदपूर्वत्वभङ्ग इत्यर्थः। नन्वेवं क्रियाकारकपदयोः पर्यायताऽऽपत्तिः, ताभ्यां कारकक्रिययोरुपस्थापनादित्यत आह। नापीति। प्राधान्येनेति। क्रियापदं कारकमभिदधदपि कारकविशेष्यां क्रियामाह, कारकपदञ्च क्रियामप्यभिदधत् क्रियाविशेष्यं कारकमाहेति विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदादित्यर्थः। ननु क्रियाकारकविशेषवाचकं पदं पुनरुक्तं, कारकोपहितक्रियादेरितरपदेनैवोपस्थापनादित्यत आह। नापीति। विशेषेति। सामान्यज्ञानेऽपि तद्विशेषज्ञापनाय विशेषपदमित्यर्थः। ननु कारकपदात्कारकोपस्थितिमपेक्ष्य क्रियापदेन तद्विशिष्टा क्रियोपस्थाप्या, कारकपदेन च क्रियापदात् क्रियोपस्थितिमपेक्ष्य

स्वार्थे*स्मृतावनपेक्षणात्। नापि वाक्यभेदापत्तिः, पदस्मरपदार्थस्मृतिसन्निधौ तदितरानपेक्षणादिति चेत्। न। अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः? यदि यत्र सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतोपयोगि। न हि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः। अथान्वितत्वेन तत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः। तदसत्। प्रमाणाभावात्।

तद्विशिष्टं कारकमुपस्थाप्यमित्यन्योन्याश्रयदित्याह। नापीति। स्वार्थेति। कारकक्रियोपस्थितिमनपेक्ष्य क्रियाकारकपदाभ्यां विशिष्टास्मरणादित्यर्थः। नन्वेवं घटान्वितमानयनमानयनान्वितो घट इति विशेषणविशेष्यभावभेदादर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादित्यत आह। नापि वाक्येति। यत्रैकस्मिन्वाक्यार्थे पर्यवसन्ने वाक्यार्थान्तरबोधस्तत्र वाक्यभेदोऽत्र तु न तथा, विशेषणविशेष्यमात्रभेदेऽपि घटानयनात्मकार्थस्याभेदादित्यर्थः। यत्रेति। यत्र वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः सङ्गतिग्रह इत्यर्थः।

प्रमाणाभावादिति। ननु वृद्धव्यवहारेणानुमितेतरान्वितपदार्थज्ञाने पदकरणत्वग्रहादुपस्थितत्वाच्च तत्रैव शक्तिग्रहो न पदार्थज्ञानमात्रे, तस्य व्यवहाराहेतुतया ततोऽनुपस्थितेः। मैवम्। विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमेनेतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ

---

* स्वार्थे,—इति नास्ति का० क्री० पुस्तकयोः।

† पदार्थे,—इति खो०।

(१)विशेष्यस्य पदार्थज्ञानस्याप्युपस्थितेस्तत्रैव शक्तिग्रहात्, लाघवात्। न त्वितरान्वितेऽपि, गौरवात्। न चानन्यलभ्यत्वात्तत्र शक्तिः, पदार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातपदस्य स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽवश्यकाकाङ्क्षादिसाचिव्यात्समभिव्याहृतपदार्थेन स्वार्थान्वयानुभावकत्वस्वभावकल्पनात्। न चाशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गः, शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपसतो नियामकत्वात्। (२)अन्वयसामान्यशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्। तस्मात्पदार्थानामन्वितज्ञानजनकत्वेऽपि यथा जातिवाचकपदानां व्यक्तावेकैव शक्तिर्जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे तु स्वरूपसती व्याप्रियते, तथा एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे ज्ञाता व्याप्रियते इति नान्वयांशेऽपि शक्तिः। ज्ञातशब्दशक्तिजन्यज्ञानविषयत्वेव शक्यत्वात्।

नन्वन्वये पदानां तात्पर्यं तन्निर्वाहिका च वृत्तिः। न च स्वार्थसम्बन्धिनि स्वान्वये तात्पर्याभ्युपगमे, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेश्च न वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम्। वाक्यार्थस्यापूर्वतया अन्वयस्य स्वार्थसम्बन्धित्वेन पूर्वमज्ञानात्। एवञ्चान्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पदबोध्यत्वात् पदार्थवदिति। मैवम्। वृत्तिं विनाऽप्युक्तरीत्या पदानामन्वयबोधकत्वसम्भवेनाप्रयोजकत्वात्। अन्यथा

---

(१) विशेष्यस्येति विशेष्यस्यापीत्यर्थः। तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः।

(२) आवश्यकाकाङ्क्षादिसाचिव्यादिति यदुक्तं, तत्र तदावश्यकत्वे हेतुमाह अन्वयसामान्येति। अतएवेयं शक्तिका, न चेत्यस्य पूर्वं युज्यते इति प्राञ्चः।

अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेत्। न, अनन्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः। आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरस्तु। न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यात्। न, दृष्टे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदाक्षेपेतोऽप्युपपत्तेः। शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुत-

---

शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहदर्शनाद्वृत्त्यन्तरोच्छेदात्। अतएव धूमोऽस्तीत्यत्र शक्त्या धूमोपस्थितावनुमानद्वारा वह्नौ तात्पर्यनिर्वाहान्न लक्षणेत्यस्माकं पैतृकः पन्था इति सङ्क्षेपः।

उक्तान्यलभ्यत्वमविद्वानाह। अन्वितार्थेति। उक्तमभिप्रेत्याह। अनन्वितेति। पदार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव पदादावश्यकाकाङ्क्षादिसहकारिवशादेवान्वयज्ञानसम्भवान्नान्वये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः। आकाङ्क्षेति। प्रमाणमिति विपरिणतेन सम्बन्धः। ओदनमित्युक्तेऽन्वयविशेषे जिज्ञासाऽस्ति, सा च सामान्यतोज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते भवतीति तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः। दृष्टइति। यथा दृष्टे रूपविशेषे रससामान्यमनुमाय तद्विशेषे जिज्ञासा, तथा पदार्थमात्रस्य (१)कोष्ठगत्या*ऽन्वयमात्रव्याप्तेरन्वयसामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः। शब्देति। पचतीत्युक्ते प्रत्ययाद्यु-

---

* काष्ठगत्या,—इति ह० का०।

---

(१) कोष्ठगत्या वस्तुगत्येत्यर्थः।

श्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात्, न चैवम्। ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत्। कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विलसन्ति। न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम। न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्दस्तदाभासा वा सम्भवन्ति, अन्यच चिन्तावशेन

स्थितकलायादेरन्वयबोधो न भवति, किन्तु पदोपस्थापितस्वेत्यन्वयविशेषे शब्दोपयोगादन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्येत्यर्थः।

तदेतदिष्टापादनमित्यन्तरा पदार्थकरणवादी भट्टो(१)ऽन्विताभिधानवादिनमास्कन्दति। कुतस्तर्हि इति। अन्यथा मानाभावात् संसर्गज्ञानानुदयान्नवकाव्यरचना न स्यादिति पदार्थाएव चिन्तावशोपस्थिता अन्वयबोधकाः। यत्रापि पदात्पदार्थोपस्थितिस्तत्रापि पदार्थाएवान्वयबोधका न तु पदान्यपि। पदार्थस्मृत्यैवान्यथासिद्धत्वात्। कथमन्यथा श्वेतरूपदर्शनाद्धेषाशब्दश्रवणात् क्षुरविक्षेपशब्दश्रवणात् शब्दं विना* श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः। न चैवं पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकलायेनान्वयबोधापत्तिः†, शब्दोपस्थिते पदार्थे शब्दोपस्थापितपदार्थान्तरेणैवान्वयात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायात्। अतएव श्रुतार्थापत्तिस्थलेऽपि शब्दएव

---

* शब्दं विना,—इति नास्ति का० पुस्तके।

† प्रत्यक्षोपस्थितकलायेन पचतीत्युक्तेऽन्वयबोधापत्तिः,—इति का० सो०।

(१) अन्विताभिधानवादिनमिति प्रभाकरमित्यर्थः।

पदार्थस्मरणेभ्यः। असंसर्गाग्रहेऽसाविति चेत्। मम तावत् संसर्गग्रहएवासौ। तवापि सैव पदावली क्वचिदन्वये पर्य्यवस्यति क्वचिदनन्वयाग्रहे इति कुतोविशेषात्। आप्तानाप्तवक्तृकतयेति चेत्। किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष* आहितः, आहो वक्तृवावच्छेदकतया

कल्प्यते इत्यर्थः। असंसर्गेति। उत्प्रेक्षादिवशाद्वाक्यार्थासंसर्गाग्रहः काव्यरचनाहेतुरित्यर्थः। ममेति। मया पदैरप्रतिपादितानामपि पदार्थानां संसर्गप्रमोत्पादकत्वाभ्युपगमान्नासंसर्गाग्रहस्तत्र हेतुरित्यर्थः। (१)त्वयाऽप्येतदभ्युपेयं, गत्यन्तराभावादित्याह। तवापीति। गुरोरपीत्यर्थः†। अवच्छेदकतयेति। उच्चारणमात्रकर्तृतैव तत्र विशेषइत्यर्थः। यद्याप्तेन तेषु पदेषु कश्चिद्विशेषो नाहितः, तदा नाप्तोक्तान्यन्वयबोधकानि स्युरित्याप्तेन पदनिष्ठातिशयाधानकल्पने (२)यथा पदानां स्वार्थाभिधाने शक्तिस्तत्रान्वयधीहेतुतिशयाधान-

---

* दतिशय,—इति आ० श्री०।

† नास्त्येतत्,—का० ह० पुस्तकयोः।

---

(१) त्वयाऽपीति अन्यथा क्वचिदन्वयधीपूर्व्वकत्वं क्वचिदनन्वयाग्रहपूर्व्वकत्वमिति व्यभिचारापत्तेरिति भावः।

(२) यथा पदानामिति यथा पदानां स्वार्थाभिधानशक्तिस्तत्र पदेष्वन्वयधीहेत्वभिधाऽऽख्यातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेत्यभिहितान्वयवादिनो मम भट्टस्य पक्षे गौरवं त्वयोच्यते, तथा तवाप्तानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति शक्तित्रयगौरवमिति भावः।

विशेषः? प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि शक्तिकल्पनागौरवम्। द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्यवच्छेदकतयैव विशेषकत्वमस्तु। एवन्तर्हि पदानामप्यन्वयप्रतीतावस्त्युपयोगः। कः सन्देहः, परं पदार्थाभिधानेन, न त्वन्यथा। यथा तवैवाप्तस्य संसर्गपरतया

शक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेत्यभिहितान्वयपक्षे गौरवं, तदुक्तवाप्तानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति गौरवमापतितमित्याह। प्रथमइति। अन्ये, ममापि पदैर्न पदार्थे शक्तिराधीयते, किन्तु पदोपस्थापितत्वमेवाप्तोक्तत्वमिव* विशेषः स्यादित्याह। द्वितीये इति। नन्वेवं पदानामेव वाक्यार्थवाचकत्वे† सिद्धमन्विताभिधानमित्याह। एवं तर्हीति। नन्मते यथाऽऽप्तानां पदोच्चारणमात्रे हेतुत्वं नान्वयबोधे, (१)तथा ममापि पदानां पदार्थोपस्थापनमात्रे हेतुत्वं पदार्थाएवाकाङ्क्षादियुपेता अन्वयबोधकादित्याह। कः सन्देह इति। तदाहुः,—

"(२)न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत्किं पाकं न कुर्वते"—इति।

---

* पदोपस्थापितत्वमेव,—इति का०।

† पदानामपि वाक्यार्थवाचकत्वे,—इति ह०। पदानामपि वाक्यार्थवाचकत्वे निषिद्धे,—इति सो०।

---

(१) तथा ममापीति तथाच पदानां प्रयोजकत्वमात्रं न तु हेतुत्वमिति भावः।

(२) प्रयोजकत्वे प्राचीनसम्मतिमाह न विमुञ्चतीति।

पद्समभिव्याहारमाचेण, न त्वन्यथा। अन्यथा गुरुमतविदामेव श्लोकः आप्तपद्प्रक्षेपेण पठनीयः,—

"प्राथम्याद्भिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि।
आप्तानामेव सा शक्तिर्व्वरमभ्युपगम्यताम्"—इति।

तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा, पदार्थानामाकाङ्क्षादिमत्वे सति अभिहितानामवश्यमन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः। न चैवं सति पदार्थाएव करणं, तेषामनागतारिरूपतया कारकत्वानुपपत्तौ

न तु वाक्यार्थवाचकत्वेन। तथा सति त्वन्नयेऽप्याप्तानां तद्वाचकत्वापत्तेरित्याह। न त्विति। एवञ्च प्राथमिकत्वाद्यदि पदानामन्वयबोधे करणत्वमापाद्यते, तदाऽऽप्तानामेव तथात्वात्तेषामेव तत् किं न स्यादित्याह। अन्यथेति। पदानामेवेति गुरुमतश्लोके विशेषः। सा शक्तिरन्विताभिधाने शक्तिरित्यर्थः। तस्मादिति। कविकाव्यस्थले मनसोत्रेचासहितेषु चिन्तावशोपस्थितेषु पदार्थेषु क्वचिद्दोषवशात् क्वचिदनुमानात् संसर्गज्ञानमसंसर्गाग्रहोवा भवतु। यच्च तु शब्दादाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिः, तत्र पदार्थाएव करणं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायाच्च न शब्दं विना प्रकारान्तरोपस्थितपदार्थानां शब्दोपस्थापितपदार्थैरन्वयबोध इत्यर्थः। तदेवं भट्टमुखेन प्रभाकरं निराकृत्य पदार्थकरणत्वसिद्धान्तं*

---

* पदार्थकरणत्वं सिध्यतीति,—इति का० सो०।

तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात्। तत्संसर्गे प्रमाणान्तरासंकीर्णोदाहरणाभावाच्च। पदानान्तु पूर्वभाव-

---

निराकरोति। न चैवमिति। तत्संसर्गदृति। पदं विना यच्च पदार्थज्ञानात्संसर्गज्ञानं, तच्च यथायथं मानान्तरसत्त्वान्न पदार्थानां संसर्गबोधे करणत्वम्। तथाहि, काव्यस्थले पदार्थज्ञानव्यापारकमुत्प्रेक्षादिसहकृतं मनएवान्वयानुभवे करणम्। न चैवमुत्प्रेक्षाया मानान्तरत्वं,(१) व्यभिचारजातीयतया लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकरूपाभावात्। श्वेतोऽश्वोधावतीति धीश्च लिङ्गजेत्यर्थः। ननु पदानामप्यतीतत्वात्कथं संसर्गधीकरणत्वम्* ? अथ पदस्मरणं करणं, तर्हि पदार्थस्मरणमेव करणमस्त्वावश्यकत्वादित्यत आह। पदानां इति।

पदार्थस्मरणस्य निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वात् पदार्थस्मरणस्य पदज्ञानव्यापारतया तेन तदन्यथासिद्धभावादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्पदस्यान्वयानुभवविशेषे†(२) कारणत्वाच्च। अपि

---

* जनकत्वम्,—इति ह०।

† पदस्यानुभवविशेषे,—इति ह०।

---

(१) व्यभिचारजातीयतयेत्युपलक्षणम्। निर्व्यापारत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्।

(२) ननु पदार्थस्मरणवत् पदज्ञानमपि न करणं, औत्प्रेक्षिकान्वयानुभवे व्यभिचारात्। किञ्च, ज्ञातप्रमाणाभावेन मनसा पदार्थस्मरणसहकृतेनौत्प्रेक्षिकपदन्वयग्रहोपपत्तौ मानान्तरकल्पने गौरवमित्यत आह अनुभवविशेषइति। औत्प्रेक्षिकव्यावृत्तशब्दप्रयोज्यजातिमतीत्यर्थः। तथाच नोक्तव्यभिचारः। गौरवञ्च प्रामाणिकं, विजातीयप्रमा-

नियमेन पदार्थस्मरणावान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः,

च, व्युत्पत्तिकाले प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थमन्वितबोधकत्वं शब्दस्य गृह्यते। तदत्र* तन्निर्वाहार्थमर्थोपस्थितिरपि सहकारिणी कल्प्यते इति न तया शब्दस्यान्यथासिद्धिरिति शब्दतदर्थयोरुपस्थितयोरन्वयबोधात्कुत्रान्वयज्ञानप्रकत्वमिति संग्रहे प्राथम्याच्छब्दानामेव कारणत्वमवधारयति। (१)किञ्चाग्निः करणतौदनः कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽप्यग्निनौदनं पचेतेत्यत्रैव कुतो नान्वयबोधः, तावत्पदार्थोपस्थितेरविशेषात्। तत्र परस्परमाकाङ्क्षैव नेति चेत्। तर्हि साकाङ्क्षपदार्थोपस्थितौ पदविशेषजन्यत्वं तन्त्रमिति नागृहीतविशेषणान्यायात्पदविशेषोऽप्यन्वयबोधेऽङ्गमिति कथं न तस्य करणत्वम्। (२)पदादसुमर्थं प्रत्येमौत्यनुव्यवसाये बाधकाभावाच्चेति सङ्क्षेपः।

---

* तदत्र,—इति नास्ति ह० सा० पुस्तके।

सिद्धौ तत्करणस्यावश्यकत्वादिति भावः। ननु तत्सिद्धिरेव कुतइति चेत्। न। अनुमिनोमीत्यादिवत् गृह्णोमीत्यनुव्यवसायात्। ननु प्रत्यक्षसामग्रीबलवत्त्वान्मानसप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तदवश्यम्भाव इति चेत्। न। लौकिकप्रत्यक्षसामग्यास्तथाप्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्यादुर्बलत्वात्। अन्यथा अनुमितेरप्युच्छेदः स्यात्।

(१) ननु प्रयोज्यव्यापारदर्शनात् प्रयोजकत्वमात्रं गृह्यते न तु हेतुत्वं, अन्वयव्यतिरेकादेः साधारण्यतया तत्संग्रहायकत्वादित्यरुचेराह किञ्चेति।

(२) नन्वन्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनान्वयबोधकत्वम्, अन्यथा तवाप्याकाङ्क्षादिवैकल्याच्छाब्दान्वयाभावेऽपि मानसान्वयबोधान्निःप्रत्यूहोत्यवहारः स्यादित्यरुचेराह पदादिति।

व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। अस्तु तर्हि शब्दएव बाधकं सर्वज्ञे कर्त्तरि। तथाहि,—

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते॥"—

इत्यादि पठन्ति। अस्यायमर्थः। न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्त्तृत्वमस्ति, आभिमानिकन्तु तत्। न च सर्वज्ञस्याभिमानो न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्त्तृत्वमस्ति। उच्यते।

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः॥१६॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गागतमन्विताभिधाननिराकरणं, तदनुप्रसक्तस्याभिहिताम्वयवाद इति विस्तरेण तन्निराकरणे ग्रन्थगौरवं स्यादित्यत आह। कृतमिति। प्रकृतेरिति। प्रकृतेरचेतनाया गुणैः सत्त्वादिभिः सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि अहं कर्त्तेत्यहंकारोत्थव्यामोहवशाच्चेतनो मन्यते इति प्रतिपादनाच्चेतनस्य कर्त्तृत्वं निषिद्धं, विशेषविधेः शेषनिषेधे पर्यवसानादित्यर्थः। कर्त्तेति ह्वन्तम्। अतोन लोकाव्ययेत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधः। न चाभिमानिकं जगत्कर्त्तृत्वमीश्वरस्येत्याह। न चेति। तन्मूलविशेषादर्शनाभावादित्यर्थः।

उपदर्शितागमोयदि नाप्तोक्तस्तर्ह्यप्रमाणत्वान्न बाधकः, आप्तो-

यदि हि सर्वज्ञकर्तृभावावेदकः शब्दोनाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम्। अथाप्तोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी। अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत्। कथमसर्वज्ञः? कथं वा न कर्त्ता? आगमस्यैव प्रणयनात्। न च नित्यागमसम्भवोविच्छेदादित्यावेदितम्। अपि च।

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात्।
निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः ॥१७॥

कर्त्रेत्, तर्ह्यागमप्रणयनहेतुस्तज्ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गाद्यभावान्नित्यमुपेयं, तच्च विषयस्याहेतुत्वात्(१) सर्वविषयत्वमर्थसिद्धमित्यागमोऽप्यन्यपरइत्याह। न प्रमाणमिति। न चाप्तोक्तत्वं विना नित्यत्वादागमोमानं, (२)सर्गप्रलययोः साधितत्वादित्याह। न चेति।

न केवलं तत्र बाधकाभावः, अपि तु द्यावाभूमी जनयन्देवएक इत्यादिश्रुतयः साधिका अपि सन्तीत्याह। न चासाविति। (३)शब्दयोर्मिथः प्रतिबन्धादपि न बाध इत्याह। निरञ्जनेति।

---

(१) सर्वविषयत्वमिति तथाच तस्य जगत्कर्तृत्वं न्यायप्राप्तमित्यागमोऽन्यपर इत्यर्थः।

(२) सर्गप्रलययोरिति अत्र सर्गेति सम्प्रतायातम्। यद्यपि प्रलयेऽपि व्योमादिवन्नित्यागमसत्त्वे न विरोधः, तथापि वर्णनित्यत्वेऽप्यानुपूर्व्वीघटितस्यानित्यत्वात् प्रवाहनित्यत्वं वाच्यम्। तच्चेदमुत्तरमिति भावः।

(३) शब्दयोरिति यद्यपि मिथः प्रतिबन्धाद्बाधो न भवत्येव, तथापि बाधो न दोषइत्यर्थः। साधकागमस्येति शेषः। बाधकत्वाभिमतागमस्यान्यार्थपरतया विरोधाभावेनाप्रतिरोधकत्वादिति भावः।

न ह्यसत्त्वपक्षएवागमोनियतः, ईश्वरसद्भावस्यैव भूयःसु प्रदेशेषु प्रतिपादनात्। तथाचाग्रे दर्शयिष्यामः। तथाच सति क्वचिदसत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं न बाधकम्। सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति चेदापाततस्तावदेवमेतत्। यदा तु निःश्रेषविशेषगुणशून्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्त्तृकत्वागमानामवधारयिष्यते, तदा न तन्निषेधे तात्पर्य्यममीषामिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति। न च तेषामप्यन्यच तात्पर्य्यमिति वक्ष्यामः।

अस्त्वर्थापत्तिस्तर्हि बाधिका। तथा हि, यद्यभविष्यन्नोपादेक्ष्यत्,न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्त्तयितुं न जानाति।

बाधकत्वाभिमत आगमः, आत्मनोयन्निरंजनत्वं विशेषगुणशून्यत्वं तद्बोधमित्येवम्परो न त्वकर्त्तृत्वबोधनपर इत्यर्थः।

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे। यदा त्विति। अर्थापत्तिबाधकत्वमुपन्यस्य निराकरोति। अस्त्विति। न ह्यसाविति। (१)असार्वज्ञ्यापत्तेरिति भावः। हेत्वभावे इति। (२)कारणाभावे कार्य्याभाव इति सामान्य-

---

(१) असार्वज्ञ्यापत्तेरिति उपदेशं विना प्रवर्त्तकत्वस्याज्ञानादित्यर्थः।

(२) प्रमाणपदवैयर्थ्यमाशङ्क्याह कारणाभाव इति। तथाच प्रमाणाभावे नेत्यपि मूलं सामान्यन्यायनिर्विषयमित्यर्थः।

अत उपदेशवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभाव-
मौदासीन्यं वाऽऽवेदयति। न। अन्यथैवोपपत्तेः।
हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा।
तदभावात् प्रवृत्तिर्नो कर्म्मवादेऽप्ययं विधिः ॥१८॥

बुद्धिपूर्व्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पा-
दना। न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः,
तस्यैव तत्कारणत्वात्। भूतावेशन्यायेन प्रवर्त्तयेदिति
चेत्। प्रवर्त्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात्, न

व्याप्तौ कारणविशेषप्रमाणाभावे कार्यविशेषप्रमा न स्यादित्यर्थः। तदभावेऽनिष्टमाह। तदभावादिति। (१)इच्छाद्वारा प्रमाजन्या प्रवृत्तिरस्मदादीनां नेश्वरेण कारयितुं शक्या, ततः (२)प्रवर्त्तनीयप्रमोत्पादनार्थमवश्यमुपदेश इत्यर्थः। प्रमाया अभावेऽप्यदृष्टादेव प्रवृत्तिः स्यात्किं वेदेनेति मतेऽप्युपदेशानर्थक्यमेवादृष्टादेव प्रवृत्तेरित्याह। कर्मवादेऽपीति। प्रवर्त्तयेदेवेति। विधिवाक्येन स्वर्गकामप्रवृत्तिर्हि स्वर्गसाधनमिति बोधनाद्भूतावेशन्यायेन जनिताऽपि प्रवृत्तिर्न स्वर्गसाधनमित्यर्थः। उपदेशान्यथानुपपत्त्या गत्यन्तरेणापि प्रवर्त्तन-

---

(१) इच्छाद्वारेति उपदेशं विनेति शेषः। इच्छाद्वारेति पूरणं यद्यप्यफलं, तथापि प्रमामात्रं सामान्यलक्षणादिभिरप्युपपद्यते इतीच्छाजनकं यागादेरिष्टसाधनत्वज्ञानमुपदेशं विना नेत्याशयेन तदुक्तम्।

(२) प्रवर्त्तनीयेति इष्टसाधनत्वादिप्रकारकयागादिप्रमोत्पादनार्थमित्यर्थः।

त्वेवम्। कुतएतदवसितं? उपदेशान्यथानुपपत्त्यैव। यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि तुल्यमेतत्। यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन? ततएव प्रवृत्तिसिद्धेः। न चेत्, तथापि किमुपदेशेन? तद्भावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः। नित्यः स्वतन्त्रउपदेशो-न पर्य्यनुयोज्य इति चेत्। यूयं पर्य्यनुयोज्याः, ये तमवधानतो* धारयन्ति विचारयन्ति चेति।

न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकीर्णो-दाहरणाभावात्। प्रकारान्तराभावाच्च। तथाहि।

मशक्यमित्यवधार्यते इत्याह। उपदेशेति। वेदादात्मश्रवणस्यापि मोक्षहेतुत्वाद्वेदरूप उपदेश आवश्यकः, (१)प्रतिपुरुषं भूतावेशादु-पदेशएव लघीयानिति भावः। यद्यस्तीति। न चादृष्टमप्युपदेशा-दप्रवृत्तौ स्यादिति वाच्यम्। उपदेशं विनाऽपि पूर्वादृष्टवशादेव यागादौ प्रवर्त्तेत, तदृष्टमप्युपदेशमन्तरेण पूर्वप्रवृत्त्यैवेत्याशयात्। यूयमिति। न च वेदधारणविचारणयोरदृष्टजनकत्वश्रुतेरदृष्टार्थतया तयोरुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम्। प्रवृत्त्यर्थमपि तदुभयकरणा-दिति भावः। प्रकारान्तरेति। अनुमानप्रकारापेक्षया फलवैजा-त्याभावाद्व्यापारभेदाभावाच्च भिन्नप्रकाराभावादित्यर्थः।

---

* तमनवधानतो,—इति आ०।

---

(१) नन्वेवमपि वेदान्तरूप उपदेशः कथमित्यत आह प्रतिपुरुषमिति।

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः॥१९॥

जीवंश्चैचो*गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानमसति बहिः-सद्भावे तमापादयतीत्युदाहरन्ति†। तच्च चिन्त्यते। किमनुपपन्नं जीवतोगृहाभावस्येति। न ह्यनियम्यस्यानियामकं विना‡ किञ्चिदनुपपन्नं, अतिप्रसङ्गात्। ननु§ स्वरूपमेव तत् न तावद्बहिःसत्त्वेन कर्त्तव्यं, तदकार्य्यत्वात् तस्य। स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादि-

---

म्यस्येति। अनियम्यस्याव्याप्यस्य न अयुक्तिरयोगोऽनुपपत्ति॥र्व्यापकमुपपादकं विना, अपि तु व्याप्यस्य व्यापकं विनाऽनुपपत्तिः। अनियन्ता चाव्यापको नोपपादकोऽपि तु व्यापकस्येत्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्येवेति तज्ज्ञानात्कल्पनमनुमानमेवेत्यर्थः। प्रमाणयोर्विरोधे चाविरोधायार्थापत्तिरिति मतान्तरं निरस्यति। न मानयोरिति एवमनङ्गीकारे धूमादग्न्यनुमानमप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह। प्रसिद्धे

---

* जीवी चैत्रो,—इति क्रौ०। जीवच्चैत्रो,—इति आ०।
† तमावेदयतीत्युदाहरन्ति,—इति का० आ०।
‡ न ह्यनियामकं विना,—इति आ०।
§ ननु,—इति नास्ति आ० पुस्तके।
॥ रयोगानुपपत्ति,—इति का०।

त्यस्य स्वभाव इति चेत्। एवन्तर्हि तन्नियतस्वभाव-एवासौ व्याप्तेरेव व्यतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा व्यपदेशात्। कथं वा वहिःसत्त्वमस्योपपादकं? न ह्यनियामकोभवन्नप्यनियम्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव। स्वभावोऽस्य यदनेन वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति चेत्। सेयं व्याप्तिरेवान्वयमुखनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति। न वयमविनाभावमर्थापत्ता-वपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानं; न चासौ सत्तामात्रेण तदनुमानत्वमापादयतीति चेत्। न। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात्।

वाऽपीति। एवं तर्हीति। जीवतो गृहाभावस्थितिरेव वहिःसत्त्वेन विना नेति व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः। सेयमिति। वह्निनेव धूमं वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमतो धूमे सति वह्निर्भवत्येवेतिवत्सति गृहासत्त्वे जीवतो वहिः सत्त्वं भवत्येवेति अन्वयव्याप्तिरेवेत्यर्थः। अर्थापत्तौ कल्प्यकल्पकयोर्व्याप्तिः सत्यपि न ज्ञाता कल्पनाऽङ्गमिति नेयमनुमानमित्याह। न वयमिति। एवं सत्यनुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि कल्पना स्यादिति तज्ज्ञानमावश्यकमित्याह। अनुपपत्तीति। (१)व्याप्तिज्ञानं विनाऽनुपपत्तेरज्ञाना-

---

(१) व्याप्तिज्ञानं नाद्यातमत आह व्याप्तिज्ञानं विनेति।

अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। यदा ह्यन्यथैवोपपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति* मन्यते, तदाऽस्य विपर्य्ययो न त्वन्यथेति। तथापि कथमत्र व्याप्तिर्गृह्येत† इति चेत्। यदाऽहमिह तदा नान्यत्र, यदाऽन्यत्र तदा नेह इति

दित्यर्थः। सत्ताऽवच्छितव्याप्त्यैव कल्पनेऽन्यथोपपन्नेऽप्यनुपपत्तिधिया (१)उपपादककल्पना न स्यादित्याह। अर्थापपत्त्याभासेति। विपर्यय इति। उपपादककल्पनरूपोभ्रम इत्यर्थः। न च दोषादेव भ्रमः प्रमाप्रतिबन्धश्च स्यादिति वाच्यम्। यत्र भ्रमस्तत्र वस्तुतो व्याप्तिरेव। नेति(२) क्व दोषः सहकारी स्यादित्याशयात्। यदाऽहमिहेति। (३)यद्यप्यन्वये जीविगृहसत्त्वं व्याप्यं व्यापकं च वह्निःसत्त्वं, विपर्यये तु वह्निरसत्त्वं व्याप्यं गृहसत्त्वं च व्यापकमिति यद्योगग्राथम्याभ्यां(४) यदा

यदा ह्यन्यथैव वाऽन्यथा वोपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति का०। यदा ह्यन्यथैवान्यथाऽप्युपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति क्षी०।

व्याप्तिर्ग्राह्या,—इति का०। व्याप्तिर्गृह्यते,—इति आ०।

---

(१) उपपादकेति उपपादकत्वाभिमतकल्पनेत्यर्थः।

(२) क्वेति त्वया स्वरूपसद्व्याप्तेरेव कल्पनाऽङ्गत्वेनाभ्युपगमादिति भावः।

(३) यद्यपीति अत्र, प्रकृते विवक्षितमिति शेषः। वैपरीत्येऽपि व्याप्यव्यापकभावसम्भवादिति ध्येयम्।

(४) यदा नेति व्याप्यस्य नञर्थप्रवेशादिति भावः

सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत्, का तत्रापि कथन्ता? सर्वदेशाप्रत्यक्षत्वे तत्राभावोदुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषामेव संसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधात्। अयोग्यानां प्रतिषेधे का वार्त्तेति चेत्। तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेवानुमानात्, अन्येषां न काचित्। न ह्यकारणीभूतेन परमाणुना नेदं संसृष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति*। न

नान्यत्र तदाऽहमिह, यदा नेह तदाऽन्यत्रेति वक्तुमर्हति; तथापि यत्तदोर्विभिद्यैव सम्बन्धः कार्यः। तेन यदा जीवतो गृहासत्त्वं तदा बहिःसत्त्वमित्यन्वयव्याप्तिः, यदा तु बहिरसत्त्वं तदा जीवतोगृहसत्त्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिरुक्ता। सर्वत्र बहिरभावएव प्रत्येतुमशक्योऽधिकरणानामयोग्यत्वादित्याह। सर्वदेशेति। न तेषु तेषु देशेष्वभावनिश्चयः, किन्त्विन्द्रियग्रहणयोग्यानान्तावदात्मनि संसर्गाभावोयोग्यानुपलब्ध्या निश्चीयते इत्याह। तेषामेवेति। सर्वदेशानामित्यर्थः। अयोग्यानामिति। तत्र योग्यानुपलब्धेरसामर्थ्यादित्यर्थः। तदवयवानामिति। योग्यानामयोग्या येऽवयवाः, तेषामवयविसंसर्गनिषेधादेव संसर्गनिषेधो निश्चेयः। न हि यद्येनावयविना न संसृष्टं, तत् तदवयवसंसृष्टम्। अवयवावयविविधुरातीन्द्रियद्रव्यसंसर्गस्य च न विधिनिषेधवार्त्ता, (१)उभयत्र मानाभावादित्यर्थः। ननु

---

* शक्यमवगन्तुम्,—इति का०। शक्यं ज्ञातुम्,—इति क्षी०।

---

(१) यत्रेति यद्यप्येवं संशय इति न व्याप्तिनिश्चयः स्यात्, तथापि [illegible] मानादपि तत्सम्भव इति भावः।

चाविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्म्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तं, पक्षधर्म्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, अविशेषात्। व्यधिकरणेनाविनाभावनिश्चयायोगाच्च। यद्यच यदेति प्रकारानुपपत्तेः* ।

जीवद्गृहाभाववद्बहिःसत्त्वयोर्व्याप्तावपि[१] जीवद्देवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानोन बहिःसत्त्वे लिङ्गं देवदत्तावृत्तित्वादित्यनुमानाद्भेदोऽर्थापत्तेः स्यादित्यत आह। न चेति। गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य लिङ्गत्वात्तस्य च देवदत्तवृत्तितया पक्षधर्मत्वादित्यर्थः। अन्यथा बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरपि न स्यात्। [२]उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्रापि भूमेरुपरि सन्निहितसवितृकत्वेनानुमानादित्याह। व्यधिकरणेनेति।

ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि न लिङ्गं, प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। कथं वा प्रत्यक्षेण तृतीयलिङ्गपरामर्शः, विशेष्यस्य देवदत्तस्यासन्निकर्षात्। व्यतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव लिङ्गपरामर्श इति चेत्। न। अन्वादिवत्तयोर्मानान्तरत्वापातात्। अतीतानागतधूमादग्न्यनुमितिः कथं ? तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति

---

* यदेति प्रकारान्तरानुपपत्तेः,—इति का०।

---

(१) व्याप्तावपीत्युपलक्षणं, तन्निश्चयेऽपीत्यपि बोध्यम्।

(२) उपरीति तथाच तत्रापि सामानाधिकरण्यमेव

प्रमाणयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न

चेत्। न। तथापि धूमज्ञानसहकृतादग्निं विना धूमोऽनुपपन्न इति ज्ञानतएवाग्निज्ञानात्। उक्तरीत्याऽनुमितिसामग्र्यभावात्। यच्च चानुपपत्तिज्ञानं विना कृतीयलिङ्गपरामर्शः, तचैवानुमानात्। तस्माद्भूतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य व्यधिकरणएव जीविदेवदत्तगृहाभावो-वहिःसत्त्वं कल्पयतीति।

मैवम्। देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-ज्ञानात्। तथाहि, गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षेण जाय-मानममभावज्ञानं, स्मृतदेवदत्तस्य प्रतियोगित्वमपि विषयीकरोति। प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात्। गृहनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। न च देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रति-योगित्वज्ञानं नास्तीति कथं तद्विशेष्यिकाऽनुमितिरिति वाच्यम्। पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिहेतुत्वात्, पक्षविशेष्यकत्वस्य चात-न्त्र्यात्। सम्प्रदायविद्भ्यः। अनतिप्रसक्तव्याप्त्यादिस्मृतिसहकृतान्मनस-एव तच स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्मृतीयलिङ्गपरामर्शः। न च सह-कारिणो मानान्तरताऽऽपत्तिः, निर्व्यापारत्वादित्याहुः।

जीवो क्वचिदस्तीति क्वचित्त्वेन गेहस्यापि विषयत्वात् पश्चाद्-[redacted] नास्तीत्यनयोर्गेहेऽस्ति नास्तीत्यत्रैव विरोधज्ञानं करणम्। [redacted] गेहातिरिक्तविषयत्वकल्पनमविरोधापादकं फलम्। न [redacted] तीति ततोऽर्थापत्तेर्भेद इति मतमुत्थाप्य निरा-

[redacted]वमनुमानमित्यपि नास्ति। विरोधे हि रज्जुसर्पादि-
[redacted]देकस्य बाधएव स्यान्न तूभयोः प्रामाण्यम्। प्रामाण्ये
[redacted]ा न विरोधः। स्थूलमिदमेकमितिवत् सहसम्भवात्।
[redacted]वैचेोऽयमयन्तु मैच इतिवद्वा विषयभेदात्। प्रकृते का-
[redacted]प्यस्तीति सामान्यतेागेहस्यापि प्रवेशादेकविषयता-
[redacted]ऽप्यस्तीति चेत्। यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति वन्न
[redacted]विरोधः। अचापि विरोधएवेति चेत्। एकन्तर्हि भज्येत।
न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत्।
किमनुपपद्यमानं? विरोधएवान्यथाऽनुपपद्यमानेा-

करोति। प्रमाणयोरिति। प्रमाणयोर्विरोधोबाखवो वा, वस्तुतोऽवि-
रोधेऽपि ज्ञायमानो वा? तच नाद्य इत्याह। विरोधे हीति।
प्रामाण्ये वोभयोर्वस्तुनोविरुद्धद्वैरूप्यापत्तिरिति भावः। स्थूलमिति।
(१)यथा घटे स्थौल्येकत्वग्राहकमानयोर्न विरोधः, तथाऽचापीत्यर्थः।
अन्त्यं प्रङ्क्ते। अचापीति। उक्तस्फोरणेन निराकरोति। एकमिति।
अर्थापत्त्येति। विषयभेदकल्पनेनेति शेषः। किमिति। (२)अनुपपन्न-

---

(१) ननु स्थूलमिदमेकमित्येकत्वज्ञानमिति द्वितीयस्य प्रतियोगिनोऽभा
वादेव न विरोध इत्याशङ्क्याह यद्येति।

(२) ननु प्रमाणद्वयविरोधज्ञानस्य करणत्वात् किमनुपपद्यम
सङ्कतमित्यत आह अनुपपन्नतयेति।

विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत्। अथाभिन्न विषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत्? व्यवस्थापनमविरोधापादनम्, एकविषयतयैव चानयोर्विरोधः, स कथं तयैव शमयितव्यः, न हि योयद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते इति चेत्। एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव कुतः? विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपलम्भादिति चेत्। नन्वियं व्याप्तिरेव। तथाच घट्टकुट्यां प्रभातमिति। धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्निं गमयेत्।

तथा ज्ञातस्यैवोपपादनादित्यर्थः। अथेति। विरोधज्ञानान्मानयोरविरोधकल्पनमेकविषयत्वेनैव किन्न क्रियते? कृतकत्वानित्यत्वयोरिव (१)तेनापि विरोधव्याहत्तेरुपलम्भादित्यर्थः। (२)प्रमाणयोर्वैषयिकविरोधज्ञानं विषयभेदकल्पनया ग्राम्यति। विरोधप्रतिसन्धानस्य भावाभावयोरहकमानयोरेकविषयतयैवोपलम्भात्। तथा च व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्याह। नन्विति। घट्टकुट्यामिति। व्याप्तिभिया विरोधेऽविरोधापादनाकारगोपनेन पलायमानस्य व्याप्तावेव निपातादित्यर्थः। एवमनङ्गीकुर्वतः प्रसिद्धानुमानमर्थापत्तिरेवेति तद्वि-

---

(१) तेनापीति एकविषयत्वेनापीत्यर्थः।

(२) प्रमाणयोरिति यत्र यत्र विरोधज्ञानं तयोस्तत्रैकविषयतयैव, यत्र [illegible] वैषयिकविरोधज्ञानभ्रान्तिस्तत्र विषयभेदकल्पनयैवेति व्याप्तिरे[illegible]देव विषयभेदकल्पनाऽपीति नार्थापत्तिरित्यर्थः।

न हि तेन विनाऽसावुपपद्यते। विरोधोऽपि, धूमादग्निना भवितव्यम्, अनुपलब्धेश्च न भवितव्यमिति। तथा चानुपलब्धेरर्वाग्भागव्यवस्थापनं, धूमस्य च व्यवधानेनानुपलभ्यवह्निविषयत्वस्थितिरर्थापत्तिरिति कुतोऽनुमानम्*? वह्निमानयमित्यनुमानं व्याप्तेः? अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः। अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य वह्निरित्यर्थापत्तिरेवेति चेत्। न। व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरो-

---

लोप इत्याह। धूमोऽपीति। तदेव स्पष्टयति। न हीति। धूमादग्निना भाव्यमित्यनेनानुपलब्धेर्विरोधस्तदा, यदि धूमोवह्न्यनुमापकः स्यान्नान्यथा। तथा च सिद्धमनुमानम्। देशभेदेन तयोरविरोधापादनमर्थापत्तिफलमेवेत्याह। वह्निमानयमिति। नाचानुमानेन सममनुपलब्धेर्विरोधः, किन्तु वह्निधूमव्याप्तिग्राहकमानेनेत्याह। व्याप्तीति। यदि च (१) सामान्यग्राहकमानस्य (२)विशेषतोऽनुपलब्धिरबाधिका, तदा क्वचिदस्तीत्यस्यापि मेरौ नास्तीत्यनेन

---

* ज्ञानुमानम्,—इति आ०।

---

(१) सामान्येति पर्वतो वह्निमानिति सामान्यतो ग्राहकस्य

(२) विशेषत इति अर्वाग्भागावच्छेदेनेत्यर्थः।

धस्याक्लृप्तत्वात्। नाप्युत्तरार्थापत्तिः। अन्यथा पाण्डरत्वस्यापालालत्वविरोधेन पालालत्वस्थितिरप्यर्थापत्तिरेव स्यात्। तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेर्नैवमिति चेत्। यद्येवमर्वाग्भागानुपलभ्यमानवह्नित्वेन* विशिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति तुल्यम्। केवलव्यतिरेक्यनुमानं पराभिमतमर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत्। एवमेतावता विशेषेणा-

---

सह (१) न विरोध इत्यर्थः। नापीति। (२)अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेनेत्यादुरूपेत्यर्थः। (३)यदि च नेवं, तदा पाण्डरधूमस्यापालालवह्निविरोधात्पालालवह्निसिद्धिरप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह। अन्यथेति। तेनैव, परभागवह्निनेत्यर्थः। ननु केवलव्यतिरेकिणि साध्यसाधनाभावयोर्व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति न व्याप्तस्य पक्षधर्मतेत्यनुमानाभावेऽर्थापत्तिः स्यादित्याह। केवलेति। व्यतिरेकव्याप्तावपि

---

* वह्निमत्त्वेन,—इति क्वो०।

) न विरोध इति तथाच कृतस्तज्ज्ञानं कल्प्यमिति भावः।
ननु वह्निमानयमित्यादि पूर्वपक्षे प्रथमं मार्थापत्त्यन्तरमुक्तं, तथाच
यत्तरेत्यसङ्गतमत आह अर्वाग्भागेति।
तेति यद्यपि प्रमाणयोरेव विरोधस्तथात्वेन पराभिप्रेतः प्रकृते च
तथापि यद्यपि व्याप्तिस्तत्रापि मानान्तरकल्पने विरोधा-
प्रकं स्यादित्याशयेन तदुक्तमिति ध्येयम्।

नुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः। तत्रानुमानव्यवहारः कुत इति चेत्। अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्नत्वात्* । साध्यधर्म्मेण विना ह्यभवनमन्वयिनइव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेण वेति। तस्मादर्थापत्तिरित्यनुमानस्य पर्य्यायोऽयं, तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम्।

पक्षधर्मस्यान्वयस्य गमकत्वम्। न चातिप्रसङ्गः, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात्। तथाचानुमितिसामग्र्यस्यैव, परिभाषात्वपर्यनुयोज्येत्याह। एवमिति। वस्तुतोव्यतिरेकयोः सहचाराद्-न्वययोरेव व्याप्तिः, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वादिति व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमस्यैवेति भावः। अन्यतरेण वेति। केवलान्वयि-व्यतिरेकिणोरित्यर्थः।

ननु ज्योतिःशास्त्राद्देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे ज्ञाते, अथ शतवर्षजीवी गृहएवेति नियमे प्रत्यक्षेण निश्चिते, पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकमानयोर्बलाबलानिरूपणाद्बहिःसत्त्वकल्पनां विना नियमद्वयविषयं संशयं जनयित्वा, जीवनसंशयमापाद्य, तदपनुत्तये जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयति, यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनसंशयएव करणम्। जीवित्वलिङ्गविशेषणसन्देहेऽनुमानाभावात्। यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य च कल्पनाऽङ्गत्वात्

---

* समुत्पत्तत्वात्,—इति का० क्षी०।

पुरुषसंशयस्य मृतजनियमाणयोर्गृहाभावनिश्चयस्य च तादृशसंशय-याजनकस्य नैककोटिनिर्वाहकबहिःसत्त्वकल्पकत्वम् ।

अथ जीवननियमग्राहकमानयोस्तुल्यबलत्वज्ञाने विशेषादर्शनान्न बहिःसत्त्वकल्पना, एकस्य बलवत्त्वज्ञाने च तेनान्यस्य बाधएवेति न संशयः । तस्मात्, जीवनगृहाभावयोर्निश्चयएव बहिःसत्त्वं कल्प्यते, न तु जीवनसंशये इत्यनुमानादेव बहिःसत्त्वसिद्धिः ।

तन्न । योग्यानुपलब्धिजनितोगृहाभावनिश्चयः सुदृढ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं, विरुद्धयोरमानत्वात् । तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतामुत बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा नियमग्राहकं ? तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमाचबाधा, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः, शतवर्षजीवी गृहे एवेति नियमद्वयस्य बाधः स्यात् । (१)तथाचार्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुप-जीव्यानुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहितस्य यथो-क्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य बहिःसत्त्वकल्पकत्वात् । न च तस्यां दशायां मानान्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वन्तर्कस्य । यत्र च मृते

---

(१) तथा चार्थापत्तिकल्पितमित्यत एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच तस्यां दशायां मानान्तराभावादर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यैव लिङ्गविशेषणनिश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वज्ञानं त्वयाऽपि वाच्यम् । एव-ञ्चावश्यकतयाऽर्थापत्त्यैव बहिःसत्त्वनिश्चयोऽस्तु, कृतमन्तरा जीवित्व-निश्चयेनेति तर्कपरीहारमेवेदं द्रष्टव्यम् । तेन संशयस्य बहिः सत्त्व-[illegible]कत्वादिति नोपसंहारविरोधः, न वा जीवित्वस्यार्थापत्तिकल्प्य-[illegible] इति ।

ग्रहस्थिते वा तादृशसंशयाद्बहिःसत्त्वकल्पना, तत्र (१)जीवननियमग्राहकयोरन्यतराभावत्वं, परोक्षज्ञानस्य जनकज्ञानाप्रामाण्येनाप्रामाण्यनियमात्।

अत्राहुः। देवदत्तोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टमभावरूपमरणापेक्षया जीवनं भावरूपं विषयीकरोति लाघवादिति तत्रैव लाघवं सहकारि। तथाहि। यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्यविवादम्। तत्र कृत्स्नप्रमाणभावे सामान्यतोदृष्टएव लाघवं सहकारि, न तु कल्पनीयप्रमाणभावे यथोक्तसंशये, गौरवात्।

यच्चोक्तं, मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृहएवेत्यस्यापि बाध इति। तत्र विशिष्टबाधोन विशेष्यबाधात्, मरणेऽपि जीवी गृहएवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात्। किन्तु विशेषणबाधात्। स च शतवर्षजीवित्वबाधएव। विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽयमीति चेत्। न। विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावात्मकत्वादिति सङ्क्षेपः।

पूर्ववदादिवदिति। त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टमिति सूत्रे पूर्ववदादिरनुमानविशेष उक्तः।

अनुपलब्धिस्तु स्वरूपसती परमात्मनोयोग्यत्वाभावान्न बाधिका, ज्ञाताऽप्यनुमानरूपतया न बाधिका, अनुमानबाधकत्व

(१) जीवननियमेति गृहे नास्त्येवेति नियमग्राहकमचो[illegible]
जीवनगृहाभावग्राहकयोरित्येव क्वचित् पाठः।

अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम्। न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते। तदुच्यते।

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात्।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥२०॥

निरस्तत्वादित्याह। अनुपलब्धिरिति। घटोपलम्भे घटाभावाज्ञानादनुपलब्धिरवश्यं हेतुरिति सैव करणमावश्यकत्वात्। न च, प्रतियोग्यनुपलब्धिमात्रं न करणं, प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्; (१) नापि प्रतियोगिसत्त्वप्रमाविरहः, अत्यन्ताभावग्रहे तदप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। यादृश्यास्त्वेन्द्रियसहकारित्वन्तादृश्याः करणत्वात्। न त्विन्द्रियमपि तत्करणं, (२) गौरवादिति प्रसङ्गागतं निरस्यति। न चेति। अभावस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यत्वादित्यर्थः।

तच्च प्रत्यक्षगम्यत्वे मानमाह। प्रतिपत्तेरिति। जन्यापरोक्षज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वनियमादित्यर्थः। तच्च चान्वयव्यतिरेकितया योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं न निषिध्यते इति भावः। इन्द्रियस्येत्यादि। इन्द्रियव्यापारस्यान्यथा सिद्धत्वात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः। भावावेशाच्चेति। अस्मदादिबाह्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमादित्यर्थः।

---

(१) [illegible]गामीति अधिकरणे इति प्रेषः। अतएवाह अत्यन्तेति। वायौ [illegible]न्ताभावग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिप्रमाऽसिद्धेत्यर्थः।

(२) [illegible]भयकारणकल्पने गौरवादित्यर्थः।

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका, यथा रूपादिप्रतीतिः। तथेह भूतले घटो नास्तीत्यपि। साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेत्। न। एकजा-

---

दिन्द्रियकरणिकेति। यद्यप्यत्र मनसा सिद्धुसाधनं; न चेन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वं साध्यं,(१) साक्षात् प्रतीतिकरणत्वेवेन्द्रियतया तेनैव तदनवच्छेदादात्माश्रयात्। (२)तथापि रूपाभावादिप्रतीतेर्बहिरिन्द्रियान्तराजन्यबहिर्विषयकजन्यसाक्षात्कारित्वाच्चाक्षुषादित्वं साध्यमिति भावः। (३)अनुपलब्धेरपि ज्ञातानुपलब्ध्यन्तरगम्यत्वेनानवस्थानात् क्वचिद्ज्ञातैव

---

(१) साक्षादिति तथा चेन्द्रियत्वं न साक्षात्प्रतीतौ कारणतावच्छेदकमात्माश्रयादिति तत्साधने बाध इति भावः।

(२) यद्यपि स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनोयोगाश्रयत्वादिना तन्निर्वचने नोक्तदोषः, तथापि समाधिसौकर्य्यादाह तथापीति। अत्र रासनप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायाजन्यान्तम्। एतच्च रूपाभावबुद्धौ चाक्षुषत्वसाधने। रसाभावबुद्धौ रासनत्वसाधने चाक्षुषप्रत्यक्षत्वव तद्वारणाय तदित्यवधेयम्। अप्रसिद्धिवारणाय प्रथमबहिःपदम्। मनोमात्रकरणके व्यभिचारादाह बहिर्विषयकेति। ऐन्द्रे व्यभिचारादाह जन्यति। अनुमित्यादौ व्यभिचारादाह साक्षात्कारित्वादिति। न चोपनीतविषये मानसप्रत्यक्षे व्यभिचारः, जन्यपदेन लौकिकत्वस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतो बहिर्विषयकजन्येत्यत्र स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्बहिर्विषयजन्यत्वं विवक्षितम्। तस्य च विषयाजन्यत्वादिति।

(३) नन्वस्तु तर्हि सर्व्वत्र ज्ञातैवानुपलब्धिः करणमित्यत आह [redacted] रपीति।

तीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः। न हि तस्मिन्नेव कार्य्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातञ्चैकदोपयुज्यते। लिङ्गेन्द्रिययोरपि व्यत्ययप्रसङ्गात्। ज्ञानस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च। न हि तदतिपत्त्यापि भवतस्तत्कारणत्वं, व्याघातात्। तस्मात्, ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वात् तद्विपरीतकारणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्याय्यम्।

ननु क्व नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जनयति? तद्यथा निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रो न चोपलब्ध इति श्रुत्वा श्रोताऽनुमिनोति नूनं नासीदेव इति। एतेन प्राङ्ना-

---

करणमुपेयेत्याग्रयेणाह। एकेति। अज्ञातकरणकानुभवत्वं साक्षात्त्वव्यवस्थापकम्। अतः स्मृतेरज्ञातकरणकत्वेऽपि न तदिति भावः। यदि च नैवं, तदा लिङ्गमपि साक्षात्कारमिन्द्रियमप्यनुमितिं जनयेदित्याह। लिङ्गेति। ज्ञातकरणकत्वं ज्ञानकरणकत्वं लिङ्गादेरजनकत्वादिति व्यभिचाराद्भावज्ञाने तत्करणं न स्यादित्याह। ज्ञानस्येति। तद्विपरीतेति। अज्ञातयोग्यानुपलब्धिकरणकं साक्षात्कारजातीयमित्यर्थः। ननु प्राङ्नास्तितायामिन्द्रियं विनाऽप्यतीति व्यभिचारादिन्द्रियमकरणमित्यत आह। एतेनेति। [illegible]नुपलब्ध्या लिङ्गेनाभावानुमानं, तथा प्राङ्नास्ति-

नास्तिताऽपि व्याख्याता। ननु तथाप्यवान्तरजातिभेदोऽस्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत्। कारणविरोधात् कार्य्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्त-

---

ताम्बूलेऽप्यभावधीर्लिङ्गजेत्यर्थः। ननु तच्चास्मरणं न लिङ्गं, न हि यावदनुभूतन्तावदेव ग्रहणयोग्यमपि स्मर्यतएवेति नियम इति। मैत्रस्य तद्गेहसम्बन्धेऽप्यननुभवात्संस्कारानुत्पादात्तदनुद्बोधाद्वा तदस्मरणस्योपपत्तेः। न। कञ्चिद्विषयविशेषएव हि तादृग्रो यो गेहादिनिष्ठतयाऽनुभूयतएव, तदनुभवेन च संस्कारोजन्यतएव, स च न नश्यति। नापि तदुद्बोधकान्तरापेक्षा, विलक्षणविषयविशेषमाहात्म्यात्। यथा श्रीविश्वनाथायतने भगवन्तं श्रीविश्वनाथमनुभवतः, तथा मैत्रमपि प्रेष्ठम्। प्रयोगश्च। तद्गेहं तदा मैत्राभाववत् तत्तुल्यपरिमाणपटादिस्मरणेऽपि तदन्तयाऽस्मर्यमाणत्वात्। यदेवं तदेवं, यथा पटाभाववद्भूतलमिति। स्मरणाभावश्च संसृष्टविशेषणतया मनोवेद्यएवेति भावः। केचित्तु यत्र[१] सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावानुमानं, तत्र ज्ञातानुपलब्धिरनुमानाङ्गमिति तत्परोऽयं ग्रन्थइत्याहुः।

ननु ज्ञातानुपलब्धेरसाक्षात्कारजनकत्वेऽप्यज्ञातानुपलब्धिजन्ये अवश्यं साक्षात्कारित्वमिति न नियमोवैजात्यान्तरेणाप्युपपत्तेरित्याह। नन्विति। सर्वत्रासाक्षात्कारित्वस्य ज्ञायमानकरणजन्यत्वव्याप्तस्यानुवृत्तावसाक्षात्कारित्वव्यावृत्तेरवान्तरजातिः साक्षात्कारित्वभेदे

(१) सामान्याभावेन उपलम्भसामान्याभावेन विशेषा

मेव । अनन्यचोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाच्च ।

कारणेति । न च[१]साक्षात्कारित्वमिन्द्रियजन्यत्वप्रयुक्तमेवेति वाच्यम् । [२]ज्ञातेन्द्रियसन्निकर्षजेन्द्रियगतिज्ञानस्य साक्षात्कारित्वप्रसङ्गात् । [३]असाक्षात्कारित्वस्य च साक्षात्कारिभिन्नज्ञानरूपत्वात् । [४]अनुभवत्वेन सांकर्यापत्त्या जातिलाभादिति भावः । [५]न चेन्द्रियजन्यं साक्षात्कारित्वप्रयोजकं, [६]प्रकृतेऽपि तत्त्वादित्याह ।

---

(१) इन्द्रियजन्यत्वेति इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेत्यर्थः । तेन नोत्तरविरोधः । इन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षहेतुत्वे इन्द्रियहेतुत्वमपीति न विरोध इत्यन्ये ।

(२) ज्ञायमानकरणत्वमाश्रित्याह ज्ञातेन्द्रियेति । चक्षुर्गतिमत् गतिशून्यसंयोगित्वादित्यनुमितेरित्यर्थः ।

(३) नन्वेवमसाक्षात्कारित्वमपि तत्र न स्यादिन्द्रियसन्निकर्षान्यकरणस्य तत्र प्रयोजकत्वादित्यत आह असाक्षात्कारित्वस्येति । तथाच साक्षात्कारित्वप्रयोजकस्याज्ञातकरणत्वस्याभावादेव तत्र तदुपपद्यते इति भावः ।

(४) ननु परोक्षत्वमसाक्षात्कारित्वमित्येकं, तच्च जातिरूपं, न तूक्तोपाधिरूपमित्यत आह अनुभवत्वेनेति । स्मृतेरपि परोक्षत्वादिति भावः । एतच्चोपलक्षणम् । तज्जातित्वेऽपि ज्ञायमानकरणप्रयोज्यत्वाभ्युपगमे गत्यनुमितौ तदुपपद्यतएवेत्यपि बोध्यम् ।

(५) न चेति इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमित्यर्थः । तथा चेन्द्रियाजन्यतया असाक्षात्कारित्वमिति भावः ।

[redacted]सिद्धिमाह प्रकृतेऽपीति । तत्त्वादिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः ।
[redacted]स्मृते विरोधापत्तेः ।

अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेत्। न। अन्धस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्। अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च। अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेत्। न। प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात्। ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीतेऽधिकरणेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगमइति चेत्। न। वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रती-

---

अनन्यचेति। ननु प्रतियोगिज्ञानस्येवाश्रयज्ञानस्याप्यभावधीहेतुत्वमिति तत्रैवेन्द्रियमन्यथा सिद्धमिति विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह। अधिकरणेति। अधिकरणधीरिन्द्रियव्यापारो न तया तदन्यथासिद्धम्। अन्यथा सन्निकर्षापक्षीणमिन्द्रियं घटग्राहकमपि न स्यादित्याह। अन्धस्येति। ममापीति। प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाश्रयाग्रहे योग्यानुपलब्ध्या नाभावो गृह्यते। न चान्धस्य रूपग्राहकेन्द्रियेण पटादिग्रहः। अतएव चक्षुःसंयुक्ते पृथिवीपरमाणौ न जलत्वाद्यभावधीप्रसङ्ग इत्यर्थः। वायाविति। (१)वायोः प्रतियोगिग्राहकचक्षुरग्राह्यत्वादित्यर्थः।

---

(१) ननु वायोरतीन्द्रियतया त्वगिन्द्रियोपनीत इत्ययुक्त वायोरिति।

ननु यथा तव नीरूपो वायुरिति वायुविशेष्यिका धीरानुमानिकी, विशेष्ययोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रवृत्तेः। तथा वायौ रूपाभावविशेष्यिकाऽपि धीर्ज्ञातानुपलब्धिलिङ्गजन्याऽनुमितिरेव। (१)तथाच या धीः साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमता, तस्यामुक्ता सामग्रीति नोक्तदोषः। न चाभावज्ञानस्य (२)साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियजन्यत्वं, स्मृतिवत्तस्य परोक्षत्वात्।

मैवम्। घटाभाववबुद्धेरपि साक्षात्कारित्वेनाभिमताया योग्यानुपलब्धिलिङ्गजन्यत्वापत्तेः। (३)यदि च लिङ्गाज्ञानेऽपि तदनुभवाद्ज्ञातकरणिका सा, तदा वायौ रूपाभाव इति धीरपि तथा। (४)किञ्च, वस्तुतो घटवत्युपलब्धिप्राक्कालेऽनुपलब्ध्या घटस्मृतिमतः कुतो नाभावधीः? घटाभावाभावादिति चेत्। हन्तैवमभाववुद्धेरर्थजन्यत्वात् प्रत्यक्षत्वसिद्धाविन्द्रियजन्यत्वमेव। अपि च। प्रतियोगिसत्वविरोधिनी याऽनुपलब्धिः, सैव योग्यानुपलब्धिः। अतो जलपर-

---

(१) तथाचेति यद्यपि वायौ रूपाभावविशिष्यिका धीः साक्षात्कारित्वेन तदभिमतैव तत्र च नोक्ता सामग्री, तथापि साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमतेत्यस्याज्ञातानुपलब्धिजन्यत्वेनोभयसिद्धेत्यर्थ इति वयम्। अन्यथा तु चिन्त्यम्।

(२) साक्षात्कारित्वेनेति क्षमते।

(३) यदि चेति तथाच तत्र त्वदुक्तानुपलब्धिवैकल्यादनन्यगत्या इन्द्रिय[illegible]एवाभाव इति भावः।

[illegible]ाह किञ्चेति।

त्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्तच सन्निकृष्टमिति चेत् । हन्तैवमनन्यच* चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन।

स्यादेतत् । तथापि वस्त्वन्तरग्रहणेव तस्योपयोग-इति चेत् । न । तस्य तं प्रत्यकारणत्वात् । कारणत्वे वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्द्रव्याभावं

माणौ गन्धाभावो नप्रत्यक्षः, (१)प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः । रूपानुपलब्धिज्ञापकस्याभावात् । तन्निकृष्टत्वाभावंच स्वयमेवाचार्योवक्ष्यति ।

तथापीति । (२)चक्षुषा वायोरग्रहेऽपि चक्षुर्वायुसन्निकृष्टमेवेति नाश्रयग्रहे तदुपलक्षणमित्यर्थः । नन्वाश्रयेत्यन्यमात्रोपलक्षणम्, अस्ति च वायुसन्निकृष्टस्येन्द्रियस्य तद्ग्रहकत्वादिप्रकाशकत्वमित्यन्यथासिद्धिरेवेत्याह । स्यादेतदिति । अन्धस्यापि रूपाभावप्रतीत्यापत्त्या न तावदिन्द्रियमभावज्ञानेऽकारणमेव(३), किन्तु कारणव्यापकत्वेन (४)परम्पराकारणं मन्तव्यम् । तथा सत्याह । तस्येति । तस्य वस्त्वन्त-

---

* हन्तैवमन्यच,—इति आ० ।

---

(१) प्रत्यक्षश्चेति यद्यप्येवं स्वरूपसदनुपलब्धिग्राह्यत्वमात्रं सिध्यति, तथापि पूर्वोक्तयुक्त्यवष्टम्भेन प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।

(२) चक्षुषेति तथाच प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणसन्निकर्षएवानुपलब्धिसहकारी । स च तत्रास्त्येवेति भावः ।

(३) अकारणमेव अप्रयोजकमेवेत्यर्थः ।

(४) परम्पराकारणं कारणकारणम् ।

न प्रतीयात्। प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याश्यामत्वम्। आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत्। तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते। तद्देकसहकारिप्रभासन्निकर्षापेक्षणात्। अन्यथा* वातायनविवरविसारिकरपरामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपलम्भप्रसङ्गाच्च।

तथापि योग्यताऽऽपादनोपक्षीणचक्षुः। यदितरसामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते। तच्च चक्षुष्यधिकरणसन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत्। ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यं, तथाच किं

रग्रहणस्य, तं प्रत्यभावानुभवं प्रतीत्यर्थः। न प्रतीयादिति। त्वगिन्द्रियेण वस्त्वन्तराग्रहादित्यर्थः। ननु प्रतीयतएवाकाशमचापि, तस्य तन्मते प्रत्यक्षत्वादित्यत आह। प्रतीयाच्चेति। आर्जवावस्थितेऽप्यन्धकारे ज्ञानाभावादालोकसन्निकर्षोऽपि हेतुरेष्टव्यः। स च चक्षुषः सहकारी नान्यस्येति सिद्धं चक्षुः करणमित्यभिप्रेत्याह। नयनेति। अथार्जवावस्थानेऽपि नालोकसन्निकर्षापेक्षा, तत्राह। वातायनेति। तदुपलम्भप्रसङ्गादनुपाभावोपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः। चक्षुषा यत्किञ्चिदुपलभ्यस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः। नन्विति। (१)तथात्वे

---

* अन्यथा,—इति नास्ति आ० पुस्तके।

(१) त्वे वेति कारणचक्रस्य साकल्योपपत्तयाभ्युपगमे दण्डचक्रादेरपि तहेतुत्वापत्तिरित्यर्थः। तथाच योग्यताघटकतयाऽवश्यापेपक्षीणस्येन्द्रियस्याभावग्राहकत्वं सिद्धमिति भावः।

कुचोपक्षीणम्? अथान्योन्यमेलकं मिथःप्रत्यासत्त्यादि शब्दवाच्यं तदुपक्षयः, न तर्हि क्वचिच्चक्षुः कारणं स्यादिति। न हि रूपाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेतदुपजनयति। अथाधिकरणसमवेतकिञ्चिदुपलम्भोऽपि तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः, ततस्तवेदं चरितार्थम्। वाय्वादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी। तथाहि। अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते अयं नीरूपो वायुरिति*। न। असिद्धेः। न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भः, उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। प्राकट्याभावेनानुमेय इतिचेत्। न। वायौ रूपवत्ता-

---

वा सहकार्युच्छेदापत्तिः। वस्तुतः प्रतियोगिसत्त्वविरोधिलमनुपलब्धेर्योग्यत्वं, तच्च न चक्षुरुपक्षय इति भावः। न हीति। विषयप्रत्यासत्तावित्यन्यथासिद्धा क्वचिदपि इन्द्रियं करणं न स्यात्, अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वादित्यर्थः। तद्विषयेति। अधिकरणनिष्ठाभावग्रहे इत्यर्थः। वाय्वादिष्विति। चक्षुःसन्निकृष्टे वायौ चक्षुषा तद्धर्मायग्रहे वायौ रूपाभावधीर्नाध्यक्षा, किन्त्वनुमितिरिति नेयं तत्र सामग्रीत्यर्थः। असिद्धिमेवोपपादयति। न हीति। वायौ रूपाभावधीः† नानुपलब्धिलिङ्गजन्या, अनुपलब्धेरज्ञानात्, आप्तवाक्यस्यापि तद्बोधकस्या-

---

* तथाऽनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते यन्नीरूपोऽयं वायुरिति,—इति [illegible]
तथाहि अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते वायुर्नीरूपइति,—इति [illegible]

† रूपाभाव इति धी,—इति ह० ।

प्राक्त्याभावस्याप्यसिद्धेः। रूपाभावेन समानत्वात्। व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेत्। न। कायवाग्व्यापाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञानाभावाभ्युपगमात्। मूकस्वप्नोपपत्तेश्च। न च व्यवहाराभावमात्रेणानुमातुमपि

भावात्। न चोपलब्धेरनुपलब्धिरज्ञातैव तद्बोधिका, उपलब्धेरतीन्द्रियत्वेन योग्यानुपलम्भेनोनुपलभ्यभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, अनुपलब्धिमात्रस्य चाभावाग्राहकत्वादित्यर्थः। उपलम्भकार्यज्ञाततायाअभावेनोपलम्भाभावोऽनुमीयते*(१) इत्याह। प्राक्त्येति। वायौ रूपाभाववदूपप्राक्त्याभावस्यापि दुर्ग्रहत्वं, यदि च स योग्यानुपलब्धिगम्यस्तर्हि रूपाभावोऽपि तथाऽभ्युपेयस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह। वायाविति। (२)रूपज्ञानाभावे लिङ्गान्तरमाह। व्यवहारेति। (३)दृश्यमानोव्यवहाराभावो लिङ्गं, व्यवहारसामान्याभावो वा? नाद्यः, अनैकान्तिकत्वादित्याह। कायेति। (४)अन्येऽपि यदि

---

* अभावेनोपलम्भस्याभावोऽनुमीयते,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) उपलम्भस्येति उपलम्भस्य ज्ञाततायां चरमकारणत्वात्तदभावेन तदभावोऽनुमीयते इत्यर्थः।

(२) प्राक्त्याभावलिङ्गत्वभ्रमं वारयति रूपज्ञानाभाव इति।

(३) न चेत्यग्रिमग्रन्थेन गतार्थत्वात् कायेत्यादि व्यर्थमिति विकल्पयति दृश्यमानेति।

[illegible]वहारसामान्याभावस्य क्वाप्यसिद्धेरनैकान्तिकत्वमसिद्धमिति [illegible]यति अन्येऽपीति।

शक्यते, अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च। तद्विषयस्तु व्यवहारस्तद्विषयज्ञानजन्यो वा, तद्विषयज्ञानजनको वा, तदाश्रयधर्म्मजनको वा? तद्भावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्म्माभावान्तर्भूतएवेत्यशक्यनिश्चयएव। आत्माश्रयेतरेतरा-

---

स्वकीयव्यवहारमात्राभावस्तदाऽनैकान्तिकं, सर्वस्य तु तद्भावो ग्रहीतुमशक्य इत्याह। न चेति। ननु अनुपेक्षणीयविषयकः स्वकीयरूपवत्ताज्ञानाभावस्तद्विषयकस्वकीयरूपवद्व्यवहाराभावेनानुमेय इत्यत आह। तद्विषयस्त्विति। तद्भावश्चेति। (१)आद्ययोर्ज्ञानाभावान्तर्भूतः, अन्त्ये तदाश्रयधर्माभावान्तर्भूतएवेत्यर्थः। आत्माश्रयेति। यदि तद्विषयकज्ञानाभावेनैव तद्विषयकज्ञानाभावोऽनुमेयः* तदाऽऽत्माश्रयः। अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं,

---

* ज्ञानाभावज्ञानं,—इति सो०।

---

(१) आद्ययोरिति यद्यपि व्यवहाराभावो न ज्ञानाभावान्तर्भूतस्तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथापि ज्ञानाभावेनैव सोऽप्यनुमेयस्तज्ज्ञानञ्चात्माश्रयादिनाऽसम्भवीति व्यवहाराभावोऽशक्यनिश्चयः। एवञ्च तदाश्रयधर्म्माभावस्तद्विषयप्राकट्याभावः, तस्यापि तदनुमापकत्वे चक्रकादिना सोऽशक्यनिश्चय इत्यत्र तात्पर्य्यम्। ज्ञानाभावान्तर्भूतोज्ञानघटितप्रतियोगिकतया ज्ञानाभाववदतीन्द्रिय इत्यशक्यनिश्चय इत्यर्थ इत्यप्याहुः।

अयचक्रकप्रवृत्ति*प्रसङ्गात्। न चाज्ञातस्योपलम्भाद्यभावस्य लिङ्गता, न च प्राकट्याभावः सत्तामात्रेणोपलम्भाभावमावेदयति इति युक्तम्। लिङ्गाभावस्य

तद्विषयकव्यवहाराभावेन च तद्विषयकज्ञानाभावज्ञानं, तदाऽन्योन्याश्रयः। अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं, (१)तद्विषयकज्ञानाभावश्च तद्विषयकप्राकट्याभावात्, स च तद्विषयकज्ञानाभावात्, तर्हि चक्रकमित्यर्थः। ननु अन्येषामज्ञातानामलिङ्गत्वेऽपि प्राकट्याभावः सत्तयैव ज्ञानाभावं गमयिष्यति। न चायोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्योऽस्याभाव इति वाच्यम्। (२)अनुपलब्धेरेव तद्विशेषणत्वादित्यत आह। न चेति। स हि व्याप्तिबलेन वा प्रतिपादयेत्, लिङ्गाभावत्वमात्रेण† वा, कार्याभावमात्रतया वा? तच्च न मध्यमान्तिमावित्याह। लिङ्गाभावस्येति। धूमाभाव-

---

* प्रभृति,—इति क्षी०। वृत्ति,—इति आ०।

† तद्विशेषणत्वादित्यत आह,—इति का०।

‡ लिङ्गत्वाभावमात्रेण,—इति ह०।

---

(१) ज्ञानाभावस्येति तज्ज्ञानमित्यर्थः। यद्वा, अनुमेय इति पूर्वोक्तमनुषङ्गनीयम्।

(२) अनुपलब्धेरेवेति प्राकट्याभावस्वयोग्यमपि गमयिष्यतीत्यर्थः।

तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्* । अविनाभावबलेन तु नियमे तत्प्रतिसन्धानापत्तेः । न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गादिति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन† त्वदृशा भविष्यतीति चेत् । न । शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात् । अपि च । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्म्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमिति, तद्रहितायास्तस्याः कार्य्यव्यभिचाराद्यवस्थाप्येत, व्याप्तिबलाद्वा ? न तावदुक्तरूपाऽनुपलब्धिस्तां विना अभावप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते । नापि व्याप्तेः । तथा

स्यापि सत्तया गमकत्वापातादित्यर्थः । आद्यमाशङ्क्य निराकरोति । अविनाभावेति । न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भ इत्यत्र शङ्कते । ज्ञानेति । प्रत्यक्षेण ज्ञानाभावं ज्ञात्वा तस्मात्तिङ्गाद्यौ रूपाभावानुमानं स्यादित्यर्थः । मन्यते प्रतियोगिसत्तयाऽनुपलम्भाद्यौ रूपाभावः प्रत्यक्षत्वान्नानुमेयः, शब्दाभावप्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनया आश्रययोग्यतायाः तद्धर्मग्रहस्य चाभावप्रत्यक्षताऽङ्गत्वनिरासादिति परिहरति । शब्देति । व्याप्तिबलादेति । कार्यकारणभावस्य व्याप्तिविशेषत्वेन गोदृषन्न्यायात् तां विना या व्याप्तिस्तद्बलादित्यर्थः । तां

---

* इति साम्प्रतं, लिङ्गाभावस्यैव तथात्वेनातिप्रसङ्गात्,—इति का० ।

† ज्ञानप्रत्यक्षेणेव तु,—इति क्वा० ।

सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात्। अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत्*। ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत्। ननु लिङ्गमपि सैव न तत्त्वान्तरम्। यथा योनिसंबन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते लिङ्गदशायान्तु तदनपेक्षएव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत्स्यादिति चेत्। न। कार्य्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः। प्रकृते च तदनभ्युपगमात्।

विनेति। अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः। एवंभूतत्वाद्व्याप्यत्वादित्यर्थः। अनाक्षेपे वेति। अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा नाभावधीस्तद्धेतुका तद्व्याप्या वा, तथात्वे वा हेतुं विना व्यापकं विना वा न भवेदित्यर्थः। ततः, अधिकरणधर्मप्रतीतित इत्यर्थः। (१)सैव अनुपलब्धिरेवेत्यर्थः। यथेति। यथा विशुद्धमातापित्रोर्निजलं लिङ्गालिङ्गदशायामिन्द्रियसम्बन्धनिरपेक्षसापेक्षं, (२)तथाऽनुपलब्धिरपि स्यादित्यर्थः। कार्येति। दृष्टान्तस्य तत्सापेक्षस्यापरो-

---

* न वा भवेत्,—इति नास्ति क्री० का० पुस्तकयोः।

† सापेक्षनिरपेक्षं,—इति आ०।

---

(१) सैवेति तच्च दूषितमिति भावः।

(२) तथेति अनुपलब्धिरप्यधिकरणधर्मज्ञाननिरपेक्षसापेक्षा स्यादित्यर्थः।

पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेत्। न। अनुपलम्भात्। सम्भाव्यते तावदिति चेत्। सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः।

अज्ञातकरणत्वाच्च। यदज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूपप्रत्यक्षं, तथा चेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति। यथा वा स्मरणमज्ञाय-

---

चज्ज्ञानजनकत्वं तच्चिरपेक्षस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वम्, अत्र तु लिङ्गानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने जातिभेदाभावाल्लिङ्गजानुमितौ व्यभिचारात्सा कारणं न स्यात्। तदुपरोक्षजात्यङ्गीकारे च तत्रेन्द्रियजन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः। न च जातिं विनाऽपि व्याप्त्यादिज्ञानविनाकृतानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने* सा कारणमिति वाच्यम्। अनुपलब्धिजन्यज्ञानत्वेनैव तल्लिङ्गकानुमितिवद्विवादपदेऽपि तत्कारणत्वानुमानात्। इन्द्रियान्यथासिद्धेर्निरासादिति भावः। सम्भाव्यतामिति। कार्यजातिसम्भावनया तज्जातीयनियतस्य कारणत्वसम्भावनायामपि तत्रानिश्चयादित्यर्थः।

यदज्ञायमानेति। नन्विदमनुमित्यादावनैकान्तिकं तत्राज्ञायमानमनःकरणकत्वात्। न च ज्ञायमानकरणजन्यत्वं लिङ्गं, लिङ्गादेरजनकतया तज्ज्ञानस्याज्ञायमानस्यैव करणत्वात्। नापि ज्ञाना-

---

* व्याप्तिज्ञानविनाकृतयोग्यानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने,—इति का०।

मानकरणजं साक्षान्मनोजन्म। कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्य्यनुभवरूपं? संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति

साधारणकारणकत्वाभावो लिङ्गम्, अभावज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया तदसिद्धेः। सविकल्पकमात्रस्यैव विशेषणज्ञानजन्यत्वाच्च। मैवम्। (१)लिङ्गादिज्ञानाजन्यानुभवत्वस्य लिङ्गत्वात्। (२)साक्षादिति, मनसा व्यवहितव्यापारेण सिद्धसाधननिरासार्थम्, उपनीतभाननिरासार्थं वा। कुत इति। (३)साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः। संस्कारेति। संस्कारान्यः सन्निकर्षः प्रत्यक्षप्रयोजकः। स्मरणे तु स एव सन्निकर्षः। प्रत्यभिज्ञाने तु तत्ता स्मृत्युपनीता भासते। न तु संस्कारस्तत्सन्निकर्षः, तज्जन्यत्वे

---

(१) लिङ्गादीति अत्रानुभवपदं व्यर्थं स्मरणस्यापि दृष्टान्तत्वेन साध्यवत्त्वाभ्युपगमात्। अतएव परिमले ज्ञानत्वस्येति पाठ इति वदन्ति। वस्तुतो यथाश्रुतसाध्ये मनसैव सिद्धसाधनप्रसङ्गान्मनोभिन्नेन्द्रियजत्वमिन्द्रियत्वेनेन्द्रियजत्वं वा तदर्थः। तथाच स्मरणे व्यभिचारादनुभवपदमिति। द्वितीयदृष्टान्तेऽनुभवप्रकाश एवायं प्रकाशत इति प्रतिभाति।

(२) अवश्याच्च साक्षादिति। यद्यप्यात्ममनोयोगजत्वज्ञानतद्व्यापारस्य न व्यवधानमन्यथा चक्षुरादावपि तथात्वेन बाधापत्तेः, तथापि निरुक्तएव तात्पर्यम्।

(३) यथाश्रुतमभिप्रेत्याह साक्षादिति।

वक्ष्यामः । तथापि भावविषये इयं* व्यवस्था, अभाव-ज्ञानन्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्य-तीति चेत् । न । उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुप-पत्तेः । अन्यथा सर्व्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गो-ऽविशेषात् । तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् । नन्विदमेव तावत् । अन्यदप्युच्यमानमाकर्णय । तद्-

---

स्मृतित्वापत्तेरित्यर्थः । तथापीति । (१)विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः । (२)न च भावविषयत्वमुपाधिः, अभावज्ञानेऽपि प्रतियोग्यादिभाव-विषयतया साधनव्यापकत्वात् । नाप्यभावाविषयत्वं, (३)अभाव-स्मरणे साध्याव्यापकत्वात् । उत्सर्गस्येति । सामान्यतएव व्याप्ति-र्भावविषयत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । तथाप्युत्सर्गस्य बाध्यत्वशंकानि-वारकं किमित्याह । तथापीति । निर्बीजतादृग्शंकायां सर्वत्र सामान्यव्याप्त्युच्छेद इत्याह । नन्विदमिति । उत्सर्गस्य बाधकं विने-

---

* भावविषयेयं,—इति क्री० का० ।

---

(१) विपक्षइति तथाचाप्रयोजकत्वपरोऽयं ग्रन्थ इत्यर्थः ।

(२) भावविषयत्वोपाधिपरस्तु नेत्याह न चेति । न त्वित्यर्थः, इत्यर्थ-इति शेषः, भावाभावविषयतयेति यदि पाठः क्वचित्तदाऽभावपदं सम्मातायातम् ।

(३) अभावस्मरणइति एतच्च यथाश्रुते । वस्तुत उपनीताभावप्रत्यक्षे तथात्वम् ।

यथा, अकारणककार्य्यप्रसङ्गः, रूपाद्युपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः। न ह्यनुमित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभीरूपाद्युपलब्धिभिरेव। यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तचैव पर्य्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने। न ह्युपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत्। अतएव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेर्मनएव करणमुपागमन्

त्याद्येवेत्यर्थः। अकारणकेति। अज्ञातकरणकत्वावच्छिन्नज्ञानं प्रतीन्द्रियस्य करणत्वादिन्द्रियं विना तन्न स्यादित्यर्थः। न हीति। ज्ञातकरणकज्ञानेन करणतया नेन्द्रियं कल्प्यते, किंत्वज्ञातकरणकज्ञानेनेत्यर्थः। ननु नाज्ञायमानकरणकज्ञानत्वेन चक्षुरादिकल्पनम्, अपि तु साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेत्यत आह*। यद्यपीति। तचैव इन्द्रियकरणकत्वएवेत्यर्थः। यदि च साक्षात्कारिज्ञानं मेवेन्द्रियसिद्धौ मानं स्यात्, तदा स्मृतेस्तदभावान्मनःकरणत्वं नानुमीयेतेत्याह। अतएवेति। न चैवं स्मृतेः साक्षात्कारित्वापत्तिः,

---

* साक्षात्कारत्वेनेत्यत आह,—इति का०।

† ज्ञानत्व,—इति ङ०।

धीराः। संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते। इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात्।

भावावेशाच्च चेतसः। सर्व्वत्र हि बाह्यार्थानुभवे जनयितव्ये भावभूतप्रमाणाविष्टमेव चेत उपयुज्यते नातोऽन्यथेति व्याप्तिः। तथैव शक्तेरवधारणात्। न

संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादित्युक्तत्वात्। ननु स्मृतौ संस्कारएव कुतो न करणमित्यत आह। संस्कारस्त्विति। इन्द्रियाणामप्राप्तानां ज्ञानाजनकत्वात्, संस्कारस्य च निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादित्यर्थः।

भावावेशादिति। भावरूपासाधारणकारणसाहित्यनियमादित्यर्थः। तथाचाभावप्रमायां मनो भावभूतासाधारणकारणसहकृतमेव कारणमिति भावः। प्रयोगश्च, (१)लिङ्गाद्यजन्या अभावप्रमा भावभूतासाधारणकारणसहकृतमनोजन्या अस्मदाद्यभावप्रमात्वात् लिङ्गादिजन्याभावप्रमावदिति। अतएव, भावप्रमायां तथात्वेऽप्यभावप्रमायां

---

(१) अदृष्टादिना अर्थान्तरादाह लिङ्गादीति। एतच्चानुमित्यादौ सिद्धसाधनवारणाय। घटादिप्रमाऽऽदौ तद्वारणायाभावेति। स्मृत्यादौ बाधवारणायाह प्रमेति। अनुपलब्ध्या अर्थान्तरादाह भावेति। शरीरादिनाऽर्थान्तरादाह असाधारणेति। प्रतियोगिज्ञानादिनाऽर्थान्तरादाह करणेति। अनुभवकरणेत्यर्थः। अन्यथा पक्षे हेतौ च प्रभात्वपर्य्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदि च कारणेति पाठः, तदाऽपि तत्रैव तात्पर्य्यम्। ईश्वरप्रमायां व्यभिचारादाह अस्मदादीति। सुखाद्यभावप्रमायां व्यभिचारादाह अभावेति। बाह्याभावेत्यर्थः। प्रमापदं स्मृतौ व्यभिचारवारणाय अनुभवपरं, भ्रमेऽपि साध्यसत्त्वात्।

ह्यनुपलब्धिमात्रसहायं तद्भावेऽप्यनुभवमाधातुमुत्सहते। शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्शनात्। न च यच्च यदपेक्षं यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनकमिति न्यायसहम्। आर्द्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दहनाद्धूमसम्भावनापत्तेः। तयाच गतं कार्य्यकारणभावपरिग्रहव्यसनेन। अपिच।

प्रतियोगिनि सामार्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।
अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

योग्यानुपलब्धिमात्रापेक्षं मनः करणं स्यादिपक्षे बाधकाभावादित्यपि निरस्तमित्याह। न हीति। न च, भावत्वमतन्त्रं गौरवात्, अन्यथा लिङ्गाद्यपि तच्च मानं न स्यादिन्द्रियसहकृतस्यैव मनसो वाह्यानुभावकत्वादिति वाच्यम्। वायौ रूपाभावबुद्धेरनुपलब्धिकरणत्वाभावव्यवस्थापनेन गौरवस्यापि न्याय्यत्वादिति भावः।

प्रतियोगिनीति। इन्द्रियाणीति धर्मिनिर्देशः। करणमिति साध्यं, प्रकरणात्। प्रतियोगिग्राहकं मानन्तद्भावग्राहकमपि, यथा लिङ्गाद्यतीन्द्रियभावग्राहकमभावधीकरणमित्यर्थः। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रम्, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात्; इन्द्रियं त्वाश्रयग्रहे अन्यथासिद्धमित्यत आह। व्यापारेति। अभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्वादनुपलब्धेश्च स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात्पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियं तत्करणमित्याह। अक्षेति। किञ्चाधिकरणाभावयोर्वि-

यद्धि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तद्भावावगाहि। यथा लिङ्गं शब्दो वा। घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति। अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाभावमावेदयेत्, भाव-एव सामर्थ्यावधारणात्। न चैवमेव न्याय्यं, देवदत्तो-गेहे नास्तीति शब्दात्, मया तच जिज्ञासमाने-नापि न दृष्टो मैच इत्यवगतानुपलब्ध्याऽनुमानादप्य-वगतेः। ग्राहयतु वाऽऽश्रयमिन्द्रियं, तथापि न ते-

---

ग्निष्टधीर्नेन्द्रियजन्या, अभावबुद्धित्वात्। नानुपलब्धिजन्या, भावबु-द्धित्वात्। नोभयजन्या, जातिसंकरप्रसङ्गादित्युभयग्राहकमिन्द्रियं मन्तव्यमित्याह। विकल्पनादिति।

यद्धीति। ननु न व्यक्तिगर्भोऽयं नियमः। भावग्राहकलिङ्गा-दित्यत्रेवाभावाग्राहकत्वात्। नापि तज्जातीयं तथा, उपमाने व्यभिचारात्। सुरभि चन्दनमितिवदुपनीताभावभानेन सिद्ध-साधनच्च*। मैवम्। (१)चक्षुष्टादिकमभावग्राहकवृत्ति भावग्राहक-वृत्तिजातित्वात् शब्दत्ववत्। उपमानत्वच्च न जातिः। योगज-धर्मजन्यज्ञन्यत्वविषयकसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्य-ज्ञाभावप्रमित्यसाधारणकारणतावच्छेदकं चाच साध्यं विवक्षितमिति

---

* भाने सिद्धसाधनाच्च,—इति का०।

---

(१) चक्षुष्टादिकमित्यनुमानमन्यच्च सर्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम्।

नेदं व्यवधीयते, व्यापारत्वात्। अन्यथा सर्व्वसविकल्पकानां* प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात्। नन्वेवं सति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारः स्यात्, तथाच गतमनुमानेनापीति चेत्। न। यया क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्व्वहति, तं प्रति तस्यैव व्यापारत्वात्। न च धूमाद्युपलब्धिमन्तरेण चक्षुषो वह्निज्ञानकारणत्वं न निर्व्वहति, संयोगवदिति।

अस्ति च भावाभावविपर्य्ययः। सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवाच करणमिति न्याय्यम्। न चानुपलब्धिः स्वभावतो दुष्टा, नाप्यधिकरणग्रहणं प्रति-

---

नोपनीताभावभानेन† सिद्धसाधनमित्याशयात्। अन्यथेति। इन्द्रियस्य निर्विकल्पकेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः। नन्वेवमिति। वह्न्यनुमितावपि धूमज्ञानं चक्षुषो व्यापारएवेति नानुमानसम्भव इत्यर्थः। क्रियया, व्यापारेणेत्यर्थः। संयोगवदिति, व्यतिरेकदृष्टान्तः। यथा संयोगं व्यापारं विना चक्षुषो वह्निसाक्षात्कारकरणत्वं न निर्वहति, न तथा धूमपरामर्शं विनेत्यर्थः। न च वह्निज्ञानमात्रे तस्य व्यापारत्वाभावेऽपि वह्न्यनुमितौ व्यापारत्वं स्यादिति वाच्यम्। शाब्दलिङ्गपरामर्शादपि वह्न्यनुमानादिति भावः। न चेति। न चानुपलब्धे-

---

* अन्यथा सविकल्पकानां,—इति का०। सर्व्वविकल्पानां,—इति का०।

† भाने इति का०।

योगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम्। अनुत्पत्तिदशाया-मनुत्पत्तेरुत्पत्तिदशायाश्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावतया* अपरावृत्तेः। असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृष्टतया प्रतिभानं दुष्टं, संसृष्टयोश्चासंसृष्टतयेति चेत्। नन्वयमेव विपर्य्ययः। तथाच आत्माश्रयोदोषः। तस्मात्, दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्य्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीन-ज्ञानसामर्थ्यमपि। तथाच प्रयोगः। इन्द्रियमभाव-प्रमाकरणं तद्विपर्य्ययकरणत्वात्, यत् यद्विपर्य्ययकरणं

लिङ्गाभासादिवद्† दोषस्वभावत्वाभावेऽपि पित्तादिदोषसाहित्य-मेवेन्द्रियस्येव दुष्टत्वं स्यादिति वाच्यम्। लिङ्गाभासाद्यजन्य‡ भ्रम-त्वेनेन्द्रियकरणकत्वानुमानादित्यर्थात्। अनुत्पत्तीति। अधिकरणा-दिज्ञानाभावकाले स्वाभावादेव दुष्टत्वाभावात्, तदुत्पत्तिकाले तु स्वार्थविषयत्व§मवाधितमेवेत्यर्थः। आत्माश्रयेति। दोषाद्भ्रमो‖ भ्रमस्यैव दोषत्वमिति तस्मादेव स स्यादित्यात्माश्रय इत्यर्थः। तद्विपर्य्ययेति। न च यद् यद्विपर्ययजनकं तत्तत्प्रमाजनकमिति

---

* स्वभावतया,—इति क्षी० का०।

† लिङ्गाभासत्वादिवद्,—इति का०।

‡ लिङ्गाभ्यासाजन्य,—इति कृ० सो०।

§ स्वार्थविषयकत्व,—इति का०।

‖ दोषाद्भ्रमे,—इति कृ०।

तत् तत्प्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति।

विकल्पनात् खल्वपि। अघटं भूतलमिति हि विशिष्टधीरवश्यमिन्द्रियकरणिका स्वीकर्त्तव्या, प्रमाणान्तरं वा सप्तममास्थेयम्। यथा हि, विशेष्यमात्रोपक्षीणमिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात्। स्वस्वविषयमात्रप्रवृत्तयोः* प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति चेत्। न। विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः। न हि मृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः स्यात्। नापि घटपटादिकारिणां चक्रवेमादीनां समाहारः क्वचिदुपयुज्यते। तच्च कर्ब्बुरकार्य्याभावान्न तथा, प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य

पित्तादिदोषेऽनैकान्तिकम्, इन्द्रियत्वेन दोषान्यत्वेन वा हेतुविशेषणात्। किं प्रमाणयोः समाहारः, समाहृतयोर्वा प्रामाण्यम्? तच्च नाद्य इत्याह। विषयभेदे इति। भिन्नभिन्नप्रमाजनकत्वेन तयोः पर्यवसितयोः प्रमान्तरजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। विषयभेदफलभेदयोः क्रमेण समाहारभावमुदाहरति। न हीति। तत्रेति।

---

* स्वस्वमात्रविषयप्रवृत्तयोः,—इति श्री० का०।

परोक्षापरोक्षरूपस्य* दर्शनात्तथेति चेत्। न। विरुद्धजातिसमावेशाभावात्। भावे वा करम्बितएव† कार्य्ये द्वयोरपि शक्तिरभ्युपगन्तव्या, दर्शनबलात्। न हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्ब्बुरकार्य्यसिद्धिः, अन्यत्रापि तथा प्रसङ्गात्। ननूभयोरप्युभयत्र सामर्थ्ये कोऽर्थोमिथः सन्निधानेनेति चेत्। न। तत्सहितस्यैव तस्य तत्र सामर्थ्यादिति। एतेन सुरभि चन्दनमित्यादयो व्याख्याताः। तथाचाभावविषयेऽपीन्द्रियसामर्थ्यस्य दुरपह्नवत्वादलमसन्निहेणेति।

स्यादेतत्। नागृहीते विशेषणे‡ विशिष्टबुद्धिरुदेति,

न्द्रियजन्यत्वेन साक्षात्कारित्वे सत्यनुपलब्धिकरणकत्वेन परोक्षत्वं कर्बुरत्वमित्यर्थः। अन्त्ये त्वभावज्ञानेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यं सिद्धमित्याह। भावे वेति। अन्यत्रापीति। घटपटसामग्रीतोऽपि करंबितकार्यं स्यादित्यर्थः। एतेनेति। घ्राणजसौरभज्ञानसहकृतेन चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं सौरभविशेषणकं चन्दनविशेष्यकं जन्यते। चन्दनसौरभमिति ज्ञानं चक्षुरुपनीतचन्दनविशेषणकं सौरभविशेष्यकं घ्राणेन जन्यते। यदिन्द्रियजन्यं यज्ज्ञानं तत्तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यकमिति व्याप्तेरित्यर्थः। ननु घटाभाववद्भूतलमित्यपि धीरनुपलब्ध्यु-

---

* पारोक्ष्यापारोक्ष्य,—इति क्वा०।

† कर्बुरएव,—इति क्वा०।

‡ नाग्रहीतविशेषणे,—इति का०।

तत्कार्य्यत्वात्। न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणेऽपि सामर्थ्यं, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात्। अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः। अपि च। कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत। न च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः, अनुमानादिभिरनालोचितस्यप्यार्थस्य विकल्पनात्। अप्राप्तेश्च। न ह्यभावेनेन्द्रियस्य संयोगादिः सम्भवति। न च विशेषणत्वं,

---

पनीताभावविशिष्ट*बुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते। तथाच विशिष्टज्ञानस्येन्द्रियकत्वेऽपि विशेषणज्ञानाद्यानुपलब्धिर्मानान्तरं† सौरभज्ञानाय घ्राणमिवेत्याह। नाग्रहीतेति। प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पकजन्यत्वेन व्याप्तेर्नाभावे सविल्पकैकवेद्ये तदस्तीति नाभावज्ञानं प्रत्यक्षमित्याह। अपि चेति। अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने तु न तज्जन्यत्वमसाक्षात्कारित्वाच्छब्दादाविवेत्याह। न चेति। अप्राप्तेश्चेति। इन्द्रियाणां प्राप्तार्थग्राहकत्वादित्यर्थः। न च ततएव संयोगादिबाधेनेहैव विशेषणता प्राप्तिः कल्प्येत्याह। न चेति। विशेषणतायाः समवायादिसम्बन्धान्तरव्याप्तत्वात्तद्बाधे विशेषणत्वस्यापि बाधादित्यर्थः। सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेन ग्राह्यस्वरूपस्यासम्बन्धत्वनिश्चयात् समवायानभ्युपगमेनान्यत्र तदकल्पनाच्च। न चाभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वसिद्धाविहैव तत्कल्पनं, विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षः तत्सिद्धौ

---

* विशेष्य,—इति का०।

† ज्ञानार्थमनुपलब्धिर्मानान्तरं,—इति च०।

संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्तस्य। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपलब्धेः। न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति चेत्। उच्यते।

अवच्छेदग्रहध्रौव्याद्ध्रौव्ये सिद्धसाधनात्।
प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः॥ २२॥

च तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः। एवमभावबुद्धौ इन्द्रियाणां करणत्वं निरस्यानुपलब्धेः करणत्वमनन्यगतिकतयोपपादयति। अवश्येति। शुक्तौ रजतभ्रमे सति रजतानुपलब्धेरभावादिन्द्रियसंबद्धस्यापि रजताभावस्यायत्नेनावश्यकत्वादित्यर्थः।

(१) विशिष्टज्ञानमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमः, अवच्छेदग्रहानियतज्ञानविषयत्व*स्योपाधित्वादित्याह। अवच्छेदेति। ध्रौव्यं नियमः। अभावत्वेन अभावज्ञानस्य प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया विशिष्टज्ञानसामग्यस्त्येवेति न केवलमभावो भासते, अतो न निर्विकल्पकविषय इत्यर्थः। अथाभावज्ञानं प्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षं, तर्ह्यभावोऽपि निर्विकल्पकविषयएवेति सिद्धसाधनमित्याह। अध्रौव्ये इति। अभावस्य सम्बधान्तरं विनाऽपि स्वरूपेणैव विशेषणं,

---

* विषयसिद्ध,—इति का०।

---

(१) विशिष्टज्ञानमात्रेति विशिष्टप्रत्यक्षमात्रस्य न विशेषणनिर्विकल्पकजन्यत्वनियम इत्यर्थः।

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेत्, यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्जकम्। स च विकल्पयितव्य-आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञाप्यते। यस्तु तत्पुरःसरएव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्पसामग्रीसमवधानवतएव सामर्थ्यान्नायं विधिः* । स्वभावप्राप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिबलेन

सम्बन्धान्तरसत्त्वे तत्रापि तत्कल्पनादनवस्थाऽऽपत्तेः। यदि च नैवं, तदा त्वन्मतेऽपि वक्ष्यमाणोदोषदुत्याह। प्राप्त्यन्तरे इति।

स हीति। अवच्छेदस्य प्रतियोग्यादेर्विशेषणस्य जन्यज्ञानं विना यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री प्रथमतो न भवति, सएवार्थोऽग्रे विशिष्टज्ञानविषयः पूर्वं निर्विकल्पकविषय इति विषयमुखी व्याप्तिरित्यर्थः। स चेति। जन्यविशेषणज्ञानासहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानगोचरत्वं निर्विकल्पकप्रयोजकमिति प्रमाणमुखी व्याप्तिरित्यर्थः। अभावस्तु प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञाननियतज्ञानविषयत्वेन विशिष्टज्ञानैकविषयत्वान्न तथेत्याह। यस्त्विति। प्राप्त्यन्तरे इति व्याचष्टे। स्वभावेति। यद्यपि घटे रूपसमवाय इति नानुभवः, तथापि रूपादेः प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वात्संयोगबाधेनेन्द्रिय-(१)सम्बन्धघटकतया संयुक्तसमवायादिकल्पनादित्यर्थः। ननु ज्ञान-

---

* बाधः,—इति क्षी०।

---

(१) सम्बन्धघटकतयेति सम्बन्धरूपतयेत्यर्थः।

रूपादावभ्युपगता। इह त्वनवस्थादुस्थतया न तद्-
भ्युपगमो न तु स्वभावप्रत्यासत्तिरेतावतैव विफला-
यते। न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि* सर्व्वमेतद्दुर्घटं†
स्यात्। तथाहि। सर्व्वमेव मानं साक्षात्परम्परया
वा निर्व्विकल्पकविश्रान्तम्। न ह्यनुमानादिकमप्य-

घटयोरिव द्रव्येण रूपादिभिः स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरं, इन्द्रिय-संयुक्तविशेषणतयैव रूपादिभानोपपत्तेः। मैवम्। सम्बन्धानुमितौ हि न स्वरूपसम्बन्धोविषयः, तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन गौरवात्, किन्तु पक्षधर्मतावलादेकएव सम्बन्यस्तद्विषयो लाघवादिति भावः। इह त्विति। यद्यपि सम्बन्धद्वयसिद्धौ नानवस्था, तथात्वे वा समवायोऽपि न स्यादनवस्थाऽऽपादकत्वात्; तथाप्यभावो यद्यतिरिक्तसम्बन्धवान् स्यात् (१)सत्तावान् स्यादित्यव्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः। इन्द्रियञ्च नाप्राप्य-ग्राहकमिति संयोगादिबाधेनेहैव तत्प्राप्तिर्विशेषणता कल्प्येति भावः। मानान्तरेऽपि इति। अनुपलब्ध्याख्यमानान्तरस्वीकारे-ऽपीत्यर्थः। निर्विकल्पकेति। (२)प्रमाणविषयत्वं निर्विकल्पकविषयत्व-

---

* मानान्तरेऽपि,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

† दुर्व्वचं,—इति का०।

---

(१) सत्तावानिति न च सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः, तद्भिन्नत्वे सती-त्यापादकविशेषणात्। वस्तुतो भावः स्यादित्यर्थः। तेन नोक्त-दोषः।

(२) ननु साक्षात्परम्परासाधारणमालोचनपूर्व्वकत्वमनुमानादिवदभाव-ज्ञानेऽप्यस्त्येव, तद्धेतुप्रतियोग्यादिज्ञानस्य तत्पूर्व्वकत्वनियमादिति

नालोचनपूर्व्वकम्। ततोऽनालोचितेऽभावः कथमनुपलब्ध्याऽपि विकल्प्येत। न च तया तदालोचनमेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। शक्यत्वे वा किमपराद्धमिन्द्रियेण। तथा, संबन्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि कः प्रतीकारः? तद्भावस्य तदानीमपि समानत्वात्। परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत्। ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव, न चेन्नैव। न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्तन्ते इति। अवश्याभ्युपग-

---

व्याप्यमित्यर्थः। तद्भावस्य, सम्बन्धान्तराभावस्य। तदानीमपि, मानान्तरस्वीकारेऽपि। परस्येति। भट्टानामधिकरणे विशेषणत्वं नाभावस्य, किन्तु तादात्म्यमित्यर्थः। भावाभावयोर्विरोधान्न तादात्म्यं, तथात्वे वा संयोगादिनैवाभावग्रहः स्यादित्याशयेनाह। नन्विति। (१)यद्यभावोऽस्ति तदा विशेषणत्वमस्त्येवेत्यर्थः। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वादित्याह। अवश्येति। अन्ययेति। अभावज्ञाने यथा

परस्य नानिष्टमित्यत आह प्रमाणविषयत्वमिति। तथाचाप्रयोजकत्वादिना यथा नेयं व्याप्तिस्तथा प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य निर्व्विकल्पकजन्यत्वव्याप्तिरपीति भावः।

(१) लिङ्गासङ्गतेराह यद्यभावोऽस्तीति। भावरूपत्वे च तस्य संयोगादिनैव ग्रहापत्तेरित्युक्तत्वादिति भावः।

न्तव्यत्वे कारणत्वं सिध्येत्, न तु मानान्तरत्वम्। अन्यथा भावोपलम्भेऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यात्, नेन्द्रियम्। अभावोपलम्भे भावानुपलम्भवत् भावोपलम्भे अभावानुपलम्भस्यापि वज्रलेपायमानत्वादिति।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते।

भावोपलम्भः प्रतिबन्धकः, (१)तथा भावज्ञानेऽप्यभावोपलम्भः प्रतिबन्धकः स्यादित्यर्थः। एतच्च भावोपलब्धावभावानुपलब्धिः पृष्ठलग्नेवेति व्याचक्षाणैरस्माभिः परिशिष्टप्रकाशे विपंचितमिति तत्रैवानुसन्धेयम्।

स्तबकार्थमुपसंहरन्नेवेश्वरनतिं निबध्नाति। प्रत्यक्षादिभिरिति। यस्येश्वरस्य मुखवीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैः प्रत्यक्षादिभिर्विरोधोदयोऽधरः। अतएव, दूरे। सर्वमनुविधेयं वश्यं यस्य। असमा चासौ स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या लीला, सैवोत्सवो-

---

(१) तथेति तथाच भावज्ञानेऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यादिति भावः।

तं सर्व्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥२३॥

(इति तृतीयः स्तवकः ।)

यस्य, स तथा । दुःखाभावैकनिदानत्वात् । अतएवोद्भवदति-श्रद्धा वयं, तं देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपद्यामहे इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते न्यायकुसुमाञ्जलि-प्रकाशे तृतीयः स्तवकः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरुचिदत्तविरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे तृतीयः स्तवकः ।

00044442

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 05 October, 2018